

Богдан Прищєпа

ПОГОРНИНСЬКІ
МІСТА
В
X-XIII СТ.

Богдан ПРИЩЕПА

ПОГОРНІНСЬКІ
МІСТА
В
X-XIII СТ.

Рівне - 2016

УДК 902(477.81)
ББК 63.4(4Укр – 4Рів)
П 848

*Друкується за ухвалою вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 11 від 26 червня 2015 р.)*

Рецензенти:

*Моця О. П., член-кореспондент НАН України, професор (Київ)
Кучінко М. М., доктор історичних наук, професор (Луцьк)
Пивоваров С. В., доктор історичних наук, професор (Київ)*

Науковий редактор:

Івакін Г. Ю., член-кореспондент НАН України, професор (Київ)

Прищепя Б. А.

П 848 Погоринські міста в X–XIII ст. – Рівне : ПП Дятлик М., 2016. – 297 с.
ISBN 978-617-515-195-2

У монографії на основі комплексного аналізу археологічних та писемних джерел висвітлено розвиток слов'яно-руських городищ басейну р. Горині. Опубліковано матеріали, які автор здобув за 35 років польових археологічних досліджень. Особливу увагу приділено класифікації й типології пам'яток, визначенню хронології та основних етапів становлення укріплених поселень регіону. За наявності достатньої джерельної бази визначено соціальний тип городищ, подано розширену характеристику поселень, які мають набір міських ознак.

Розглянуто внутрішнє планування й особливості забудови міст регіону, основні види господарської діяльності населення, встановлено розміри сільськогосподарської округи-волості, що підпорядковувалася містам. Для археологів, істориків, етнологів, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 902(477.81)
ББК 63.4(4Укр – 4Рів)

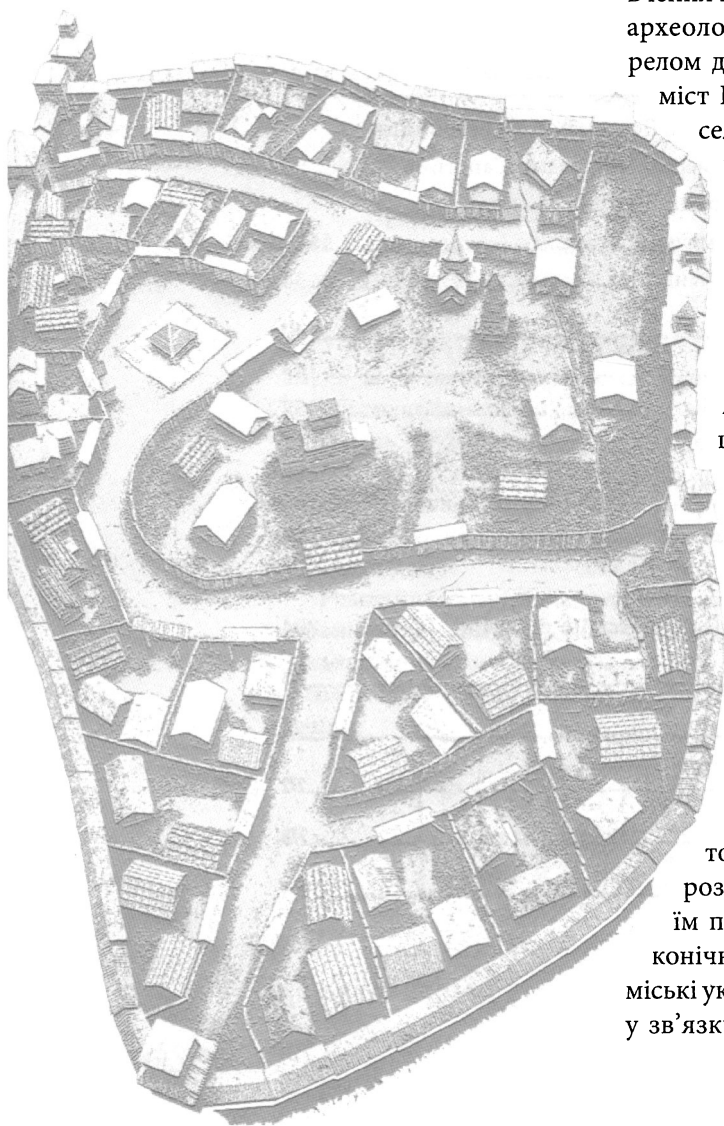
ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІП 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСПІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Історія археологічних досліджень городищ у басейні р. Горині	16
1.3. Природні умови й археологічна карта Погориння	29
1.4. Хронологія та періодизація археологічного матеріалу	34
РОЗДІП 2. ГОРОДИЩА ІХ-ХІІІ СТ.	41
2.1. Хронологічна класифікація городищ	41
2.2. Топографія, планування і площа городищ	45
РОЗДІП 3. ЛІТОПИСНІ ПОСЕЛЕННЯ ПОГОРИННЯ	54
3.1. Поселення на Волинській височині: Дорогобуж, Пересопниця, Острог, Мильськ, Зарічеськ, Чемерин, Корчеськ, Сапогинь	54
3.2. Поселення у верхній течії р. Горині: Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнійниця, Ізяслав, Каменець	125
3.3. Поліські міста Дубровиця і Степань	134
РОЗДІП 4. СТАНОВЛЕННЯ ПОГОРИНСЬКИХ МІСТ	141
4.1. Городища волинян ІХ-Х ст.	143
4.2. Укріплені поселення кінця Х-ХІ ст.	152
4.3. Розвиток міст у ХІІ-ХІІІ ст.	175
4.4. Міста й сільськогосподарська округа	189
ВИСНОВКИ	198
КАТАЛОГ	
Слов'яно-руські городища ІХ-ХІІІ ст. в басейні р. Горині	204
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	245
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	271
SUMMARY	272
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	278
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	284

ВСТУП

Одна з провідних тем вітчизняної медієвістики – проблема виникнення та ранніх етапів розвитку міст. У створення джерельної бази для поглибленого вивчення цих питань значний внесок зробили археологи. Основним археологічним джерелом для комплексних досліджень історії міст Київської Русі є давні укріплені поселення – городища. На сьогодні накопичено велику кількість матеріалів, які різносторонньо характеризують городища IX–XIII ст. як своєрідний тип археологічних пам'яток [Кучера, 1999]. Однак у багатьох загальноісторичних дослідженнях археологічним джерелам приділяється недостатньо уваги або ж городища використовуються у них як ілюстрації. Серед причин, які зумовлюють таку ситуацію, слід назвати низький рівень археологічного обстеження окремих регіонів, неповноту матеріалів, що залучаються, і відсутність достатньо жорстких критеріїв для датування решток укріплень.

Тому, як і раніше, основна увага істориків зосереджена на аналізі писемних джерел. Однак автори літописів не ставили собі за мету розповісти про те, якими були сучасні їм поселення, вони залишили лише лаконічні записи, у яких зрідка згадуються міські укріплення та монументальні споруди у зв'язку з описами діянь князів, зокрема

перебігом військово-політичної боротьби на Русі. Окрім повідомлень про місце розташування того чи іншого поселення, літописи іноді інформують про його населення, політико-адміністративний статус, окремі елементи міської забудови. Проте вони не подають важливих відомостей про топографію міст, їх планувальну структуру, особливості оборонних укріплень, про соціально-економічні взаємини й культурні процеси.

У цій ситуації особливо цінними для вивчення історії середньовічних міст є археологічні джерела. Усебічна їх характеристика дає змогу отримати якісно нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які відбувалися на землях Південної Русі, має важливе теоретичне значення для загальноісторичного розуміння періоду середніх віків на європейських теренах.

На сучасному етапі розвитку історичної науки важливе значення надається регіональним дослідженням, в основі яких лежить комплексне використання джерельного матеріалу та поглиблене вивчення минулого окремих територій. Досить перспективні для подібних досліджень та узагальнень матеріали, отримані в останні десятиліття під час вивчення середньовічних городищ у басейні р. Горині.

Землі над р. Горинню неодноразово згадуються в літописах як окреме територіальне утворення «Погорина», «Погоринські міста». Такі визначення окремих регіонів за басейнами рік були поширені в середньовіччі, у Південній Русі відомі також літописні назви «Поросся», «Посулля», «Подесення», «Посейм'я».

Уперше Погорина названа як частина волості київського князя Святополка Ізяславича, який, виправдовуючись перед Володимиром Мономахом та іншими князями за осліплення в листопаді 1097 р. Василька Ростиславича, пояснював: «Розповів мені Давид Ігоревич: “Василько брата тобі убив, Ярополка, і тебе він хоче вбити, і зайняти волость твою, Туров, і Пінськ, і Берестій, і Погорину”» [Літопис Руський, 1989, с. 150; ПСРЛ, т. II, с. 237].

Повідомлення про Погорину й погоринські міста знову трапляється в описі подій середини XII ст. У Київському літописі під 1150 р. розповідається, що Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Мономаха, був змушений відступити з Києва у зв'язку з наступом Юрія Довгорукого, але, йдучи до Володимира, «зайняв тоді Погорину і посадив сина свого Мстислава в Дорогобужі» [Літопис Руський, 1989, с. 233; ПСРЛ, т. II, с. 403]. Невдовзі Юрій Довгорукий віддає своєму сину Андрію Туров, Пінськ і Пересопницю. Ізяслав Мстиславич направляє до Андрія в Пересопницю посланців із проханням: «Мені отчини в Уграх нема, ні в Ляхах, тільки в Руській землі. Попроси-но мені в отця волость Погорину» [Літопис Руський, 1989, с. 234; ПСРЛ, т. II, с. 404–405].

У 1154 р. помирає великий київський князь Ізяслав Мстиславич і в Києві утверджується Юрій Довгорукий. 1157 р. він робить спробу вигнати з Володимира-Волинського Мстислава Ізяславича, щоб посадити там

свого племінника Володимира Андрійовича. Здійснити цей задум Юрію не вдалося, тому він віддає Володимирі Андрійовичу «...Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи, а сину своєму Борисові дав Туров» [Літопис Руський, 1989, с. 269; ПСРЛ, т. II, с. 487–488].

У часи становлення Київської Русі землі в басейні р. Горині були контактною зоною на межі розселення волинян, древлян і дреговичів. У ранньому середньовіччі тут жили слов'янські племена, які залишили пам'ятки празько-корчацької (V–VII ст.) і райковецької культур (VIII–X ст.), у X ст. ця територія увійшла до Київської держави. В XI – середині XII ст. Погориння формується як порубіжна територія на заході Київської землі, а в другій половині XII ст. воно було приєднане до Волинського князівства.

У пропонованій монографії проаналізовано матеріали, отримані в ході багаторічних досліджень слов'яно-руських пам'яток поріччя Горині, правої притоки р. Прип'яті. Проведені під керівництвом автора планомірні обстеження городищ регіону та розкопки літописних поселень (Дорогобужа, Пересопниці, Острога, Корця, Степаня) і не згаданих у літописах укріплень (Басівкутського в Рівному, Жорнівського), а також залучення матеріалів із досліджень інших археологів дають змогу реконструювати цілий ряд аспектів щодо становлення міських поселень краю.

Робота ґрунтується на узагальненні всього здобутого матеріалу, значна частина якого вводиться до наукового обігу вперше. Важливе значення надається класифікації та типології городищ, визначенню їх хронології. При цьому особлива увага звернена на здобуті під час польових робіт закриті комплекси археологічних знахідок, на основі яких розроблено хронологічну шкалу кераміки X–XIII ст. Окремо схарактеризовано згадані в літописах поселення, розглянуто питання їх локалізації. Для Дорогобужа й Пересопниці, які були головними містами Погориння, центрами удільних князівств, з'ясовано характер планувальної структури, її складові частини й розвиток забудови у часі та просторі. Науковий інтерес викликають археологічні знахідки, які стосуються господарської діяльності, житлового будівництва, окремих сторін розвитку духовної культури міського населення.

Опрацьовані матеріали польових досліджень стали основою для виділення груп синхронних укріплених поселень, розподілу їх за часовими й територіальними характеристиками. У свою чергу проведена робота дала змогу визначити основні етапи становлення укріплених поселень регіону, порівняти динаміку їх розвитку з відповідними даними про поселення в басейнах річок Случі (Болохівська земля XII – середині XIII ст.) і Стиру. Археологічні дослідження дають змогу виявити певну ієрархію городищ за особливостями планування, розмірами укріплених частин, характеристиками культурного шару, а в разі наявності відповідної джерельної бази визначити їх соціальний тип і виявити міста.

Ріст і значення міст епохи Київської Русі багато в чому залежали від розмірів їх сільськогосподарської округи. Одним із завдань пропонованої роботи є визначення площі волостей погоринських міст. Для цього вико-

ристовується метод картографування укріплених і відкритих поселень та ретроспективний метод із залученням даних писемних джерел XVI – першої половини XVII ст., які дають змогу визначити територію Корецького й Дубровицького князівств, Степанської волості.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон басейну р. Горині та басейнів Корчика і Ставів – лівобережних приток р. Случі. За сучасним адміністративно-територіальним поділом цей регіон охоплює більшу частину Рівненської області (за винятком південно-західних районів), а також північні райони Хмельницької й Тернопільської областей України.

За фізико-географічним районуванням і особливостями ландшафтів землі в басейні р. Горині належать чотирьом областям Західноукраїнського та Поліського країв. Річка бере початок із джерел поблизу с. Волиці Тернопільської області в межах Північно-Подільської височини, перетинає Мале Полісся та Волинську височинну область (Волинське Опілля) і далі плине Волинським Поліссям. Загальна площа регіону, пам'ятки якого проаналізовано в роботі, становить 14 400 кв. км.

Хронологічні межі дослідження охоплюють X – середину XIII ст. – період від появи низки городищ над Горинню й до монголо-татарської навали.

У додатку подано повний реєстр усіх відомих на сьогодні слов'яноруських городищ у басейні р. Горині, визначено їх топографію, хронологію і місцезнаходження відповідно до сучасного територіально-адміністративного поділу України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Питання визначення території Погориння та локалізації літописних поселень регіону науковці зазвичай розглядали у зв'язку з окресленням кордонів Київської та Волинської земель. Наприкінці ХІХ ст. цю проблему досить детально проаналізували у своїх монографіях, присвячених історії середньовічної Волині, О. М. Андріяшев і П. А. Іванов [Андріяшев, 1887; Іванов, 1895]. Окрім писемних джерел, вони використали праці істориків ХVІІІ–ХІХ ст., зокрема, В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, М. П. Погодіна, роботи з історичної географії М. П. Барсова [Барсов, 1865; Барсов, 1885]. Важливими є також дослідження з історичної географії Київської та Волинської земель М. С. Грушевського, в яких, зокрема, розглянуто і питання формування, особливостей розвитку та територіальної приналежності Погориння [Грушевський, 1991; Грушевський, 1991А; Грушевський, 1992].

У другій половині ХХ ст. питання приналежності та територіальних меж Погориння висвітлювалися в працях, присвячених формуванню Київської

землі [Толочко, 1975; Толочко, 1980; Рычка, 1988], Волинської і Галицької земель [Крип'якевич, 1984; Котляр, 1985; Войтович, 1991; Кучінко, 2002]. Спеціально вивчала погоринські міста І. Б. Михайлова в річці концепції міжобщинних відносин на різних рівнях: внутрішньорегіональному; по лінії пригород – старше місто в Київській землі; між сусідніми містами-державами [Михайлова, 1994]. Дослідниця розглядає становлення і розвиток погоринських поселень у єдине соціально-політичне утворення як складову частину процесу формування міст-держав у Київській, Волинській і Галицькій землях.

А. Г. Плахонін присвятив низку публікацій історії Східної Волині доби Київської Русі. Терміном Східна Волинь він позначає землі між річками Стиром і Случчю, тобто ядро цієї території становить Погориння [Плахонін, 2000, с. 127].

У басейні р. Горині надійно локалізовані 13 літописних поселень (рис. 1): Дорогобуж (рік першої згадки – 1084), Пересопниця (1149), Острог (1100), Чемерин (1149), Зарічеськ (1151), Мильськ (1151), Шумськ (1149), Тихомль (1152), Вигошев (1152), Гнійниця (1152), Ізяславль (1240), Дубровиця (1183), Степань (1292). Їх можна розглядати як важливі структуроутворювальні елементи Погоринської волості. Тісно зв'язаними з Погоринням були також Корчеськ (1150) і Сапогинь (1151), розміщені в межах Волинської височини відповідно на річках Корчику і Ставах, лівих притоках Случі.

Дискусійними залишаються спроби розмістити в басейні р. Горині літописні поселення Каменець і Городно. Поширена думка, що Каменець лежав за межами Погориння, його рештками нібито є городище біля с. Мирополя на р. Случі (поряд із с. Кам'янкою Дзержинського району Житомирської області) [Дашкевич, 1878, с. 78; Андрияшев, 1887, с. 73–74; Раппопорт, 1967, с. 233; Етимологічний словник, 1985, с. 66; Котляр, 1985,

Рис. 1. Літописні поселення в басейні р. Горині.

Умовні позначення:

а – Погоринські поселення;

б – інші поселення.

с. 73–74; Літопис Руський, 1989, с. 553]. М. С. Грушевський не визначився остаточно з локалізацією Каменця, він то пропонує шукати його на р. Цвітосі, притоці Горині [Грушевський, 1992, с. 608], то пише, що це послуцький город [Грушевський, 1993, с. 160]. І. П. Крип'якевич вважав, що літописний Каменець лежав на р. Цвітосі (тут є поселення Кам'янка) [Крип'якевич, 1984, с. 25]. На Горині розміщує Каменець і Н. М. Яковенко [Яковенко, 1997, с. 72].

Археологічні джерела свідчать на користь ототожнення літописного Каменця із городищем на р. Гусці, лівій притоці р. Цвітохи, на південь від м. Шепетівки біля с. Городища [Пескова, Белецький, 1997, с. 132–138]. Однак Л. В. Войтович висловив здогад, що це городище є залишками літописної Гнійниці [Войтович, 1991, с. 17; Войтович, 2011, с. 402], хоча він не наводить на підтвердження цього припущення жодних аргументів. Водночас достатньо обґрунтована локалізація Гнійниці поблизу колишнього с. Великої Гнійниці (тепер Поліське Ізяславського району Хмельницької області) [Барсов, 1865, с. 51; Етимологічний словник, 1985, с. 43; Літопис Руський, 1989, с. 547]. Вірогідно, її рештками є перше городище біля с. Михнева на лівому березі р. Горині за 6 км на південний схід від с. Поліського [Кучера, 1999, с. 193; Якубовський, 1994].

Повідомлення літописів не дають орієнтирів для точної локалізації Городна. Як князь Городенський на початку XII ст. згадується Всеволодко [ПСРЛ, т. II, с. 292]. Поширена думка, що він був сином Давида Ігоревича [Рапов, 1977, с. 202; Літопис Руський, 1989, с. 477; Котляр, 1998, с. 92; Войтович, 2006, с. 331]. Давид Ігоревич тривалий час володів Погоринням (1100–1112 рр.) і помер у Дорогобужі. На цій підставі дослідники локалізують Городно в нижній течії Горині, на місці нинішнього с. Городна Столинського району Брестської області (Республіка Білорусь) [Барсов, 1885, с. 122; Андрияшев, 1887, с. 34, 79–80; Иванов, 1895, с. 74; Грушевський, 1992, с. 301–302, 304; Літопис Руський, 1989, с. 547]. Однак у районі с. Городна не виявлено археологічних пам'яток, які можна було б пов'язати із літописним поселенням XII ст. Не мають достатнього обґрунтування і спроби пов'язати Городно із Давид-Городком Столинського району [Jakimowicz, 1939, s. 26–28] чи з городищем біля с. Городця Володимирецького району Рівненської області [Барсов, 1885, с. 122; Плахонін, 2004, с. 323–324]. Сумнівно, щоб землі в нижній течії Горині входили до володінь Давида Ігоревича, тому погоджуємося з думкою О. В. Назаренка, що пов'язати з цим князем назву Давид-Городок (що лежить за 10 км від впадіння р. Горині у Прип'ять) навряд чи можливо [Назаренко, 2009, с. 134–135]. У писемних джерелах Давид-Городок згадується з 1382 р. як центр удільного Давид-Городоцького князівства в складі Великого князівства Литовського. Вірогідно свою назву поселення отримало від одного з власників – князя Давида Дмитровича (рубіж XIV–XV ст.) [Позднякоў, 2007, с. 566; Города, местечки и замки..., 2009, с. 133].

Невелике городище (площа 0,2 га) і розміщене поряд поселення біля с. Городця Володимирецького району Рівненської області за археологічними матеріалами датуються X–XI ст. Цей поселенський комплекс не має тих ознак, які б дали змогу розглядати його як рештки літописного міста XII ст., центру удільного князівства.

О. В. Назаренко наводить аргументи, які ставлять під сумнів твердження, що згаданий Всеволодко був сином Давида Ігоревича. Він звернув увагу на те, що в такому разі його шлюб з Агафією, донькою Володимира Всеволодовича Мономаха, потрапив би під заборону церкви, адже в цьому випадку вони були б троюрідними братом і сестрою [Назаренко, 2009, с. 127–128]. Дослідник також відкинув спроби локалізувати Городно на Горині й підтримав учених, які пов'язують його із Гродном на Німані [Насонов, 1951, с. 56–57; Воронин, 1954, с. 13–14, 198–199]. А якщо Всеволодко сидів на Німані, то його батька доречно було б шукати серед князів, які в кінці XI – на початку XII ст. володіли Берестейською волостю. На думку О. В. Назаренка, Всеволодко був сином Ярослава Ярополчича і правнуком Ізяслава, сина Ярослава Мудрого [Назаренко, 2009, с. 135–138].

М. Ф. Котляр висловив припущення, що городище в с. Великому Мидську слід ототожнювати з літописним Мичськом [Котляр, 1985, с. 64]. Цю думку підтримав М. М. Кучінко [Кучінко, 2006, с. 9–10]. Однак аналіз літописних повідомлень та археологічних джерел не дає змоги погодитися з такою локалізацією Мичська. Як свідчить літописна згадка під 1150 р., Мичськ лежав на шляху з Волині до Києва, між містами Ушеськом і Здвиженем [Літопис Руський, 1989, с. 236, 238]. Ще М. П. Барсов запропонував шукати Мичськ у районі сучасного м. Радомишля Житомирської області, при впадінні р. Мики в р. Тетерів [Барсов, 1865, с. 125]. До того ж одна з частин м. Радомишля має назву Микгород [Звіздецький, 2008, с. 123].

О. М. Андріяшев звернув увагу на те, що погоринські міста об'єднувалися в стабільні групи. Посилаючись на літописне повідомлення під 1152 р. [ПСРЛ, т. II, с. 454], він виділяє південну групу, до якої входили Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнійниця [Андріяшев, 1887, с. 71]. Значимо лише, що сумнівним є віднесення до погоринських міст Бужеська, вірогідно, його слід шукати над Західним Бугом (літописний Бужськ). До іншої групи міст дослідник відніс головні центри Погорини Дорогобуж і Пересопницю, а також Зарічеськ, Мильськ, Сапогін, найсхіднішим же погоринським містом, на його думку, був Корець [Андріяшев, 1887, с. 74–79]. Північна Погорина, за О. М. Андріяшевим, охоплювала центри удільних князівств Городно, Дубровицю і Степань [Андріяшев, 1887, с. 79–81].

Від кінця XI ст. як центр удільного князівства в Погоринні згадується Дорогобуж. Першу звітку про нього знаходимо під 1084 р., коли великий київський князь Всеволод віддає місто Давиду Ігоревичу [ПВЛ, під 1084 р., с. 135; ПСРЛ, т. II, с. 196]. У наступному році Давид переходить до Володимира-Волинського, де раніше князував його батько. Однак після осліплення Василька Тербовльського Давид Ігоревич був проголошений

головним винуватцем злочину. На з'їзді в Увітичах 14 серпня 1100 р. замість Володимира-Волинського йому дали Бужськ, Острог, Дубен і Чорторийськ та грошову компенсацію. Пізніше великий київський князь Святополк віддав Давиду Дорогобуж [ПВЛ, під 1100 р., с. 181–182; ПВЛ, під 1112 р., с. 195; ПСРЛ, т. II, с. 249–250, 273].

Межі Дорогобузької волості, що її виділив у 1100 р. Давиду Ігоревичу Святополк Ізяславич, невідомі. Літописи не повідомляють, чи залишилися у володінні Давида Ігоревича Бужськ, Острог, Дубен і Чорторийськ, які склали його уділ за рішенням з'їзду в Увітичах. Як свідчать більш пізні писемні джерела, пониззя Горині (Дубровицька волость) входило до складу Туровського, а не Дорогобузького князівства. Гліб Юрійович, що сидів у Дубровиці в 1180-х рр. [ПСРЛ, т. II, с. 631], був, вірогідно, сином турівського князя Юрія Ярославича [Рапов, 1977, с. 91–92; Назаренко, 2009, с. 134; Войтович, 2006, с. 360]. По південних рубежах Дубровицької волості проходив кордон між Туровом і Волинню (Луцьком), його окреслював ще Ян Длугош (по річці Бережанці) як кордон між Польським королівством і Великим князівством Литовським [Długosz, 2009, s. 132; Щавелева, 2004, с. 71, 217, 368–369; Назаренко, 2009, с. 134].

Є думка, що до володінь турівських князів належала і Степанська волость [Барсов, 1885, с. 122]. П. Ф. Лисенко вважає, що Степань спочатку належала до володінь турівських князів, однак у XII–XIII ст. відійшла до Волинської землі [Лысенко, 1999, рис. 1]. Степанський князь Іван Глібович згадується в Галицько-Волинському літописі під 1292 р. [ПСРЛ, т. II, с. 938]. Питання про те, до якої з гілок Рюриковичів належав цей князь, залишається дискусійним. Л. В. Войтович відносить його до Ізяславичів Турівських [Войтович, 2006, с. 363]. Але Л. Є. Махновець вважає Івана Глібовича правнуком представника смоленської гілки Мономаховичів Рюрика Ростиславича, який у кінці XII – на початку XIII ст. неодноразово був великим київським князем [Літопис Руський, 1989, с. 486, 507].

Пересопниця вперше згадується під 1149 р., коли в ній князував В'ячеслав Володимирович [ПСРЛ, т. II, с. 387]. Йому в той час належав і Дорогобуж, як це видно зі скарги В'ячеслава, висловленої Юрію Довго-рукому: «...А ти ж – Київ собі, а іще до того Пересопницю і Дорогобуж у мене одняв еси...» [Літопис Руський, 1989, с. 244; ПСРЛ, т. II, с. 429]. За часів Мстислава Ярославича Німого наприкінці XII – початку XIII ст. Пересопниця виділяється в окреме княжіння [ПСРЛ, т. II, с. 725–729].

У басейні середньої течії р. Горині в межах Волинської височини літописи називають також поселення Острог, Зарічеськ (с. Заріцьк Рівненського району), Мильськ (с. Новомильськ Здолбунівського району) [ПСРЛ, т. II, с. 249, 409, 411].

На захід від Пересопниці був Чемерин (с. Чемерин Ківерцівського району Волинської області) [ПСРЛ, т. II, с. 387]. Як уважав М. П. Барсов, це було порубіжне поселення, його слід віднести до волинських, а не до погоринських поселень, а кордон між Волинською і Київською землями

на цьому відтинку вчений проводив між річками Путилівкою і Стублою [Барсов, 1885, с. 122]. Такої ж думки дотримувалися О. М. Андріяшев і М. С. Грушевський [Андріяшев, 1997, с. 35; Грушевський, 1991, с. 12]. Однак І. П. Крип'якевич і П. П. Толочко віднесли Чемерин до порубіжних погоринських поселень [Крип'якевич, 1984, с. 24; Толочко, 1980, с. 123].

Далі на південь західні рубежі Погориння проходили по вододілу між річками Стублою та Іквою. У середній течії Ікви літописи згадують волинські поселення Дубен і Муравицю [ПСРЛ, т. II, с. 249, 389], а в її верхів'ях – Кременець. Перше повідомлення про це місто в Галицько-Волинському літописі пов'язане з подіями, які дослідники датують кінцем 1226-го – 1227 р. [ГВЛ, 2005, с. 92, 214]. Однак археологічні джерела свідчать про те, що укріплення в Кременці на Замковій горі виникло ще в X ст. [Прищеп, 2014].

У південній частині Погориння найбільшим містом був Шумськ, який уперше згадується під 1149 р. [ПСРЛ, т. II, с. 387]. Залишками міста є городище на правому березі р. Куми, правої притоки р. Вілії між селами Бриковом і Онішківцями Шумського району Тернопільської області [Раппопорт, 1967, с. 66–67]. До Шумської волості належали Тихомль, Вигошев, Гнійниця, вони вперше згадані під 1152 р. [ПСРЛ, т. II, с. 454]. Городище літописного Тихомля міститься біля однойменного села Білогірського району Хмельницької області на правому березі Горині [Раппопорт, 1967, с. 56–57]. Залишками Вигошева, вірогідно, є городище в с. Вишгородку Лановецького району Тернопільської області [Рафальський, 1876, с. 152; Етимологічний словник, 1985, с. 38]. Як уже зазначалося вище, на думку М. П. Кучери, залишками Гнійниці є городище біля с. Михнева на лівому березі Горині [Кучера, 1999, с. 193]. У зв'язку з Батиевим погромом Русі згадується Ізяславль, нині районний центр Хмельницької області [ПСРЛ, т. II, с. 786].

На південний схід від Погорини у верхів'ях Случі та Південного Бугу лежала Болохівська земля. Окремі дослідники відносять до неї частину Погорини [Грушевський, 1993, с. 86, 155; Якубовський, 2001, с. 14–16, рис. 1], інші ж навпаки – розглядають як складову частину Погорини Болохівську землю [Михайлова, 1994, с. 4]. Перші повідомлення про поселення на цій території з'являються на сторінках літописів у середині XII ст. Під 1146 р. згадуються Божський і Межибоже, під 1150 р. – Болохів [Літопис Руський, 1989, с. 203, 210, 219]. Київський князь Ізяслав Мстиславич дає їх своїм союзникам – спочатку Святославу Всеволодовичу, а згодом Ростиславу, сину Юрія Довгорукого. На південно-західному пограниччі Київської землі згадуються також Микулин (1167) і Полонний (1169) [Літопис Руський, 1989, с. 290, 297].

У викладі подій другої чверті XIII ст. знаходимо згадку про болохівських князів [Літопис Руський, 1989, с. 389, 391]. Під час походу Батия болохівці разом із татарами виступили проти Данила та Василька Романовичів. У відповідь Данило Галицький 1241 р. здійснив каральний похід на

Болохівську землю, «городи їх вогневі віддав і вали їх розкопав» [Літопис Руський, 1989, с. 399]. Були захоплені Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Узимку 1254–1255 рр. Данило із сином Львом спустошили Межибоже і Болохів, а Шварн Данилович узяв Городок, Сімоць «і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і по Тетереву до Жедечева» [Літопис Руський, 1989, с. 416]. Ще один похід Данило здійснив, щоб підкорити жителів Возвягля [Літопис Руський, 1989, с. 416–417].

Як свідчать археологічні джерела, інтенсивне будівництво фортець у верхів'ях Случі та Південного Бугу припадає на XII – першу половину XIII ст. Добре збереглися укріплення літописних міст Губина, Деревича, Кудина та городища біля таких сіл, як Довбиші, Разіне, Теліжинці, Городище на р. Згарі [Раппопорт, 1955; Раппопорт, 1967, с. 72–74; Терещук, 1976; Кучера, 1999, с. 50–52; Якубовський, 2001]. Рештки літописного міста Кобуда виявлені, вірогідно, під час дослідження замку князів Острозьких у Старокостянтинові [Виноградська, 2008].

Аналіз літописних повідомлень кінця XI–XII ст. дав змогу історикам зробити висновок, що Погориння в цей час входило до складу Київської землі. Такої думки дотримувалися А. М. Насонов, П. П. Толочко [Насонов, 1951, с. 51; Толочко, 1980, с. 123–125]. М. С. Грушевський вважав, що Погоринська волость була відірвана від Волині й приєднана до Києва наприкінці XI ст., за часів Всеволода Ярославича [Грушевський, 1992, т. II, с. 77, 364]. На думку М. Ф. Котляра, погоринські міста були волинськими, але від середини й до кінця XII ст. перебували під владою Києва [Котляр, 1985, 68, 72–73]. Однак дослідження А. М. Насонова показали, що територія Погориння значно раніше підпала під контроль Києва, ще в період, коли складалося раннє державне утворення в Подніпров'ї – «Руська земля», яка стала основою, соціальним і політичним ядром Київської Русі [Насонов, 1951, с. 28, 29, 41]. Міста на Горині визначали західний рубіж «Руської землі» у вузькому значенні цього терміна [Насонов, 1951, с. 130; Рыбаков, 1982, с. 64; Толочко, 1980, с. 125].

В. М. Ричка висловив думку, що частина Київської землі – Погорина – в середині XII ст. переходить до складу Галицько-Волинського князівства [Ричка, 1983, с. 100]. За його спостереженнями, цю думку підтверджує літописна стаття під 1152 р. У ній розповідається, як галицький князь Володимирко Володаревич після тривалого протиборства захопив Погорину й утримував у своїх руках. Але в літописному повідомленні йдеться не про всю Погорину, а лише про міста у верхній течії р. Горині – Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнійницю [ПСРЛ, т. II, с. 453–454]. До того ж Галицьке і Волинське князівства в середині XII ст. не були єдиним політичним утворенням. Галицьким князям лише на короткий час удалося приєднати до своїх володінь землі у верхній течії Горині, а пізніше, наприкінці XII – у першій половині XIII ст., літописи згадують про них як про волості Волинського князівства.

О. М. Андріяшев відзначив, що Погоринська волость слугувала не тільки демаркаційною зоною, яка розділяла Київську і Волинську землі, а й була також своєрідним резервним фондом київських князів, звідки вони найчастіше брали землі для пожалування своїм васалам [Андріяшев, 1887, с. 38]. Цей висновок підтримали й сучасні історики [Котляр, 1985, с. 68; Ричка, 1988, с. 71].

Волинські князі не могли в XI – першій половині XII ст. задовольнити свої претензії на володіння Погоринською волостю, тому що сама Волинь увесь цей час перебувала під контролем Києва. Київські князі особливо пильнували, щоб утримати цей багатий край під своєю владою і намагалися не допускати до нього суперників з інших княжих династій. Одночасно зі змінами в Києві змінювалися й волинські князі [Грушевський, 1992, т. II, с. 365; Крип'якевич, 1984, с. 80–81].

Лише в середині XII ст., за часів князювання в Києві Ізяслава Мстиславича, починається відокремлення Волині. Його син Мстислав не зумів утриматися на київському столі і в 1170 р. повернувся до Володимира-Волинського. Із відступом Мстислава з Києва довершується відокремлення Волині [Грушевський, 1992, т. II, с. 366; Крип'якевич, 1984, с. 82]. Тоді ж, в останній чверті XII ст., Погориння остаточно відійшло до Волині [Грушевський, 1991, с. 12; Грушевський, 1992, т. II, с. 364–366, 374].

На початку XIII ст. Дорогобуж і Шумськ уходили до володінь луцького князя Інгвара Ярославича, а в Пересопниці сидів його брат Мстислав Німий [ПСРЛ, т. II, с. 725, 728]. Мстислав Ярославич Німий віддав свої володіння в східній частині Волині разом зі спадкоємцем – малолітнім княжичем Іваном – під опіку Данила Романовича. Після смерті Івана Мстиславича Східну Волинь захопив Ярослав Інгваревич, але Данило Романович відібрав у нього Луцьк і передав разом із Пересопницею своєму брату Васильку Романовичу, а Перемиль і Межибоже віддав Ярославу Інгваревичу [ПСРЛ, т. II, с. 750–751; Пашуто, 1950, с. 195–199].

Огляд історіографії дає змогу констатувати, що дослідникам вдалося надійно локалізувати більшість літописах поселень регіону, окреслити етапи історичного розвитку тих із них, які неодноразово згадуються в писемних джерелах XII–XIII ст., виявити особливості внутрішньої структури Погориння та певну ієрархію поселень. Тепер на порядку денному нові завдання, які полягають у проведенні комплексного дослідження із залученням археологічних джерел.

1.2. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩ У БАСЕЙНІ Р. ГОРИНИ

У XIX – на початку XX ст. землі над р. Горинню входили до складу Волинської губернії Російської імперії. Лише територія нижньої Горині належала до Мінської губернії. У другій половині XIX ст. на Волині з'являються місцеві періодичні видання, у яких серед інших матеріалів публікуються й краєзнавчі нариси. Їх автори, розповідаючи про історичні поселення краю, згадують давні городища та рештки середньовічних укріплень. Так, зокрема, Л. Рафальський, описуючи свої подорожі в 1864–1865 рр. по Кременецькому та Острозькому повітах, звертає увагу на різноманітні пам'ятки старовини, поміж них і на рештки давніх укріплень. У його роботах знаходимо інформацію про 10 городищ у басейні р. Горині [Рафальський, 1876; Рафальський, 2012]. Більшість із них лише згадано, але окремі описані досить детально, як наприклад, городища в селах Дорогобужі, Вільгорі, Томахові.

Польський дослідник Т. Стецький у краєзнавчій праці «Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki» подає описи давніх укріплень, зокрема і в басейні р. Горині (Басівкутського у м. Рівному, у селах Хотині, Глинську, Пересопниці, в містечках Дубровиці та Степані [Stecki, 1888, s. 86, 92, 182, 240, 252].

Статистичні дані про городища Волині опублікував відомий російський історик Д. Я. Самоквасов після обробки інформації, яку отримав Центральний статистичний комітет від волосних правлінь губерній Європейської Росії [Самоквасов, 1880]. У своїх працях учений навів вагомі докази на користь жилого й військово-оборонного характеру городищ. Ураховуючи планування давніх укріплень, він спробував розділити їх на дві хронологічні групи: до появи вогнепальної зброї і часів широкого використання артилерії [Самоквасов, 1878].

Надавати важливе значення давнім оборонним спорудам в історичній науці почали після опублікування робіт М. П. Барсова [Барсов, 1865; Барсов, 1885], тоді в історико-географічних дослідженнях наявність городищ стала одним із вирішальних аргументів при визначенні місця давньоруських літописних поселень. Зокрема, інформацію про городища використовували, вирішуючи питання локалізації літописних поселень Волині, О. М. Андріяшев та П. А. Иванов [Андріяшев, 1887; Иванов, 1895].

У другій половині XIX ст. розпочалися масштабні розкопки курганних захоронень на території Волинської губернії, а от дослідження культурних нашарувань поселень і городищ мали лише розвідковий характер. Побутувало переконання, що для культурно-археологічної характеристики поселень достатньо вивчити дані писемних джерел (якщо вони були), розкопати розміщені поряд кургани й зібрати знахідки на поверхні самої пам'ятки [Антонович, 1889].

Як поодинокий випадок можна згадати розкопки Г. Оссовського в 1868 р. на городищі біля с. Глибочка (тепер Гоцанського району Рівненської області) в урочищі Кураж. Тоді було знайдено колодязь із дерев'яним

зрубом, а в ньому – залізні серп і сокиру, уламки глиняних посудин, дерев'яні чашку, ложку та сопілку [Антонович, 1901, с. 93]. Однак повідомлення про ці роботи лаконічне, залишилося нез'ясованим датування знахідок і самого колодязя.

У 1896 р. починає діяти музей барона Ф. Р. Штейнгеля у с. Городку поблизу м. Рівного. Одним із напрямів його роботи стає виявлення та вивчення археологічних пам'яток краю. Окрім розкопок курганів, досліджувалися також поселення первісної доби, а в 1899 р. проведено археологічну екскурсію по р. Горині, під час якої обстежено різноманітні пам'ятки, поміж яких і городища в селах Білеві, Городці, Кричильську, Степані. Повідомлялося про підготовку планів цих укріплень і проведені розкопки. Зокрема, на городищі в Кричильську знайшли залізні наконечник списа й сокиру, виявили поховання, опущені в насип оборонного валу [Археологическая летопись..., 1899, с. 213].

Підсумком цього етапу досліджень археологічних пам'яток Волині стала робота В. Б. Антоновича «Археологическая карта Волынской губернии» [Антонович, 1901]. У ній згадується близько 100 городищ у басейні р. Горині. Про більшість із них уміщено лише короткі повідомлення, проте в окремих випадках указано розміри та уточнено форму укріплення (округле, овальне, трикутне, чотирикутне). А таке формулювання, як «прямокутне укріплення з bastіонами, з рештками кам'яних будівель і фундаментів» дає змогу віднести пам'ятку до часів поширення вогнепальної зброї й датувати її литовсько-польською добою.

Тоді ж були підготовлені схематичні плани деяких волинських городищ. Вони зберігаються у фондї В. Б. Антоновича в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Інформацію про ці зображальні джерела подано в публікаціях В. К. Козюби [Козюба, 2007; Козюба, 2007А]. Серед них – дев'ять планів давніх укріплень у басейні Горині (Мала Мощаниця, Будераж, Варковичі, Бриків, Пересопниця, Білів, Кути, Васьківці, Корець) [ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, од. зб. 158].

Дати, вказані на чотирьох планах, свідчать, що вони виготовлені в 70–90-х роках ХІХ ст. Плани виконані олівцем і переважно наведені тонким пером у туші. Більшість планів накреслено на аркушах розміром А5. Усі написи на аркушах із поясненнями до планів зроблено кирилицею, а буквені позначення на самих планах подано в латинській транслітерації. Не всі пам'ятки, зображені на планах, збереглися до нашого часу, тому виконані за участю В. Б. Антоновича креслення – цінне джерело для вивчення середньовічних городищ регіону.

Важливим є питання, наскільки достовірно ці плани передають схему оборони того чи того городища та його розміри. Для цього варто порівняти плани городищ з архіву В. Б. Антоновича із сучасними їх планами. Так, наприклад, Пересопницьке городище зображене досить приблизно, воно показане квадратним у плані, довжина кожної зі сторін визначена у 210 кроків. До того ж орієнтація за сторонами світу помилково зміщена на 90°.

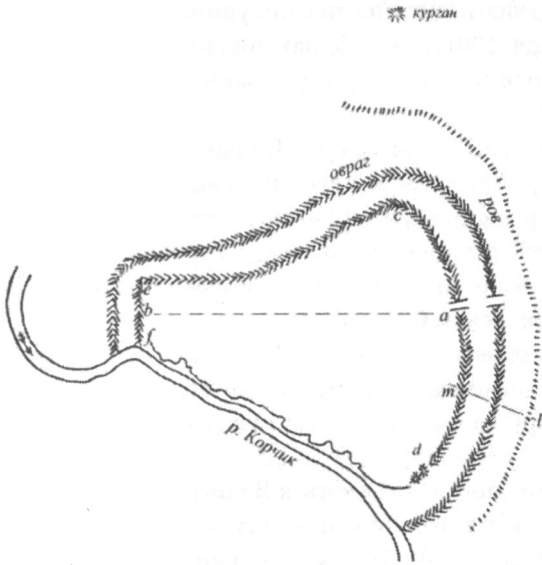

Рис. 2. План городища поблизу м. Корця.

За В. Б. Антоновичем.

Пояснення до плану: a-b – 90 кроків; c-d – 48 кроків; e-f – 15 кроків; m-i – 12 кроків; f-d – валу немає, урвище, що обвалилося в річку.

Розріз по лінії l-t: внутрішній вал, внутрішній схил – 2,4 м, зовнішній – 3,2 м; зовнішній вал, внутрішній схил – 3,5 м, зовнішній – 4,2 м; схил рову – 2,15 м.

Сучасні плани цього укріплення засвідчують, що майданчик має форму трапеції із довжиною сторін по зовнішньому обводу 200×210×260×290 м.

Досить точно передано планування городищ біля м. Корця і с. Малої Мощаниці (прив'язку останнього на плані подано до с. Ступного). Розміри городища на північний схід від м. Корця, як і багатьох інших пам'яток на планах з архіву В. Б. Антоновича, визначені в кроках (рис. 2). Причому розміри в кроках майданчика городища (по лінії a-b – 90 кроків, по лінії c-d – 48 кроків) близькі до сучасних показників у метрах. На плані городища біля с. Малої Мощаниці (тепер Здолбунівського району Рівненської області) з напільної сторони позначено другий зовнішній оборонний вал, який у наш час уже не простежується (рис. 3). Варто зазначити, що форма майданчиків і системи оборони городищ у Білеві, Будеражі, Мізочку на планах з архіву В. Б. Антоновича показані неточно.

В. Б. Антонович запропонував свої критерії датування городищ. На його думку, укріплення княжої доби влаштовані так, що майданчик має неправильну форму, оточений валом, котрий повторює контури гори, утворюючи викривлення ділянок оборони – то опуклі, то ввігнуті. Ці городища оточені численними паралельними лініями валів (від 3-х до 9-ти). А округлі чи овальні за планом укріплення з піднятою центральною частиною майданчика, на його думку, слід відносити до найдавніших. Зокрема, городища в Буда-

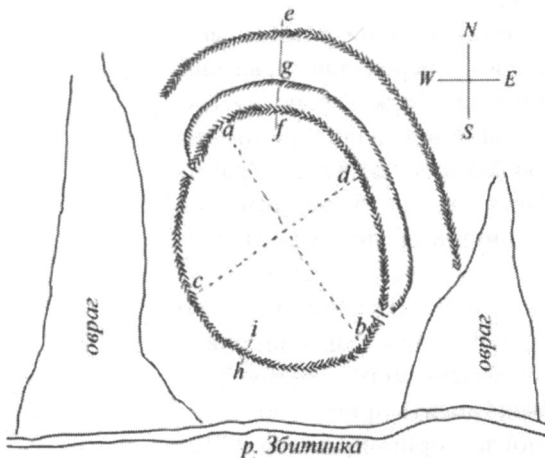

Рис. 3. План городища поблизу с. М. Мощаниці.

За В. Б. Антоновичем.

Пояснення до плану: a-b – 71 крок; c-d – 60 кроків; g-e – 15 кроків; окружність верхнього валу – 230 кроків; ширина воріт 7 кроків; e-f – внутрішній схил верхнього валу 2,48 м; зовнішній схил верхнього валу 4,32 м; глибина рову (g) 2,44 м; висота другого валу (e) 0,90 м; висота валу (h-i) 0,87 м; підйом середини 0,68 м.

ражі, Варковичах, Малій Мощаниці він запропонував датувати кінцем неолітичної епохи [Антонович, 1901А, с. 143–144].

Більш детально були обстежені городища, що їх пов'язували з важливими літописними центрами Погориння. В. Б. Антонович слушно вказав, що рештками Шумська княжої доби є городище між селами Бриковом й Онишківцями поблизу м. Шумська. Науковець також висловив думку, що укріплення княжої Пересопниці розміщені біля с. Білева [Антонович, 1901Б]. Однак йому заперечила К. М. Мельник, яка вважала, що рештками міста XII–XIII ст. є городище в с. Пересопниці [Мельник, 1901, с. 533]. Версію К. М. Мельник підтвердили дослідження археологів у другій половині ХХ ст. [Ауліх, 1971; Раппопорт, 1967, с. 55–56].

У 1902 р. вийшла друком велика за обсягом робота про Дорогобуж О. А. Фотинського [Фотинский, 1902]. Дослідник не тільки старанно опрацював писемні джерела, а й подав опис пам'яток, які він обстежив 1901 р. в однойменному селі. До роботи додано схематичний план укріплень Дорогобужького городища, повідомляється про рештки курганного могильника, а також описані випадкові речові знахідки зі старої частини села.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зростає інтерес до середньовічних археологічних пам'яток регіону, накопичується інформація про давні городища, місцеві дослідники включають цю інформацію до краєзнавчих публікацій [Рафальский, 1876; Stecki, 1888; Фотинский, 1902]. Були організовані перші наукові екскурсії та розвідки для обстеження археологічних пам'яток, зокрема городищ. Проведено незначні польові роботи на городищах (Г. Оссовський), підготовлено перші плани цих пам'яток [Антонович, 1901А]. Сформовано перші археологічні колекції, які були передані на збереження до київських і місцевих музеїв (Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля, музей Рівненського сільськогосподарського товариства). Важливим підсумком цих досліджень стало створення В. Б. Антоновичем каталогу археологічних пам'яток Волині [Антонович, 1901].

У 20–30-х роках ХХ ст. землі у верхній і середній течії р. Горині були частиною Волинського воєводства у складі Польщі, а землі у нижній її течії входили до Поліського воєводства. Археологічні роботи на городищах проводили здебільшого польські науковці, які працювали в різних установах Волині (Я. Гофман, Я. Фітцке) та центральних установах (Р. Якимович). Були обстежені городища в таких селах, як Вільгір, Бугрин (Я. Фітцке) [Фітцке, 2005], Новомильськ, Розваж (Я. Гофман) [Hoffman, 1935], Пересопниця (Я. Гофман, Р. Якимович), Листвин, Будераж, Басів Кут, Білів, Залужжя (Р. Якимович). У ході цих розвідок були сформовані археологічні колекції, уперше велику увагу дослідники звернули на таку категорію масових знахідок, як уламки глиняного посуду.

Дані про волинські городища використав у роботі, присвяченій походу Болеслава Хороброго на Київ, Р. Якимович [Jakimowicz, 1933]. Речові знахідки з розвідок 20–30-х років ХХ ст., що збереглися у фондах Варшавського археологічного музею, після Другої світової війни опрацював

Л. Раугут [Rauhut, 1960]. У його публікації подано інформацію про середньовічні матеріали з території України, зокрема з 19 городищ басейну р. Горині, розміщено якісно виконані рисунки керамічних виробів та інших речових знахідок, які дають змогу уточнити датування пам'яток.

Археологічні розвідки на території Волинського воєводства здійснив О. М. Цинкаловський. Результати досліджень краєзнавець підсумував у праці, яка була опублікована в Польщі [Cynkałowski, 1961]. На жаль, у каталозі обмаль розлогих описів пам'яток, переважають короткі повідомлення, городища здебільшого датуються узагальнено, як «ранньо-середньовічні».

У 1936–1937 рр. Р. Якимович провів дослідження на городищі в Давид-Городку в нижній течії р. Горині (тепер Столинського району Брестської області, Республіка Білорусь). Це були перші розкопки середньовічного укріплення великими площами в басейні Горині. Виявилось, що в культурному шарі на майданчику городища частково збереглися дерев'яні конструкції давніх будівель та замощення вулиць, було зібрано різноманітні речові знахідки. На жаль, результати цих розкопок описано лише в невеликих за обсягом популярних публікаціях [Jakimowicz, 1939].

У результаті досліджень волинських городищ у 20–30-х роках ХХ ст. були сформовані археологічні колекції, які поповнили фонди центральних музеїв Польщі та музеїв Волинського воєводства (у Луцьку, Рівному, Кременці). Як важливі археологічні джерела дослідники почали використовувати масові категорії знахідок, зокрема уламки глиняного посуду. Їх аналіз дав змогу ґрунтовніше підійти до вирішення питань культурної приналежності та датування археологічних пам'яток.

Після закінчення Другої світової війни експедиції наукових установ Києва, Львова, Москви, Ленінграда провели розвідувальні роботи на пам'ятках археології різних періодів у басейні р. Горині, у їх звітах характеризуються й окремі середньовічні городища регіону. У 1947 р. М. Ю. Смішко обстежив різночасові пам'ятки в межах Волинської височини, зокрема оглянув городища біля с. Листвина та в м. Дубні [Смішко, 1952, с. 352]. У 1952 р. Ю. М. Захарук побував на городищах біля сіл Листвина, Новомильська, Жорнова, Басового Кута Рівненської області [Захарук, Звіт за 1952 р.]. Тоді ж В. І. Канівець під час археологічної розвідки в поріччі Горині виконав схематичний план городища біля с. Лоз Тернопільської області (рис. 4) [Канівець, Звіт за 1952 р.].

Своєрідним підсумком археологічних досліджень Волині та Прикарпаття наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. стало зведення давньоруських пам'яток, яке підготував О. О. Ратич. Дослідники згодом констатували, що ця робота яскраво демонструє слабку вивченість території давньої Волині [Раппопорт, 1967, с. 8].

У 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. археологічні розвідки в басейні р. Горині проводили Ю. В. Кухаренко, М. О. Тиханова, І. К. Свешніков.

Поліський загін Слов'янської (а згодом Волинської) експедиції Інституту археології АН СРСР під керівництвом Ю. В. Кухаренка в 1953–1955 рр. обстежив городища в Дорогобужі, Гощі, Степані, Кричильську, Городці, Дубровиці, Залужжі, Висоцьку. Важливі матеріали для характеристики ранніх слов'янських фортець були отримані під час розкопок у 1954–1957 рр. городища Хотомель у нижній течії Горині [Кухаренко, 1961, с. 22–27].

Дністро-Волинська експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. О. Тиханової у 1959–1961 рр. провела суцільне обстеження археологічних пам'яток від витоків р. Горині до м. Ізяслава Хмельницької області. Зокрема були оглянуті городища навпроти с. Бодаків Тернопільської області (біля с. Лоз) і поблизу с. Михнева Хмельницької області (друге Михнівське городище) [Тиханова, Отчет за 1961 г., с. 32; Тиханова, 1962, с. 52–53].

У 1960–1963 рр. археологічні пам'ятки в середній течії р. Горині досліджував І. К. Свешніков. Зокрема він обстежив середньовічні городища в Гощі, Горбакові, Горбові, Хотині, Грабові, Стеблівці, Жорнові, Злазному, Малому Мидську, культурні шари літописної Дубровиці [Свешніков, Нікольченко, 1982].

У 1957–1958 рр. співробітник історичного музею у м. Києві І. В. Бондар провів перші розкопки на території замку князів Острозьких в Острозі. На дитинці у двох шурфах на схід від Круглої башти вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, знайдено уламки керамічних виробів епохи Київської Русі й наступних періодів. На північ від дитинця у розвідкових траншеях на підвищенні між ровом дитинця і вул. Академічною було виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5–2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI–XIII ст., верхній шар віднесений до доби князів Острозьких [Бондар, Звіт за 1957 р.; Бондар, Звіт за 1958 р.].

У 1960–1965 рр. на Волині працював загін із вивчення фортець Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. О. Раппопорта. Роботи виконувалися у межах теми з вивчення середньовічних укріплень Давньої Русі. Було підготовлено якісні плани городищ (рис. 5; 6), культурні шари багатьох із них досліджувалися методом шурфування, обстежувалися розміщені поряд неукріплені поселення. Важливе значення для датування городищ і відтворення конструктивних особливостей давніх оборонних об'єктів мали прорізки валів і ровів. Здобуті

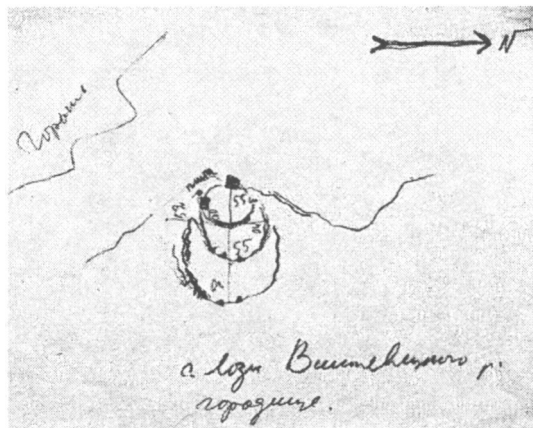

Рис. 4. План городища поблизу с. Лози.
За В. І. Канівцем.

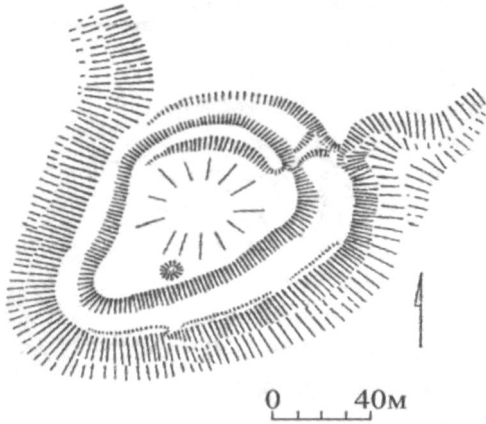

Рис. 5. План городища поблизу с. Стеблівки.
За П. О. Раппопортом.

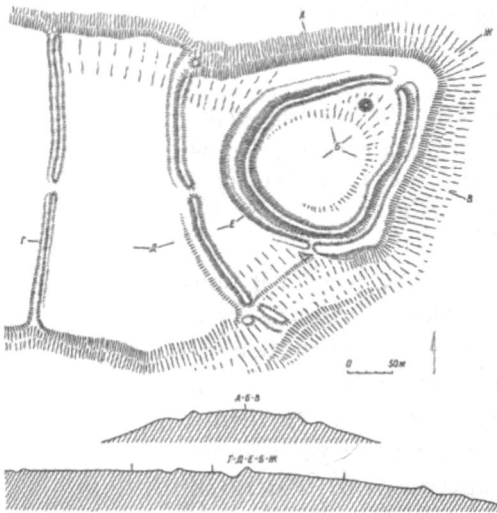

Рис. 6. План городища поблизу с. Листвина.
За П. О. Раппопортом.

археологічні джерела використані в монографії, присвяченій пам'яткам оборонного зодчества західноруських земель X–XIV ст. [Раппопорт, 1967]. У своїх роботах П. О. Раппопорт обґрунтував назрілу потребу під час розвідкових робіт проводити частково прорізки оборонних валів городищ, щоб відділити культурні відклади більш ранніх відкритих поселень від пізніших нашарувань часів існування на цьому місці укріплених пунктів. Він також запропонував метод датування пам'яток за поєднанням типологічно відмінних груп кераміки.

П. О. Раппопорт обстежив такі значні центри Погориння, як Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ. Усього в басейні р. Горині було перевірено близько 30 городищ, у монографії він використав матеріали із 20 укріплень, уточнивши датування більшості з них. Дослідник зібрав цінні джерела для вивчення історичної географії регіону. Зокрема, зробив аргументований висновок, що дитинцем літописної Пересопниці є городище в однойменному селі Рівненської області, а також звернув увагу на городище біля с. Листвина Дубенського району (рис. 6), яке, на думку автора, було раннім міським центром, що був знищений під час воєнного погрому в XI ст. [Раппопорт, 1967, с. 55–56, 169].

Дослідження П. О. Раппопорта становлять важливий етап у вивченні пам'яток давньоруського оборонного зодчества. У його роботах схарактеризовано багато городищ Волинської землі, окремі з них він пов'язав із поселеннями, згаданими в літописах. Науковець розробив детальну типологічну класифікацію цих пам'яток для різних історико-географічних областей Русі.

Він виділив особливий «волинський тип» городищ, у плановій схемі укріпленого майданчика яких поєднувалися дві прямолінійні сторони, що сходилися під прямим кутом з округлою формою двох інших сторін [Раппопорт, 1967, с. 51–57, 196]. Важливим завданням П. О. Раппопорт уважав визначення соціального статусу давньоруських укріплених поселень.

Масштабними за площею розкопаної території та багатством зібраних колекцій речових знахідок були дослідження городища біля с. Городища Шепетівського району Хмельницької області, проведені під керівництвом М. К. Каргера в 1957–1964 рр. [Каргер, 1962; Каргер, 1965].

Фото 1. Розкопки на Білівському городищі в 1966 р.

Археолог висловив думку, що це залишки літописного Ізяславля. Площа городища – 3,6 га, воно складається з дитинця (0,6 га) та окольного міста, які розділені неглибоким ровом і ледве помітним валом із боку дитинця. Було розкопано всю площу обох укріплених майданчиків, а також частину дерев'яних клітей, що входили до конструкцій внутрішнього валу окольного міста та валу дитинця. В культурному шарі на глибині 0,6–0,8 м виявлено шар зі слідами пожежі з рештками житлових і господарських будівель, насичений великою кількістю різноманітного інвентарю. Однак контури будівель не простежувалися [Пескова, 1981; Пескова, 2008]. До колекцій речових знахідок із розкопок городища зверталось багато дослідників. Були опрацьовані та опубліковані окремі категорії речей [Кирпичников, 1966; Кирпичников, 1966А; Кирпичников, 1971; Кирпичников, 1973; Медведєв, 1966; Щапова, 1972]. Матеріали археологічних досліджень городища біля Шепетівки узагальнені в низці публікацій та кандидатській дисертації Г. А. Пескової [Пескова, 1988].

У 1966 р. Слов'янська археологічна експедиція Львівського інституту суспільних наук під керівництвом В. В. Ауліха провела розвідкові розкопки на Білівському городищі (фото 1). Досліджено давньоруські житло-напівземлянку та дві наземні печі, встановлено, що культурний шар на укріпленому майданчику бідний на знахідки [Ауліх, 1971]. Отримані в процесі розкопок дані дали змогу остаточно відкинути версію В. Б. Антоновича про ототожнення цієї пам'ятки з літописною Пересопницею.

В. В. Ауліх у 1968 р. провів також розвідкові археологічні розкопки в Дорогобужі у зв'язку із загрозою руйнації городища під час будівництва колгоспного цегельного заводу. До звіту про ці роботи додано якісний топографічний план Дорогобужького городища в межах дитинця та південно-східного майданчика окольного міста. Одну траншею прокопано в північній частині дитинця, ще три траншеї закладено на посаді, на височині на схід від будівельного майданчика цегельного заводу. Потужність культурного

шару на дослідженій ділянці дитинця становила 1,7 м. Тут трапилися археологічні знахідки, які автор датував від X–XI ст. до початку XX ст. Вчений констатував, що давньоруський культурний шар на цій ділянці дитинця значно пошкоджений пізнішими спорудами. На посаді виявлені різночасові знахідки та дві господарські ями X–XIII ст. [Ауліх, 1972, с. 297–298].

У нижній течії р. Горині в 1967 р. білоруський археолог П. Ф. Лисенко провів нові дослідження на городищі в Давид-Городку. Розкоп у східній частині укріпленого майданчика мав розміри 8×14 м, товщина культурних нашарувань сягала 3,5 м. Виділено п'ять культурних шарів, які датуються від XII ст. до XVI ст., виявлено дерев'яні конструкції 15 наземних житлових та господарських будівель. Серед знахідок із нижнього культурного шару є численні уламки скляних браслетів та прясельця із рожевого шиферу [Лысенко, 1969].

У 1971 р. експедиція Львівського державного університету ім. І. Франка під керівництвом М. П. Пелещишина та Р. М. Чайки розпочала розкопки на Листвинському городищі в Дубенському районі. Роботи проводилися з перервами до 1995 р. [Чайка, 2009; Погоральський, 2005, с. 145]. За цей час досліджено близько 12 тис. кв. м площі на дитинці та на західному укріпленому майданчику. На дитинці відкрито рештки близько 20 наземних і заглиблених у ґрунт будівель, у деяких простежено вогнища та скупчення каміння від зруйнованих печей. На посаді виявлено понад 20 будівель, що мали заглиблені в ґрунт чотирикутні котловани. У житлах зафіксовано розвали печей-кам'янок. Серед знахідок є залізні знаряддя праці, сільськогосподарські знаряддя (наральник і чересла, фрагменти залізних серпів та кіс), побутові вироби, предмети озброєння і спорядження верхового коня, ювелірні вироби, глиняні та шиферні прясельця. Серед керамічних виробів переважають уламки гончарних горщиків X–XI ст., але трапляються також миски, черпаки, кришки, сковорідки.

У 1972, 1973, 1975, 1980 рр. на Дорогобузькому городищі працювала археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ю. М. Никольченка. Ці роботи мали рятивний характер, адже дитинець давньоруського міста було перетворено на кар'єр цегельного заводу. На дитинці розкопки проводилися на площі понад 2 тис. кв. м [Никольченко, Киян, 1973; Никольченко, Киян, Олифер, 1974; Никольченко, Пономарева та ін., 1976].

Дослідження в Дорогобужі були продовжені в 1982–1995 рр. [Прищеп, 2011]. За 13 польових сезонів відкрито 1930 кв. м площі середньовічного міста в межах городища й посаду. Найбільші за обсягом археологічні роботи були зосереджені на вцілілій частині дитинця на площі 1400 кв. м при товщині культурного шару від 2-х до 4-х м. Виявлено культурні нашарування та об'єкти X–XIII ст. (зокрема 20 жител), перекриті культурним шаром литовсько-польської доби. На території південно-східного майданчика околного міста досліджено 140 кв. м площі, відкрито два напівземлянкових житла XI ст. і першої половини XII ст., інші об'єкти та

речові знахідки X – середини XIII ст. На посаді археологічні розкопки теж мали рятівний характер. На схід від городища розкопана на різних ділянках площа поселення становить 358 кв. м.

Розкопки на Пересопницькому городищі в 1974–1992 рр. проводив В. С. Терський. У 1990-х рр. їх продовжив С. В. Терський. Виявлено залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, зокрема майстерню з виготовлення кістяних виробів [Терский В., 1990; Терський С., 2003]. Досліджувалися також посадські райони Пересопниці в урочищах Замості і Пастівнику. На жаль, розкопки здійснювалися на розрізних ділянках, не завжди на належному рівні проводилися стратиграфічні спостереження, фіксація об'єктів і речових знахідок.

Дані про давньоруські городища X–XIII ст. за результатами археологічних досліджень, проведених до 1978 р., увійшли до опублікованого в 1996 р. каталогу, який підготував А. В. Куза. У роботі є інформація про 43 городища басейну р. Горині [Куза, 1996, с. 161–165, 167–168]. Автор каталогу особисто не проводив польових обстежень пам'яток у цьому регіоні, а використав дані, зібрані іншими дослідниками. Тому у зведенні повторюються помилки з попередніх публікацій, зокрема, двічі згадуються одні й ті ж городища з прив'язкою до різних населених пунктів. Наприклад, городище літописної Гнійниці згадане з прив'язкою до сіл Великої Гнійниці та Михнева [Куза, 1996, с. 161]. А городище літописного Шумська згадане тричі: з прив'язкою до м. Шумська, до с. Брикова і до с. Онишківців [Куза, 1996, с. 162]

У 1980–1982, 1985, 1986 рр. група дослідників Інституту «Укрпроектреставрація» провела розкопки в м. Ізяславі Хмельницької області, на території замку князів Заславських. Цей останець із крутими схилами, заввишки до 10–12 м від рівня заплави, лежить у місці впадіння р. Сошеньки в Горинь. Встановлено, що нашарування домонгольського часу на останці порушені під час пізніших будівельних робіт, але в південній частині підвищення виявлено культурний шар XII–XIII ст. потужністю 0,5–0,6 м та частково досліджено два житла-напівземлянки [Никитенко, 1987; Никитенко, Осадчий, Полегайлов, 1985]. Серед знахідок є предмети озброєння, скляні браслети, свинцева вагова гиря [Полегайлов, Осадчий, 1988]. Ці дослідження дали змогу надійно локалізувати літописний Ізяслав у межах сучасного однойменного міста й спростувати припущення М. К. Каргера, про те, що рештками Ізяслава є городище біля с. Городища Шепетівського району Хмельницької області [Никитенко, 1994].

Археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею в 1981 р. провела розвідкові розкопки в смт Степані на території замчища XVI–XVII ст. [Прищеп, Отчет за 1981 г., с. 7–12]. Площа дослідженої ділянки 40 кв. м, потужність культурних нашарувань становила 2,8–2,9 м. Виділено вісім послідовних стратиграфічних шарів, які сформувалися за період від XII ст. до XIX ст. Нижній восьмий шар завтовшки 0,3–0,4 м залягає на материкову, він насичений знахідками XII–XIII ст.: фрагментами глиняного посуду, уламками скляних браслетів. Частково досліджено котлован будівлі

XII–XIII ст. Зібрано також невелику серію уламків гончарних горщиків так званого курганного типу X – початку XI ст. [Прищеп, 2013А, с. 146–149].

У 1986–1987 рр. були проведені охоронні розкопки на Жорнівському городищі, територія якого руйнувалася кар'єром [Прищеп, 1989; Прищеп, 2009]. Основні роботи були зосереджені на ділянці біля північно-східного краю великого укріпленого майданчика городища, а також перевірено культурний шар на малому мисовому майданчику, досліджено оборонні вали й розкопано напівзруйновану будівлю на селищі. В основному розкопі площею 140 кв. м виявлено котловани трьох жител, печі та вогнища, господарські ями. За археологічними джерелами фортеця датована IX–XI ст., встановлено, що на рубежі XI і XII ст. вона була покинута після воєнного погрому.

У 1997–2001 рр. досліджувалось Басівкутське городище в м. Рівному [Прищеп, 2001]. Загальна площа розкопів на укріпленому майданчику становить 600 кв. м, культурний шар залягає до глибини 0,5–0,7 м, у ньому простежені сліди наземних будівель, основою для яких служили кам'яні овальні в плані замощення розмірами від 0,8×1,0 м до 1,2×1,8 м. Частина території городища біля західного краю майданчика виявилася зайнятою могильником, який сформувався в період функціонування фортеці. Археологічні джерела дають змогу датувати городище XI – серединою XII ст. [Прищеп, 2004Б].

Розвідкові обстеження волинських городищ у 1986–1991 рр. здійснив С. В. Терський, керівник археологічної експедиції Львівського історичного музею. Зокрема, він перевіряв вісім слов'яно-руських пам'яток у басейні р. Горині (Будераж, Точевики, Варковичі, Заріцьк, Клевань, Грабів, Дюксин, Бичаль) [Терський, 1993А, с. 56–65]. С. В. Терський провів також розкопки на поселенні поблизу с. Чемерина Ківерцівського району Волинської області. Цей населений пункт дослідники пов'язують з однойменним літописним поселенням. Місце розташування городища літописного Чемерина не визначене, але під час розкопок в урочищі Острів виявлено об'єкти та речові знахідки X–XII ст. [Терський, 1993].

У 1999 р. вийшла друком ґрунтова робота М. П. Кучери, присвячена слов'яно-руським городищам України [Кучера, 1999]. Автор у другій половині XX ст. провів значні за обсягом польові дослідження середньовічних фортець на території від Прикарпаття і Волині на заході до Лівобережжя Середнього Подніпров'я на сході. У монографії зібрано інформацію про 670 городищ, зокрема про 35 пам'яток басейну р. Горині. Уміщено плани двадцяти з них. Проведено класифікацію та типологію укріплень, проаналізовано будову оборонних споруд і характер забудови укріплених майданчиків, окреслено територіальні групи слов'янських городищ кінця I тис. н.е., виділено основні етапи оборонного будівництва на території Південної Русі у VIII–XIII ст.

У 2002–2005 рр. спільною археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею і Рівненського державного гуманітарного

університету досліджувались слов'яно-руські пам'ятки у Пересопниці й Дорогобужі. У Пересопниці в ході розкопок у північній частині урочища Пастівник відкрито ділянку ранньослов'янського поселення VIII–X ст., будівлі та ґрунтовий могильник епохи Київської Русі XII–XIII ст. [Прищеп, 2004Б; Прищеп, 2005; Прищеп, 2006; Прищеп, 2010]. У південній частині урочища виявлено сліди поселення бронзового віку та потужний культурний шар XII–XIII ст. У 2002–2003 рр. досліджено 54 кв. м на території південно-східного майданчика окольного міста Дорогобужа, здійснено прорізки внутрішнього схилу оборонного валу, виявлено об'єкти та культурні нашарування X – середини XIII ст., а на південному майданчику городища прокопано розвідковий розкоп площею 43 кв. м, досліджено давньоруські споруди та ями, пов'язані із залізообробним ремеслом [Прищеп, 2011, с. 110–115].

Від 2004 р. Рівненська філія ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводить археологічні експертизи та розкопки в м. Острозі. На території городища на двох ділянках досліджено 634 кв. м площі, виявлено близько 90 слов'яно-руських об'єктів: житла-напівземлянки, господарські будівлі, ями господарського та виробничого призначення й вогнища [Прищеп, Позіховський, Романчук, Чекурков, 2005; Прищеп, Бондарчук, Позіховський, 2010А]. Зібрано велику колекцію речових знахідок. За археологічними джерелами період піднесення фортеці датується X–XI ст. Вона функціонувала і в XII – першій половині XIII ст., однак об'єктів цього часу виявлено небагато, а культурний шар слабко насичений знахідками. На відкритому поселенні поряд із городищем проведено роботи на площі близько 400 кв. м [Прищеп, Бондарчук, Позіховський, 2010; Прищеп, Харковець, 2013]. Розкопано житла-напівземлянки, господарські будівлі, ями та вогнища. Здобуті матеріали дали змогу датувати поселення VIII–XIII ст.

У 2005 р. Рівненська філія ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела перші археологічні розкопки в історичній частині м. Корця. За 120 м на північний схід від замку князів Корецьких по вул. Б. Хмельницького, 3 в розкопі розмірами 4×8 м виявлено культурні нашарування потужністю 2,6–2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі залягає на материку, з ним пов'язані залишки частково дослідженої будівлі з рештками печі та дві господарські ями. В колекції керамічних виробів є уламки горщиків, світильників, кришок і стінка північнопричорноморської амфори. Крім глиняного посуду, знайдено бронзовий і два фрагменти скляних браслетів, залізні ножі та цвяхи, уламки каменів від жорен. Зібрані дані свідчать, що значне поселення тут існувало у другій половині XII–XIII ст. [Прищеп, Чекурков, 2006]. Далі на північ, на ділянці по вул. Київській, 61 розкоп 2008 р. мав площу 84 кв. м. У ньому виявлено братську могилу жертв погрому міста в XIII ст.

Від 1981 р. автор обстежував слов'яно-руські городища басейну р. Горині. На кожній пам'ятці заново проводилися обміри оборонних споруд, готувалися інструментальні чи окомірні плани, для отримання інформації

про культурний шар на майданчиках прокопувалися шурфи, проводився збір підйомного матеріалу на неукріплених поселеннях поблизу городищ. Значному уточненню хронології пам'яток сприяло створення детальної типологічної шкали гончарної кераміки за матеріалами досліджень Дорогобужа, Пересопниці, Острога, Жорнівського та Басівкутського городищ. Завдяки археологічним експертизам удалося локалізувати ділянки з культурними нашаруваннями епохи Київської Русі в Дубровиці, Клевани, Корці, Степані.

Ступінь дослідженості городищ у регіоні неоднаковий, джерельна база окремих пам'яток значно відрізняється за обсягом і якістю отриманої під час польових робіт інформації. Для того, щоб порівняти й оцінити її, систематизуємо всі пам'ятки за ступенем їх археологічного вивчення, розділивши на чотири групи [Куза, 1989, с. 35]:

- 1) пам'ятки, стаціонарно досліджені широкою площею;
- 2) досліджені розвідковими розкопами й шурфами;
- 3) обстежені без цілеспрямованого вивчення культурного шару;
- 4) пам'ятки, культурно-хронологічні характеристики яких визначені

не достатньо чітко.

Дані про розподіл поселень за ступенем вивченості наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Ступінь вивченості городищ басейну р. Горині

№ з/п	Басейни рік	Ступінь вивченості				Усього
		1	2	3	4	
1	Верхня Горинь із Вілією	1	6	9	6	22
2	Середня Горинь зі Збитинкою	2	13	10	2	27
3	Устя	1	7	1	1	10
4	Стубла із Путилівкою	4	4	5	3	16
5	Корчик і Стави	-	4	-	1	5
6	Нижня Горинь	-	9	1	-	10
	Усього	8 (8,9%)	43 (47,8%)	26 (28,8%)	13 (14,5%)	90

У двох перших групах нараховується 51 городище, тобто 56,7% загальної кількості пам'яток. За даними А. В. Кузи, цей показник для всіх давньоруських укріплених поселень становить 61,8%. Як бачимо, вивченість пам'яток басейну р. Горині досить висока й наближається до середнього показника, а інформаційні можливості основних археологічних джерел придатні для різностороннього аналізу.

1.3. ПРИРОДНІ УМОВИ Й АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ПОГОРИННЯ

Ріка Горинь, найбільша права притока Прип'яті, має загальну довжину водотоку 659 км, зокрема в межах України – 577 км. Загальна площа водозабору – 27700 кв. км, а без її правої притоки р. Случі площа водозабору Горині становить 13892 кв. км [Маринич, Шишченко, 2006, с. 133]. Основний напрямок течії – меридіональний, із півдня на північ.

За фізико-географічним районуванням і особливостями ландшафтів землі в басейні р. Горині належать до чотирьох областей Західноукраїнського та Поліського країв [Геренчук, 1968, с. 155–225; Маринич, Шишченко, 2006, с. 252–289]. Річка бере початок із джерел поблизу с. Волиці Тернопільської області в межах Північно-Подільської височини, далі перетинає Мале Полісся та Волинську височинну область (Волинське Опілля) і продовжує свій плін Волинським Поліссям (рис. 7).

Північно-Подільська область займає вододільну частину Подільської височини. На півночі вона має добре виражену ландшафтну межу з Малим Поліссям. Для цієї області характерні абсолютні відмітки поверхні 300–400 м. На Кременецькому кряжі вони сягають 408 м [Маринич, Шишченко, 2006, с. 287–288]. У формуванні ландшафтної структури області помітна роль поширених скрізь лесових порід, які перекривають крейдові й неогенові відклади. У минулому тут були поширені широколистянолісові, лучно-степові й лісостепові ландшафти.

У північній частині Північно-Подільської області виділяються структурно-денудаційні горбогірні місцевості з вододільними останцями, балками, ярами, еродованими сірими лісовими ґрунтами, дубово-грабовими і грабовими лісами. Типові вони для Кременецького кряжа, що лежить між річками Іквою та Вілією і простягається на 65 км довжини при ширині 12–20 км. Вершини кряжа куполоподібні, а їх відносні висоти значні – 100–200 м. Схили вершин стрімко спадають на північ до рівнин Малого Полісся, що надає території «гірського вигляду». Тут переважають у минулому широколистянолісові ландшафти із сірими й світло-сірими ґрунтами під грабово-дубовими деревостанами. У наш час 20% Кременецького кряжа займають ліси: грабові, грабово-дубово-соснові, дубово-соснові (східна частина кряжа). А на південних схилах розвинулися степові рослинні угруповання на дерново-карбонатних ґрунтах.

Область Малого Полісся відділена від основного масиву поліських ландшафтів Волинською височиною. Просторово вона міститься в межах Західноукраїнського краю, а типологічно належить до мішанолісових ландшафтів. На сході область Малого Полісся з'єднується у районі міст Славути й Шепетівки з Житомирським Поліссям. Середня ширина Малого Полісся – 20–25 км, найвужчою є частина на південний захід від м. Острога. Через цю область протікає р. Вілія, найбільша ліва притока Горині. Характерні риси природи Малого Полісся – поширення пісків флювіогляціального

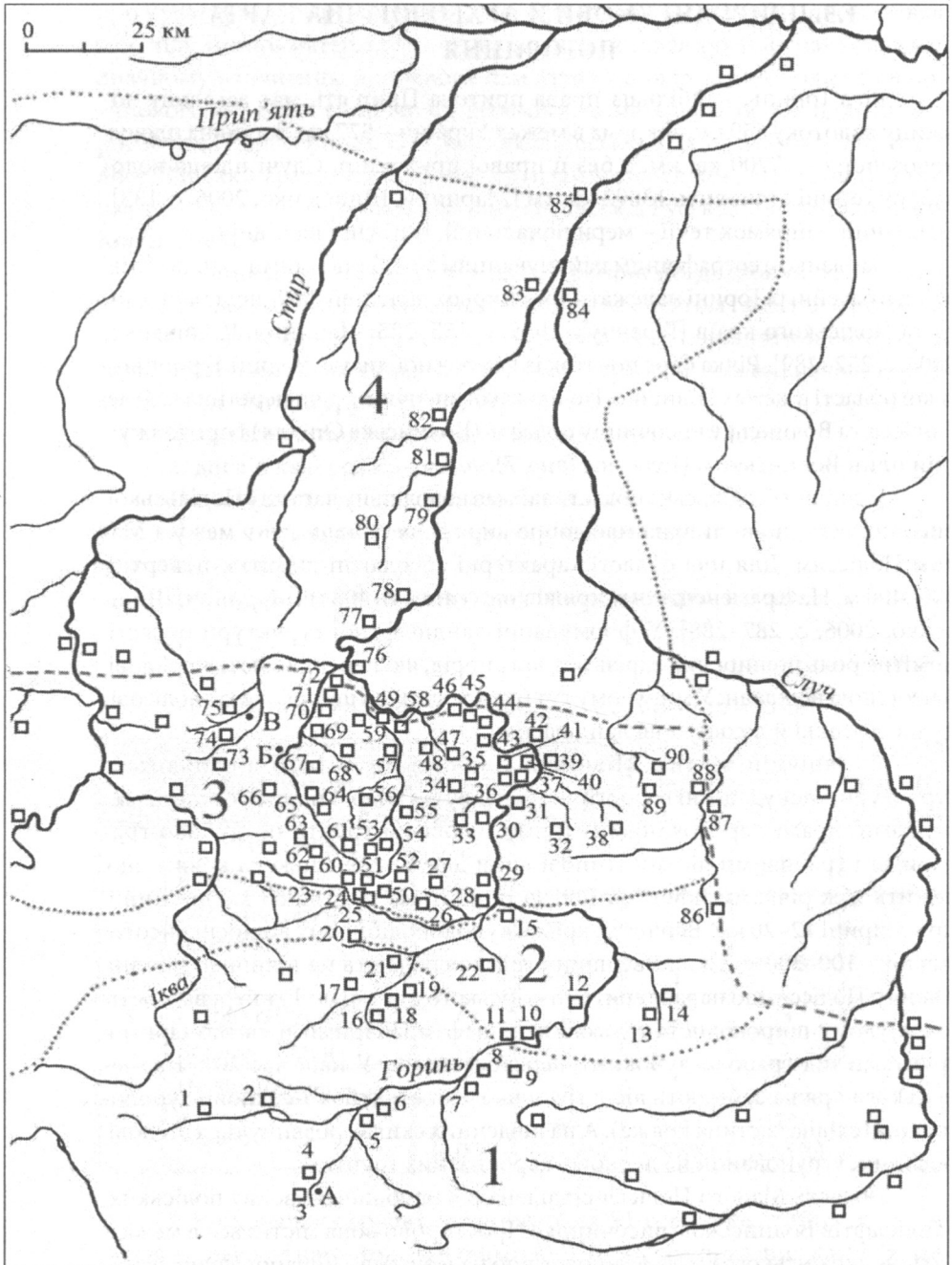

Рис. 7. Слов'яно-руські городища в басейні р. Горині.

Номери на карті відповідають номерам у каталозі. Фізико-географічні області:

1 – Північно-Подільська височина; 2 – Мале Полісся; 3 – Волинська височина;

4 – Волинське Полісся. Локалізація літописних поселень, які не пов'язані з конкретними

городищами: А – Вигошев; Б – Зарічеськ; В – Чемерин.

походження, на яких утворилися дерново-слабопідзолисті ґрунти, зайняті в давньому минулому дубово-сосновими лісами, а також широких заплав на річках Ікві, Стиру, Горині, Вілії та їх притоках (Збитинці, Кутянці та ін.) із лучними і лучно-чорноземними ґрунтами, частково заторфованими [Природа Ровенської обл., 1976, с. 126–127].

Волинська височинна область помітно вирізняється між прилеглими до неї з півночі мішанолісовими ландшафтами Волинського Полісся, а з півдня – Малого Полісся. Своєрідність Волинського Опілля полягає в тому, що ця територія є великим «островом» серед ландшафтів мішаних хвойно-широколистяних лісів, одним із найбільших у «ландшафтно-опільському поясі» Східноєвропейської рівнини. Волинська височинна область простягається на 200 км із заходу на схід при середній ширині близько 50 км.

Опілля являє собою рівнинні та горбисті території, що виникли серед широколистяних і хвойно-широколистяних лісів у процесі їх давнього землеробського освоєння. На місці лісів із сірими та темно-сірими ґрунтами створювалися поля, оточені лісами. У процесі подальшого господарського освоєння лісові площі зменшувалися, серед лісових масивів виникали великі поля (опілля). Головні особливості ландшафтів цієї території зумовлені повсюдним поширенням лесових порід і підвищенням верхньокрейдових відкладів. Останні є корінною основою ландшафтів разом із пісками, піскуватими глинами та нижньосарматськими вапняками [Маринич, Шишченко, 2006, с. 273–275].

Між річками Іквою–Стиром та Горинню в межах Волинської височини виділяють Мізоцький та Рівненський природні райони. На Мізоцькому кряжі беруть початок ліві притоки Горині – річки Устя і Стубла, які в меридіональному напрямку перетинають Рівненський природний район до впадіння в Горинь.

Мізоцький природний район можна вважати східним продовженням Повчанського, який лежить між річками Іквою і Стиром, оскільки багатьма природними рисами вони нагадують один одного. Він займає територію Мізоцького кряжа, на якому зосереджені максимальні висоти Рівненської області (358 м над рівнем моря). Поверхня цього кряжа побудована асиметрично: його південний схил, уздовж якого протікає р. Збитинка (Світенька), крутий, місцями урвистий і піднімається на 120–150 м над вузькою низиною, так званою Острозькою прохідною долиною. Від цього високого краю поверхня кряжа спадає на північ і поступово переходить у Рівненське плато з висотами близько 250 м над рівнем моря.

Значні абсолютні висоти Мізоцького району стали причиною деяких його особливостей, а саме: поверхня сильно почленована балками та ярами, тому тут переважають схили різної крутизни, що сприяє поширенню ерозії, особливо на орних землях. Окрім того, очевидно, внаслідок розвитку ярово-балочного рельєфу на Мізоцькому кряжі збереглося досить багато лісів, які займають до 20% його площі. Ґрунти в цьому районі переважно

ясно-сірі та сірі опідзолені і значно еродовані [Природа Ровенської обл., 1976, с. 127–128].

Рівненський природний район найбільший за територією і сільсько-господарським потенціалом лісостеповий природний район Рівненської області. Тут переважають високородючі ґрунти, представлені переважно чорноземами глибокими й неглибокими, на яких ерозія поширена мало. Для цього району характерна висока сільськогосподарська освоєність (орні землі займають понад 80% площі) та найбільша в області урожайність як зернових, так і технічних культур.

Характерні риси Рівненського природного району – мала лісистість, незначні коливання відносних висот, які зумовлюють поширення рівнинних і хвилястих місцевостей, хоча абсолютні висоти в середньому досягають майже 250 м над рівнем моря [Природа Ровенської обл., 1976, с. 128].

Гоцансько-Корецький природний район лежить на сході Волинської височини, між річками Горинню і Корчи́ком. Він є продовженням Рівненського природного району, але відрізняється від нього меншими абсолютними висотами, які в середньому досягають 230 м над рівнем моря, поширенням темно-сірих опідзолених ґрунтів та опідзолених чорноземів, а також досить помітним переважанням лучних і болотних ґрунтів не тільки в долинах річок, а й на межиріччях. Наслідком незначної ерозійної почленованості поверхні Гоцансько-Корецького району, особливо його східної частини, при цілком достатній кількості атмосферних опадів (понад 660 мм за рік), є виразна оглеєність ґрунтів [Природа Ровенської обл., 1976, с. 129].

Область Волинського Полісся лежить між річками Західним Бугом на заході та Случчю на сході. Східна межа проходить по відслоненнях кристалічних порід Українського кристалічного щита поблизу таких населених пунктів, як Корець, Соснове, Клесів. Для Полісся характерні низовинний рельєф, побудований переважно піщаними і супіщаними антропогеновими відкладами, значна обводненість, густа річкова мережа з широкими долинами, панування багатьох різновидів дерново-підзолистих та болотних ґрунтів, зайнятих хвойно-широколистяними лісами, луками, болотами й перезволоженими землями.

Основними фізико-географічними особливостями Волинського Полісся, які відрізняють його від інших поліських областей, є наявність крейдових порід, що залягають під четвертинними відкладами. Крейдові відклади залягають близько до поверхні, а тому поліпшують якість дерново-підзолистих ґрунтів при використанні їх у сільському господарстві. Тут спостерігається значний розвиток льодовикових форм рельєфу (Волинське моренне пасмо), наявність карсту, широкий розвиток долинних ландшафтів, значна поширеність боліт і заболочених земель, більша лісистість, яка досягає 45% усієї площі області Волинського Полісся [Маринич, Шишченко, 2006, с. 252–255].

У роботі розглядаються укріплення басейну р. Горині (без Случі) у межах України, а також східної частини Волинської височини (басейни

річок Корчика і Ставів), загальна площа регіону становить 14 400 кв. км (рис. 7). Зібрано інформацію про 90 слов'яно-руських городищ, вони розбиті на три територіальні групи і дев'ять підгруп. До першої групи належать пам'ятки на Подільській височині та Малому Поліссі в басейнах річок Горині і Вілії (площа 5600 кв. км). До другої групи віднесено городища, розміщені на Волинській височині в басейні Горині та її приток Збитинки (з нижньою течією Вілії), Усті, Стубли, Путилівки, а також у басейнах Корчика і Ставів (площа 5500 кв. км). Городища третьої групи лежать над Горинню в межах Волинського Полісся (площа 3300 кв. км). При нанесенні городищ X–XIII ст. на карту ландшафтів виявляються певні особливості їх розміщення в басейні р. Горині (табл. 2).

Таблиця 2

Розміщення городищ за басейнами річок

Басейни річок	Група	Підгрупа	Площа (кв. км)	Кількість городищ	Літописні поселення
Верхня Горинь	1	1	4200	15	Вигошев, Тихомль, Гнійниця, Ізяславль, Каменець
Вілія		2	1400	7	Шумськ
Збитинка, нижня Вілія	2	3	420	6	Острог
Середня Горинь		4	1800	21	Дорогобуж
Устя		5	762	10	Мильськ
Стубла		6	844	13	Пересопниця, Зарічеськ
Путилівка		7	506	3	Чемерин
Корчик і Стави		8	1200	5	Корець, Сапогинь
Нижня Горинь		9	3300	10	Степань, Дубровиця

Найбільше городищ у межах Волинської височини (друга територіальна група), ця частина басейну Горині становить 38,2% площі всього досліджуваного регіону, однак тут налічується 58 городищ (64,4% загальної кількості). У першій територіальній групі відомо 22 городища, що у 2,8 рази менше, ніж на Волинській височині, хоча за площею обидві територіальні одиниці майже однакові. Значна різниця в кількості городищ на Подільській і Волинській височинах пояснюється не лише відмінностями природних умов та особливостями процесів заселення слов'янами кожного з названих регіонів, а й різним ступенем їх археологічної вивченості. Ще більш контрастно виглядають ці два регіони при зіставленні кількості неукріплених

поселень X–XIII ст. На Волинській височині їх відомо 408, що становить близько 85% загальної кількості поселень, відомих у басейні Горині в межах України (483 поселення). Водночас у межах Північно-Подільської височини відомо 47 поселень, а в межах Волинського Полісся – 28. Наведені кількісні показники поселень підтверджують, що в давньоруський період у Погоринні найбільш густозаселеною була територія Волинської височини. Слабка заселеність поліських районів Погориння пояснюється передусім менш сприятливими умовами для господарювання в цьому регіоні.

1.4. ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

До важливих завдань науковців належить визначення абсолютної хронології городищ. Для цього дослідники залучають передусім глиняний посуд як найбільш масовий матеріал, який удається зібрати під час розвідок і розкопок, адже він є основною категорією знахідок для датування пам'яток IX–XIII ст. Визначення етапів еволюції глиняного посуду, перевірка й уточнення їх датування за допомогою стратиграфічних спостережень і встановлення у вузьких хронологічних межах системи взаємозв'язків між речовими знахідками у комплексах дають змогу розробити відносну хронологію окремих груп керамічних виробів і датувати періоди розвитку пам'ятки.

Хронологічну типологію гончарної кераміки, здобутої під час досліджень пам'яток Волині та Галичини, розробляли М. П. Кучера [Кучера, 1961, с. 143–154], М. В. Малевська [Малевская, 1969; Малевская, 1971; Малевская, 1972], Б. О. Тимощук [Тимощук, 1982, с. 14–36]. Важливими для наших досліджень є також типологічні схеми розвитку кераміки Києва [Толочко, 1981, 293–301], Південної Русі [Кучера, 1984, с. 9–12; Кучера, 1986, с. 446–452] та Західної Русі [Малевская, 2005].

Цінні матеріали для вивчення кераміки останньої третини I тис. н.е. отримані в ході розкопок городищ Хотомель у нижній течії р. Горині [Кухаренко, 1957], Монастирок у Середньому Подніпров'ї [Максимов, Петрашенко, 1980, с. 3–20] та літописного Іскоростеня (Коростень Житомирської області) [Звіздецький, Петраускас, Польгуй, 2004]. Для керамічних комплексів IX ст. характерне поєднання ліпних і ранніх гончарних горщиків. Такі комплекси виявлені на відкритому поселенні в центральній частині Острога [Прищеп, 2008Б], на посаді Пересопниці [Прищеп, 2010]. Знайдені тут ліпні горщики типові для пам'яток райковецької культури, у них помірно відігнуті назовні вінця, іноді прикрашені пальцевими вдавленнями по краю (рис. 8, 1–3). Ранні гончарні горщики мають плавно відігнуті вінця, моделювання їх краю досить різноманітне: трапляються вінця з простим округлим або пласким краєм, із поздовжнім жолобком по краю (рис. 8, 5, 10), із зовнішньою закраїною (рис. 8, 7, 9, 13, 14), із

внутрішньою закраїною, трикутною в розрізі (рис. 8, 12) чи валикоподібною (рис. 8, 6). Орнамент у вигляді заглиблених горизонтальних прямих та хвилястих ліній наносився не лише на плічка і тулуб, а й на край вінець та на внутрішню їх поверхню (рис. 8, 7).

Проведені стратиграфічні спостереження у процесі вивчення культурних шарів поселень, аналіз знахідок із заповнення об'єктів у Дорогобужі [Прищепа, 2011, с. 31–39], Пересопниці, Острозі [Прищепа, Позіховський, 2011], Корці, Степані, порівняння їх із матеріалами з інших регіонів Південної Русі стали основою для створення типологічної шкали гончарного посуду X–XIII ст., яка дає змогу суттєво уточнити хронологію багатьох городищ Погориння.

На городищах у Дорогобужі, Пересопниці, Жорнові, Острозі в нижніх пластах культурного шару та ранніх напівземлянкових житлах зібрано колекцію уламків гончарних товстостінних горщиків, у глиняному тісті яких наявна домішка середніх і дрібних зерен кварцового піску, іноді жорстви, формовка якісна, але частина виробів виготовлена на повільному (ручному) гончарному крузі. Випал часто недостатній, на зломі черепок тришаровий, лише поверхневий шар має коричневий чи рудий колір, а серцевина чорна. Переважають горщики із трикутним потовщенням (закраїною) по зовнішньому краю (рис. 9). Такі горщики належать до посуду «курганного типу», поширеного в Середньому Подніпров'ї від середини IX до кінця X ст. [Петрашенко, 1992, с. 91]. Враховуючи, що весь посуд із комплексів названих городищ виготовлений на гончарному крузі, датуємо їх X ст.

Наступні зміни в керамічних комплексах проілюструємо на прикладі знахідок із жител 12а і 24, досліджених в Острозі на вул. Академічній, 12. У західній частині розкопу найбільш раннім було житло 15, його змінило житло 12а і найпізнішим у групі виявилось житло 24. У житлі 12а ще трапляються горщики, вінця яких мають зовнішню трикутну закраїну (рис. 10, 1–5), але з'являються нові типи горщиків. Вони мають меншу товщину

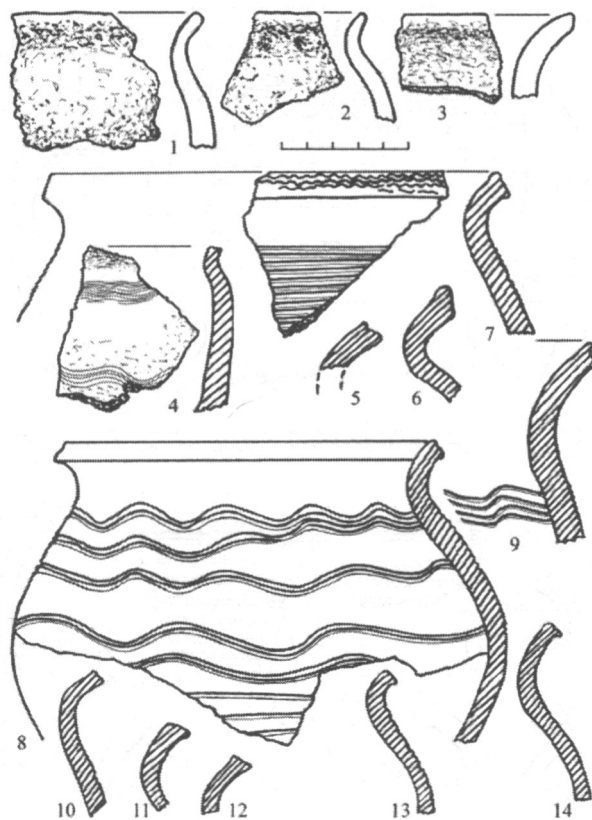

Рис. 8. Глиняний посуд із житла 23 на поселенні в урочищі Пастівник поблизу с. Пересопниці: 1–3 – ліпний; 4–14 – гончарний. 1, 4, 7 – яма 23/1; 2, 3, 5, 6, 8, 9 – долівка; 10–14 – верхні шари заповнення котловану.

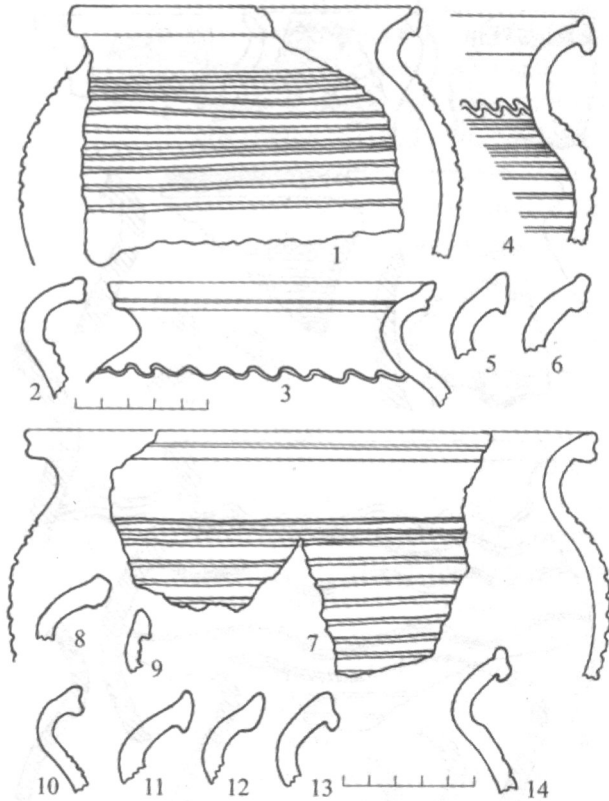

Рис. 9. Гончарні горщики з нижніх пластів заповнення житла 15 з розкопу на вул. Академічній, 12 у м. Острозі.

стінок і вирізняються більш якісною формовкою, глиняне тісто добре відмучене, на зломі черепки тришарові чи одношарові. Є вінця із рівно зрізаним краєм, чітко вираженою внутрішньою закраїною і багатограним манжетом, що нагадує карниз (рис. 10, 8, 10–12, 14). Вінця цього типу на пам'ятках Південної Русі датуються XI ст. [Тимошук, 1982, с. 22; Зоценко, Брайчевська, 1993, рис. 13, 2, 14, 21; Виноградська, Петрашенко, 1993, с. 58, 59; Моргунов, 1996, с. 13–20]. Трапляються також горщики із сильно відігнутими назовні подовженими вінцями, що мають слабо виражену зовнішню закраїну або її взагалі немає (рис. 10, 6, 7, 13).

У пізнішому керамічному комплексі із житла 24 переважають вінця з багатограним манжетом, що нагадує карниз (рис. 10, 21, 25, 26, 30), трапилися також вінця з простим профілюванням (рис. 10, 17, 23, 24, 28).

Серед знахідок у житлах із «карнизоподібними» вінцями є

прясельця, виготовлені із овруцького рожевого пірофілітового сланцю. У більш ранніх комплексах із горщиками «курганного типу» Дорогобужа, Пересопниці, Острога та інших погоринських городищ їх не виявлено, зате трапляються прясельця із глини та крейди. Поширення прясельць із рожевого пірофілітового сланцю дослідники датують XI ст. [Рыбаков, 1948, с. 195–196; Петраускас, 2006, с. 82].

У комплексах кінця XI – початку XII ст. виявляються помітні зміни у профілюванні горщиків. Простішими стають «карнизоподібні» вінця, хоча, як і раніше, вони мають закраїни із внутрішньої і зовнішньої сторін (рис. 11, 1, 5–7). з'являються посудини із сильно відігнутими вінцями, із внутрішньої сторони вони мають вертикальний виступ-закраїну трикутної форми (рис. 11, 4, 9, 10). В об'єкті першої половини XII ст. на київському Подолі горщики з такими вінцями склали третину виробів [Сагайдак, 1991, с. 117, 118]. У Новогрудку подібні горщики (тип II) знайдені в усіх спорудах XII ст. і майже не трапляються у комплексах XIII ст., відсутні вони і серед знахідок XIII ст. із Данилова [Малевская, 1971 с. 28, 32].

У першій половині XII ст. волинські майстри виготовляли горщики, у яких край вінець із внутрішньої сторони мав округлу закраїну (рис. 11, 11–15). Цей тип вінець з'являється в кінці XI ст. і в XII ст. поширюється по всій території Русі [Кучера, 1986, с. 449]. У XII – середині XIII ст. відомі також горщики з вінцями, сильно відігнутими назовні, без закраїни, з округлим чи скошеним краєм, іноді потовщеним. Горщики з таким профілюванням вінець у західних областях Русі датуються XIII ст. [Малевская, 1969, рис. 2, 10; Малевская, 1971, рис. 5, 9, 10; 7, 4]. На дитинці Дорогобужа в невеликій кількості їх виявлено в комплексах першої половини XII ст. (рис. 11, 16), та особливо часто вони трапляються в об'єктах кінця XII – середини XIII ст. [Прищепа, 2011, с. 37, рис. 24].

Досить складним залишається завдання виокремлення матеріалів останньої третини XIII–XIV ст. Монголо-татарські погроми поселень Південної Русі в середині XIII ст. призвели до обезлюднення багатьох міст. Найстрашнішого удару ворожа навала завдала міському високорозвинутому ремісничому виробництву. Аналізуючи наслідки розгрому Києва, Г. Ю. Івакін зазначив, що значною мірою відбувся «інформаційний розрив» між генераціями київських ремісників [Івакін, 1996, с. 198]. Частина майстрів, які врятувалися, знайшли прихисток у вцілілих містах Галицько-Волинського князівства. Зокрема, швидко зростає роль Холма, куди прибувають ремісники із розорених татарами земель [ГВЛ, 2005, с. 134], відбудовуються Володимир, Луцьк.

У Погоринні знайдено небагато археологічних матеріалів кінця XIII–XIV ст. і серед них рідко трапляються вироби, що мають вузьку дату. До цього періоду належить будівля 1, що її дослідив С. В. Терський в урочищі Замостя біля Пересопниці [Терський, 2003, с. 82–84; рис. 14; 23; 45]

Цікаві комплекси, які характеризують матеріальну культуру означеного періоду, виявлені під час досліджень у 2013 р. в центральній частині

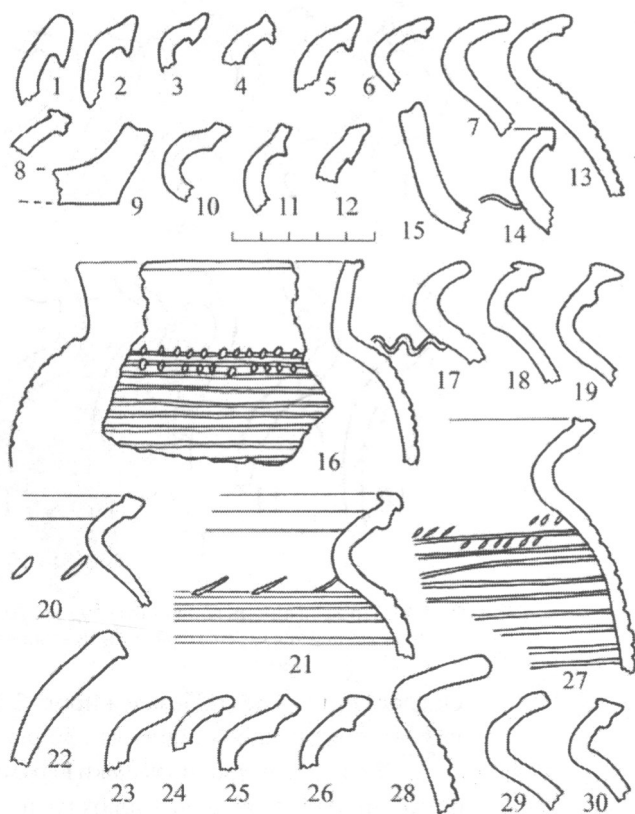

Рис. 10. Гончарний посуд із нижніх пластів заповнення жител 12а (1–15) і 24 (16–30) з розкопу на вул. Академічній, 12 у м. Острозі.

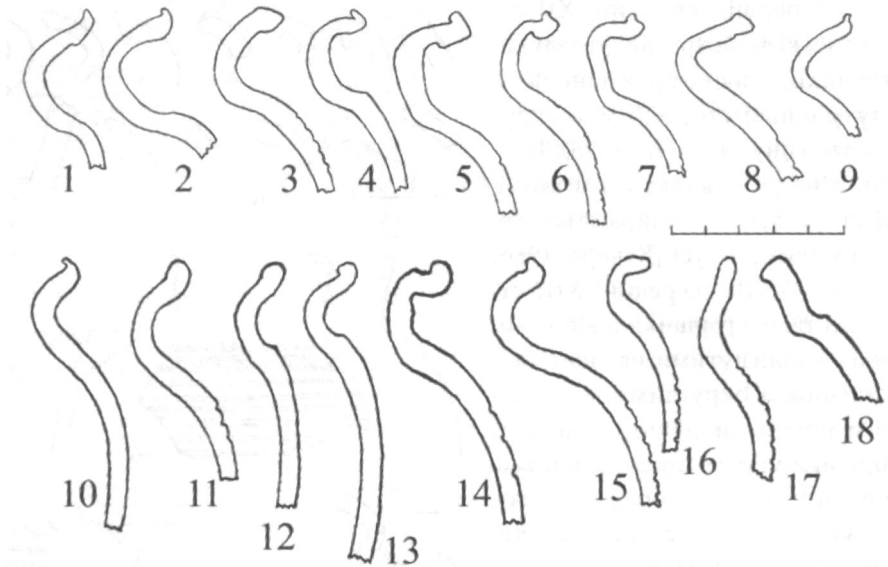

Рис. 11. Профілі вінець горщиків із будівлі 20 з розкопу 21 на дитинці Дорогобужа: 1–9 – замоцнення черенів печей; 10–18 – заповнення котловану.

Острога на проспекті Незалежності, 3. У двох заглиблених об'єктах зібрано уламки посуду, що їх відносять до різних технологічних груп.

У споруді 4 зібрано уламки керамічних виробів, які за технологічними ознаками належать до чотирьох груп: 1) уламки верхньої частини горщика (рис. 12, 1) із плавним вигином вінець і округлою внутрішньою закраїною, у глиняному тісті домішка значної кількості піску, поверхня виробу світло-коричневого кольору; 2) вінця горщиків (рис. 12, 2, 3), виготовлені із відмученої глини, їх формовка якісна, поверхня коричневого кольору; 3) фрагмент конічної тонкостінної сіроглиняної кришки (рис. 12, 4), виготовленої із відмученої глини, формовка якісна, випал добрий; 4) фрагмент конічної миски зі слабоопуклими стінками (рис. 12, 5), поверхня має чорний колір, із внутрішньої сторони виріб багато прикрашений штампованими орнаментами. Вірогідно, миска виготовлена в Північному Причорномор'ї.

У ямі 5 зібрано уламки горщиків першої групи, трапилися також вінце та стінка посудини, виготовлені із відмученої глини, формовка якісна, колір поверхні коричневий, зовні поверхня виробів укрита бурою поливою низької якості (рис. 12, 6). Знайдено денце миски на високому кільцевому піддоні (рис. 12, 7), тісто оранжеве, відмучене, поверхня виробу із внутрішньої сторони покрита зеленою поливою.

Горщики першої групи за технологією і профілюванням близькі до виробів другої половини XII – першої половини XIII ст. Сіроглиняна кришка зі споруди 4 за технологічними ознаками належить до виробів, які поширюються на Волині наприкінці XIV – у XV ст. Миску зі штампованим орнаментом та посудину на піддоні відносимо до імпортованих товарів,

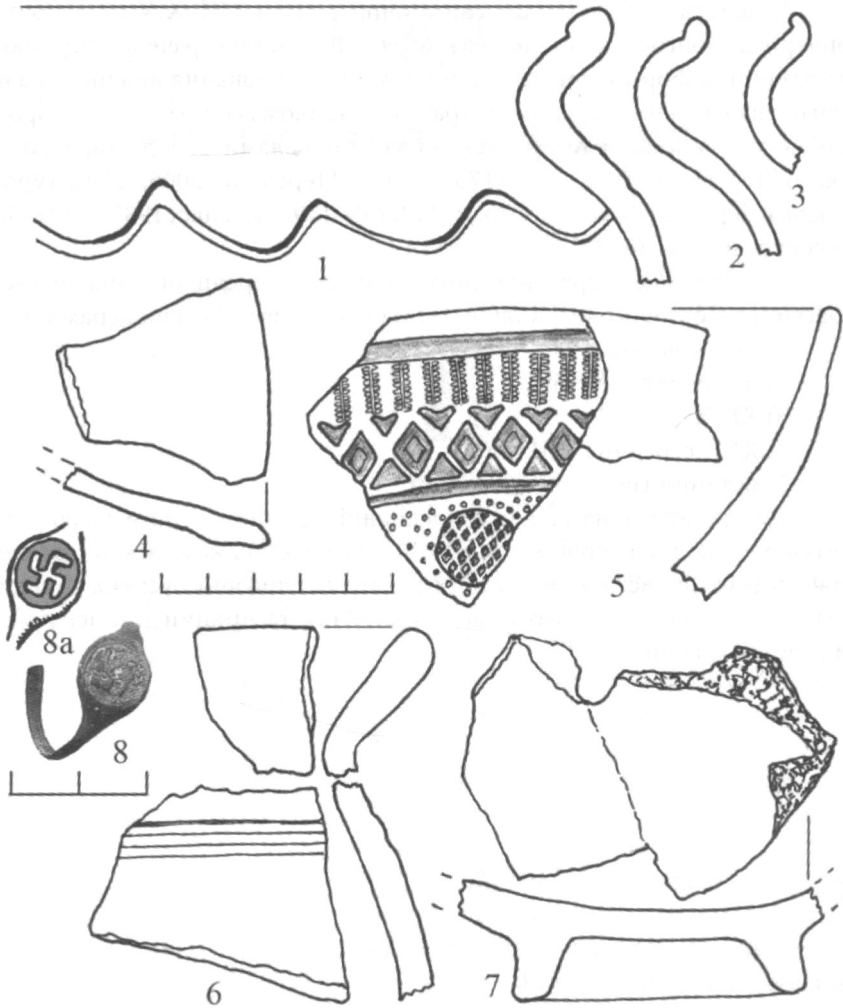

Рис. 12. Глиняний посуд із об'єктів 4 (1–5), 5 (6, 7) і бронзовий перстень (8) із культурного шару з розкопу 9 на проспекті Незалежності в м. Острозі.

вірогідно, привезених із Північного Причорномор'я. Наприклад, подібні полив'яні й неполив'яні миски виявлені в шарах XIV–XV ст. у Судаку [Фарбей, Майко, Джанов, 2004, с. 327].

Поряд з об'єктами 4 і 5 у культурному шарі трапилися золотоординська мідна монета і бронзовий перстень з округлим щитком, на якому збереглося рельєфне зображення свастики та рештки жовтої емалі (рис. 12, 8). Такі персні з «давнім солярним знаком» були знайдені в Новгороді: один у Михайлівському розкопі в шарі, який датується 1319–1323 рр., і десять у комплексі ювелірної майстерні 80–90-х років XIV ст. [Седова, 1981, с. 135]. Ця знахідка підтверджує датування виявлених керамічних комплексів XIV – початком XV ст.

У центральних районах Погориння в кінці XIII–XIV ст. здобутки гончарів домонгольського періоду не були повністю втрачені. Зберігаються традиційні форми горщиків і прийоми профілювання вінець – значно відігнутих назовні з округлою закраїною-валиком із внутрішньої сторони. Раніше такі явища були простежені за матеріалами Володимира-Волинського [Терський, 2010, с. 163–175], Луцька [Терський, 2006, с. 54], Турова, Пінська, Берестя [Лысенко, 1974, с. 112, 138–139; Лысенко, 1985, с. 327–329; Лысенко, 2004, с. 80–82].

За матеріалами археологічних досліджень середньовічних поселень у басейні р. Горині можна виділити такі хронологічні групи кераміки:

- 1) IX – початок X ст.;
- 2) X – початок XI ст.;
- 3) XI ст.;
- 4) XII – середина XIII ст.;
- 5) остання третина XIII–XIV ст.

Ця хронологічна шкала в поєднанні з даними стратиграфії, типологічного аналізу й пошуків аналогій для речей із комплексів дає можливість точніше встановити етапи розвитку слов'яно-руських городищ регіону, допомагає з'ясувати час виникнення та припинення існування для багатьох із них.

РОЗДІЛ 2

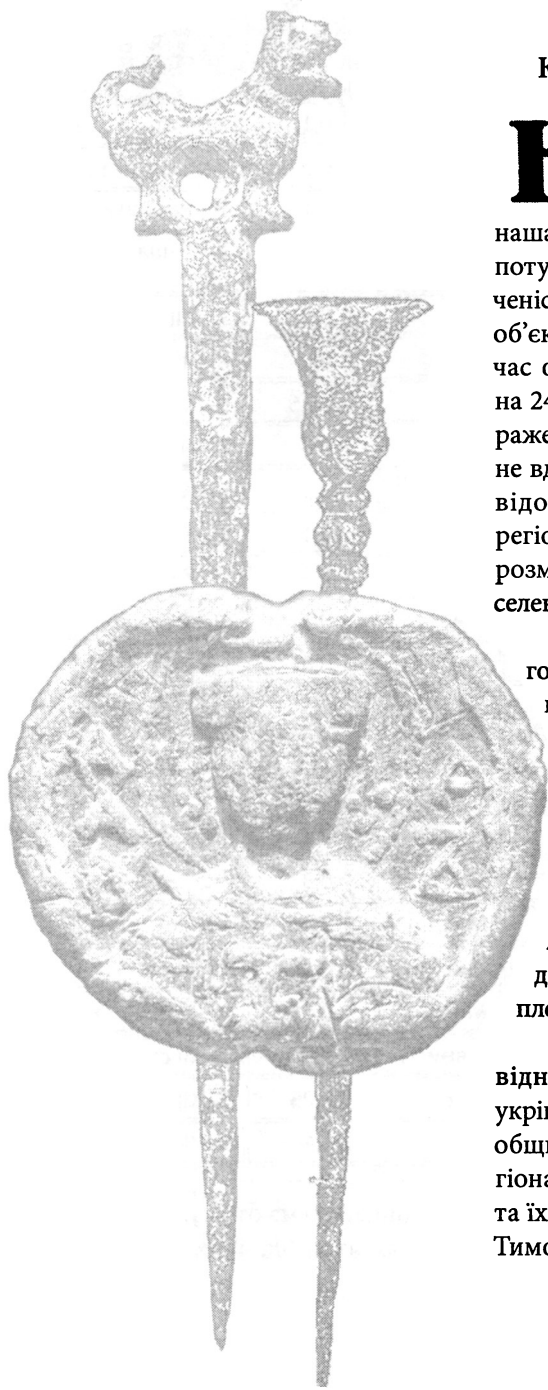
ГОРОДИЩА ІХ–ХІІІ СТ.

2.1. ХРОНОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ГОРОДИЩ

На укріплених майданчиках більшості городищ басейну р. Горині виявлено культурні нашарування, які хоч і відрізняються за потужністю, станом збереженості, насиченістю археологічними матеріалами та об'єктами, усе ж дають змогу визначити час функціонування поселень. Однак на 24-х городищах культурний шар виражений дуже слабко або ж його взагалі не вдалося простежити. Такі городища відомі в різних східнослов'янських регіонах, їх датують за матеріалами із розміщених поблизу неукріплених поселень [Седов, 1962, с. 58–59].

Дані про городища без культурного шару зведено у таблиці 3. Це переважно невеликі укріплення площею до 0,3 га (17 городищ), площа ще п'яти досягає 0,45–0,6 га (Башине, Глинки, Кунин, Мізочок, Варковиці). Більшість таких укріплень (15) лежать поблизу поселень ІХ–ХІ ст. Біля шести городищ виявлено поселення Х–ХІІІ ст. і для трьох пам'яток датування слов'яно-руських неукріплених поселень не уточнено.

Городища без культурного шару відносимо до городищ-сховищ, такі укріплення будувалися силами окремих общин наприкінці І тис. н. е. в різних регіонах, заселених східними слов'янами та їх сусідами [Раппопорт, 1967, с. 186; Тимошук, 1990, с. 32–39].

Таблиця 3

Дані про городища,
що не мають культурного шару
на укріпленому майданчику

№ з/п	№ за каталогом	Городище	Топографія	Площа (га)	Датування неукріпленого поселення
1	21	Теремне	Останець	0,1	X–XI ст.
2	23	Мала Мощаниця	Мис	0,2	X–XI ст.
3	25	Будераж, ур. Церквище	Мис	0,1	X – поч. XI ст.
4	27	Радужне	Мис	0,1	X – 1-ша пол. XII ст.
5	31	Башине	Мис	0,6	XI–XII ст.
6	34	Глинки	Мис	0,6	X–XIII ст.
7	35	Антопіль	Мис	0,15	?
8	40	Горбаків	Край	0,3	IX – поч. XI ст.
9	42	Горбів	Мис	0,36	IX–XI ст.
10	44	Шубків	Мис	0,1	IX–X ст.
11	47	Біла Криниця	Мис	0,3	IX–X ст.
12	51	Дермань Перша	Мис	0,2	X–XI ст.
13	52	Верхів	Мис	0,07	X – поч. XI ст.
14	54	Кунин, у лісі	Мис	0,5	IX–X ст.
15	58	Шпанів	Мис	0,1	?
16	60	Мізочок	Мис	0,45	X – поч. XI ст.
17	64	Варковичі	Останець	0,5	X–XI ст.
18	66	Кораблище	Мис	0,3	?
19	67	Грушвиця	Мис	0,3	X–XI ст.
20	71	Сморжів	Мис	0,4	X–XII ст.
21	77	Бичаль	Мис	0,15	X – поч. XI ст.
22	80	Великий Мидськ	Рівнина	0,12	X–XII ст.
23	88	Корець, ур. Городище	Мис	0,25	X–XII ст.
24	90	Стовпин	Мис	0,1	X–XI ст.

У басейні р. Горині налічується 54 городища, що мають культурний шар (табл. 4). Найбільш ранніми є чотири пам'ятки, на яких виявлено

матеріали VIII–IX ст. (Нетішин, Жорнів, Дюксин, Залужжя). Ліпний посуд райковецької культури було знайдено також на дитинці Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1996, рис. 12], але в ході розкопок не вдалося виявити решток укріплень IX ст. У наступні два століття кількість фортець, які були заселені, зростає. Археологічні матеріали X ст. знайдено на 34 городищах, а культурні нашарування й об'єкти XI ст. виявлено на 37 пам'ятках. Наприкінці X чи на початку XI ст. припинили свій розвиток городища в Нетішині, Точевиках, Новосілках, Дюксині. Але за період від кінця X ст. до середини XI ст. були збудовані нові фортеці на Північно-Подільській (Борщівка, Пахині, Сураж) і Волинській височинах (Вільгір, Новомильськ, Басівкутське у Рівному, Клевань, Одеради). Тоді ж були реконструйовані укріплення деяких поселень, зокрема Острога, Дорогобужа, Жорнова.

Таблиця 4

Дані про городища
з культурним шаром на укріплених майданчиках

№ з/п	№ за каталогом	Городище	Топографія	Площа (га)	К-сть майданчиків	Культурні нашарування (ст.)				
						IX	X	XI	XII	XIII
1	1	Лози	Мис.	0,4	2–3		++	++		
2	2	Борщівка	--/	?	?			++	++	+
3	3	Пахині	Ост.	?	1			++		
4	4	Пахині	--/	0,15	1			++		
5	6	Тихомель (літоп.)	Мис.	0,7	1			++	++	+
6	10	Михнів (Гнійниця)	Ост.	6	2			++	++	+
7	11	Михнів (гор. II)	Мис.	?	1		++	++		
8	12	Ізяслав (літоп.)	--/	1–1,5	1				++	+
9	13	Городище (Каменець)	--/	3,6	2				++	+
10	14	Городище, ур. Високе	--/	0,13	1				++	+
11	15	Нетішин	Підв.	?	1	+	++			
12	16	Бриків (Шумськ)	Мис.	2,7	2		++	++	++	+
13	17	Васьківці	--/	0,4	1		++	++		
14	18	Сураж	--/	0,25	1			++	++	+
15	19	Зіньки	--/	5	2		++	++		
16	22	Плужне	--/	0,35	1		++	++		
17	24	Будераж	--/	13	2		++	+		

18	26	Точевики	-//-	1	2		++			
19	28	Острог (літоп.)	-//-	3,2	2		++	++	++	++
20	29	Розваж	-//-	1,4	1		++	++	+	
21	30	Вільгір	-//-	0,65	1			++	++	+
22	33	Новосілки	-//-	0,2	1		++			
23	36	Томахів (гор. I)	-//-	0,9	2		++	++		
24	37	Томахів (гор. II)	Підв.	0,13	1				++	+
25	38	Глибочок	Рівн.	2	2		++	++		
26	39	Гоща	Мис.	2,3	2		++	++	++	+
27	41	Дорогобуж (літоп.)	-//-	5,5	3		++	++	++	+
28	45	Козлин (гор. I)	-//-	0,15	1				++	
29	46	Козлин (гор. II)	-//-	2	1		++	++		
30	49	Хотин	-//-	0,6	1		++		++	+
31	50	Дермань Друга	-//-	11	2		++	++	++	+
32	53	Кунин	-//-	0,45	1		+	++		
33	55	Новомильськ (Мильськ)	-//-	6	1			++	++	+
34	57	Рівне (Басів Кут)	-//-	0,4	1			++	+	
35	59	Грабів	-//-	5,5	2-3		+	++		
36	61	Стеблівка	-//-	0,22	1		++	++		
37	63	Листвин	-//-	7,5	2		++	++		
38	65	Жорнів	-//-	7	2	++	++	++		
39	69	Пересопниця (літоп.)	-//-	10-12	2		++	++	++	++
40	70	Білів	-//-	0,35	1		+	++		
41	72	Клевань	-//-	2	2			++	++	+
42	73	Посників	-//-	0,45	1		+	++		
43	74	Пітушків	-//-	0,3	1		++			
44	75	Одєради	-//-	0,15	1			++		
45	76	Дюксин	Ост.	0,17	1	++	++			
46	78	Злазне	Мис.	0,25	1		++	++		
47	79	Степань (літоп.)	Мис.?	?	?		+		++	++
48	81	Кричильськ	Мис.	0,4	1		++	++		
49	82	Городець	-//-	0,2	1		++	++		
50	83	Дубровиця (літоп.)	Мис.?	?	?		+		++	++
51	84	Залужжя	Підв.	0,45	1	++	++	++	+	
52	85	Висоцьк	Мис.	0,63	1				++	++
53	87	Корець (літоп.)	-//-	0,85	2				++	+
54	89	Сапожин (літоп.)	-//-	0,75	1			+	++	+

У другій половині XII – першій половині XIII ст. кількість укріплених поселень зменшується. Із тих городищ, які використовувалися в XI ст., у першій половині XIII ст. функціонують лише 13. Водночас у XII ст. з'являються 10 нових укріплених поселень, чотири з них – на Волинській височині (Томахів, гор. II; Козлин, гор. I; Хотин; Корець), три – на Північно-Подільській височині (Ізяслав, велике й мале городища поблизу с. Городища Шепетівського району) і три – на Волинському Поліссі (Степань, Дубровиця, Висоцьк).

Із 13 городищ, які мають культурні нашарування X/XI–XIII ст., тобто стабільно існували тривалий час, сім є залишками літописних поселень: Тихомель, Гнійниця, Шумськ, Острог, Дорогобуж, Мильськ, Пересопниця. А із 10 городищ, які датуються XII–XIII ст., літописних поселень шість: Ізяслав, Каменець, Корець, Сапожин, Дубровиця, Степань. Як бачимо, порівняно з показниками XI ст. загальна кількість укріплених поселень у XII–XIII ст. зменшується на третину, але більше половини цих городищ (56,5%) згадується в літописах. Очевидно, такий високий відсоток літописних поселень серед городищ XII–XIII ст. сигналізує про важливі якісні зміни, що відбувалися в структурі погоринських укріплених поселень.

2.2. ТОПОГРАФІЯ, ПЛАНУВАННЯ І ПЛОЩА ГОРОДИЩ

Класифікація городищ за їх топографічним розміщенням, формою і розмірами – важливий етап опрацювання археологічних джерел для створення типології укріплених поселень. Принципи такої класифікації розробляли П. О. Раппопорт, А. В. Куза, М. П. Кучера та інші дослідники [Раппопорт, 1967; Куза, 1985; Куза, 1989; Кучера, 1999]. Зокрема, М. П. Кучера запропонував розділяти городища за топографічними умовами розміщення на такі групи:

- 1) мисові;
- 2) на останцях (пагорбах);
- 3) на підвищеннях (на заплаві ріки, серед боліт);
- 4) на краю природної перешкоди;
- 5) на рівнині;
- 6) на гряді [Кучера, 1999, с. 13].

Цей підхід використано для статистичної обробки даних про укріплення басейну р. Горині, результати якої подано у таблиці 5.

Таблиця 5

Розподіл городищ
за топографічними умовами розміщення

№ з/п	Басейни рік	Групи городищ					Усього городищ	
		1	2	3	4	5	враховано	у басейні
1	Верхня Горинь із Вілією	12	4	1	-	-	17	22
2	Середня Горинь зі Збитинкою	23	-	2	1	1	27	27
3	Устя	9	1	-	-	-	10	10
4	Стубла із Путилівкою	14	2	-	-	-	16	16
5	Корчик і Стави	5	-	-	-	-	5	5
6	Нижня Горинь	7	-	2	-	1	10	10
		70	7	5	1	2	85	90

Як видно з таблиці 5, у досліджуваному регіоні за топографічним розміщенням городища розподіляються по групах нерівномірно. Найчастіше для фортець давні будівельники вибирали миси на берегах рік та струмків (рис. 5; 13–16). Мисових городищ у Погоринні нараховується 70, що становить 82% загальної кількості проаналізованих пам'яток. Такі городища мають природні перешкоди (круті схили) з двох або трьох сторін. Тому розміщення укріплень на мисах давало можливість максимально використати оборонні властивості природно захищених підвищених ділянок, а, отже, їх можна було збудувати у стислі терміни з найменшими затратами на проведення земляних робіт. В усіх регіонах Русі, де були відповідні природні умови, миси широко використовували для побудови фортець. За даними М. П. Кучери, мисові городища становлять близько третини слов'яно-руських фортець на території Південної Русі [Кучера, 1999, с. 27–30]. У великій кількості укріплення цього типу трапляються на території Галицької і Волинської земель [Ратич, 1976, с. 155].

На всіх задовільно збережених мисових городищах простежуються з напільного боку залишки штучних укріплень із валу та рову (рис. 5; 13). Деякі городища мають із цього боку додаткові вали й рови, так що укріплений майданчик захищений багаторядною оборонною лінією (рис. 14). Є городища, у яких вали побудовані по всьому периметру майданчика (рис. 15; 16). Найбільш потужний вал насипали з напільного боку майданчика, а з інших сторін він досить часто був значно нижчий. Поширеним прийомом було

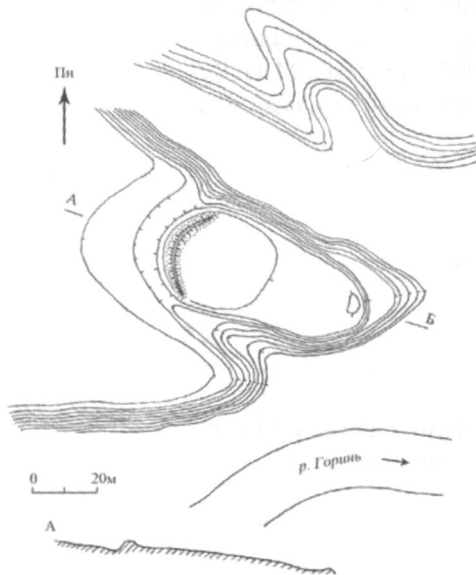

Рис. 13. Городище поблизу с. Бичаль.

влаштування ескарпів, тобто терасування схилів нижче від майданчика городища. Сліди ескарпів виявлені на 22 городищах, із них 19 датуються X–XI ст. Часто рів, виритий із напільного боку, продовжувався з інших боків у вигляді тераси на схилах мису (рис. 5).

Городищ на останцях відомо сім. Шість таких укріплень датуються X–XI ст., і лише перше городище біля с. Михнева має нашарування XII – першої половини XIII ст. Чотири з них лежать у верхній течії р. Горині (Пахині (перше і друге), Михнів (перше), Теремне), ще три розміщені на Волинській височині (Глинськ, Острів, Варковичі). У північній частині Північно-Подільської височини виділяються структурно-денудаційні горбогірні місцевості з вододільними останцями, які могли використовуватися для побудови фортець. Прикладом такого городища є укріплення біля с. Теремного (рис. 17). Захисні властивості підвищень на заболоченій річковій заплаві були використані для влаштування поселень Нетішина, Томахова (другого), Дюксина, Залужжя. На цих пам'ятках оборонні споруди не збереглися, однак у Томахові та Дюксині помітні сліди підрізки схилів лесових підвищень для надання їм більшої крутизни. Два городища розміщені на рівній низинній місцевості (Великий Мидськ і Глибочок). Городище в Горбакові збудоване на краю природної перешкоди, із трьох сторін воно захищене земляним валом і ровом перед ним (рис. 18).

За ознаками планової схеми оборонних споруд у їх взаємозв'язку із захисними властивостями рельєфу місцевості всі пам'ятки поділяються на два основних типи: прості і складні. До першого типу відносять городища, які мають один укріплений майданчик, до другого – два або й більше таких майданчиків.

Прості городища за плануванням оборонних споруд поділяються на такі, планування яких повністю повторює особливості рельєфу місцевості, і на укріплення, у яких оборонні споруди мають правильну геометричну форму і їх планування не залежало від особливостей рельєфу місцевості. До перехідного типу належать

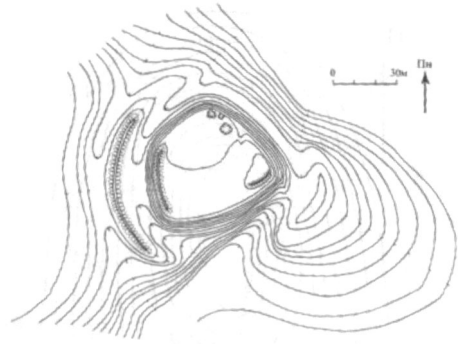

Рис. 14. Городище поблизу с. Плужного.

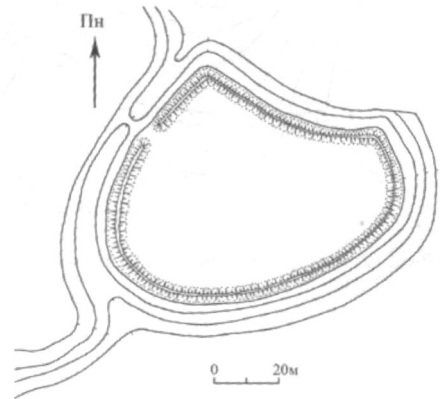

Рис. 15. Городище поблизу с. Злазного.

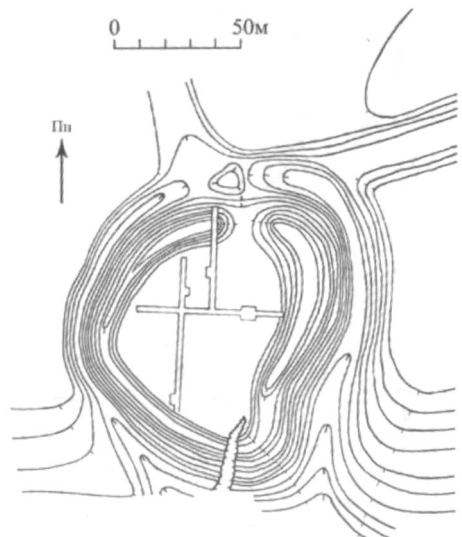

Рис. 16. План Білівського городища.
За В. В. Ауліком з уточненнями автора.

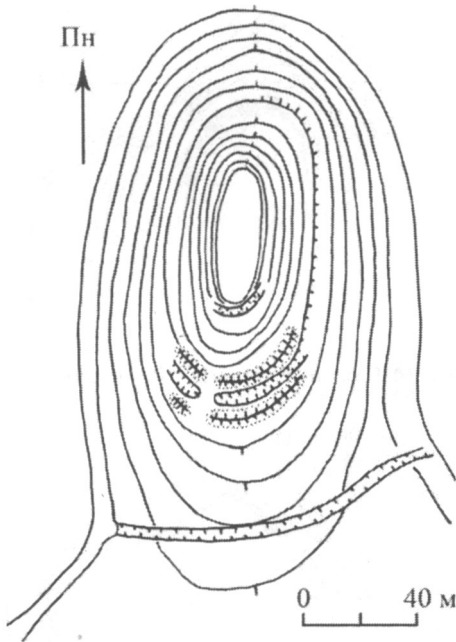

Рис. 17. Городище поблизу с. Теремного.

поселення з плануванням оборонних споруд, що лише частково використовують захисні властивості рельєфу місцевості (тип другий за А. В. Кузою) [Куза, 1985, с. 39–40].

М. П. Кучера, проаналізувавши взаємозв'язок між топографічними умовами розміщення городищ і їх плануванням, підкреслив, що городища на рівній місцевості ідеально відображають норми оборонного будівництва. Лише на них можна безпосередньо з'ясувати, які форми, що їх надавали укріпленням, вважалися раціональними на певній території в ту чи іншу історичну добу [Кучера, 1999, с. 18]. У басейні Горині на рівній низинній місцевості є два городища: біля с. Великого Мидська (рис. 19) і біля с. Глибочка (рис. 20). Перше укріплення має овальний у плані майданчик, захищений по окружності земляним валом і ровом, а друге складається з двох округлих у плані укріплених майданчиків, обведених концентричними оборонними лініями, кожна з яких складається з валу й зовнішнього рову. Обидва городища датуються X–XI ст.

Подібні округлі в плані городища X ст. відомі в Подністров'ї і на півночі Волині [Раппопорт, 1967, с. 111]. Перевага округлих укріплень полягала в економічності їх будівництва, оскільки порівняно з іншими формами вони при однаковій площі мали найменшу протяжність оборонних стін [Кучера, 1999, с. 18].

У регіоні є група мисових городищ, форма яких наближається до овальної чи округлої, і ця форма лише частково була пов'язана з особливостями рельєфу місцевості: на першому городищі біля с. Кунина (рис. 21) виявлено кераміку кінця X–XI ст.; городище біля с. Городця (рис. 22) розміщене поряд із відкритим поселенням X–XI ст.; друге городище біля с. Городища Шепетівського району датуються XII – першою половиною XIII ст. [Пескова, 2008, с. 76–78]

Особливу локальну групу складають городища «волинського типу», що їх виділив П. О. Раппопорт. Ці городища мають у плані проміжну форму між кругом і квадратом, тобто форму, близьку до прямокутника, з одним чи двома округлими боками [Раппопорт, 1967, с. 51, 196, 198]. П. О. Раппопорт до

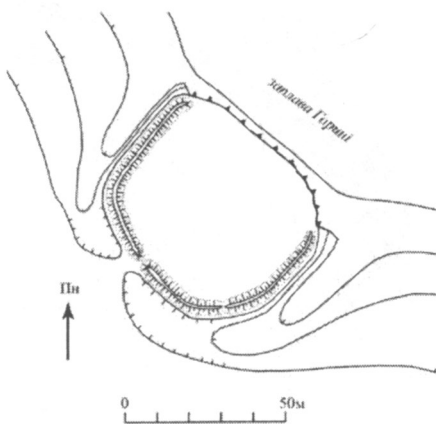

Рис. 18. Городище в с. Горбакові.

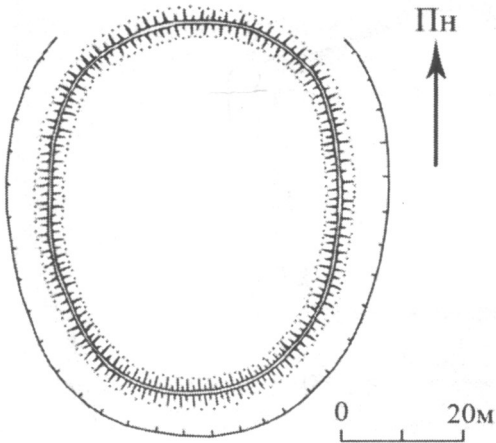

Рис. 19. Городище поблизу с. В. Мидська.

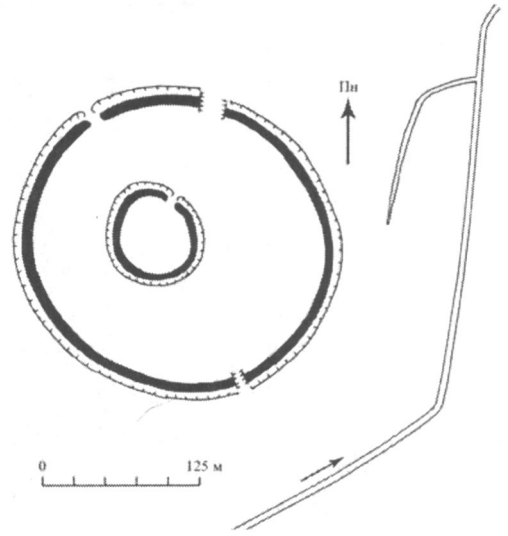

Рис. 20. Городище поблизу с. Глибочка.

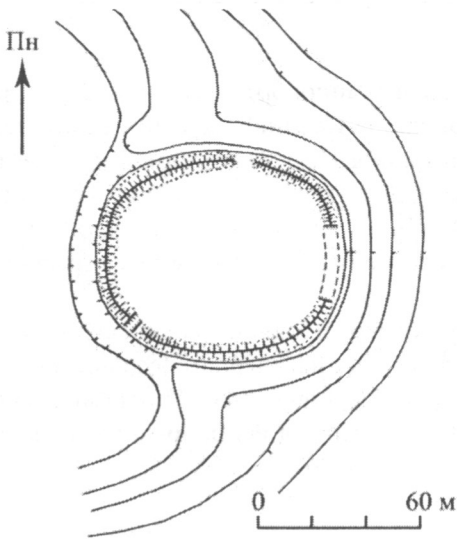

Рис. 21. Перше городище в с. Кунин.

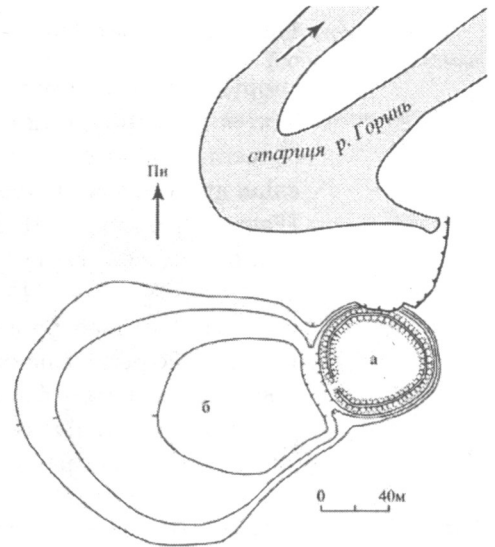

Рис. 22. Городище (а) і поселення (б) поблизу с. Городця.

цієї групи відніс погоринські городища Посників (рис. 23; фото 2), Одераци, Розваж (рис. 25), дитинець Пересопниці, а також поселення в басейні р. Стиру (Острожець, Шепель, Борочиче) і дитинець Володимира-Волинського [Раппопорт, 1967, с. 51–57]. До переліку городищ «волинського типу» слід додати також мисовий майданчик городища біля с. Новомильська.

Майданчики городищ «волинського типу» захищені по периметру земляним валом і ровом перед ним. На городищі біля с. Одерад було

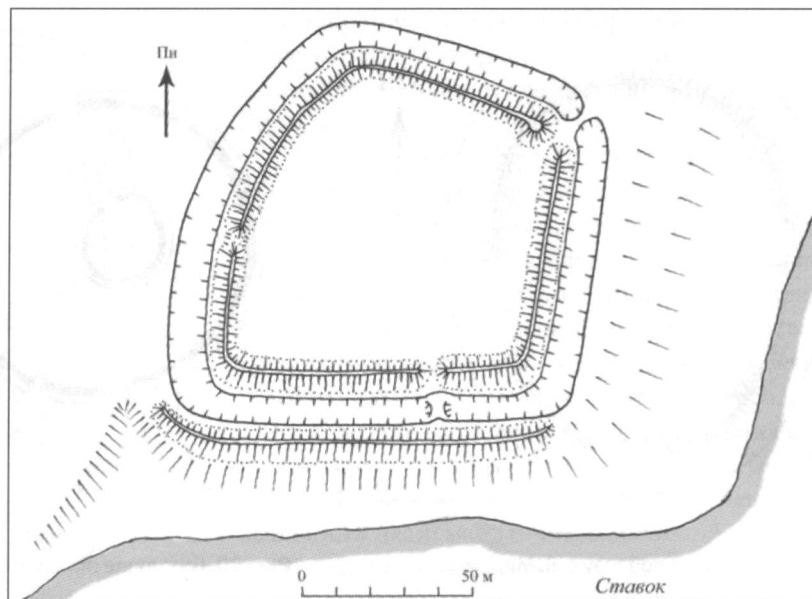

Рис. 23. Городище поблизу с. Посникова.

споруджено подвійну лінію валів і ровів [Раппопорт, 1967, с. 53, 55, рис. 55]. Такі ж захисні споруди мало й городище Посників, але до нашого часу збереглася лише внутрішня оборонна лінія. П. О. Раппопорт відзначив, що сліди другого зовнішнього валу помітні із західної сторони від городища [Раппопорт, 1967, с. 51, 53, рис. 54]. Ця зовнішня лінія валів і ровів нанесена на військову карту 1939 р., підготовлену за матеріалами топографічної зйомки 1888 р. (рис. 24).

П. О. Раппопорт висловив думку, що городища «волинського типу» належать до регіональної «школи» військово-інженерного будівництва, що вони мають штучну форму, хоча й допускав при цьому для окремих із них деяку залежність планування оборонних споруд від природних захисних властивостей місцевості [Раппопорт, 1967, с. 51].

Фото 2. Городище поблизу с. Посникова. Вигляд зі сходу.

З таким висновком погодився М. П. Кучера, звернувши також увагу на те, що більшість із городищ «волинського типу» обмежена природними схилами з трьох (Шепель, Тихомель, Пересопниця, Розваж) і навіть чотирьох (Володимир-Волинський, Сутійськ) боків. Менша пристосованість до умов рельєфу характерна для городищ Одерад, Острожця, Посникова [Кучера, 1999, с. 42].

П. О. Раппопорт зауважив, що за межами Волині подібні до «волинського типу» пам'ятки трапляються рідко. Як приклад він навів городище в Судовій Вишні на захід від Львова [Раппопорт, 1967, с. 196, 198]. М. П. Кучера вказав близькі за плановою схемою городища на Поділлі: Ладижин, Дашів II [Кучера, 1999, с. 44]. Інші наведені автором аналогії з лівого берега Дніпра є дискусійними.

М. П. Кучера підтвердив висновок П. О. Раппопорта, що городища «волинського типу» були збудовані наприкінці X – в XI ст. [Раппопорт, 1967, с. 198; Кучера, 1999, с. 44]. Сучасні обстеження городищ в Острожці, Посникові, Розважі, Новомильську підтвердили таке датування.

П. О. Раппопорт висловив припущення, що укріплення «волинського типу» генетично пов'язані з військовим будівництвом на західнослов'янських землях у поморських і полабських слов'ян [Раппопорт, 1967, с. 198]. Однак М. П. Кучера критично оцінив таку думку. Зокрема, він зазначив, що якби такі культурні чи політичні зв'язки були, то вони мали б стосуватися корінних, передусім, сусідніх польських земель, тим часом на цих землях немає городищ «волинського типу». До того ж типово волинська матеріальна культура на цих городищах зовсім відмінна від поморської та полабської. На думку вченого, волинські чотирикутні городища мають самостійне походження. Застосування прямолінійних відрізків у будівництві укріплень мало, безсумнівно,

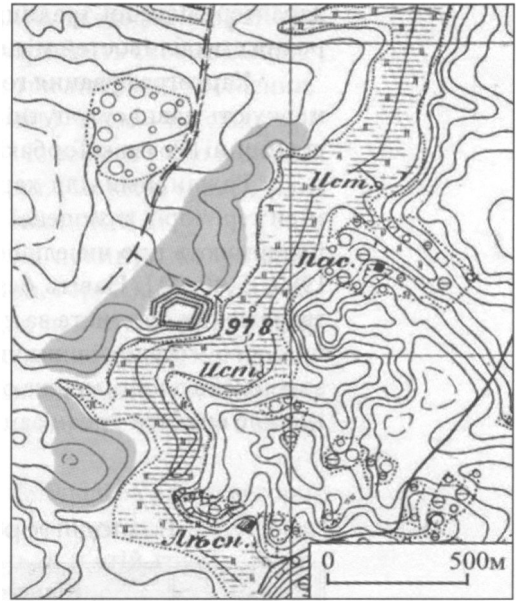

Рис. 24. Городище поблизу с. Посникова на військовій карті 1939 р. Топографічна зйомка 1888 р.
Затоновано територію відкритого поселення X–XII ст.

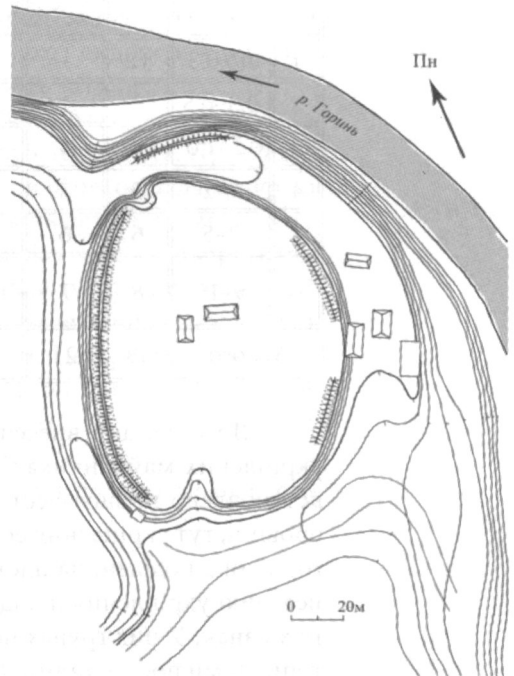

Рис. 25. Городище Монастирок в с. Розважі.

характер місцевої традиції, що, можливо, склалася й під впливом природних особливостей місцевості [Кучера, 1999, с. 44–45].

Картографування городищ «волинського типу» засвідчує, що вони маркують давні сухопутні шляхи, які пролягали по Волинській височині від Горині (Розваж, Горбаків) до Західного Бугу (Володимир-Волинський).

Важливими для характеристики середньовічних поселень є розміри території, захищеної оборонними спорудами. Вони в певному сенсі інформують про чисельність їх населення [Раппопорт, 1967, с. 190; Куза, 1989, с. 40–41]. Навіть без спеціальних досліджень буде справедливим твердження, що міста за чисельністю жителів у більшості випадків переважали поселення інших типів. Тому, систематизувавши городища регіону за ознакою площі, можна отримати певні групи поселень, які дадуть змогу глибше вивчати урбанізаційні процеси в регіоні (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл городищ за розмірами укріпленої площі

Група	Площа (га)	Кількість городищ				Літописні поселення
		Усього	Складних	Літописних	Не використувалися у XII–XIII ст.	
1	До 0,3	12	-	-	8	
2	0,3–0,5	9	1	-	7	
3	0,5–1,0	8	4	3	1	Тихомль, Корчеськ, Сапогинь
4	1–2	5	3	1	3	Ізяславль
5	2–5	6	6	3	2	Каменець, Шумськ, Острог
6	5–15	8	7	4	3	Гнійниця, Дорогобуж, Мильськ, Пересопниця
Усього		48	21	12	1	

До таблиці 6 внесено дані про 48 поселень Погориння із 54-х, на укріплених майданчиках яких виявлено культурний шар і об'єкти. Не встановлено площу шести городищ, зокрема літописних Степаня й Дубровиці, тут укріплення епохи Київської Русі не збереглися. За площею всі городища поділені на шість груп. Першу й другу групи, до яких входять невеликі укріплення площею до 0,3 га та 0,3–0,5 га, об'єднує кілька спільних ознак. У цих групах немає городищ, які можна було б пов'язати з літописними поселеннями. Більшість із них (15 городищ із 21, тобто 71,4%) датуються X–XI ст. Такі характеристики свідчать про їх поширення в кінці

I тис. н.е., у період племінного княжіння волинян, а після входження регіону до складу Київської Русі в XI ст. такі городища втрачають своє значення.

У третій групі городищ (площа 0,5–1,0 га) є три літописні поселення: одне з них лежить у верхній течії Горині (Тихомль), а два – на східному краю Волинської височини (Корчеськ, Сапогинь). Із восьми укріплень цієї групи два ранні, датовані X ст. (Точевики) і X–XI ст. (Томахів, гор. I), інші мають культурні нашарування XII – першої половини XIII ст.

Із п'яти городищ четвертої групи три були покинуті наприкінці XI – на початку XII ст. (Розваж; Глибочок; Козлин, гор. II), культурні нашарування в Клевані датовані XI–XIII ст. й одна пам'ятка пов'язується з літописним Ізяславом. Однак зауважимо, що давньоруське городище в центральній частині м. Ізяслава значно пошкоджене міською забудовою, тому для статистичної обробки використано лише орієнтовну площу дитинця.

П'ята й шоста групи, до яких віднесено найбільші за площею городища, об'єднуються за рядом ознак. По-перше, до них уходить найбільше пам'яток, які є залишками літописних поселень, у п'ятій групі – Каменець, Шумськ, Острог, у шостій групі – Гнійниця, Дорогобуж, Мильськ, Пересопниця. По-друге, майже всі городища (13 із 14-ти) мають складне планування й кілька укріплених майданчиків. По-третє, більшість із них (64,3%) розвивалися у XII – першій половині XIII ст., а ще п'ять занепали в XI чи на початку XII ст. (Зіньки, Грабів, Будераж (перше городище), Листвин, Жорнів).

Проведений аналіз городищ басейну р. Горині за площею дав змогу виявити певну динаміку змін їх кількості у групах і виділити дві групи пам'яток, серед яких значний відсоток становлять літописні поселення. Це третя група, що об'єднує городища площею 0,5–1,0 га, а також п'ята та шоста групи городищ площею від 2-х до 5 га і від 5-ти до 15 га. Простежується поступове зменшення кількості городищ при переході від першої до четвертої груп, а далі у п'ятій і шостій групі їх кількість зростає. Схожу динаміку змін простежив А. В. Куза під час аналізу всіх давньоруських городищ. Як відзначив дослідник, відносно плавне зменшення кількості поселень при переході до групи з більшою площею переривається у групі пам'яток з укріпленою територією від 2,5 до 5 га. Цей рубіж, вірогідно, відділяє одні від одних соціально відмінні категорії поселень. У третій групі можуть виявитися укріплені адміністративно-господарські центри дрібних волостей, феодалних вотчин. А в п'ятій і шостій групах, де найбільше пам'яток, згаданих у літописах, слід шукати поселення міського типу [Куза, 1989, с. 41–42].

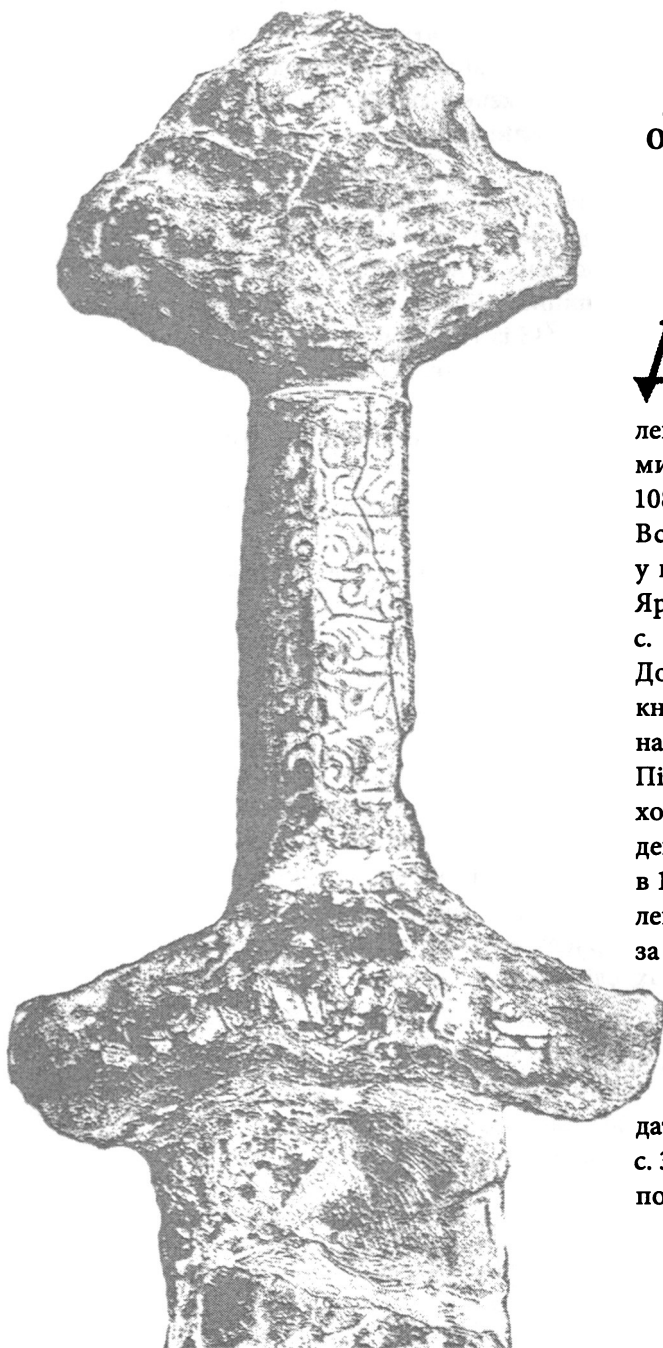
РОЗДІЛ 3

ЛІТОПИСНІ ПОСЕЛЕННЯ ПОГОРИННЯ

3.1. ПОСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ: ДОРОГОБУЖ, ПЕРЕСОПНИЦЯ, ОСТРОГ, МИЛЬСЬК, ЗАРІЧЕСЬК, ЧЕМЕРИН, КОРЧЕСЬК, САПОГІНЬ

ДОРОГОБУЖ

Дорогобуж неодноразово згадується в літописах від кінця XI до початку XIII ст. Перше повідомлення про нього знаходимо в «Повісті минулих літ» у розповіді про події 1084 р. Тоді великий київський князь Всеволод Ярославич віддав місто у володіння Давиду Ігоровичу, внуку Ярослава Мудрого [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 196]. Це повідомлення свідчить, що Дорогобуж стає центром удільного князівства. У літописі йдеться про вже наявне поселення, яке виникло раніше. Підтвердження такому висновку знаходимо у «Правді Ярославичів» – кодексі юридичних норм, затвердженому в 1072 р. У статті 23 «Правди» встановлено штраф («віру») обсягом 80 гривень за вбивство старшого конюха при стаді (мається на увазі слуга в князівському господарстві), а далі йде посилення на прецедент: «его же убиле Дорогобудьци» [Российское законодательство, 1984, с. 48; Тихомиров, 1956, с. 324]. Події, згадані у цій статті, вчені пов'язують з київським повстанням

1068 р. Тоді київський князь Ізяслав Ярославич змушений був утікати від народного гніву на захід, до Польщі, а згодом повернувся із великим чужоземним військом і відновив свою владу в Києві [Тихомиров, 1956, с. 324].

У 1085 р. Давид Ігоревич переходить до Володимира-Волинського, де колись князував його батько. Цей перехід став можливим тому, що князь володимиро-волинський Ярополк Ізяславич виступив проти великого київського князя Всеволода Ярославича, і Ярополка вигнав за межі Русі син київського князя Володимир Всеволодович. У 1087 р. Ярополк помирився із Всеволодом Ярославичем і повернув собі Володимиро-Волинське князівство [ПВЛ, 1950, с. 136]. Тоді Давид Ігоревич, можливо, повернувся в Дорогобуж [Рапов, 1977, с. 200]. Невдовзі Ярополк вирішив приєднати до своїх володінь Прикарпаття, де князували Володимир і Василько Ростиславичі. Але під час походу він був убитий біля Звенигорода 22 листопада 1087 р. [ПВЛ, 1950, с. 136; Толочко, 1987, с. 93]. Убивство волинського князя було вигідним не тільки Ростиславичам, а й Давиду Ігоревичу, який знову отримав Володимиро-Волинське князівство. Його права на Волинь були підтвержені рішенням Любецького з'їзду [ПВЛ, 1950, с. 170]. У цей час Погориння разом із Дорогобужем уходило до київських володінь. Про це свідчать слова великого київського князя Святополка Ізяславича, сказані тоді, коли він виправдовувався перед Володимиром Всеволодовичем Мономахом та іншими князями за осліплення в листопаді 1097 р. Василька Ростиславича [ПСРЛ, т. II, с. 237].

Незабаром у Дорогобужі Святополк Ізяславич збирає своє військо, готуючись до війни з Давидом Ігоревичем. Звідти він рушив до Володимира-Волинського, щоб покарати винуватця осліплення Василька Ростиславича [ПВЛ, 1950, с. 178]. Розпочалася нова міжусобна війна, яка тривала три роки. Для вирішення спірних питань князі зібралися 14 серпня 1100 р. на з'їзд в Увітичах. На цьому княжому зібранні Давид Ігоревич був позбавлений Володимира-Волинського. Йому дали Бужськ, Острог, Дубен і Чорторийськ та грошову компенсацію. Пізніше Святополк дав Давиду Дорогобуж [ПВЛ, 1950, с. 181, 182].

Після Увітицького з'їзду ім'я Давида Ігоревича надовго зникає зі сторінок літописів. Лише під 1111 р. повідомляється, що він брав участь у поході руських князів на половців [ПСРЛ, 1962, т. I, с. 289]. Помер Давид Ігоревич 25 травня 1112 р. в Дорогобужі. Його було поховано в Києві в церкві Пресвятої Богородиці Влахернської на Клові [ПВЛ, 1950, с. 195].

Досить часто Дорогобуж згадується в середині XII ст. у зв'язку з боротьбою за київський стіл Юрія Довгорукого та Ізяслава Мстиславича. Як тільки Юрію вдавалося оволодіти Києвом, а Ізяслав змушений був відступити на Волинь, між ними виникав конфлікт за порубіжне Погориння та його головні центри – Дорогобуж і Пересопницю. Кожен із суперників намагався посадити тут свого сина чи союзного князя. Через нестабільну політичну ситуацію від 1149-го до 1154 р. в Погоринні змінюється сім удільних князів.

У 1149 р. в Погоринні (у Пересопниці) князував В'ячеслав Володимирович [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 387]. Йому тоді ж належав і Дорогобуж, як це простежується зі звернення В'ячеслава до Юрія Довгорукого в 1151 р.: «...А ти ж – Київ собі, а ще до того Пересопницю і Дорогобуж у мене одняв еси. І ти мене так само сильно обидив, а мені один Вишгород дав еси...» [Літопис Руський, 1989, с. 244; ПСРЛ, 1962, т. II, с. 429].

Під 1150 р. літописець повідомляє, що Юрій Довгорукий, у той час великий київський князь, віддає Пересопницю і Дорогобуж своєму синові Глібу [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 395]. Ізяслав Мстиславич вигнав Гліба, потім захопив Київ, але не зміг там утриматися. Відступивши на Волинь, він зайняв Погорину й посадив у Дорогобужі свого сина Мстислава [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 403]. Та невдовзі союзник Юрія, галицький князь Володимир, по дорозі з Києва вигнав Мстислава Ізяславича [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 403–404]. Восени 1150 р. Юрій Довгорукий віддав своєму синові Андрію міста Туров, Пінськ і Пересопницю. Андрій сів у Пересопниці [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 404].

Та Ізяслав Мстиславич робить нову спробу оволодіти Києвом. Він оминув Пересопницю й рушив до Дорогобужа. Жителі міста вийшли назустріч князю, що підійшов із дружиною й угорським військом. Вони просили Ізяслава не заподіяти місту лиха. Князь заспокоїв дорогобужців, військо оминуло місто і, перейшовши Горинь, рушило до Корчеська [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 410].

Розповідаючи про події 1151 р., літописці називають дорогобужьким князем Володимира Андрійовича, внука Володимира Мономаха [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 441]. Під 1153 р. літопис повідомляє, що в Дорогобужі княжив Володимир Мстиславич, а його двоюрідний брат Володимир Андрійович тримав Берестя [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 465–466]. Володимир Мстиславич міг отримати волость у Погоринні в попередньому році. Тоді саме біля Дорогобужа він зустрівся з Ізяславом Мстиславичем, який ішов з військом на Володимира Галицького [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 446].

У 1154 р. помирає великий київський князь Ізяслав Мстиславич і в Києві утверджується Юрій Довгорукий. У 1157 р. він робить спробу здобути Володимир-Волинський, де князував Мстислав Ізяславич, для свого племінника Володимира Андрійовича. Здійснити цей задум Юрію не вдалося, і він, повертаючись до Києва, віддає Володимирі Андрійовичу «...Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи, а сину своєму Борисові дав Туров» [Літопис Руський, 1989, с. 269; ПСРЛ, т. II, с. 487–488].

Останнє повідомлення, можливо, указує на те, що перед цим Погоринням володів Борис Юрійович [Фотинский, 1902, с. 44]. Володимир Андрійович княжив у Дорогобужі тривалий час. У 1169 р. він розібрав моста на р. Горині й не пустив до себе в Дорогобуж Володимира Мстиславича [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 537]. У тому ж році місто облягали Мстислав Ізяславич, князь володимиро-волинський із братом Ярославом та галичанами. Але здобути Дорогобуж, де перебував хворий Володимир Андрійович, їм не

вдалося. Зате вони розорили багато інших городів, зокрема Шумськ [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 546].

Володимир Андрійович помер у Дорогобужі 28 січня 1170 р. Почувши про його смерть, до міста підступив Володимир Мстиславович. Його не хотіли пускати в місто, і тоді він поклявся воеводі Слану Борисовичу з дружиною і княгині, що не зробить їм зла. Та коли Володимир Мстиславович увійшов у Дорогобуж, то порушив цю клятву, пограбував майно покійного й прогнав княгиню з міста [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 546–547].

У лютому 1171 р. Володимир Мстиславич зайняв київський стіл, а в Дорогобужі залишив свого сина Мстислава. Про те, як довго князував останній у Дорогобужі, літописи не повідомляють. Батько його помер у Києві 10 травня 1171 р. [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 566–567]. Без отчої підтримки Мстислав не міг бути серйозним суперником для волинських князів. Із літописного повідомлення під 1183 р. довідуємося, що в Дорогобужі сидів Інгвар, син луцького князя Ярослава Ізяславича [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 633]. Отже, у цей час Дорогобуж уже перебував у складі Луцького князівства. Під 1208 р. літопис повідомляє, що Інгвар Ярославич, князь луцький, послав свого сина на підмогу Данилу Романовичу з багатьма воїнами з Дорогобужа й Шумська [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 725]. У 1227 р. Данило і Василько Романовичі відібрали в Ярослава Інгваревича Луцьк разом із Погоринням (названа Пересопниця) [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 750–751].

До 70-х років XII ст. найбільш тривалими в Дорогобужі були княжіння Давида Ігоровича (1100–1112 рр.) і Володимира Андрійовича (1157–1170 рр.) [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 250, 273, 487, 488, 546]. Жоден із дорогобужьких князів не зміг закріпити місто за своїм родом.

Після монгольської навали, у другій половині XIII ст., Дорогобуж не згадується в літописах. Пізніше він названий серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. На думку М. М. Тихомирова, автор «Списку» під городом розумів укріплене місце [Тихомиров, 1950, с. 219, 224, 235, 236]. Це повідомлення свідчить, що поселення не запусило, життя в ньому тривало і в XIV ст.

Середньовічний Дорогобуж лежав на високій терасі лівого корінного берега р. Горині поблизу впадіння у неї струмка. Тут збереглися рештки городища (*рис. 26, I; фото 3*) та виявлено великі ділянки посаду (*рис. 26, II, III, IV*).

Дорогобужьке городище належить до пам'яток складномисового типу, воно охоплює три укріплені частини загальною площею 5,5 га (*рис. 27*). Дитинець площею 1,7 га було збудовано на мисі (*рис. 27, А*), із напільної сторони він оточений валом заввишки до 4 м. Із півночі дитинець був захищений трьома паралельними валами, які не збереглися. На старих планах тут простежується узвіз чи ділянка дороги, яка виводила до Горині, вірогідно, до дерев'яного мосту, згаданого в літописах [Петегирич, 1990, с. 130]. На південний схід від дитинця міститься майданчик окольного міста (*рис. 27, Б*). Це ділянка розмірами 125×110 м, із трьох сторін (за винятком

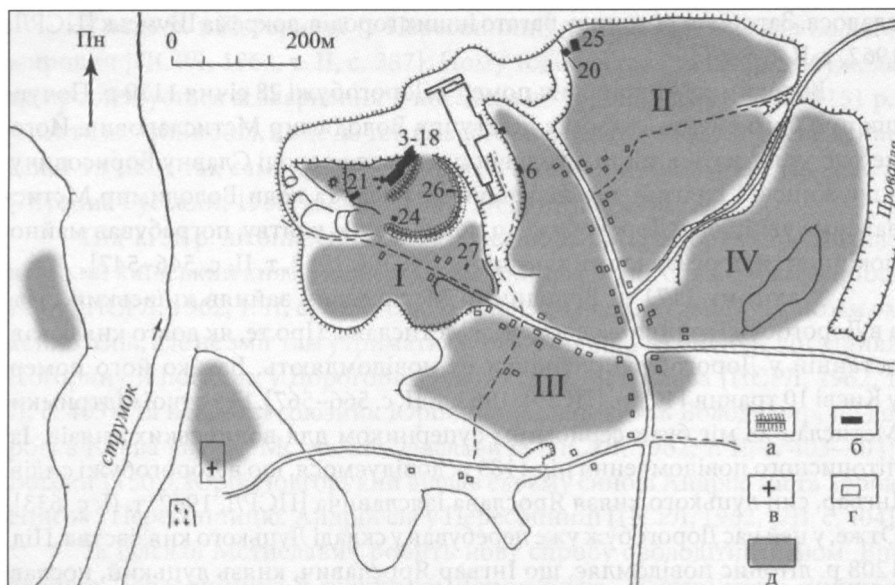

Рис. 26. План північної частини с. Дорогобужа.

Цифрами позначені: I – городище; II–IV – ділянки посаду.

Умовні позначення: а – оборонний вал; б – розкоп; в – Успенська церква; г – сучасні будівлі; д – ділянки із культурним шаром епохи Київської Русі.

західної, прилеглої до дитинця) захищена дугоподібним у плані валом заввишки до 4 м. Західний відрізок валу на початку XX ст. було зруйновано і перетворено на систему терас. Далі на південь, за 100 м від валу східної ділянки окольного міста, проходила ще одна лінія оборони, яка захищала другий майданчик окольного міста (рис. 27, В). Збережені ділянки валу й рову починаються на сході біля яру, перетинають височину

Фото 3. Дорогобужське городище. Вигляд із заходу.

та спускаються по західному схилу до заплави струмка.

Перші давньоруські археологічні знахідки з городища в Дорогобужі були отримані під час розвідки П. О. Раппопорта в 1960 р. [Раппопорт, 1967, с. 65–66]. У 1968 р. В. В. Ауліх провів археологічні дослідження в Дорогобужі та виявив матеріали X–XIII ст. в північній частині дитинця й на східному посаді [Ауліх, 1969, с. 8–19]. У 70–90-х роках XX ст. на городищі та посаді археологічні розкопки проводила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею [Прищеп, Нікольченко, 1996; Прищеп, 2011]. Під час цих робіт відкрито близько 4500 кв. м площі поселення, отримано нові джерела про ранні етапи розвитку цього давньоруського міста. Історико-археологічна цінність здобутих у Дорогобужі матеріалів визначається значним хронологічним діапазоном його розвитку, відносно доброю збереженістю культурного шару та чіткою стратиграфією.

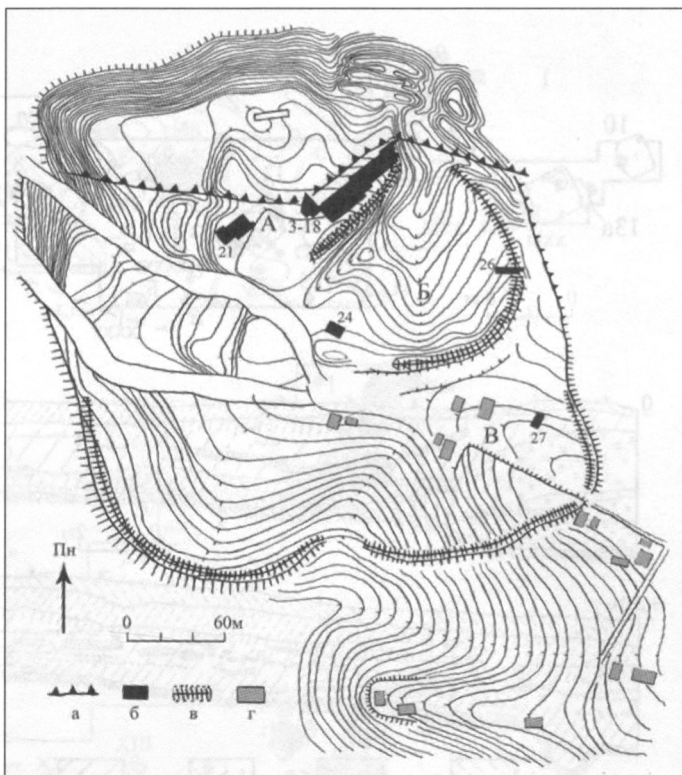
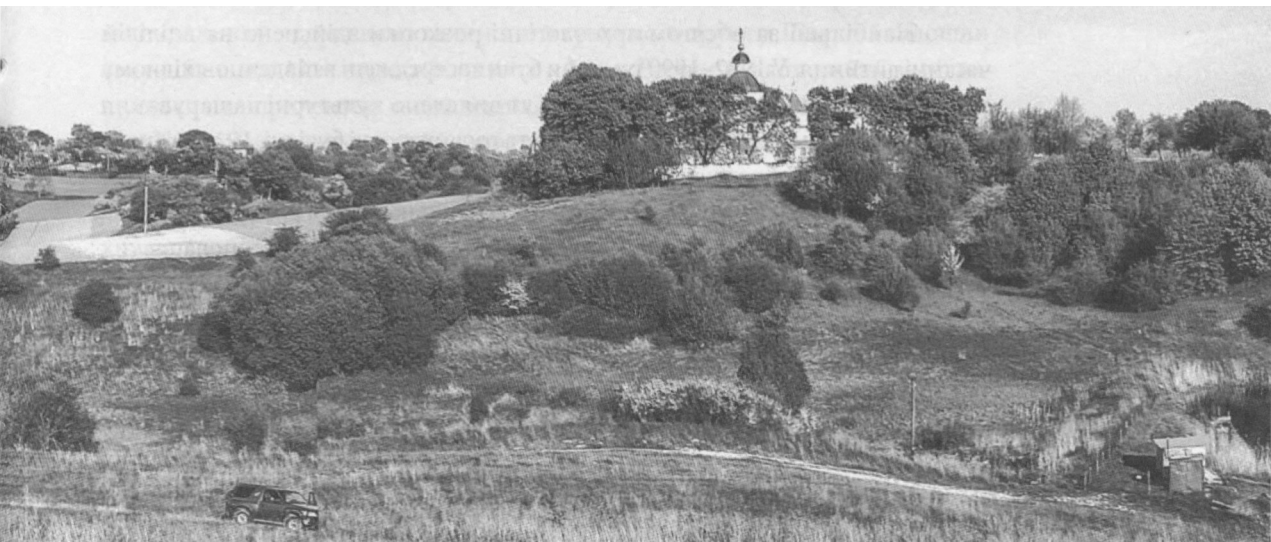

Рис. 27. План Дорогобужького городища.

Умовні позначення: а – межа кар'єру; б – розкоп; в – оборонний вал; г – сучасні будівлі.

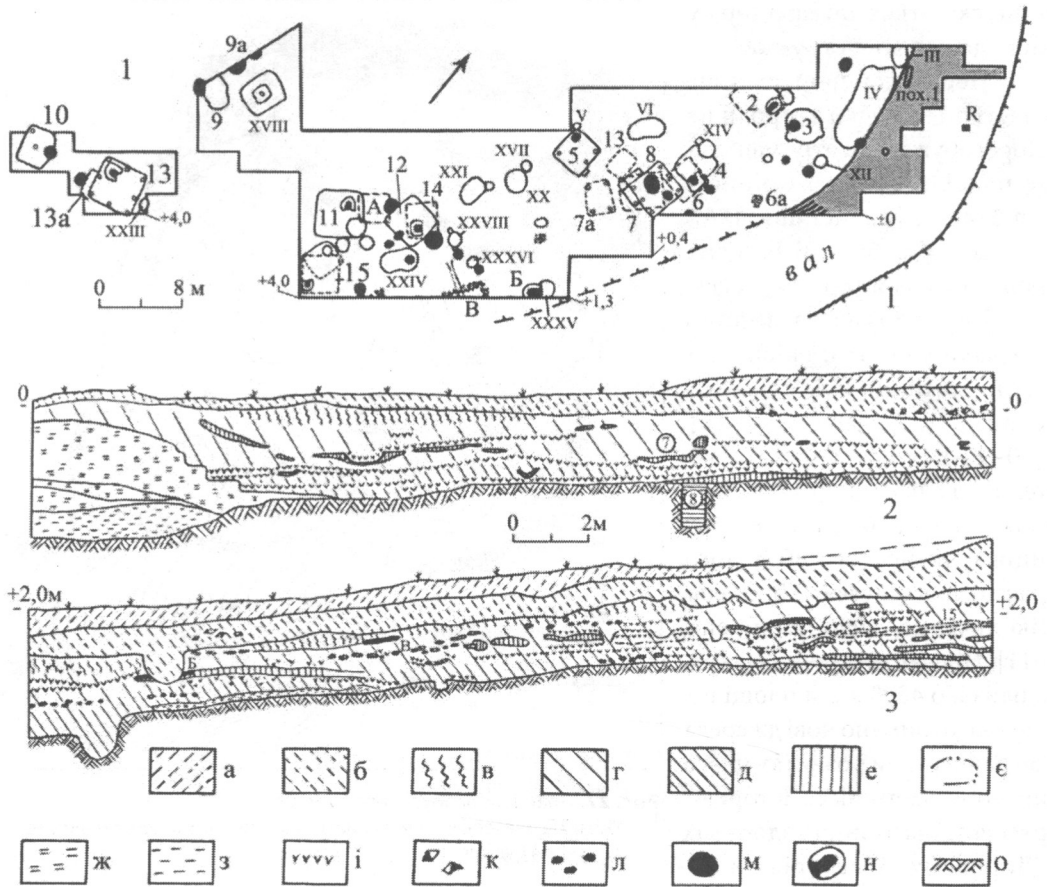

Рис. 28. Південно-східний розкоп на дитинці Дорогобужа:

1 – план; 2 – профіль південно-східної стінки розкопу 10; 3 – профіль південно-східної стінки розкопу 18.

Умовні позначення: а – порушений шар; б – верхній культурний шар; в – середній культурний шар; г – верхній горизонт нижнього культурного шару; д – нижній горизонт нижнього культурного шару; е – суглинок; є – тлін дерева; ж – насип валу; з – передматериковий шар; і – вугілля і попіл; к – цегла; л – каміння; м – черніть печі; н – піч; о – материк.

Найбільші за обсягом археологічні розкопки здійснено на віцілій частині дитинця. У 1982–1990 рр. вони були зосереджені в південно-східному розкопі на площі 1160 кв. м (рис. 28). Тут виявлено культурні нашарування X–XIII ст., з якими пов'язані 23 житлові та господарські будівлі, 19 ям різного призначення, дві братські могили жертв погрому міста в середині XIII ст., інші об'єкти. У південній частині дитинця загальна площа розкопу 21 становила 234 кв. м. Тут досліджено 10 давньоруських житлових і господарських будівель та 14 господарських ям. На території південно-східного майданчика околиного міста були проведені роботи на двох ділянках (розкопи 24, 26). Розвідковий розкоп 27 прокопано також на південному майданчику околиного міста. На схід від городища досліджено 358 кв. м на посаді.

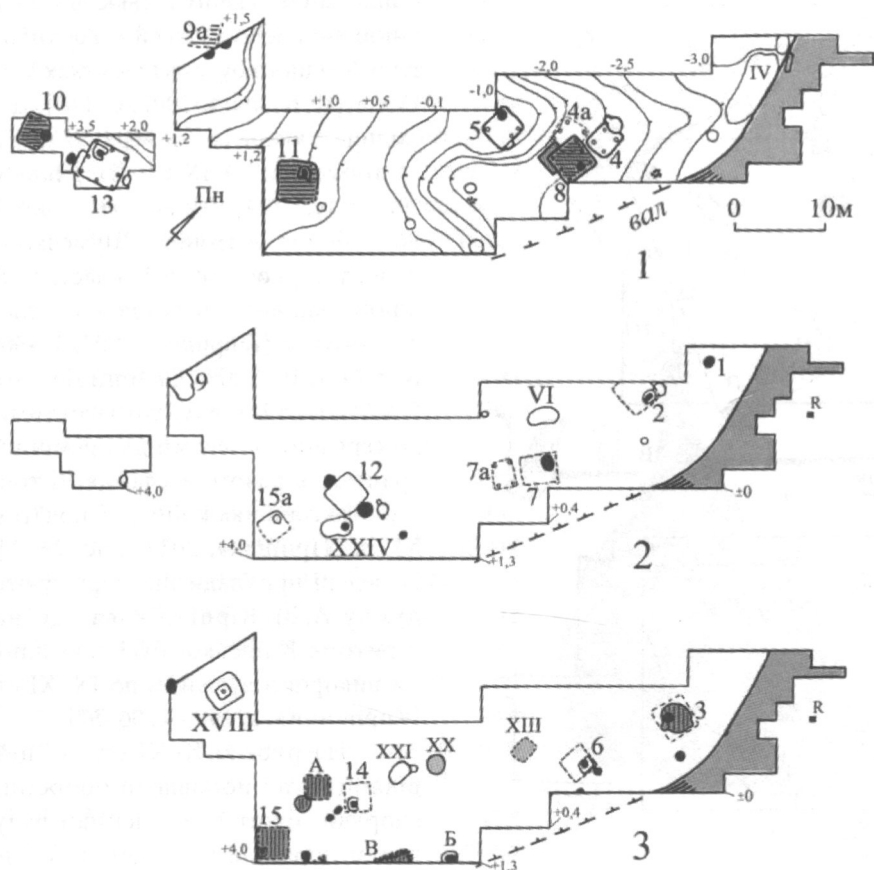

Рис. 29. Плани південно-східної ділянки на дитинці Дорогобужа:

- 1 – об'єкти першого (затоновані) та другого будівельних періодів;
- 2 – об'єкти третього будівельного періоду;
- 3 – об'єкти четвертого і п'ятого (затоновані) будівельних періодів.

Прорізку валу дитинця здійснено біля південно-східного краю майданчика. Встановлено, що первісний вал було насипано із шарів материкового суглинку з домішкою глинистого гумусного ґрунту. Ширина підосви валу – близько 11 м, первісна висота – 2,5 м. Вершина валу на 7–8 м підвищується над прилеглою зовні ділянкою окольного міста. Під насипом валу зберігся шар похованого ґрунту потужністю 0,2–0,6 м. Вал було насипано на вже обжитому місці в другій половині X ст. Про це свідчать зібрані в нижніх шарах насипу нечисленні уламки ліпного слов'янського посуду VIII–IX ст. та ранніх гончарних горшків IX–X ст. [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 38–41].

Вздовж валу досліджено рештки будівель X ст., а серед знахідок із ранніх відкладів культурного шару є предмети озброєння, в тому числі наколеники стріл і залізна шпора із гачкувато загнутими до середини зачепами для ремінців (рис. 31, 1). Довжина виробу 7,6 см, ширина 7,2 см, довжина

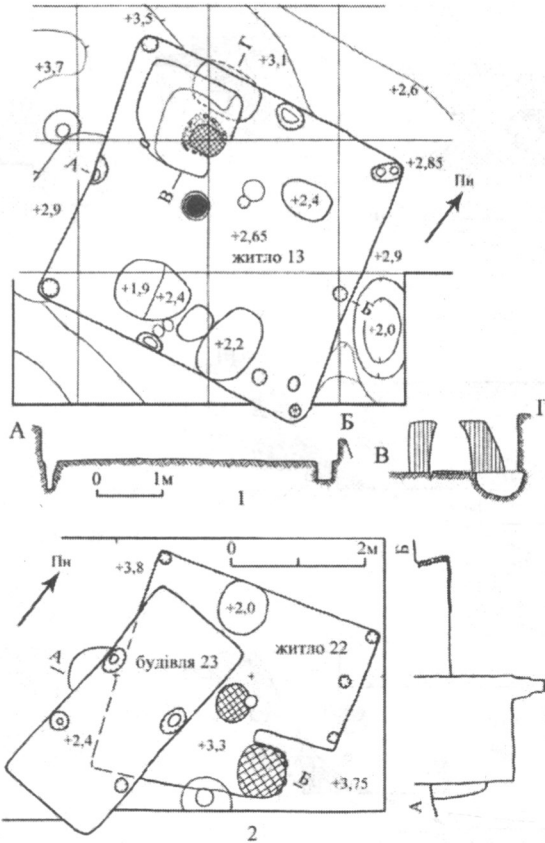

Рис. 30. Плани жител-напівземлянок XI ст. (13, 22), досліджених на дитинці Дорогобужа.

шару, а вздовж валу утворилося заглиблення (яма IV) (рис. 28). Висота валу зросла до 3 м. На вершині він мав дерев'яні конструкції, які знищила пожежа. Про це свідчить шар вугілля та попелу завтовшки до 10 см, виявлений на внутрішньому схилі насипу валу.

Після пожежі було вдруге підсипано вал. Для цього використали взятий поблизу культурний шар, насичений уламками кераміки XI – початку XII ст., а знахідки з культурного шару, що сформувався після поновлення валу, датовані другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Тому другу реконструкцію валу відносимо до першої половини чи середини XII ст. Висота валу зросла ще на один метр і досягла 4 м. Внутрішній схил поновленого валу теж перебивають прошарки вугілля й попелу – сліди ще однієї пожежі, яка знищила дерев'яні конструкції на вершині валу. За археологічними джерелами ці сліди руйнації укріплень датуються серединою XIII ст. і можуть бути пов'язані з монголо-татарською навалою на Південну Русь.

Внутрішній схил оборонного валу південно-східного майданчика окольного міста було відкрито в розкопці 26. Під валом, насипаним із мате-

шипа 2,2 см. Значну кількість таких шпор знайдено у басейні верхньої течії Західного Бугу на пам'ятках VII–IX ст. [Петегрич, 2007, с. 110]. Дослідники визначають верхню межу їх побутування IX ст. [Перхавко, 1978, с. 123–124]. Однак, на городищі Уніас біля с. Антонівці Шумського району Тернопільської області такі шпори виявлені в заповненні споруд X–XI ст. [Гаврилюк, 2003, 55–56; рис. 7а, 1; 10, 2]. На дитинці Дорогобужа шпора із гачкувато загнутими до середини зачепами для ремінців трапилась разом із уламками гончарного горщика кінця X – початку XI ст. [Прищеп, 2011, рис. 26, 1]. Наведені приклади підтверджують думку А. М. Кірпицьківа, що на території Київської Русі такі шпори використовувались до IX–XI ст. [Кірпицьків, 1973, с. 56–57].

На рубежі X–XI ст., на цій ділянці було поновлено оборонні споруди. Ґрунт для підсипки валу брали поряд на мисовому майданчику, у результаті цих робіт були зняті ранні відклади культурного

рикового суглинку, виявлено культурний шар XII – першої половини XIII ст., завтовшки до 1 м. Стратиграфічні спостереження та аналіз археологічних джерел дають можливість висловити думку, що в першій половині XII ст. на цій ділянці було проведено реконструкцію оборонних споруд, а ближче до середини XIII ст. насипано вал, частково виявлений у розкопі 26 [Прищеп, 2011, с. 21].

У Дорогобужі досліджено близько 30 жител домонгольського часу. Переважають будівлі з прямокутними котлованами, у яких в одному з кутів виявлені залишки опалювальних пристроїв. Більшість таких напівземлянок датовані X–XI ст. (рис. 30), але використовували подібні житла і в XII – першій половині XIII ст. (будівлі 6, 14, 17). Відкрито також рештки наземних жител XII – середини XIII ст. без підвалів (2, 15) і з підвальними приміщеннями, у яких були влаштовані нішоподібні печі (12, 20), або ж без печей (3, 23) [Прищеп, 2011, с. 124–129]. Виявлені об'єкти віднесено до п'яти будівельних періодів розвитку поселення в епоху Київської Русі: 1) середина – кінець X ст.; 2) початок – третя чверть XI ст.; 3) кінець XI – перша половина XII ст.; 4) середина XII – початок XIII ст.; 5) перша половина – середина XIII ст.

У південно-східному розкопі на дитинці житла-напівземлянки першого будівельного періоду були розміщені вздовж валу на відстані 26–28 м одне від одного (рис. 29, 1) й зорієнтовані по лінії оборонних укріплень дитинця, у їх розміщенні простежується вплив єдиної планувальної структури дитинця.

Планування забудови другого періоду на досліджених південно-східній і південній ділянках дитинця не змінюється. Поряд із житлами виявлено господарські будівлі та ями, разом вони утворюють окремі житлово-господарські комплекси. Таке об'єднання головного житла й кількох господарських приміщень свідчить про формування міського двору – основної самодіяльної одиниці середньовічного міста.

Нові будівлі третього періоду споруджувалися в межах уже існуючих садиб. Досліджені на дитинці житла (12, 20) відрізняються конструктивними особливостями від більш ранніх. Це були наземні будівлі, деякі мали заглиблену частину (підкліть) із нішоподібними печами. До жител тяжіють

Рис. 31. Знахідки з Дорогобузького городища: 1 – шпора; 2 – шолом; 3 – меч.

Фото 4. Успенська церква в Дорогобужі. Вигляд зі сходу.

господарсько-виробничі будівлі. Через те, що сліди огорож виявити не вдалося, розміри дворів дитинця встановлюються за планом їх взаємно підпорядкованої забудови (рис. 29, 2). Площа садиб третього будівельного періоду становила близько 350–450 кв. м.

У четвертому і п'ятому періодах на садибах у південно-східній частині дитинця виразно простежується певна планувальна закономірність у забудові садиб – житлові та господарські будівлі розташовані по краях садиби, а її центральна частина залишалася вільною від забудови (рис. 29, 3). На кожній із трьох найбільш повно обстежених садиб поряд із житлом досліджені господарські будівлі та ями.

На дитинці зібрано значну кількість виробів домонгольського часу. Найчисленнішими категоріями речей є уламки гончарних горшків, скляних браслетів, північнопричорноморських амфор, шиферні прясельця. Колекція містить також вироби із заліза та кольорових металів, кістки, каменю та інших матеріалів [Прищеп, Нікольченко, 1996, табл. 1]. До складу скарбів, захованих у середині XIII ст., входили срібні й золоті прикраси, культові вироби [Прищеп, 2011, с. 29, рис. 18; 108–110], серед знахідок є рідкісні предмети озброєння та спорядження воїнів-дружинників (рис. 31).

Посадські райони Дорогобу- жа лежали на береговій височині на схід і південь від городища. Ді- лянка високого корінного берега із

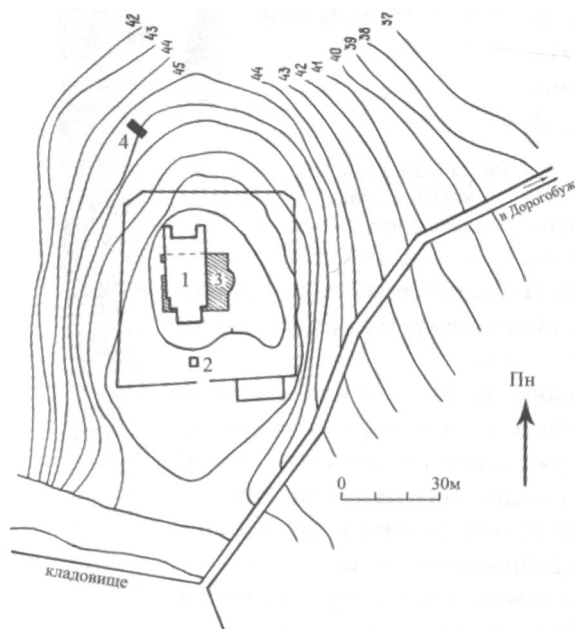

Рис. 32. План ділянки з Успенською церквою в Дорогобужі (за Г. А. Песковою): 1 – церква XVI ст.; 2 – пам'ятний знак; 3 – розкоп 1988 р.; 4 – розкоп 2014 р.

заходу обмежена долиною струмка, а в східній частині корінний берег розчленований ярами, що слугували природними рубежами поселення, довжина якого із заходу на схід – близько 1200 м. Далі на північний схід, у районі с. Подолян, берег значно нижчий і круто повертає на північ. Особливості рельєфу дають змогу виділити три частини посаду: північну, південно-західну і південно-східну (рис. 26, II–IV). Їх загальна площа – близько 20 га.

За 350 м на південний захід від Дорогобузького городища, на високій ділянці у глибині мису, оточеного із заходу долиною струмка, а зі сходу – балкою, стоїть Успенська церква (рис. 32; фото 4). До нашого часу дійшов храм, що його побудував наприкінці XVI ст. князь Костянтин Острозький. Ще О. А. Фотинський указував на те, що в основі Успенської церкви лежить більш давня будівля князівської доби [Фотинський, 1902, с. 84]. Пізніше про наявність у стінах церкви ділянок кладки з плінфи на цементівковому розчині, що залишилися від будівлі домонгольського часу, повідомляли Ю. С. Асеев та І. Р. Могитич [Раппопорт, 1982, с. 105]. Під час архітектурно-археологічних досліджень Успенської церкви Г. А. Песковою в 1988 р. були відкриті залишки найдавнішої церкви [Пескова, Отчет за 1988 г.]. Встановлено, що рештки давньоруської церкви, зорієнтованої по лінії захід–схід, виступають східною частиною на 8 м за межі нинішньої церкви XVI ст. (рис. 32, 3). Південна і західна стіни цих церков містяться в одній площині. Досліджено фундаменти, кладку стін будівлі, зібрано інформацію про планування та етапи будівництва храму домонгольського періоду.

На мисі на північ і схід від Успенської церкви було поселення XI–XIII ст. площею близько 4 га. У 2013–2014 рр. на північ від церковної території (рис. 32, 4) виявлено шар будівельного сміття, яке винесли із церкви, вірогідно, під час капітального ремонту будівлі, а нижче досліджено культурний шар з матеріалами XII–XIII ст. (рис. 33). Ця відбудова за археологічними джерелами датована кінцем XIV–XV ст. Шар будівельного сміття насичений битою плінфою, фрагментами штукатурки із фресковим розписом, уламками облицювальних плиток, частина з яких укрита різнокольоровою

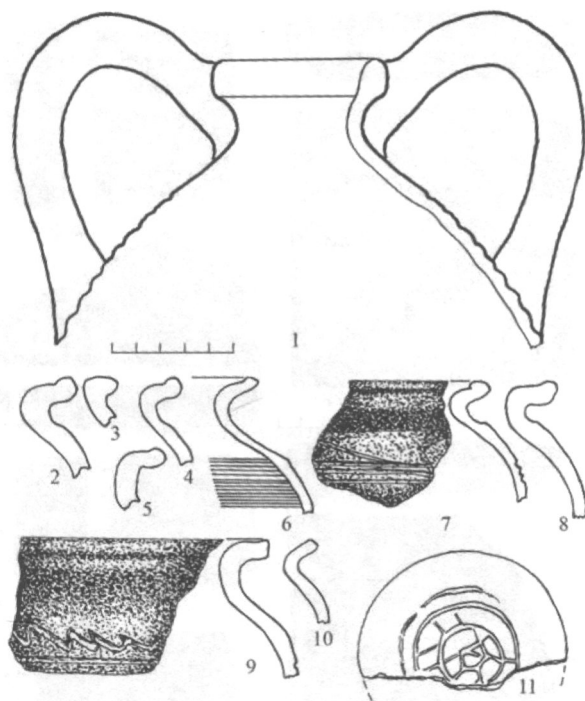

Рис. 33. Керамічні вироби із поселення поблизу Успенської церкви в Дорогобузі:

1 – верхня частина амфори; 2–10 – вінця гончарних горщиків XII–XIII ст.; 11 – денце посудини з клеймом.

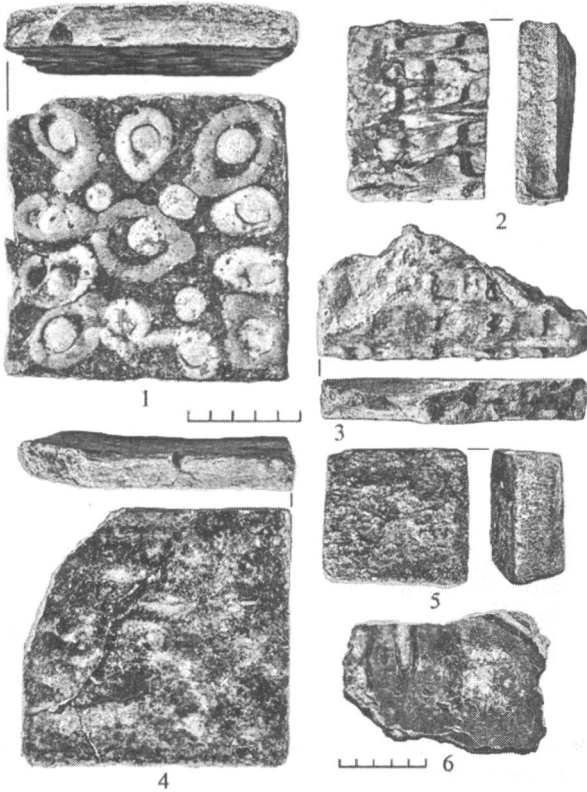

Рис. 34. Облицювальні плитки (1–5) і фрагмент штукатурки із рештками фрескового розпису (6) із Успенської церкви в Дорогобужі.

поливою (рис. 34). Більшість плиток квадратні, за розмірами поділяються на дві групи. Більші плитки мають довжину сторін 11,5–12,0 см, товщину 1,4–2,0 см, хоча трапилося кілька виробів завтовшки близько 2,5 см. Частина з них має на лицевій стороні монохромне покриття поливою чорного, зеленого або жовтого кольору. На плитках із поліхромним покриттям нанесено орнамент, що нагадує «фігурні дужки» (рис. 34, 2, 3) або ж «вічка» (рис. 34, 1). Довжина сторін менших плиток – 5,5–6,1 см, товщина – 2,3–2,5 см, вони мають монохромне покриття.

Успенська церква в Дорогобужі згадується як монастирська у датованому 1514 р. привілеї Сигизмунда I [Горін, 2012, с. 102]. У ньому король підтверджує за князем К. І. Острозьким право майорату над місцевим монастирем на честь Успіння Пресвятої Богородиці, яке існувало і раніше, у XV ст., за часів королів Казимира й Олександра. Вірогідно, що і в домонгольський час

Успенська церква належала пригородному монастирю.

Як свідчать археологічні джерела, фортецю в Дорогобужі збудовано близько середини X ст. Серед знахідок із раних комплексів дитинця є зброя та предмети спорядження воїнів-дружинників, виявлено сліди залізообробного виробництва. Забудова фортеці на першому етапі розвитку, у другій половині X ст. здійснювалася за певним планом: житла-напівземлянки були розміщені вздовж валу й зорієнтовані по лінії оборонних споруд. Подібне планування забудови дитинця по периметру головної укріпленої лінії мали князівські фортеці у Ревному ІВ на Пруті, у Судовій Вишні (городище I) та ін. [Тимошук, 1982, с. 46; Кучера, 1999, с. 89–90]. Поряд із Дорогобужською фортецею, на південь і схід від неї, було значне за площею поселення X ст.

Великі розміри мисового укріпленого майданчика, сліди перебування воїнів-дружинників та діяльності ремісників, сталие планування забудови дитинця на наступних етапах розвитку вказують на те, що це була фортеця київських князів. Вірогідно, її побудували невдовзі після підкорення княгинєю Ольгою древлян у 945–946 рр.

Наприкінці XI – на початку XII ст. проведено масштабну реконструкцію укріплень Дорогобужа: посилено оборонний вал дитинця, з'явилися наземні будинки, у тому числі на підкліті, викопано колодязь завглибшки близько 20 м [Прищеп, 2011, с. 94–97]. Ці заходи збігаються в часі з роками князування тут Давида Ігоровича (1100–1112 рр.).

У XII ст. Дорогобуж розвивається як середньовічне місто, його площа досягає 30 га. Серед важливих факторів, які впливали на розвиток Дорогобужа в епоху Київської Русі, можна назвати його статус адміністративно-політичного центру Погориння, центру удільного князівства, зручне розміщення на перехресті шляхів – водного по Горині й сухопутного, який вів із Києва до Володимира-Волинського, порубіжне положення Погоринської волості на пограниччі Київського і Волинського князівств.

Картину знищення Дорогобужа під час монголо-татарської навали вдалося відтворити за матеріалами археологічних розкопок. На території дитинця й окольного міста виявлено рештки зруйнованих житлових і господарських будівель з великою кількістю залишених речей, поспіхом приховані цінності, а в межах садиб були влаштовані братські могили убитих дорогобужців [Прищеп, 2011, с. 64–73, 87–94].

ПЕРЕСОПНИЦЯ

Пересопниця вперше згадується в літописах під 1149 р. як місто, в якому княжив В'ячеслав Володимирович, син Володимира Мономаха [ПСРЛ, т. II, с. 387]. Назва поселення походить від слов'янського слова «пересип», тобто земляний насип у вигляді валу [Максимович, 1877, с. 392; Тихомиров, 1956, с. 323]. Літописні повідомлення охоплюють сто років історії міста від середини XII до середини XIII ст. Вони висвітлюють три періоди в історії Пересопниці. Про перший період інформують повідомлення третьої чверті XII ст., коли вона неодноразово на короткий час ставала центром удільного князівства. Тут княжили сини Юрія Довгорукого Гліб, Мстислав і Андрій. Літописець під 1150 р. повідомляє, що Андрій Юрійович укріпив місто. Тому суперник Юрія Довгорукого – Ізяслав Мстиславич, який з великим угорським військом підійшов із Володимира до Пересопниці, вирішив обійти її і продовжив похід на Київ [ПСРЛ, т. II, с. 409]. А від 1157 р. до 1171 р. місто входило до Погоринської волості Володимира Андрійовича, центром якої був Дорогобуж [ПСРЛ, т. II, с. 487–488, 519].

Наступний період датується першою чвертю XIII ст. У цей час Пересопниця була центром одного з удільних князівств у Погоринні. Нею володів Мстислав Ярославич Німий, про це Галицько-Волинський літопис повідомляє під 1206 р. [ПСРЛ, т. II, с. 725]. Згодом він перейшов до Луцька, але залишив за собою і Пересопницьку волость. Після смерті Мстислава Німого та його сина, від 1227 р. починається заключний період літописної історії міста, який охоплює другу чверть XIII ст., коли Пересопницьку волость у складі Луцького уділу було приєднано до Волинського князівства Данила і Василька Романовичів [ПСРЛ, т. II, с. 751]. Багато волинських міст

Рис. 35. С. Пересопниця на військовій карті 1939 р.

Топографічна зйомка 1889 р.

Буквами позначені: а – городище; б – земляний вал; в – курганний могильник.

знали розгрому взимку 1240–1241 рр. під час походу військ Батия через землі Південної Русі на захід. Вірогідно, така доля спіткала й Пересопницю, хоча в писемних джерелах про це немає згадки. Однак у Галицько-Волинському літописі під 1246 р. є повідомлення про напад на Пересопницьку волость литовського війська, яке Данило і Василько Романовичі зустріли та розгромили біля Пінська [ПСРЛ, т. II, с. 797].

У районі давньоруської Пересопниці збереглися два городища (у с. Пересопниці та поблизу с. Білева), а також були великі курганні могильники. Вивчення цих археологічних пам'яток розпочалося понад сто років тому із розкопок курганних поховань. У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила 93 кургани на могильниках біля сіл Пересопниці, Білева та Старожуківка [Мельник, 1901; Мельник, 1901А]. Знайдені під час цих робіт речі зберігаються у Національному музеї історії

України в Києві. Збірка вміщує кераміку, металеві та кістяні побутові речі, знаряддя праці, зброю, прикраси.

Знаряддя праці представлені залізними черешковими ножами, уламком серпа, точильними каменями, набором інструментів з унікального поховання ювеліра (залізні молоточки, коваделко, бронзові шаблони для виготовлення прикрас, велика і мала ваги). Із предметів побуту збереглися залізні обручі від дерев'яних відер, калачеподібне кресало з язичком, кіс-

Фото 5. Дитинець Пересопниці. Вигляд із півночі.

тяний набірний однобічний гребінь X – середини XI ст. Серед предметів озброєння відзначимо залізну петлю від сагайдака та бойову сокиру. Поясні пряжки належать до різних типів: ліроподібна X–XI ст., напівкругла XI–XIII ст., дві інші, різночасні, датуються XII–XIII ст.

Серед прикрас є бронзові та срібні скроневі кільця («волинського типу», дротяні на один і півтора оберти, s-кінечні); намистини: металеві (лопатеві, сферичні й бочкоподібні вкриті зерню), скляні (у тому числі покриті золотою фольгою), із сердоліку та агату (призматичні пласкі та багатогранні), кришталева сферична.

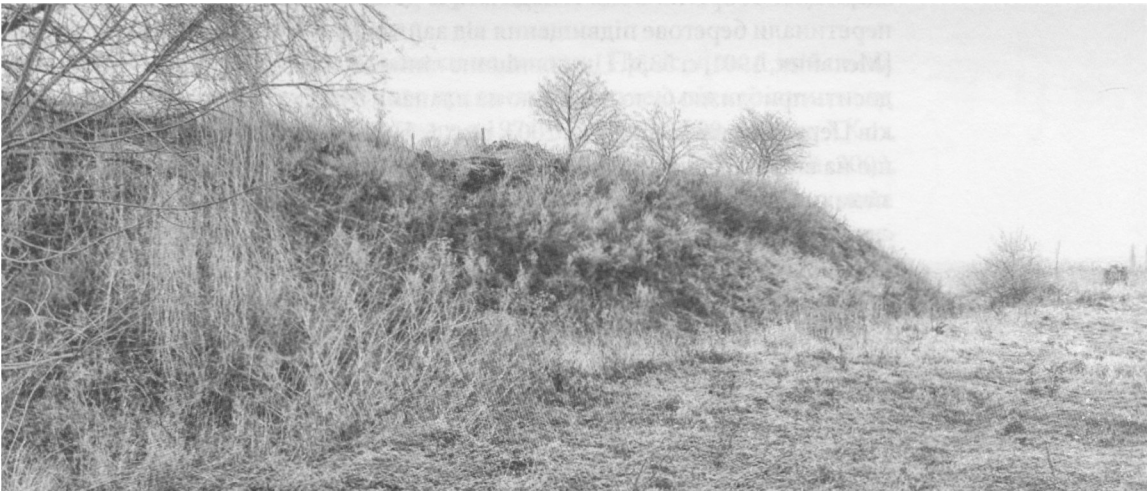
Аналіз поховального обряду та інвентарю дає змогу датувати курганні могильники поблизу Пересопниці, Білева й Старожукова X – початком XII ст. та віднести їх до пам'яток волинян. Однак населення Пересопниці не було однорідним. Знайдені в низці курганних поховань s-кінечні скроневі кільця свідчать про проникнення сюди західнослов'янського населення [Седов, 1982, с. 100]. А в одному з курганів, що його дослідив у 1929 р. Р. Якимович, трапилося ромбоциткове скроневе кільце, яке є етновизначальною ознакою словенів новгородських [Rauhut, 1960, tabl. XIII, 16].

Матеріали з поховань свідчать також про перебування тут представників панівного стану давньоруського суспільства. Зокрема, на це вказують відкриті на могильниках підкурганні поховання в зрубних гробницях [Моця, 1990, с. 23–24].

Дослідники характеризували городище літописної Пересопниці в межах одного укріпленого майданчика [Раппопорт, 1967, с. 55–56; Терский, 1990; Кучера, 1999, с. 194]. Це чотирикутне в плані укріплення, збудоване на невисокому мисі, його розміри по зовнішньому обводу – 200×210×260×290 м, площа укріпленого майданчика – близько 4 га (рис. 35, а; фото 5). По периметру майданчик був захищений потужним земляним валом, що найкраще зберігся із північно-східної, напільної сторони (фото 6). Тут також було прокопано широкий рів.

Однак, судячи з опису пам'яток Пересопниці, що його зробила К. М. Мельник наприкінці XIX ст., у північній частині села існувала ще

Фото 6. Північно-східна ділянка оборонного валу дитинця Пересопниці. Вигляд зі сходу.

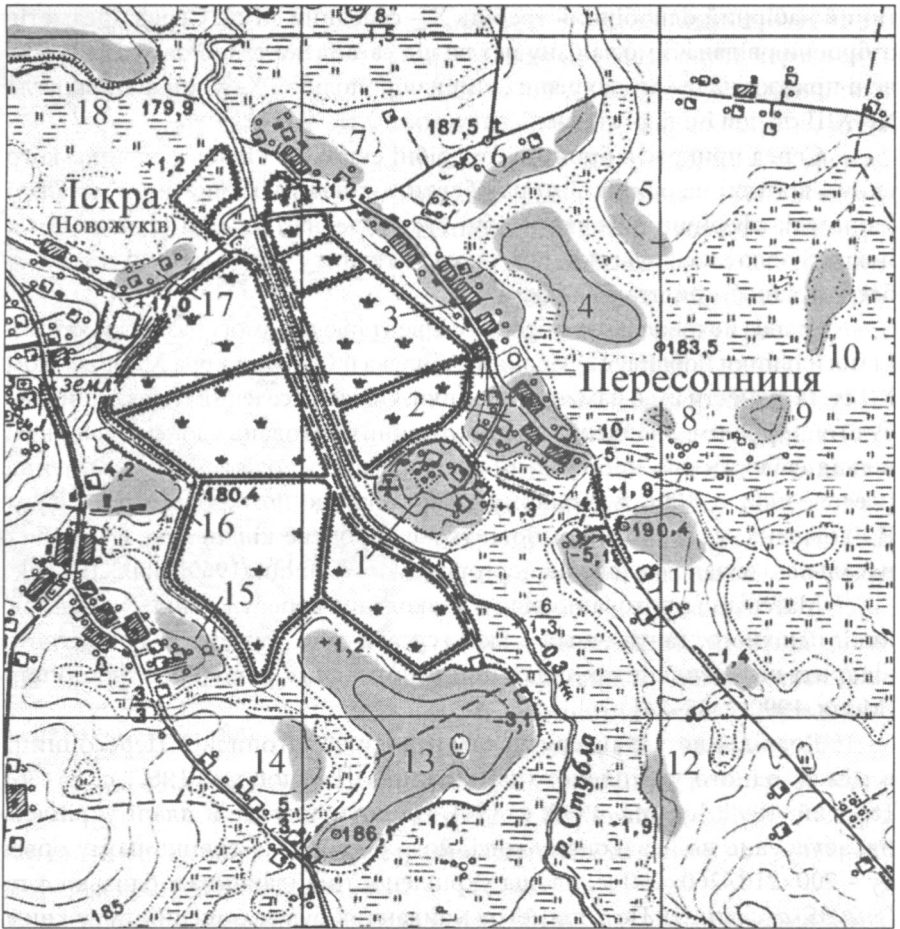

Рис. 36. Середньовічні поселення в с. Пересопниці:

- 1 – городище; 2, 3 – центральна частина села; 4 – урочище Пастівник; 5 – на схід від ур. Пастівник; 6 – на північ від ур. Пастівник; 7 – ур. Загребля; 8–10 – ур. Баранівка, п. 1, 2, 3;
- 11 – ур. Мигор; 12 – південна окраїна с. Пересопниці; 13 – с. Новостав Дальній, ур. Замостя;
- 14 – на захід від ур. Замостя; 15 – південна окраїна с. Іскри; 16 – с. Іскра, біля ферми;
- 17 – північно-східна окраїна с. Іскри; 18 – між селами Іскрою і Старожуківим.

одна лінія оборони. Вона складалася із двох паралельних валів і ровів, які перетинали берегове підвищення від заплави р. Стубли до долини струмка [Мельник, 1901, с. 533]. Цю зовнішню лінію оборони середньовічного міста досить приблизно було показано на планах у публікаціях сучасних дослідників Пересопниці [Терський, 2003, рис. 5; Прищеп, 2013, рис. 3]. Виявилось, що на військовій карті 1939 р., підготовленій за матеріалами топографічної зйомки 1889 р., цей оборонний рубіж нанесений на південь і захід від сільського кладовища (рис. 35, б). Він проходив зі сходу на захід, починався від долини струмка й виходив до берега р. Стубли у місці, де була гребля, по якій здавна переправлялися на лівий берег річки. Вірогідно, вал захищав не тільки частину середньовічного поселення, а й переправу через річку.

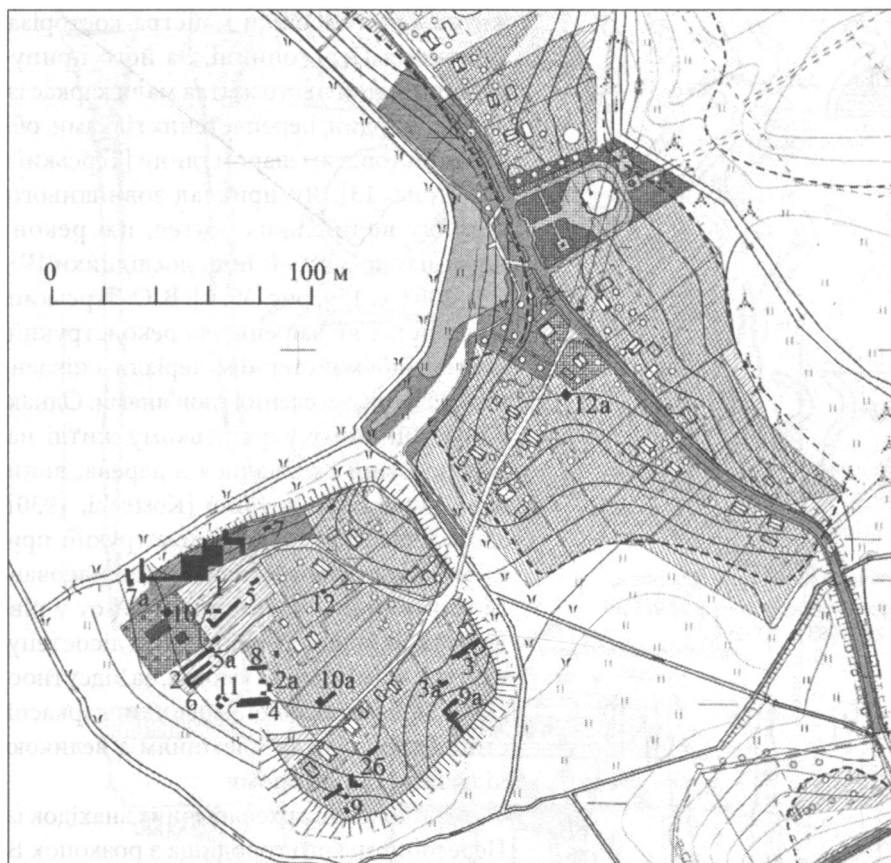

Рис. 37. План городища в с. Пересопниці з нанесеними розкопками:

1–1975, 1976 рр.; 2–1977, 1978 рр.; 3–1979, 1980 рр.; 4–1982 р.; 5–1984 р.; 6–1985 р.;
7–1986 р.; 8–1987 р.; 9–1989 р.; 10–1992, 1993 рр.; 11–1994, 1995 рр.; 12, 12а – 2012 р.

Як бачимо, Пересопницьке городище складалося як мінімум із двох укріплених частин: дитинця й окольного міста. Загальна площа укріпленої частини поселення становила 10–12 га. Поряд із городищем, на обох берегах Стубли, лежали неукріплені поселення. Найбільші з них розміщувалися на таких урочищах, як Пастівник, Загребля, Мигор, Замостя, їхня сумарна площа – близько 40 га (рис. 36).

Найбільші за обсягом розкопки на дитинці Пересопниці здійснила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом львівського дослідника В. С. Терського в 1974–1992 рр., а в 90-х роках ХХ ст. археологічні роботи тут проводив С. В. Терський (рис. 37) [Терський, 2003, с. 13]. На дитинці виявлено залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, зокрема житло-майстерню косторіза [Шеломенцев-Терський, 1978]. Та оскільки розкопки велися на розрізаних невеликих ділянках, зібрано недостатньо інформації для відтворення планування й забудови дитинця. Викликає сумнів виконана В. С. Терським реконструкція

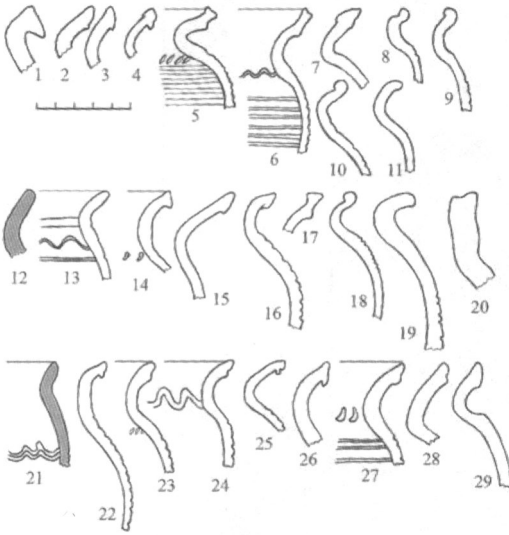

Рис. 38. Профілі горщиків X–XIII ст. з розкопок В. С. Терського на дитинці Пересопниці в 1975 р. (1–11), 1977 р. (12–20), 1983 р. (21–29).

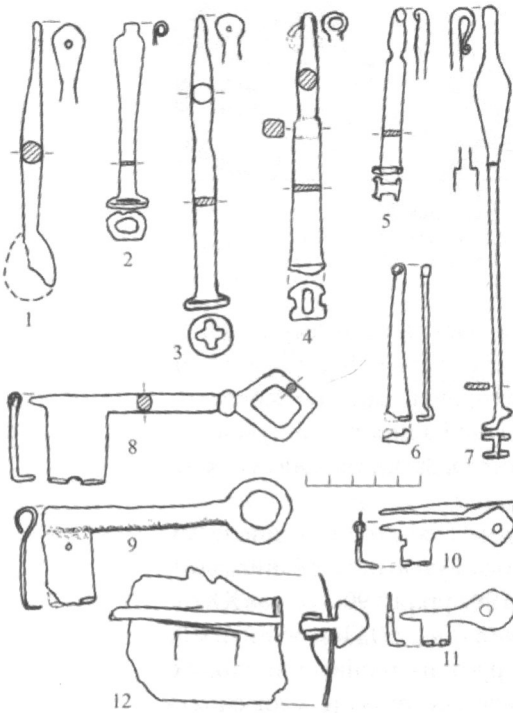

Рис. 39. Знахідки з розкопок В. С. Терського на дитинці Пересопниці: 1–11 – залізні ключі; 12 – механізм внутрішнього замка.

житла-напівземлянки майстра-косторіза з дитинця Пересопниці. За його припущенням, стіни цього житла мали каркас із тонких жердин, переплетених гілками, обмазаний товстим шаром глини [Терський, 2003, рис. 13]. Як приклад зовнішнього вигляду волинських жител, цю реконструкцію подають й інші дослідники [Готун, 2003, с. 159, рис. 55, и]. В. С. Терський використав як взірць для реконструкції косторізної майстерні матеріали з південних регіонів, заселених слов'янами. Однак у традиційному українському житлі на Волині стіни склалися з дерева, вони були переважно зрубної [Kostecki, 1930] або ж каркасно-стовпової конструкції, при цьому простір між стовпами заповнювався горизонтальними брусами. А от у південних районах Українського лісостепу, в інших кліматичних умовах, за відсутності якісної будівельної деревини, каркасні стіни заповнювали плетінням з великою кількістю глиносолом.

У колекції археологічних знахідок із Пересопницького городища з розкопок В. С. та С. В. Терських, що зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, кількісно переважають керамічні вироби. Зазначимо, що на дитинці вінця горщиків X – початку XI ст. (рис. 38, 1–3, 12–16, 21–29) становлять 5–7% загальної кількості вінець X–XIII ст. Невеликий відсоток (3–5%) і вінець горщиків XI ст. (рис. 38, 4–7, 17). Більшість знахідок датується XII–XIII ст. Окрім горщиків (рис. 38, 8–11, 18–20; 39, 1–6), у колекції є фрагменти облицювальних плиток та посудин, укритих поливою, північнопричорноморських амфор.

Серед предметів побуту найбільше зібрано залізних ключів від навісних та внутрішніх замків (рис. 39). Виокремимо також залізні калачеподібне кресало з язичком (рис. 40, 5) і писала (рис. 40, 1, 2), кістяний двобічний набірний гребінь

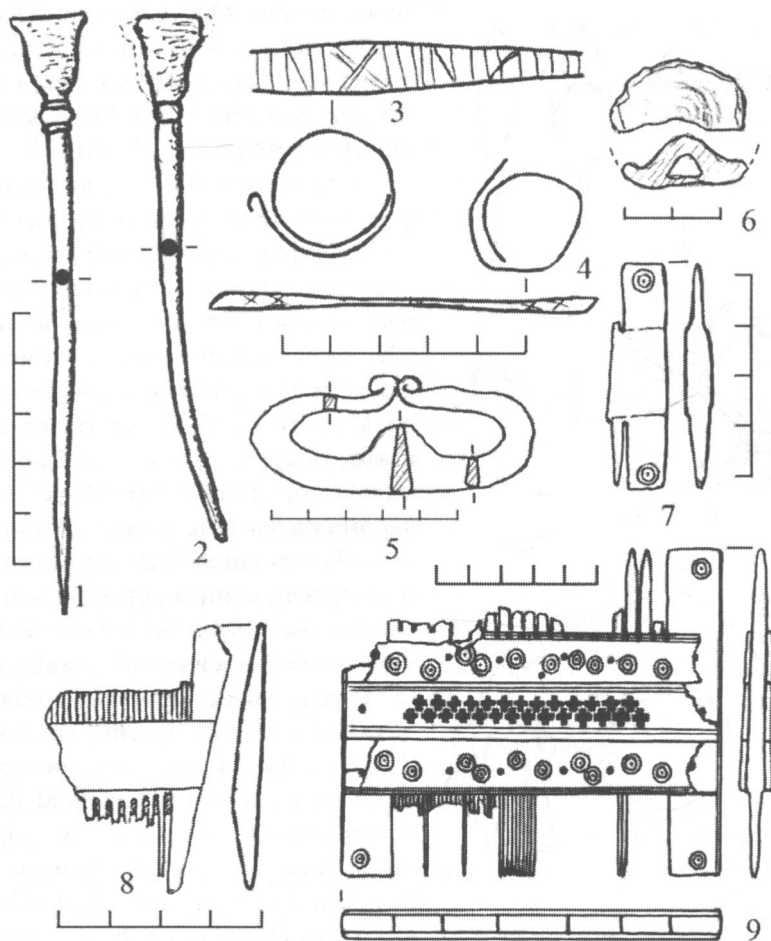

Рис. 40. Знахідки з розкопок В. С. Терського на дитинці Пересопниці:

1, 2 – писала; 3, 4 – браслети; 5 – кресало; 6 – деще посудини; 7–9 – гребінці.
1, 2, 5 – залізо; 3, 4 – бронза; 6 – скло; 7–9 – кістка.

(рис. 40, 9). Подібний гребінь трапився в житлі 9 на окольному городі Звенигорода, яке В. Д. Гупало датує серединою XIII – першою половиною XIV ст. [Гупало, 2014, с. 158, рис. 45].

Із предметів озброєння є залізні наконечники стріл (рис. 41, 1–8), деталі спорядження вершника й верхового коня: шпори, стремено (рис. 41, 10, 11), кістяний псалій (рис. 41, 9), який за формою та елементами орнаменту подібний до виробу X–XI ст., знайденого на території Десятинної церкви в Києві [Церква Богородиці..., 1996, с. 184–185; Сергеева, 2011, табл. 54, 4]. Такий же за формою псалій виявлено в літописному Сутейську на території Польщі [Wartołowska, 1958, rys. 34].

Знайдено також бронзові пластинчасті браслети (рис. 40, 3, 4), прясельця з овруцького рожевого шиферу, уламки скляних браслетів

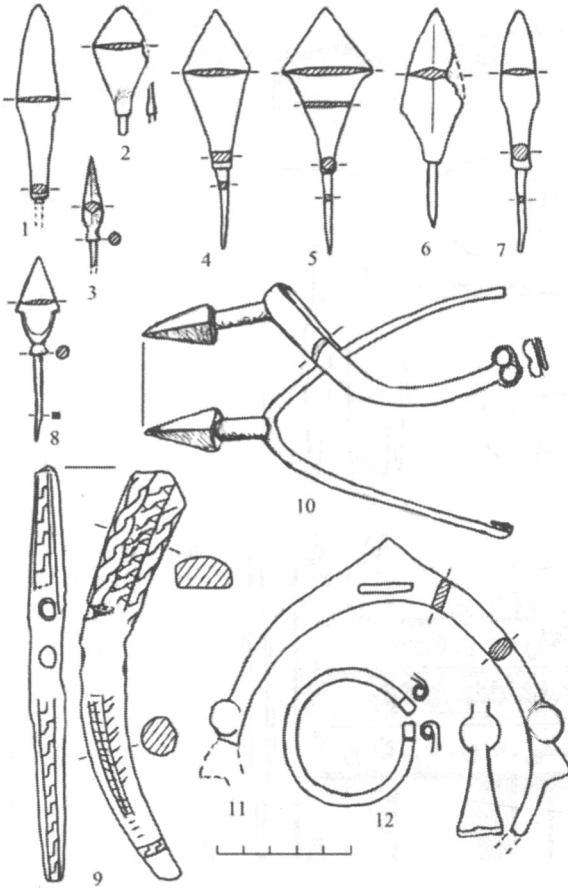

Рис. 41. Знахідки з розкопок В. С. Терського на дитинці Пересопниці:
1–8 – наконечники стріл; 9 – псалий; 10 – шпора; 11 – стремено;
12 – фібула. 1–8, 10–12 – залізо; 9 – кістка.

і посудин (рис. 40, 6). Серед комплексів, пов'язаних із розвитком ремесел, слід відзначити знахідки заготовок, напівфабрикатів і обрізків рогів із косторізної майстерні (рис. 42, 7–13).

За археологічними джерелами формування поселення на дитинці Пересопниці датується X ст., воно розвивалося далі й в XI ст., але інтенсивність життя тут помітно зростає лише у XII ст. Більшість виробів, які можна віднести до дружинно-міської культури, датуються XII–XIII ст. Ці знахідки підтверджують думку, що Пересопницьке городище у XII–XIII ст. було ядром княжого міста, його дитинцем.

Із північного сходу до дитинця прилягав ще один укріплений майданчик, так зване окольне місто. Найбільш потужний і насичений знахідками культурний шар виявлено поблизу дитинця у східній частині височини. У 2012 р. на цій території проведено охоронні розкопки на садибі М. В. Федоришина (рис. 37, 12а). Зібрані в культурному шарі потужністю близько 1 м речові знахідки та досліджені об'єкти вказують, що ділянка була заселена в неоліті, мідному, бронзовому й ранньому залізному віках, у слов'яно-руський час (IX–XIII ст.) та за литовсько-польської доби (XV–XVIII ст.).

Про те, що на цій ділянці існувало значне поселення епохи Київської Русі XII–XIII ст., свідчать численні знахідки уламків гончарного глиняного посуду, виробів із заліза та кольорових металів, каменю, скла. В колекції є свинцева князівська печатка (рис. 43, 4), бронзові натільні хрестики (рис. 43, 5–8), уламки скляних браслетів (рис. 43, 17–20).

Посадські райони Пересопниці досліджувалися археологічними розкопками в урочищах Пастівник і Замостя.

Урочище Пастівник – це окреме підвищення площею близько 10 га на північний схід від дитинця, з усіх сторін воно оточене заболоченими долинами, де протікає струмок. У центральній частині урочища зберігся середньовічний кам'яний хрест (рис. 44, 4). Місцева традиція пов'язує це урочище з монастирем Різдва Пречистої Богородиці, у якому було

завершено написання відомого Пересопницького Євангелія.

У 1977–1995 рр. розкопки в центральній частині урочища проводили В. С. і С. В. Терські. Загалом досліджено близько 400 кв. м площі. Поблизу кам'яного хреста відкрито рештки поховань, однак матеріалів для їх датування не виявлено. На західному схилі підвищення розкопано будівлі XII–XIII ст. із багатим інвентарем та відходами бронзоліварного виробництва (рис. 44, 3) [Терський, 2003, с. 33].

Археологічні розкопки на Пастівнику у 2002–2005 рр. продовжила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею [Прищеп, 2003; Прищеп, 2004В; Прищеп, 2005]. У північній частині височини на двох ділянках досліджено 612 кв. м площі. У розкопі 1 (рис. 44, 1) відкрито 17 об'єктів, що належать до двох етапів розвитку поселення (рис. 45): раннього (ранньослов'янського), який датується VIII–X ст., і пізнього, що припадає на часи розквіту Пересопниці у XII – першій половині XIII ст.

До ранньослов'янського етапу віднесено три житла (9, 22а, 23), одну господарську будівлю (1) і чотири господарські ями (8, 11а, 20, 21) [Прищеп, 2010]. Житла були напівземлянками з печами, спорудженими з глини із використанням каміння. Вони функціонували в різний час. Найбільш раннім виявилось житло 23, згодом збудували житло 22а, а найпізнішим є житло 9. Будівля 1 мала нішоподібну піч з округлим черенем діаметром 1,2 м. Черень був замощений уламками горщиків та камінцями. Знахідок у заповненні будівлі обмаль, але трапилися фрагменти жорен, тому найбільш імовірно, що піч використовували для випічки хліба.

Більшість об'єктів XII – першої половини XIII ст., вірогідно, належали до однієї

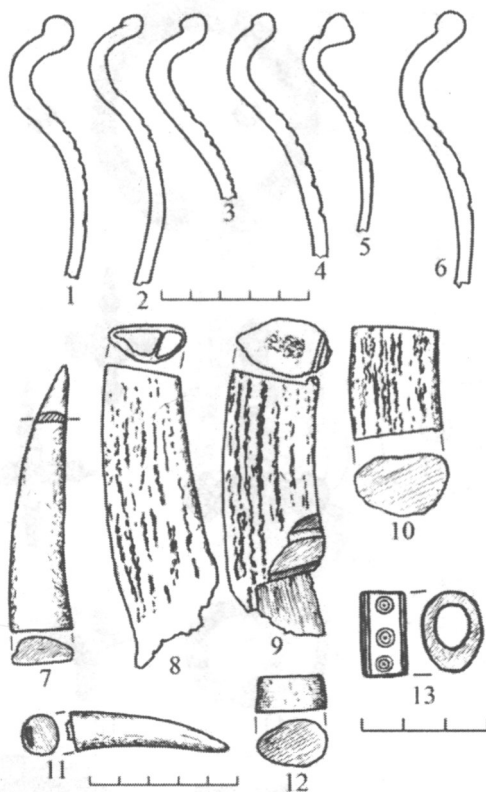

Рис. 42. Знахідки з косторізної майстерні, дослідженої В. С. Терським на дитинці Пересопниці: 1–6 – профілі вінець гончарних горщиків; 7–12 – обрізки рогів; 13 – виріб із кісті.

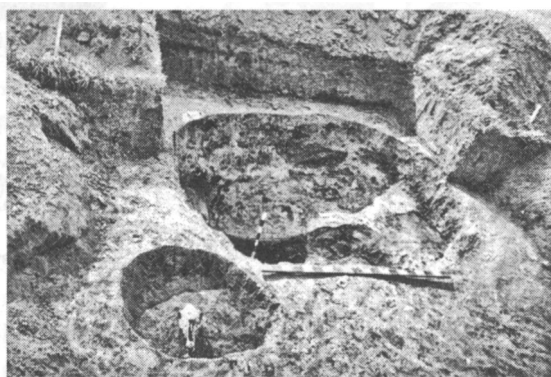

Фото 7. Котлован будівлі 11 і яма 10, досліджені в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці. Вигляд із північного заходу.

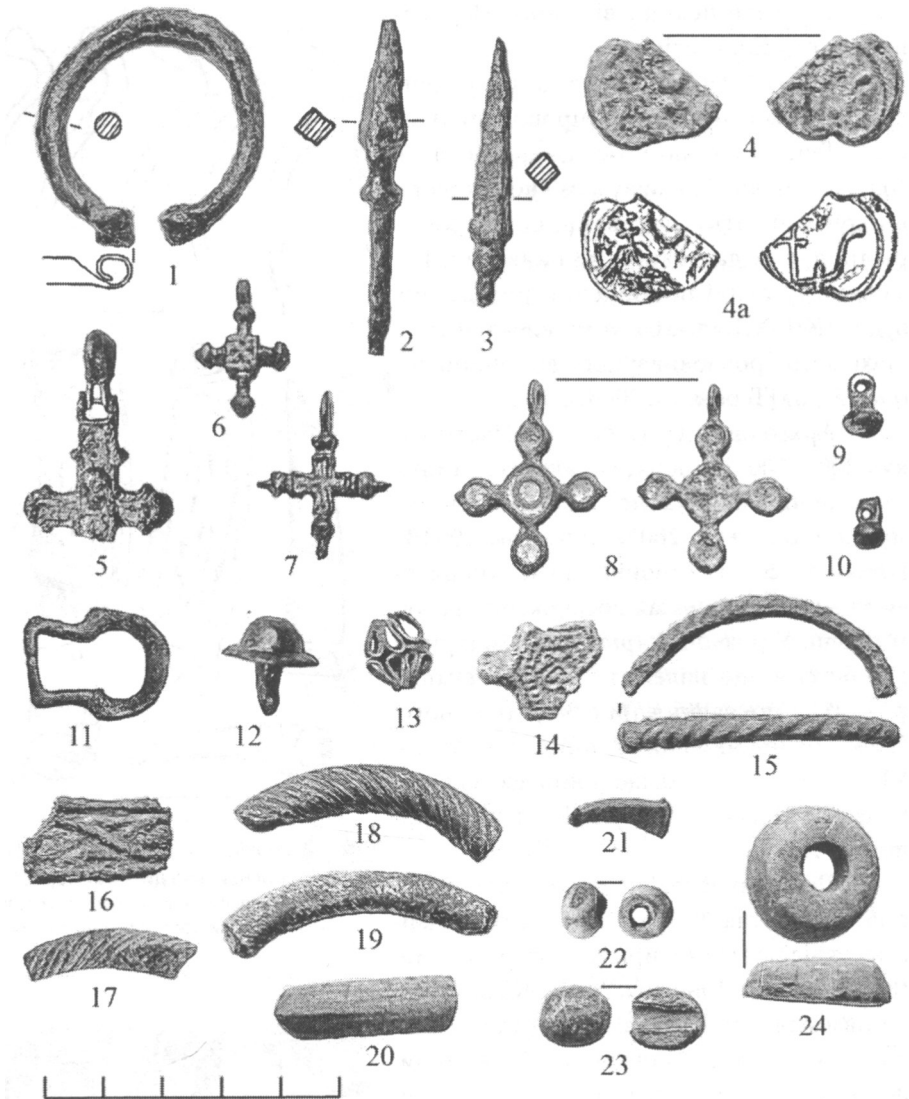

Рис. 43. Знахідки з розкопу 2012 р. на території окольного міста Пересопниці (садиба М. В. Федоришина):

1 – фібула; 2, 3 – наконечники стріл; 4 – висла печатка; 5–8 – натільні хрестики; 9, 10 – гудзики; 11 – пряжка; 12 – накладка; 13 – ажурна намистина; 14, 21 – персні; 15–20 – браслети; 22, 23 – намистини; 24 – прясельце.
1–3 – залізо; 4 – свинець; 5–16 – кольорові метали; 17–21 – скло; 24 – рожевий шифер.

садиби [Прищеп, 2006]. Досліджено залишки великих будівель (3а, 6, 11, 12) та погребів і господарських ям (5, 19, 24).

Центральне місце на садибі займала будівля 11 (рис. 46). Про це свідчать особливості її конструкції та характер знахідок із заповнення об'єкта. Це був наземний будинок, що мав чотирикутний підвал – підкліть (рис. 47;

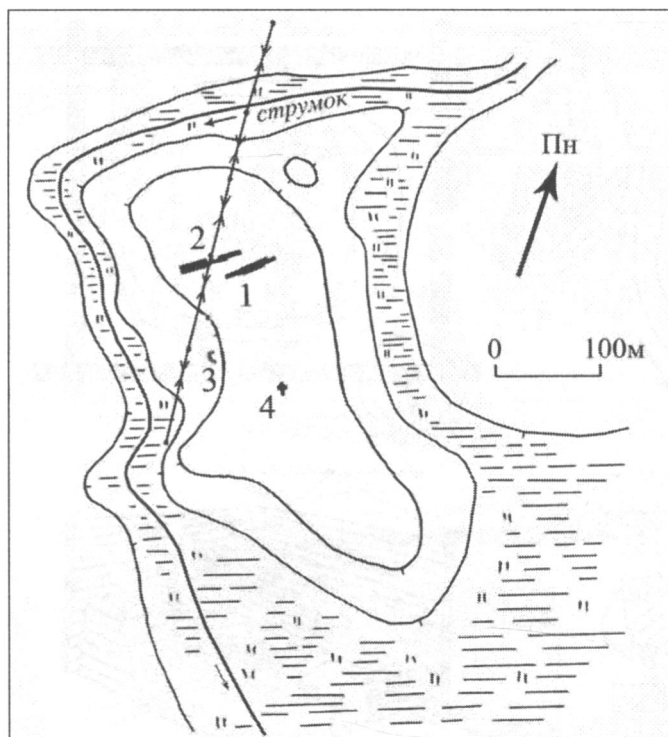

Рис. 44. План урочища Пастівник поблизу Пересопниці з позначеними розкопами 2002–2005 рр. (1, 2), ділянкою, на якій проводив розкопки С. В. Терський (3) та кам'яним хрестом (4).

фото 7). Під час його спорудження під північний кут будівлі було покладено будівельну жертву – череп коня в округлій ямі 10.

У заповненні будівлі 11 зібрано уламки гончарних горщиків та північнопричорноморських амфор, залізні ніж, ножиці, шила, голку, фрагмент струга, деталі замка, ключ, дверну ручку, цвяхи, точильні камені, два уламки кам'яних жорен, шматки залізних шлаків. Знайдено також залізну сферичну гирю, обтягнуту міддю (рис. 48, 5), бронзові розподільне кільце (рис. 49, 10) і перстень (рис. 50, 12). Гиря має вагу 32 г, діаметр – 2,1 см, висоту – 1,5 см. У придонній частині котловану виявлено зливов свинцю та глиняні тиглі, у яких плавляли кольорові метали: 2 цілі, 2 розбиті та ще від двох чи трьох окремі фрагменти (рис. 48, 1, 2). Тиглі мають тулуб яйцеподібної форми, добре виражену шийку і слабо відігнуті назовні вінця. Під дією високої температури глиняні стінки виробів перетворилися на склоподібну масу. Висота тиглів

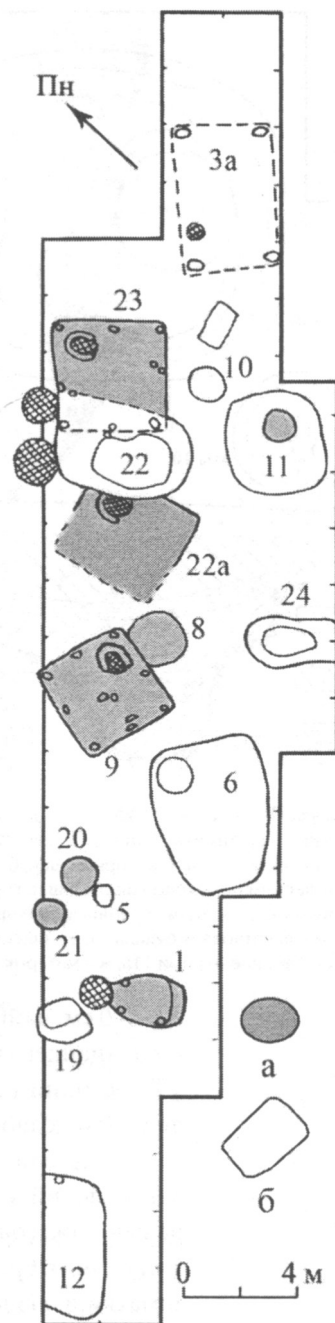

Рис. 45. План розкопу 1 на поселенні в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці.
Умовні позначення: а – об'єкти VIII–X ст.; б – об'єкти XII–XIII ст.

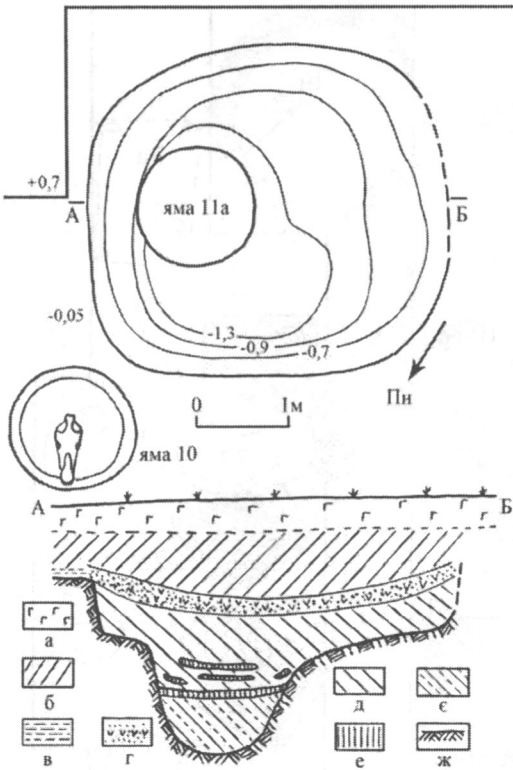

Рис. 46. План і розріз будівлі 11, дослідженої в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці.
 Умовні позначення: а – орний шар; б – культурний шар; в – передматериковий шар; г – шар ґрунту, насичений вугіллям, попелом і речовими знахідками; д – заповнення котловану будівлі 11; е – підсипки суглинку; є – заповнення ями 11а; ж – материк.

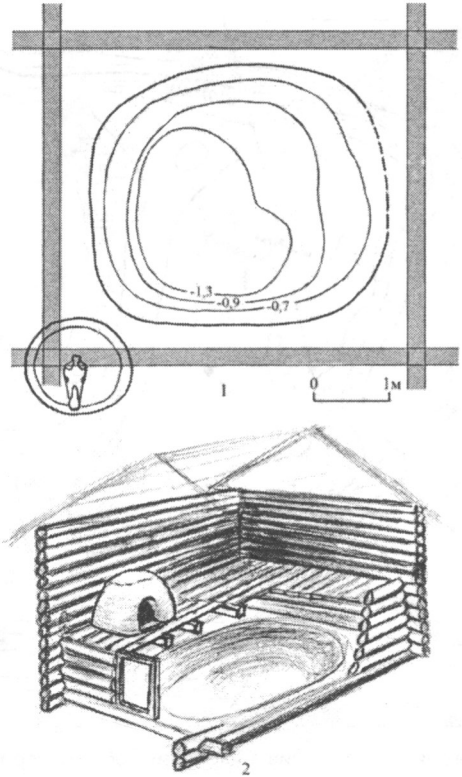

Рис. 47. Реконструкція будівлі 11, дослідженої в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці.

6,2–8,0 см, найбільший діаметр тулуба 4,3–6,3 см. Подібні за формою тигли були знайдені на Райковецькому городищі, але на відміну від виявлених у Пересопниці, вони мають пласке дно [Гончаров, 1950, табл. XVI, 1–4]. Ці знахідки дозволяють визначити будівлю 11 як житло ювеліра.

Будівля 6 мала чотирикутний у плані котлован розмірами 5,4×3,8 м, заглиблений у материк на 0,6 м. Тут знайдено уламки глиняного посуду, залізни ніж, голку, цвяхи, дужку шпори, два шиферні прясельця, фрагменти скляних браслетів та посудин, бронзовий перстень. Трапилися також шматки залізних та керамічних шлаків, а у верхньому шарі заповнення котловану виявлено бронзовий пристрій для виготовлення об'ємних металевих виробів із кольорових металів технікою виколотки (рис. 48, 3).

Будівля 22 чотирикутна в плані, розмірами 5,0×3,3 м, орієнтована кутами за сторонами світу, заглиблена в материк на 1,0–1,2 м від рівня виявлення. Біля північно-західної стінки котловану розміщувалися дві

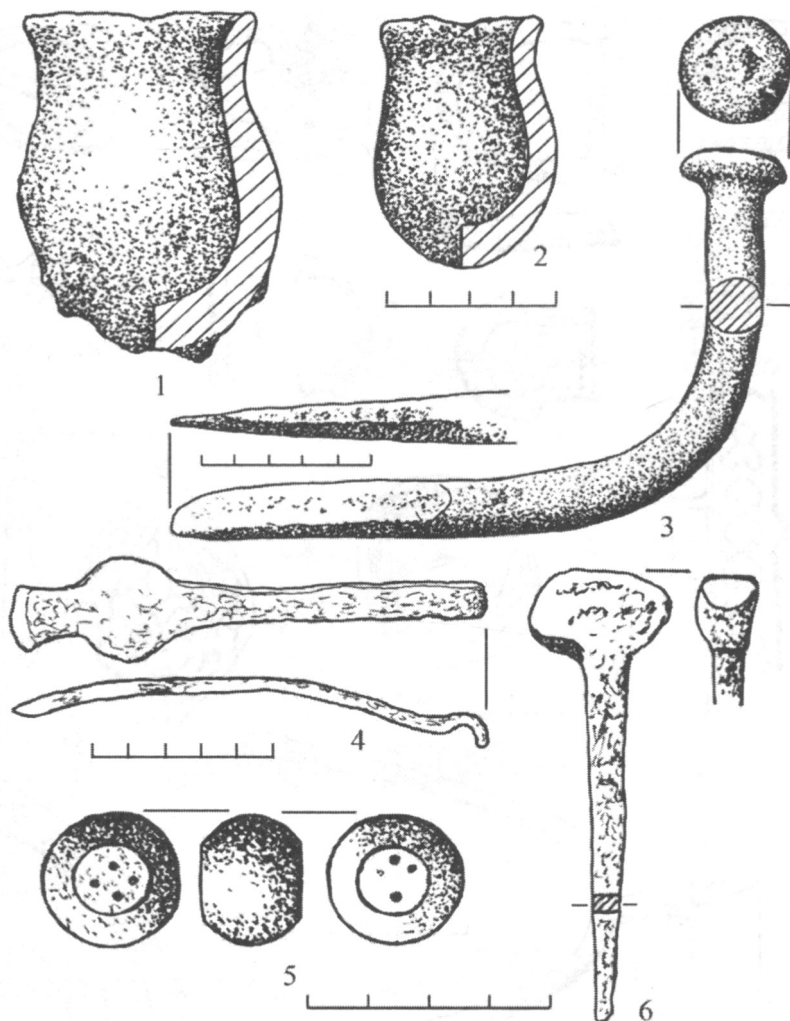

Рис. 48. Знахідки з урочища Пастівник поблизу Пересопниці, пов'язані з діяльністю майстрів-ювелірів:

1, 2 – тиглі; 3 – пристрій для виготовлення об'ємних виробів; 4 – пінцет; 5 – вагова гиря;

6 – штихель.

1, 2 – глина; 3 – бронза; 4, 6 – залізо; 5 – залізо вкрите міддю.

великі нішоподібні печі з округлими череннями, вирізаними в материковому суглинку за межами котловану. Черень 1 мав діаметр 1,15 м, розміри череня 2 – 1,65×1,4 м. Вірогідно, вони мали виробниче призначення.

Серед знахідок із будівлі 22 є уламки горщиків, фрагменти північнопричорноморських амфор, різноманітні вироби із заліза, зокрема ножі, долото, шарнірні ножиці, пінцет ювеліра (рис. 48, 4), обручі, цвяхи, фрагмент шпори, бронзові перстень (рис. 50, 14), уламки пластинок, дзвіночок чи гудзик сферичної форми, уламки скляних браслетів. Знахідки свідчать,

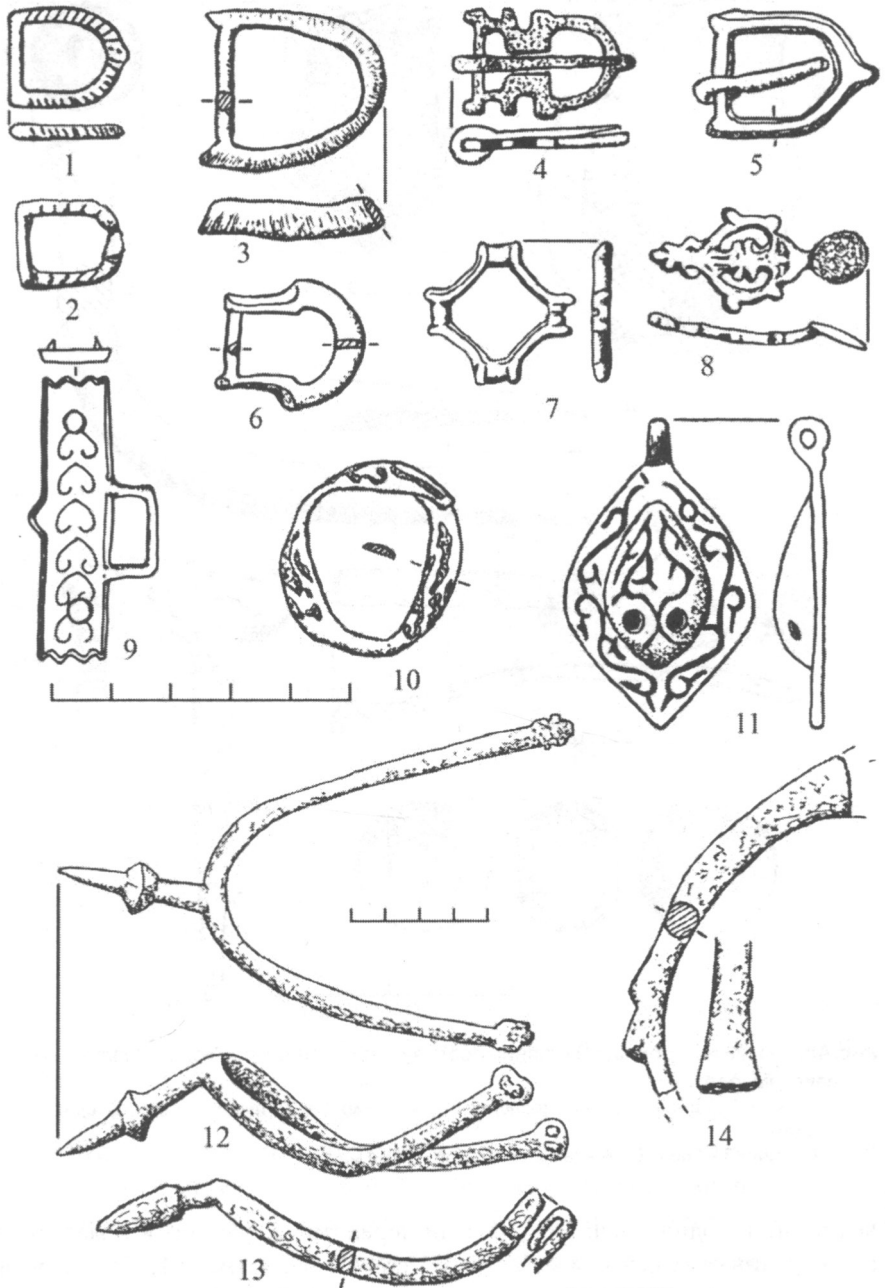

Рис. 49. Предмети спорядження воїна-дружинника і верхового коня з розкопок поселення в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці:
 1–8 – поясні пряжки; 9, 10 – деталі пояса; 11 – прикраса кінської упряжі; 12, 13 – шпори;
 14 – стремено. 1–11 – кольорові метали; 12–14 – залізо.

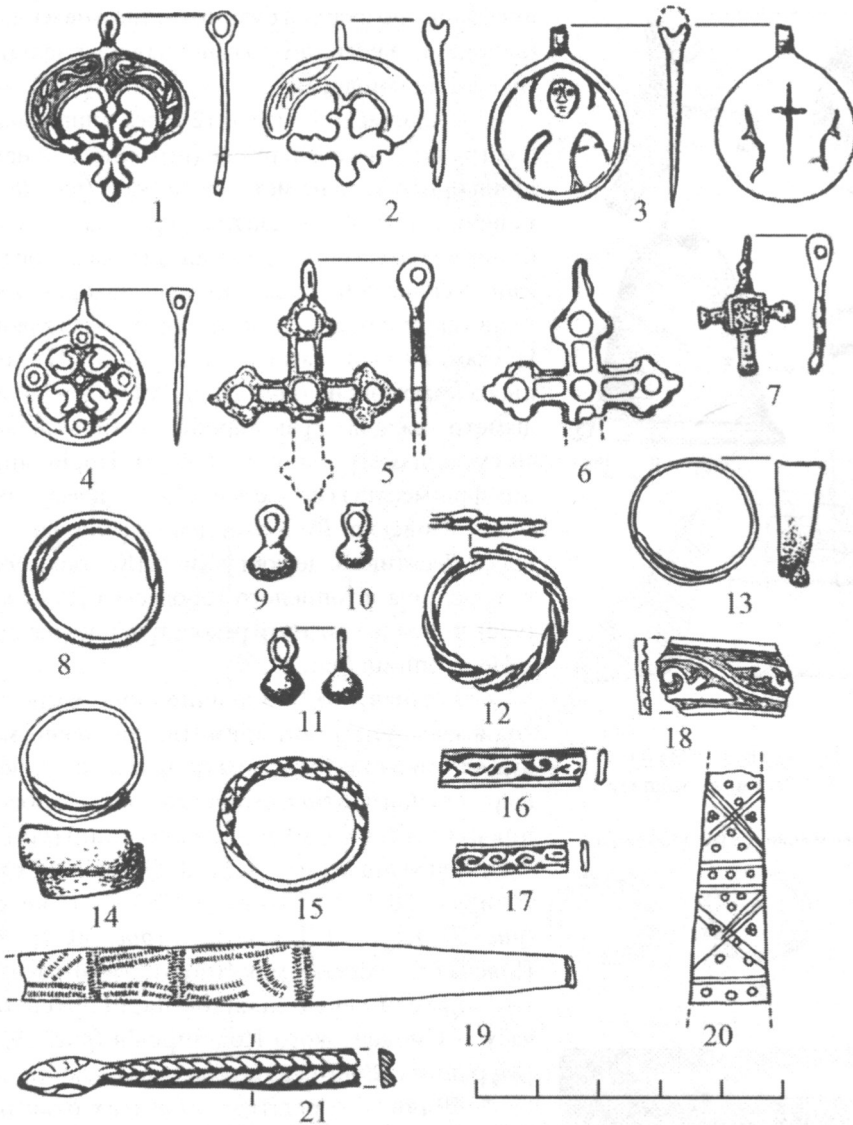

Рис. 50. Ювелірні вироби з поселення в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці:
 1, 2 – підвіски-лунниці; 3 – іконка; 4 – підвіска; 5–7 – натільні хрестики; 8 – скроневе кільце;
 9–11 – гудзики; 12–15 – персні; 16–21 – браслети.

що будівля 22 була пов'язана із ремісничим виробництвом, як і розміщені поряд будівлі 6, 11.

Контури наземної будівлі 3-а визначені за виявленими чотирма стовповими ямами та рештками вогнища. Ями були розраховані на масивні стовпи, вони овальні у плані, розмірами від 0,4×0,6 м до 0,6×0,8 м, завглибшки 0,55 м. Судячи із розташування стовпових ям, можна зробити

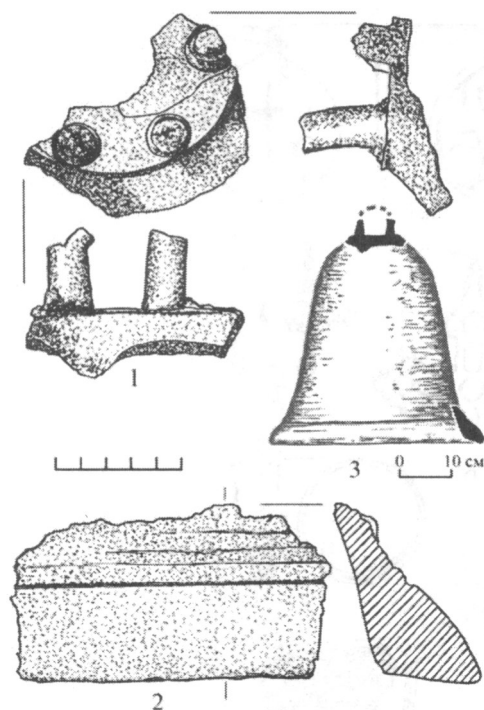

Рис. 51. Фрагменти дзвону з будівлі За на поселенні в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці:
1 – корона; 2 – нижній край; 3 – реконструкція.

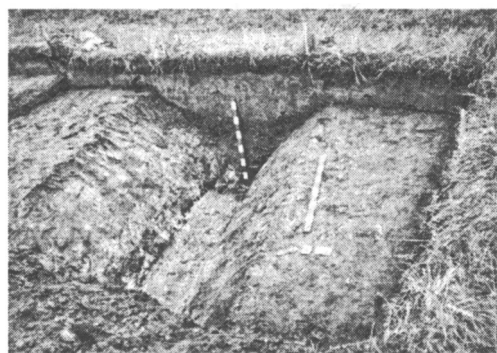

Фото 8. Рів, що відмежовував могильник XII–XIII ст. від поселення в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці. Вигляд із заходу.

висновок, що будівля була чотирикутна в плані (3,0×4,5 м), а вогнище розміщувалося в західному куті приміщення.

У заповненні будівлі 12 серед інших знахідок трапилися залізни різець (штихель) для нанесення орнаментів на металеві вироби (рис. 48, 6) та шпора (рис. 49, 12). На площі розкопу та в підйомному матеріалі на прилеглих ділянках зібрано зливки свинцю, бронзи, виплески кольорових металів, обрізки мідних пластин, фрагменти дзвона. Ці уламки є частинами корони (рис. 51, 1) і нижнього краю дзвона (рис. 51, 2). Встановлено, що діаметр нижнього краю виробу становив близько 40 см, а діаметр корони – 8–9 см. Порівняння цих фрагментів із добре збереженими дзвонами епохи Київської Русі, знайденими під час розкопок Десятинної церкви у Києві [Костюк, 1996] та городища літописного Городеська [Выезжев, 1960] дозволяє здійснити реконструкцію знахідки із Пересопниці (рис. 51, 3).

Відзначимо, що значне скупчення відходів ювелірного виробництва виявлено між будівлями 6 і 11. Серед знахідок із культурного шару є різноманітні ювелірні вироби. Це поясні пряжки (рис. 49, 1–8), підвіски-лунниці (рис. 50, 1, 2), круглі підвіски (рис. 50, 3, 4), натільні хрестики (рис. 50, 5–7), гудзики (рис. 50, 9–11), персні (рис. 50, 12, 13, 15), браслети (рис. 50, 16–21). Поясна бляшка з прямокутною петлею-рамкою має аналогії серед знахідок давньоруського часу зі Смоленського Подніпров'я (рис. 49, 9) [Мурашева, 2000, с. 53].

Ділянку із рештками багатих будинків XII–XIII ст., в яких виявлені сліди ювелірного виробництва, дослідила в Новогрудку Ф. Д. Гуревич. Вона висловила припущення, що це квартал корпорації золотарів [Гуревич, 1981, с. 132–136]. Однак їй заперечив П. П. Толочко, адже знахідки озброєння в будинках вказують на їх дружинний характер [Толочко, 1989, с. 118–119]. Вірогідно, князівським дружинникам належали і схарактеризовані вище будівлі, розкопані в урочищі Пастівник поблизу Пересопниці.

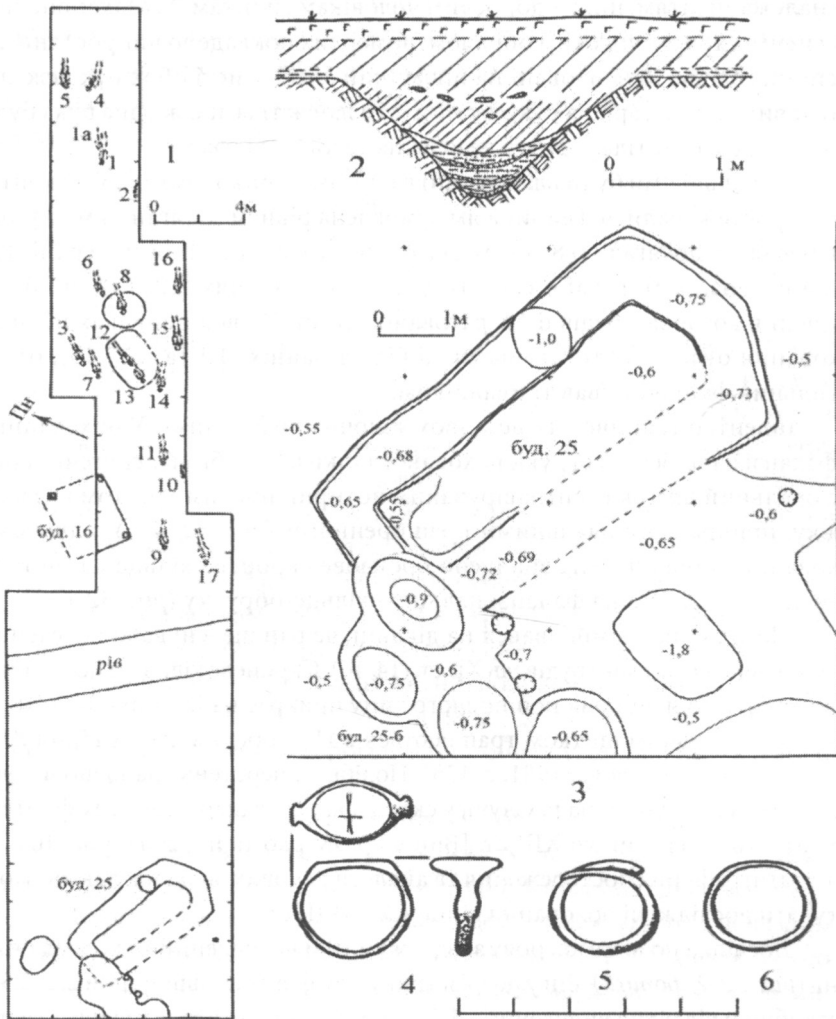

Рис. 52. Поселення поблизу Пересопниці в урочищі Пастівник:

1 – план розкопів 2–5; 2 – розріз рову; 3 – план будівлі 25; 4 – срібний перстень із поховання 7; 5, 6 – бронзові скроневе кільце і кільце-обручка із поховання 14.

На площі розкопів у північній частині урочища Пастівник (рис. 44, 2) досліджено давньоруський ґрунтовий могильник, відрізок рову, що відділяв могильник від поселення, будівлі 14, 16, які використовувалися до того, як тут почали хоронити померлих, а також виявлено будівлю 25, яка, вірогідно, є рештками невеликої дерев'яної церкви (рис. 52).

Відкрито 18 поховань на ділянці завдовжки близько 30 м із північного сходу на південний захід. Із південного заходу вона була обмежена ровом, а з північного сходу – низовиною. Серед досліджених поховань

два належали дітям, інші – дорослим чоловікам і жінкам. Усі захоронення здійснені за християнським обрядом, померлих покладено випростаними на спині, голови зорієнтовані на південний захід. Кисті обох рук лежали на тазових кістках, зрідка руки витягнуті вздовж тіла або ж одна рука була витягнута вздовж тіла, а друга лежала на тазових кістках.

Могильні ями були влаштовані в передматериковому шарі, їх контури не простежувалися. Глибина ям зумовлена рівнем залягання материка й переважно досягала 0,8–1,0 м від рівня сучасної денної поверхні. На глибині понад 1 м лежали скелети у двох похованнях (12, 13), що були опущені в котлован будівлі 14, датованої XII ст. У двох випадках пізніші поховання були влаштовані на місці більш ранніх (1 і 1а, 12 і 13), отже, могильник функціонував тривалий час.

Інвентар трапився лише у двох жіночих похованнях. У похованні 7 на фаланзі пальця правої руки похованої жінки був срібний перстень, який має овальний щиток із вигравіруваним чотирикінцевим хрестом і вузьку дужку, прикрашену овальними розширеннями (рис. 52, 4). У жіночому похованні 14 біля черепа знайдено бронзове скроневе кільце на півтора оберти (рис. 52, 5), а на фаланзі пальця – кільце-обручку (рис. 52, 6).

Могильник розміщувався на ділянці, де раніше існувало поселення, тут виявлено котловани будівель XII ст. (14, 16). Скроневе кільце із поховання 14 належить до найбільш поширеного типу прикрас на Волині в X–XIII ст., а персні з овальним щитком трапляються в Новгороді в шарах кінця XII – середини XV ст. [Седова, 1981, с. 135]. Подібний перстень знайдено в болохівському місті Губині на р. Случі, у складі скарбу із шару погрому фортеці, що датується серединою XIII ст. [Винокур, Журко та ін., 2004, рис. 104, 6]. Ці стратиграфічні спостереження та аналогії речових знахідок дають змогу датувати досліджені поховання кінцем XII–XIII ст.

Досліджено відрізок рову завдовжки 10 м на південний захід від поховань (рис. 52, 2; фото 8). Він у розрізі трикутної форми, завширшки 2,2–2,5 м, завглибшки від рівня виявлення – 1,2–1,3 м. Мала кількість знахідок у засипі рову свідчить, що його викопали тоді, коли інтенсивність життя на цій ділянці була незначною. Ймовірно, це сталося в кінці XII – на початку XIII ст. у зв'язку з необхідністю відділити територію кладовища від поселення.

Залишки дерев'яної церкви (будівля 25) простежені завдяки рівчакам, що визначають планову схему будівлі, вірогідно, їх було викопано для того, щоб горизонтально покласти обв'язку стін (рис. 52, 3). Рівчаки виявлені в передматериковому й материковому шарах, на глибині 0,5–0,55 м від рівня сучасної денної поверхні. Вони були завглибшки 0,1–0,25 м і завширшки 0,85–1,0 м. Дві поздовжні та одна бокова (західна) стіни будівлі утворюють чотирикутник, а четверта (східна) стіна складається з двох частин, що сходяться під тупим кутом (так виділялася апсида у християнських дерев'яних церквах), тож у плані будівля п'ятикутна. Її довжина із заходу на схід – 6,8 м, ширина – від 3,2 м у західній частині до 3,8 м у східній частині.

У заповненні рівчаків будівлі 25 та на її площі в культурному шарі знайдено уламки гончарних горщиків XII – першої половини XIII ст., розвал корчаги і фрагменти ще кількох таких посудин, зібрано велику колекцію уламків скляних браслетів, бронзові ромбоцитковий перстень та уламок натільного хрестика.

Своєрідне планування будівлі 25 підтверджує припущення, що виявлено сліди невеликої церкви чи каплиці другої половини XII – першої половини XIII ст. Якщо врахувати, що поряд був ґрунтовий могильник того ж часу, розміщення на цій ділянці культової споруди видається цілком можливим.

Під час археологічних розкопок 2015 р. в центральній частині урочища Пастівник поруч із кам'яним хрестом досліджено чотири ґрунтові поховання, здійснені за християнським обрядом, зорієнтовані головою на південний захід. Дно могильних ям було в передматериковому шарі, на глибині 0,45–0,50 м від сучасного рівня денної поверхні. У двох похованнях виявлено сферичні гудзики – литий у похованні 1 і пустотілий у похованні 3. Такі гудзики відомі за матеріалами досліджень поховань XI–XIII ст. [Ратич, 1971, рис. 2, 3; Моця, 1990, с. 61; Івакін, 2008, с. 136–137]. За 10 м на південний захід від кам'яного хреста відкрито ділянку рову. У розрізі він має форму перевернутої трапеції. Його вірогідна ширина 7,5 м, глибина від рівня виявлення – 2,3 м. У заповненні рову зібрано уламки гончарного посуду XII – середини XIII ст., залізні ножі, деталі навісних замків, фрагменти скляних браслетів. Вірогідно, рів обмежував ділянку кладовища XII – середини XIII ст.

Слов'янське поселення в урочищі Пастівник розвивалося у VIII–X ст., а от знахідок, які б свідчили про існування тут поселення в XI ст., не виявлено. Можливо, у цей час жителі переселяються на інші ділянки, зокрема в XI ст. значні поселення існували на мисі, де сформувався дитинець княжої Пересопниці та поряд із Білівським городищем. У XII ст. життя на урочищі Пастівник відроджується. Окрім житлової забудови, на двох ділянках (у центральній частині та на північному краю височини) формуються ґрунтові могильники, які відокремлюються від заселеної території ровами. Досліджені житла належали заможним міським жителям, поряд із житлами розміщувалися виробничі та господарські будівлі. Археологічні джерела свідчать, що цей район Пересопниці був заселений княжими людьми, серед яких були воїни-дружинники, водночас тут розвивалися ювелірне, залізообробне, косторізне, деревообробне ремесла. У середині XIII ст. поселення на Пастівнику припинило свій розвиток і більше не відновлювалося.

На північній окраїні села, в урочищі Загребля, розвідкові археологічні роботи проводилися у 2010–2013 рр. (рис. 36, 7). Поселення лежить на мисі правого берега р. Стубли. Західний край мису зайнятий сільськими садибами, тому збори підйомного матеріалу й шурфування проводилися на схід від садиб, на північному краї і в глибині мису [Прищеп та ін., Звіт за 2012 р., с. 25–26; Прищеп та ін., Звіт за 2013 р., с. 7]. Мис підвищується над

Рис. 53. Знахідки з поселення на північній окраїні Пересопниці:
1 – стремено; 2 – ключ; 3 – дзвіночок; 4 – перстень; 5 – навшерш.
1, 2 – залізо; 3, 4 – бронза; 5 – свинець.

заплавою ріки на 3–5 м. Товщина культурного шару 0,4–0,6 м, на окремих ділянках – до 1 м, він поширюється на площі близько 3 га. У підйомному матеріалі трапилися вінця гончарних горщиків X ст. і XII–XIII ст., два залізні ножі, стремено (рис. 53, 1), ключ від навісного замка (рис. 53, 2), скляні браслети, вироби з кольорових металів: кулястий дзвіночок із прорізом-щілиною (рис. 53, 3), уламки хреста-складня, пряжки.

Урочище Замостя лежить на південний захід від дитинця літописної Пересопниці, на заплаві лівого берега р. Стубли (рис. 36, 13). Це окреме підвищення заввишки 2–4 м. Має неправильну трикутну форму, його

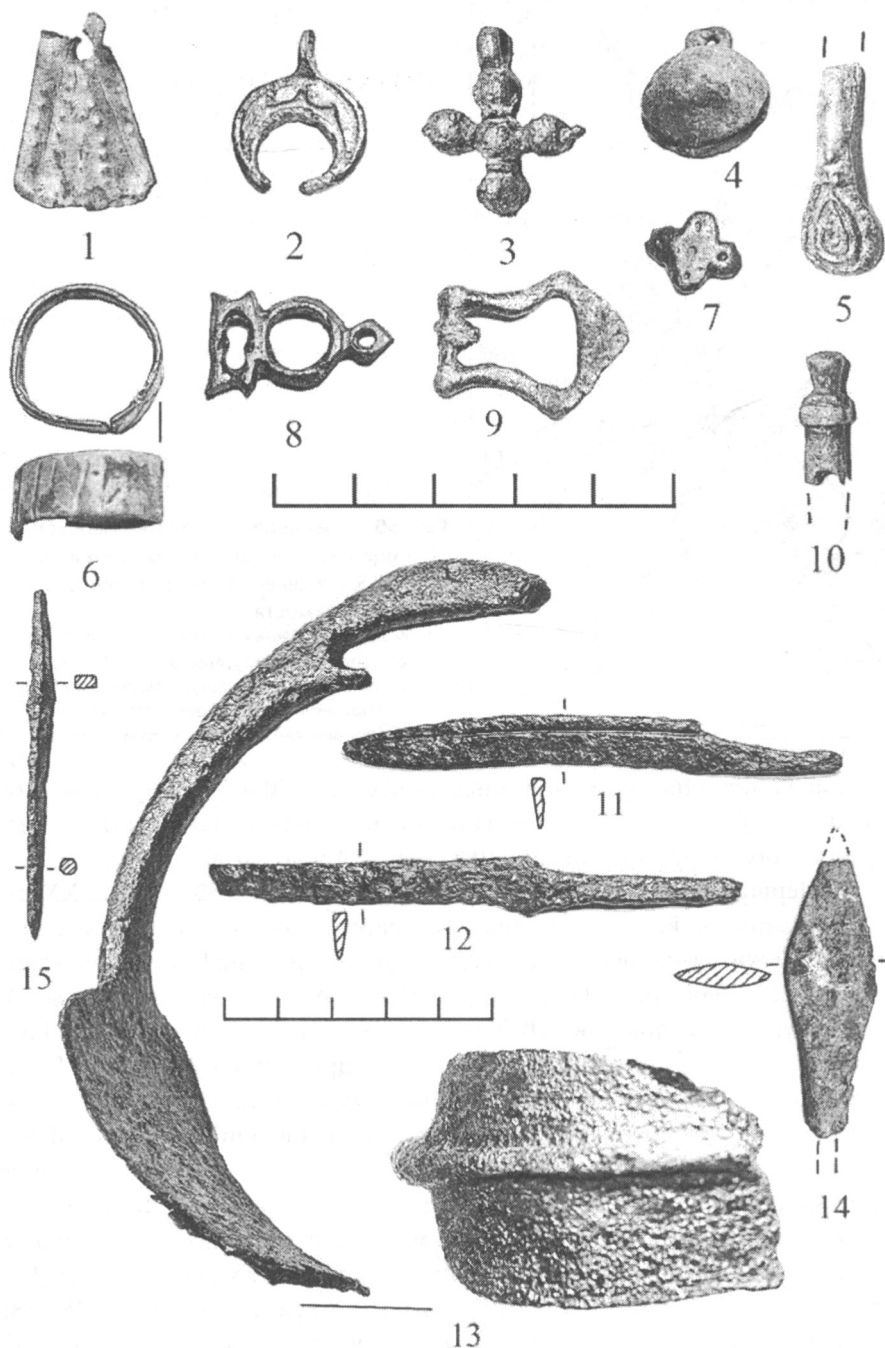

Рис. 54. Знахідки з поселення поблизу с. Новостава Дальнього в урочищі Замостя:

1 – підвіска; 2 – лунниця; 3 – натільний хрестик; 4 – дзвоник; 5, 6 – браслети; 7 – перстень;
8, 9 – пряжки; 10 – кинджальчик; 11, 12 – ножі; 13 – стремено; 14 – наконечник стріли;
15 – шило.

1–10 – кольоровий метал; 11–15 – залізо.

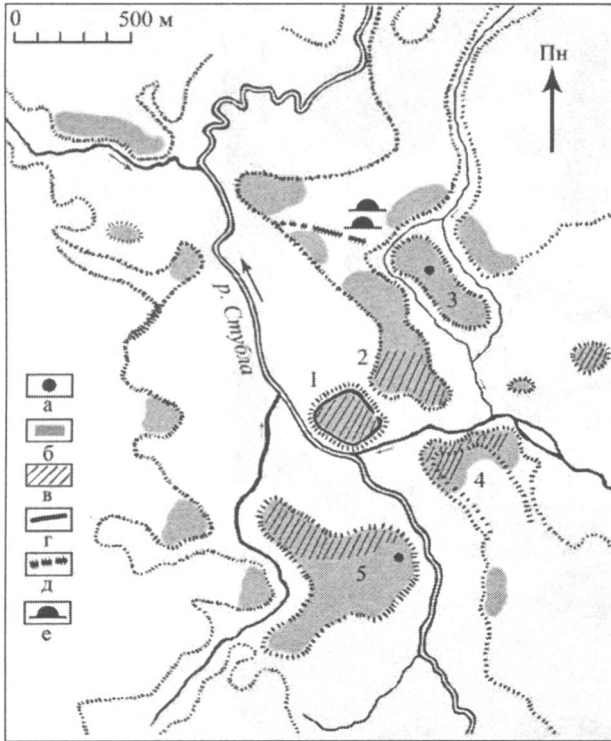

Рис. 55. Середньовічні пам'ятки Пересопниці: 1 – дитинець; 2 – околне місто; 3, 4, 5 – поселення в ур. Пастівник, Мигор, Замостя.

Умовні позначення: а – поселення VIII–IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X і XII–XIII ст.; в – ділянки з культурним шаром XI ст.; г – оборонний вал; д – реконструйований оборонний вал; е – курганний могильник.

довжина із північного заходу на південний схід – 650 м, із північного сходу на південний захід – 750 м. Площа підвищення – близько 20 га, потужність культурного шару на різних ділянках – від 0,4 м до 1,0 м.

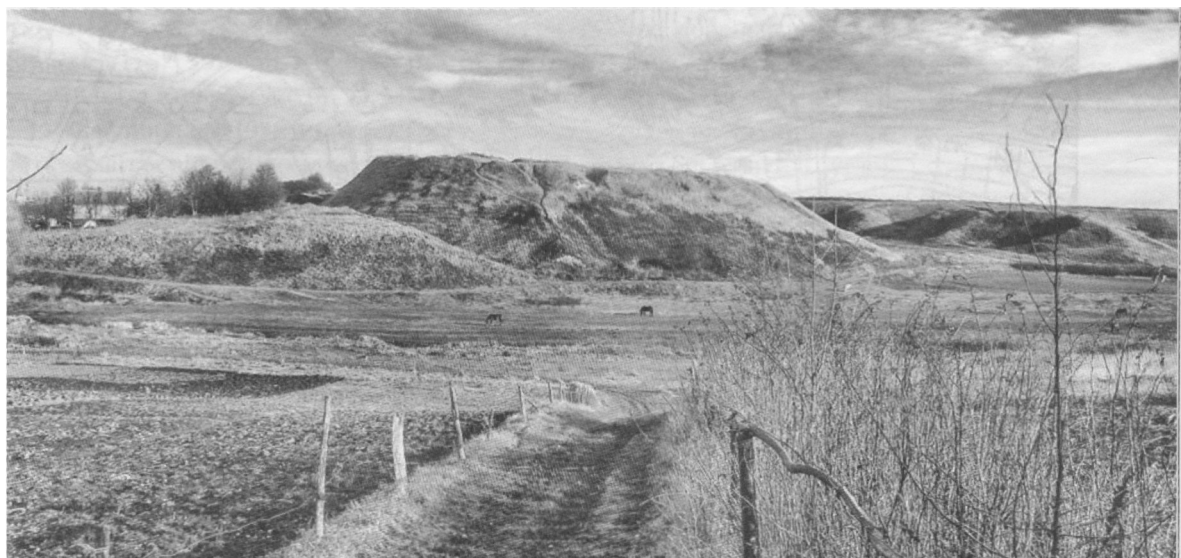
Перші значні дослідження на Замості провів у 30-х роках ХХ ст. О. Цинкаловський: тоді було виявлено ранньослов'янські знахідки, давньоруські житла-напівземлянки і ґрунтовий могильник [Цинкаловський, 1986, с. 225; Терський, 2003, с. 25]. У 1995–1998 рр. розкопки у східній частині урочища здійснив С. В. Терський. Він дослідив дві слов'янські напівземлянки VIII – початку XI ст. та споруду другої половини XIII–XIV ст. із чотирикутним котлованом [Терський, 1996, с. 29; Терський, 2003, с. 25]. Там же знайдено ливарну формочку, у якій виготовляли ромбоподібні підвіски. С. В. Терський відніс її до матеріалів ранньослов'янського поселення [Терський, 2003, с. 55–56, рис. 29]. Однак зауважимо, що такі прикраси були поширені на Русі в XII–XIII ст., зокрема їх знайдено в Середньому Подніпров'ї, поблизу Теробвлі, на півночі Русі, у Брянській області [Петрашенко, 2005, с. 96; Ратич, 1957, табл. XII, 20; Журжалина, 1961, с. 125, 138; Кутасов, Селезнев, 2010, с. 47]. Тому і формочку з Пересопниці, очевидно, слід віднести до часів Київської Русі.

Під час обстеження Замостя у 2013 р. було зібрано підйомний матеріал на трьох ділянках. Найбільш насиченою знахідками виявилася центральна частина підвищення. Тут трапилися уламки гончарних посудин

XII–XIII ст., залізні черешкові ножі (рис. 54, 11, 12), стремено із дугоподібною у профілі підніжкою (рис. 54, 13) та вироби із кольорових металів, зокрема лунниця (рис. 54, 2), сферичний дзвіночок із прорізом-щілиною (рис. 54, 4), натільний хрестик (рис. 54, 3), уламок браслета із краплеподібним кінцем (рис. 54, 5), пряжки (рис. 54, 8, 9). На південно-східній ділянці знайдено уламки гончарних горщиків XI ст. і XII–XIII ст., бронзові трикутну ранньослов'янську підвіску (рис. 54, 1) і фрагмент «кинджальчика» (рис. 54, 10), який, імовірно, був фіксатором застібки від книги. У північній частині підвищення трапилися уламки гончарних горщиків X–XIII ст. [Прищеп, Войтюк, Звіт за 2013 р., с. 7–8].

Зіставлення свідчень різних видів джерел дає змогу окреслити основні етапи розвитку середньовічної Пересопниці [Прищеп, 2009А; Прищеп, 2013, с. 250–251]. Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів р. Стубли в районі Пересопниці виявлені в урочищах Пастівник і Замостя, вони датуються VIII–IX ст. (рис. 55). У наступному столітті стрімко зростає площа поселень і щільність забудови. Культурний шар X ст. простежено на всіх зручних ділянках мисів і на підвищеннях на заплаві уздовж обох берегів Стубли, довжина цього поселенського комплексу близько 3 км. На більшості поселень в XI ст. життя припиняється. У цей час заселеними були дитинець Пересопниці й ділянки південної частини окольного міста. Наприкінці X – в XI ст. ще один поселенський комплекс формується нижче по течії річки, у районі с. Білева. Він охоплював городище (фото 9), поселення й курганний могильник. Однак на рубежі XI–XII ст. Білівське городище занепадає, а від середини XII ст. фортеця в Пересопниці стає місцем проживання удільного князя та представників князівської адміністрації. Поряд із фортецею, що складалася із дитинця й окольного міста, формуються посадські райони. Їх загальна площа досягала 40 га, а весь поселенський комплекс Пересопниці у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав площу близько 50 га.

Фото 9. Білівське городище. Вид з заходу.

ОСТРОГ

Єдину згадку про Острого знаходимо в «Повісті минулих літ» під 1100 р. На князівському з'їзді в Увітичах волинському князю Давиду Ігоревичу замість Володимира було надано Бужськ, Острого, Дубен і Чорторийськ [ПСРЛ, т. II, с. 249]. Таке лаконічне повідомлення змусило деяких дослідників сумніватися, чи взагалі в літописі йдеться про окреме поселення, чи мається на увазі «Бужський Острів» [Барсов, 1885, с. 140], або ж укріплення під назвою Бужськ («в Бужську, в острозі») [Крип'якевич, 1984, с. 24].

За відсутності писемних повідомлень про Острого епохи Київської Русі, лише виявлення й аналіз археологічних джерел дають можливість схарактеризувати це давньоруське поселення. Окрім того, залучення доку-

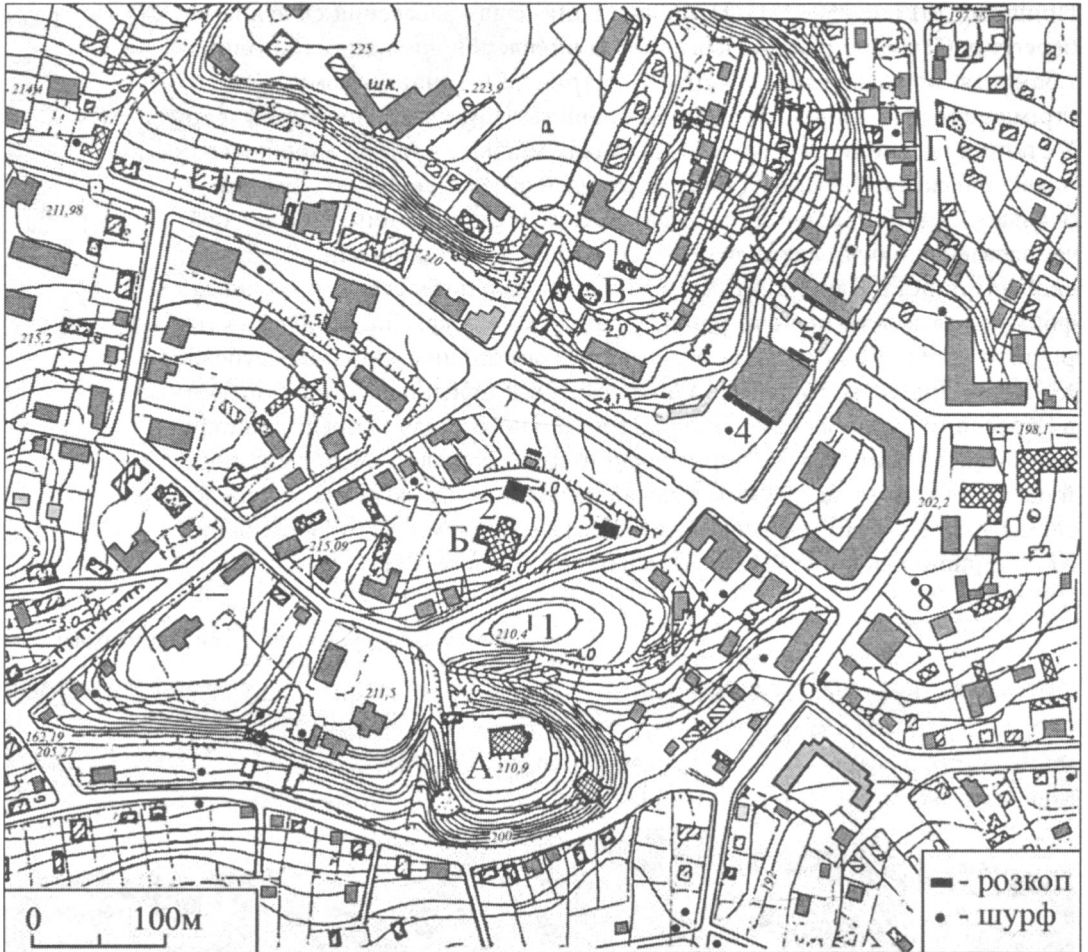

Рис. 56. План центральної частини м. Острога з позначеними розкопами та шурфами:

1 – вул. Академічна; 2 – на північ від костелу; 3 – вул. Академічна, 12; 4, 5 – проспект Незалежності, 3; 6 – на розі вул. М. Островського і Д. Яворницького; 7 – вул. Князів Острозьких, 12; 8 – вул. М. Островського.

Буквами позначені: А – Богоявленський собор; Б – костел Успіння Богородиці; В – Луцька брама; Г – Татарська брама.

ментальних джерел XVI – початку XVII ст., які містять важливу інформацію про топографію Острога литовсько-польської доби, дає змогу на основі використання методу історичної ретроспективи дослідити планування укріпленого поселення давніших періодів. Адже планування багатьох волинських міст пізнього середньовіччя продовжувало традиції поселень епохи Київської Русі. Це підтвердили дослідження історичної топографії Луцька, Володимира-Волинського та деяких інших міст [Колосок, 1976; Ричков, 2009; Трегубова, 1993].

Повідомлення XVI – початку XVII ст. належать до того часу, коли Острог був резиденцією князів Острозьких і одним із найбільших міст Волині. У документах згадуються такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця й Пригородка) та Місто [Описи Острозчини, 2004, с. 88–89]. Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 56, А). Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами й костелом Успіння Пресвятої Богородиці (рис. 56, Б). Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти (рис. 56, В, Г) [Годованюк, 1995; Рычков, 1989, с. 90].

Дитинець і Пригородок розміщені на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх майданчики підвищуються над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу вони були обмежені давньою долиною, по якій, імовірно, протікав струмок (тепер по цій долині проходить проспект Незалежності). На північний схід від цієї долини, на значно нижчому місі, лежало середньовічне місто.

Вивчення археологічних пам'яток м. Острога розпочалося в 1925 р. з розкопок Й. В. Новицького на слов'янському курганному могильнику, що поблизу єврейського кладовища, на північний схід від Луцької брами. Окремі знахідки з поховань були передані до Варшавського археологічного музею, зокрема, там зберігається срібне дротяне скроневе кільце із кінцями, що накладаються один на один [Rauhut, 1960, s. 248]. Такі прикраси були поширені на Волині та в інших регіонах Південної Русі в X–XII ст.

На території замку князів Острозьких невеликі дослідження проводили в 1957, 1958 рр. І. В. Бондар [Бондар, Звіт за 1957 р.; Бондар, Звіт за 1958 р.], а в 1967–1969 рр. О. М. Годованюк [Годованюк, 1972].

І. В. Бондар у 1958 р. уперше вивчав культурні шари на Дитинці. У коротких звітах він повідомляє, що у двох шурфах на схід від башти Круглої вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, було знайдено уламки керамічних виробів часів Київської Русі і наступних періодів. Серед індивідуальних знахідок – залізна сокира завдовжки 23,5 см із вузьким лезом [Бондар, Звіт за 1957 р., с. 6], типу VIIIa за А. М. Кіричником, такі вироби датуються XII–XIII ст. [Кирпичников, 1966, с. 40].

У 1967–1969 рр. на Дитинці дослідження проводила архітектор О. М. Годованюк. Із короткої публікації про ці роботи довідуємося, що фундаменти

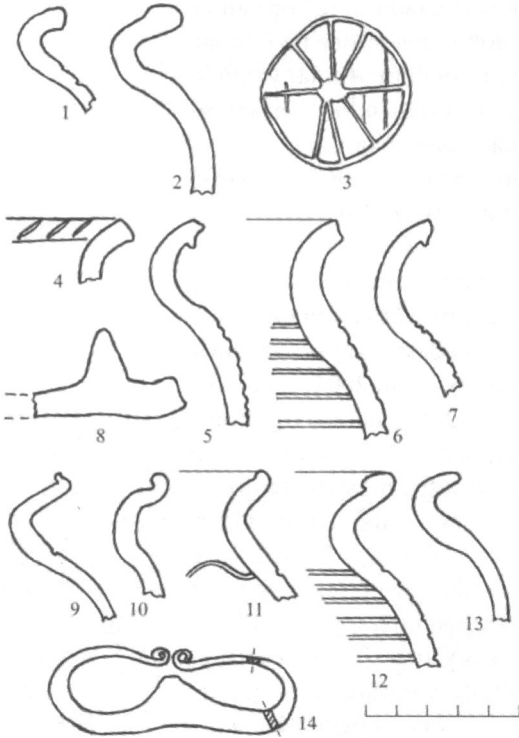

Рис. 57. Археологічні знахідки з дитинця Острога: 1, 2, 4–13 – профілі вінець глиняних посудин; 3 – денце посудини з клеймом; 14 – залізне кресало. 1–3 – з шурфів О.М. Годованюк; 4–14 – з шурфів О.А. Бондарчука.

кам'яного муру замку князів Острозьких прорізали внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII ст. або ж кінцем XI ст. [Годованюк, 1972]. Сформована в ході цих робіт невелика колекція речових знахідок доби середньовіччя, що зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога, включає, зокрема, і кілька вінець давньоруських гончарних горщиків XII – першої половини XIII ст. та денце з клеймом (рис. 57, 1–3).

У 1979 р. співробітник Державного історико-культурного заповідника м. Острога О.А. Бондарчук на Дитинці прокопав шурф до материка на північ від вежі Мурованої. Потужність культурних нашарувань у шурфі перевищувала 4 м. Більшість уламків слов'яно-руських глиняних горщиків у шурфі виявлені на глибині 2,0–2,6 м від сучасної денної поверхні, хоча окремі вінця трапилися на глибині 3,4–3,6 м, можливо, в котловані давньої будівлі. В колекції, що зберігається у фондах історико-культурного заповідника м. Острога, є гончарні горщики X – початку XI ст. (рис. 57, 5–7). Одне вінце, лише підправлене на гончарному крузі, із

косими насічками по краю, може бути датоване IX – початком X ст. (рис. 57, 4). Серед знахідок є також матеріали XII – середини XIII ст.: уламок світильника (рис. 57, 8), фрагменти гончарних горщиків (рис. 57, 9–13). Залізне калачеподібне кресало, очевидно, слід датувати XI–XII ст. (рис. 57, 14).

У 1957–1958 рр. І.В. Бондар прокопав чотири розвідкові траншеї на території Пригородка, на підвищенні між ровом Дитинця і вул. Академічною (рис. 56, 1). Було виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5–2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI–XIII ст., верхній шар із матеріалами XV–XVII ст. залягав до глибини 1,5 м [Бондар, Звіт за 1957 р.; Бондар, Звіт за 1958 р.].

У результаті розвідкових робіт 50–80-х років XX ст. на території замку князів Острозьких були простежені культурні нашарування, товщина яких на Дитинці досягає 4 м, а на Пригородку перевищує 2 м. На обох частинах середньовічного міста виявлено речові знахідки часів Київської Русі.

Нові дослідження на території Пригородка були проведені у 2004 р. на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (рис. 56, 2),

а у 2008 р. на схід від костелу, на ділянці, де до середини XIX ст. була Миколаївська церква (рис. 56, 3) [Прищеп, Позіховський, Романчук, Чекурков, 2005; Прищеп, Бондарчук, Позіховський, 2010А]. Обидва розкопи розташовані на природному мисі, форма якого добре простежується і в наш час. Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії (просп. Незалежності), а з півдня – ярмом (вул. Академічна).

Розкоп 2004 р. площею 300 кв. м розміщувався за 15 м на північ від будівлі костелу (рис. 58). Культурні нашарування тут мали потужність від 2-х до 3,5 м (рис. 59), спостерігається пониження материка на північ, до давньої долини. На площі розкопу від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,8–0,9 м простежені підсипки будівельного сміття, які сформувалися в XIX і XX ст. Нижче залягав верхній культурний шар доби князів Острозьких потужністю 0,4–0,5 м. Під ним виявлено культурний шар слов'яно-руського часу, його потужність – 0,4–0,7 м. Це чорний гумусний ґрунт із прошарками суглинку, вугілля й попелу, насичений уламками глиняного гончарного посуду та іншими знахідками. На материка (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6–0,7 м, у якому трапилися поодинокі знахідки трипільської культури.

Слов'яно-руський культурний шар та пов'язані з ним об'єкти на дослідженій ділянці мали добру збереженість, однак у східній та частково південній частинах розкопу вони були поруйновані ще до початку археологічних робіт.

У північно-західній частині розкопу виявлено ділянку давнього оборонного валу, спорудженого вздовж північного краю узвишся. Підосва валу залягала на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Цей вал насипали із материкового суглинку із домішками темного ґрунту. Він добре проглядався у профілях західної й північної стінок розкопу, внутрішній

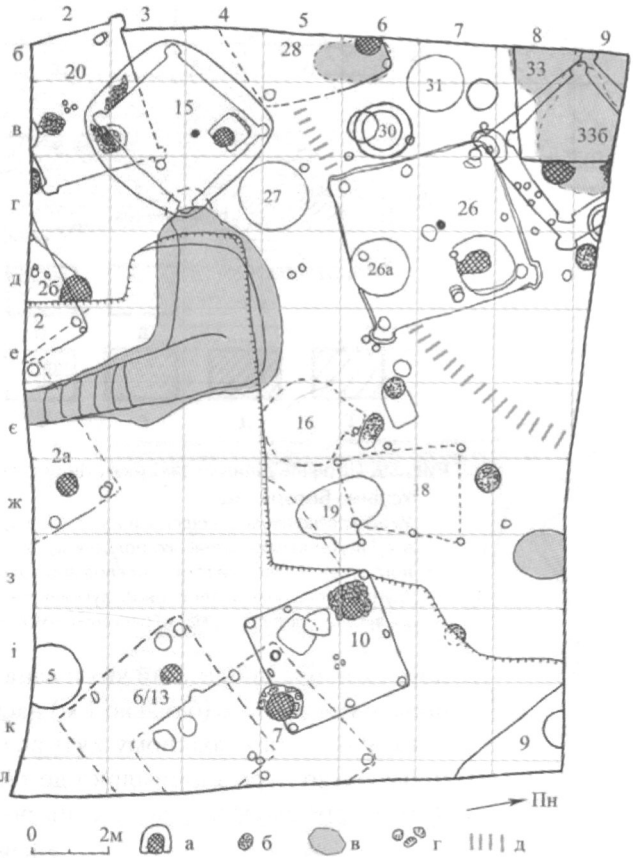

Рис. 58. План розкопу 2004 р. в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці.
Умовні позначення: а – піч; б – вогнище; в – об'єкти XVI–XVII ст.; г – каміння; д – внутрішній край насипу оборонного валу.

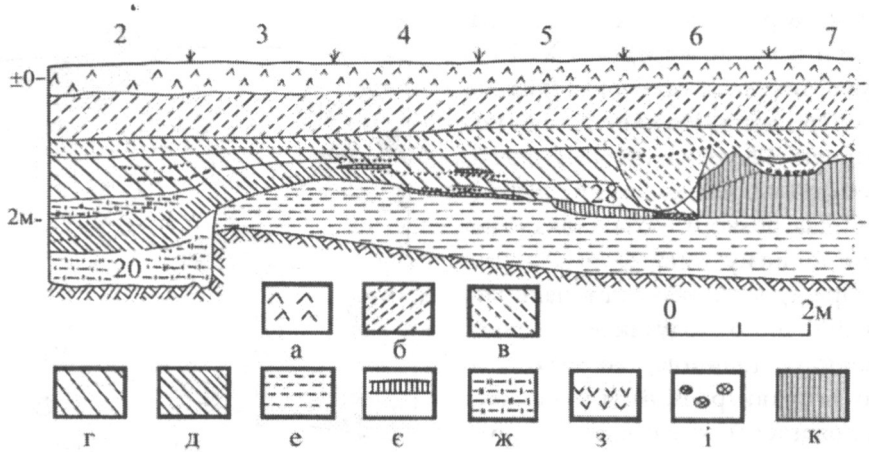

Рис. 59. Профіль ділянки західної стінки розкопу 2004 р. в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці.

Умовні позначення: а – підсіпки XX ст.; б – шар будівельного сміття XIX – початку XX ст.; в – культурний шар литовсько-польської доби; г – верхній горизонт слов'яно-руського культурного шару; д – нижній горизонт слов'яно-руського культурного шару; е – коричневий щільний ґрунт; є – підсіпки материкового суглинку; ж – коричневий ґрунт із включенням суглинку; з – вугілля і попіл; і – шматки печини; к – насип валу.

його схил був прорізаний котлованами давньоруських жителів 26, 28. Найбільшу потужність (близько 1 м) насип валу мав ближче до краю майданчика, у північно-західному куті розкопу. Внутрішній схил насипу валу простежено перпендикулярно до північного краю височини на протяжці 9–10 м. Ураховуючи розміщення розкопу, ширину підшви валу можна

визначити в межах 14–16 м. Пов'язаний із цим валом рів простежено під час археологічної експертизи на ділянці по вул. Князів Острозьких, 12 (рис. 56, 7).

У розкопі досліджено 43 слов'яно-руські об'єкти, зокрема 17 жител-напівземлянок (із них п'ять повністю) [Прищеп, Позіховський, 2011], а також господарські будівлі та ями, вогнища. Викликають інтерес об'єкти, пов'язані із добуванням дьогтю. Це дві округлі в плані ями, які у верхній частині мали форму лійки, а в нижній частині були бочкоподібні. Яма 30 датована X ст. У верхній частині її діаметр зменшувався від 1,1 м до 0,55 м, у нижній частині максимальний діаметр сягав 0,75 м. Глибина ями від рівня виявлення – 1,35 м. Яма 36 датована XI ст. Діаметри лійчастої верхньої частини – 0,65 м

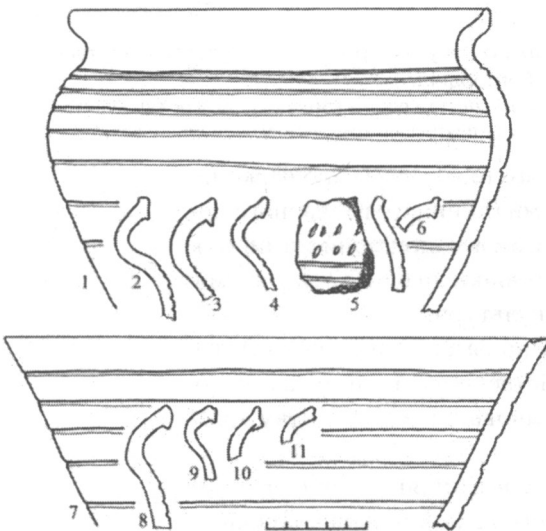

Рис. 60. Глиняний посуд із долівки житла 20 з розкопу в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці.

і 0,35 м, максимальний діаметр нижньої частини – 0,45 м, загальна глибина ями – 0,8 м. В обох ямах стінки у верхній лійчастій частині міцно випалені, а в нижній частині слідів дії вогню не виявлено. Ці ями за формою й технологічними ознаками повністю відповідають поширеним в українців «майданам» – ямам для випалювання дьогтю [Зеленин, 1991, с. 171]. На дно такої ями ставили посудину для збору готової продукції, у верхню конічну частину закладали березову кору і смолисте дерево, а зверху все це присипали мохом і землею. Після цього через залишені отвори підпалювали кору, а дьоготь, що добувався, стікав у посудину.

Основу археологічної колекції слов'яно-руського часу з розкопу складають уламки глиняного посуду, є також вироби із заліза, кістки, каменю.

Серед керамічних виробів домінують гончарні горщики, є поодинокі уламки мисок і кришок, глиняних прясельць. Більшість горщиків із ранніх об'єктів мають вінця, у яких край вертикально чи косо зрізаний, має закраїну із зовнішньої сторони (рис. 60, 2–4, 6, 8–10). У житлі 20 та в культурному шарі виявлено уламки високих конічних мисок, які прикрашені горизонтальними заглибленими лініями (рис. 60, 7). Такі конічні миски відомі на поселеннях райковецької культури [Михайлина, 2007, рис. 3, 1–10, 12]. Ці знахідки дають змогу датувати ранні об'єкти з розкопу біля костелу X ст.

У пізніших комплексах визначальними є горщики з «карнізоподібними» вінцями (рис. 61, 2–4, 12–14). Вони датуються XI ст. У будівлях, які за стратиграфічними спостереженнями відносимо до найбільш пізніх, трапляються також нечисленні вінця із загнутим до середини краєм, що утворює округлий валик. Горщики з такими вінцями з'являються наприкінці XI ст. і стають панівним типом у XII ст.

Серед залізних виробів кількісно переважають черешкові ножі (рис. 62, 2–6). Знайдено також долото (рис. 62, 1), уламок серпа (рис. 62, 10), наконечники стріл (рис. 62, 8, 9), пряжку (рис. 62, 7). Із бронзи виготовлені поясна накладна краплеподібна бляшка (рис. 62, 12) і чотирикутна пластина з отвором (рис. 62, 13). Кам'яні вироби представлені точильними брусками і прясельцями з рожевого овруцького шиферу (рис. 63, 13, 14). Із кістяних

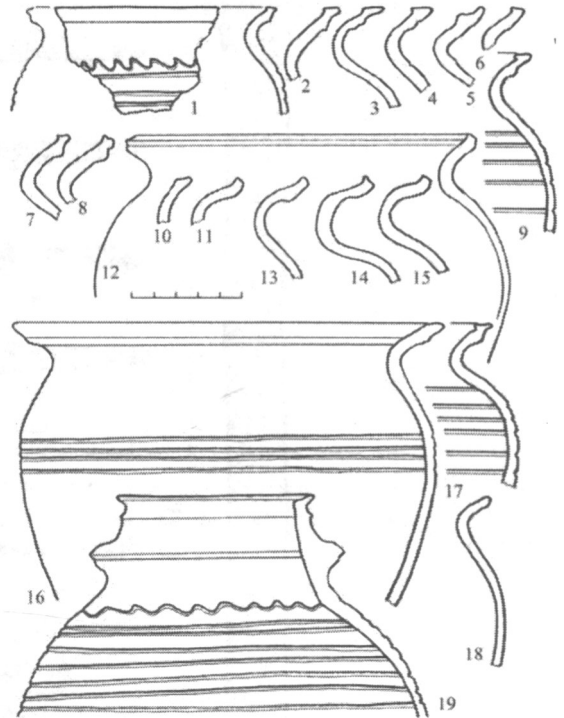

Рис. 61. Глиняний посуд із заповнення котловану житла 26 з розкопу в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці: 1–12 – третій пласт; 13–19 – четвертий пласт (долівка).

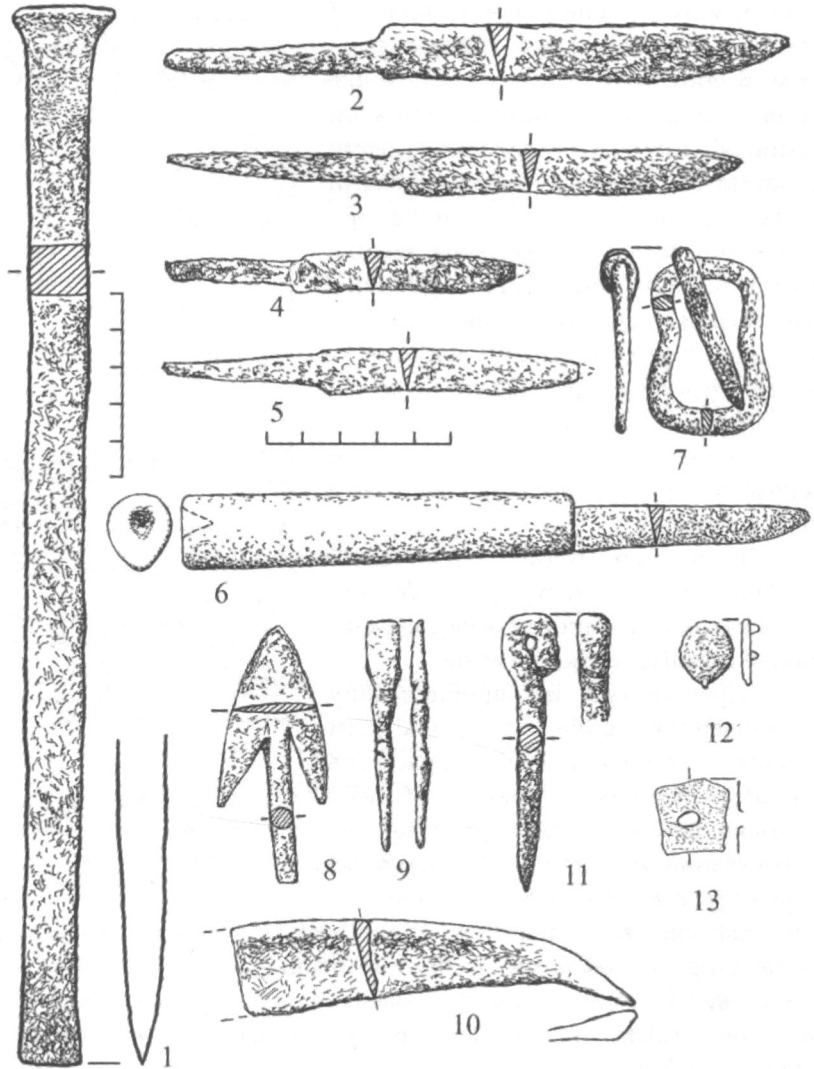

Рис. 62. Знахідки з розкопу в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці:

1 – долото; 2-6 – ножі; 7 – пряжка; 8, 9 – наконечники стріл; 10 – носок серпа; 11 – пробій;
12 – накладка; 13 – пластинка. 1-5, 7-11 – залізо; 6 – залізо, кістка; 12, 13 – бронза.

виробів найбільше в колекції проколок (рис. 63, 6-9), є також голка (рис. 63, 5), ковзан (рис. 63, 15), підвіски-амулету із зубів і кісток тварин (рис. 63, 1-3).

Стратиграфічні спостереження та аналіз археологічних знахідок дають змогу виділити два етапи розвитку слов'яно-руського поселення на цій ділянці. До першого етапу (X ст.) віднесено матеріали з культурного шару й об'єкти, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належать об'єкти, що функціонували після спорудження валу й синхронні культурні нашарування. Житла та інші об'єкти в окремих

територіальних групах віднесені до чотирьох-п'яти будівельних горизонтів у межах виділених двох етапів розвитку слов'яно-руського поселення.

Розкопки на вул. Академічній, 12 були зумовлені необхідністю підготувати майданчик для будівництва нової церкви на місці, де до середини XIX ст. стояла дерев'яна Миколаївська церква (фото 10). Першу згадку про цю церкву дослідники відносять до часів Данила Острозького, тобто до XIV ст. [Вихованець, 2008, с. 168–169].

На дослідженій площі 334 кв. м виявлено культурні шари та об'єкти поселень пізньотрипільської культури, слов'яно-руського часу й литовсько-польської доби та християнські поховання XVI–XVIII ст. Материк – жовтий лесоподібний суглинок, досягнуто його на глибині 2,5–2,7 м.

До слов'яно-руського поселення належать 40 об'єктів, у тому числі дев'ять жител (п'ять досліджені повністю), дві будівлі з великими нішоподібними печами, господарські ями та вогнища (рис. 64). Усі житла та більшість об'єктів датовані X–XI ст. У культурному шарі поселення та кількох господарських ямах (50, 54, 60) зібрано матеріали XII ст., але залишків жител цього часу не виявлено. Вірогідно, житла XII ст. не мали глибоких котлованів, а тому їх рештки були зруйновані котлованами пізніших будівель та могильними ямами XVI–XVIII ст.

Культурні нашарування слов'яно-руського поселення залягали над темно-коричневим шаром, що містив матеріали трипільської культури (рис. 65), а котловани об'єктів були опущені до рівня материкового суглинку. Стратиграфічні спостереження та аналіз речових знахідок з об'єктів дають змогу віднести їх до трьох-чотирьох будівельних горизонтів. Найбільш

Фото 10. Розкоп на вул. Академічній, 12 в м. Острозі. Вигляд із заходу.

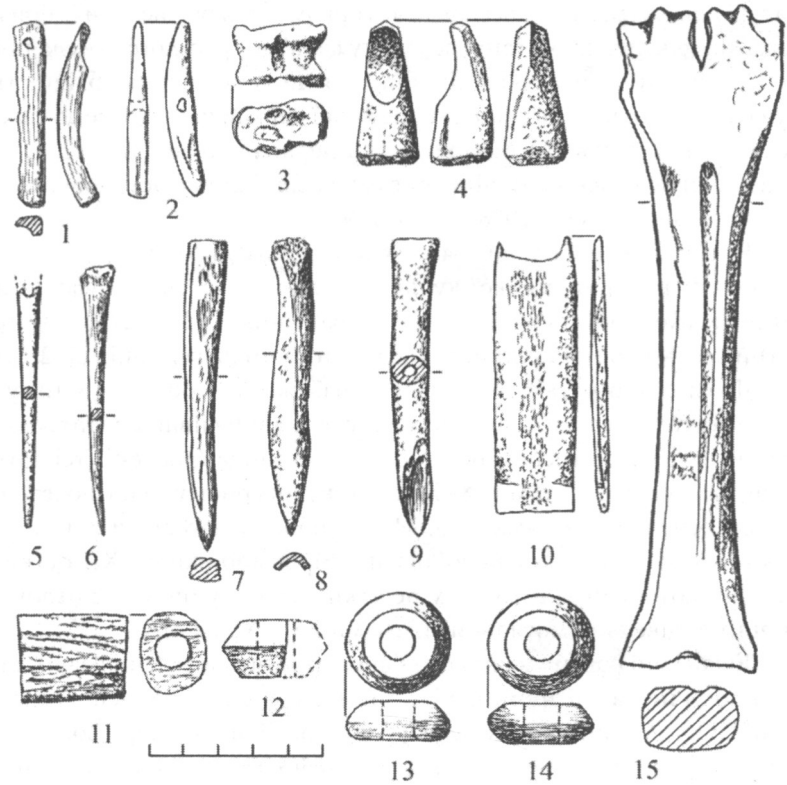

Рис. 63. Знахідки з розкопу в м. Острозі поблизу костелу Успіння Богородиці:

1–3 – підвіски-амулети; 4, 10, 11 – вироби; 5 – голка; 6–9 – проколки;

12–14 – прясельця; 15 – ковзан.

10–11, 15 – кістка; 12 – глина; 13, 14 – рожевий шифер.

ранніми є житла 15, 41, 59. У їх заповненні зібрано уламки гончарних горщиків X ст. Це прямокутні напівземлянки з печами, збудованими з каміння на глиняному розчині в північно-східному куті приміщення. Ранні зернові ями відрізняються великими розмірами, наприклад, яма 33 мала глибину 3,4 м від рівня виявлення і максимальний діаметр 1,5 м.

Пізніше, на другому етапі розвитку поселення, поряд із покинутим житлом 15 послідовно використовували житла 12а і 24, датовані XI ст. На інших ділянках розкопу синхронні їм житла досліджені повністю (70) або ж частково (13, 62). Поряд із житлами були господарські споруди та ями. Будівля 43 мала невеликий чотирикутний котлован, за межами якого вирізано в ґрунті дві нішоподібні печі.

Колекція речових знахідок містить різноманітні вироби з глини, металів, каменю, кістки, скла. Із залізних знарядь праці трапилися фрагмент леза сокири і черешкові ножі (14 цілих і фрагментованих). Вирізняється конструкцією і доброю збереженістю кістяних деталей ручки ніж з житла 62. На відміну від поширених черешкових ножів, у нього лезо продовжу-

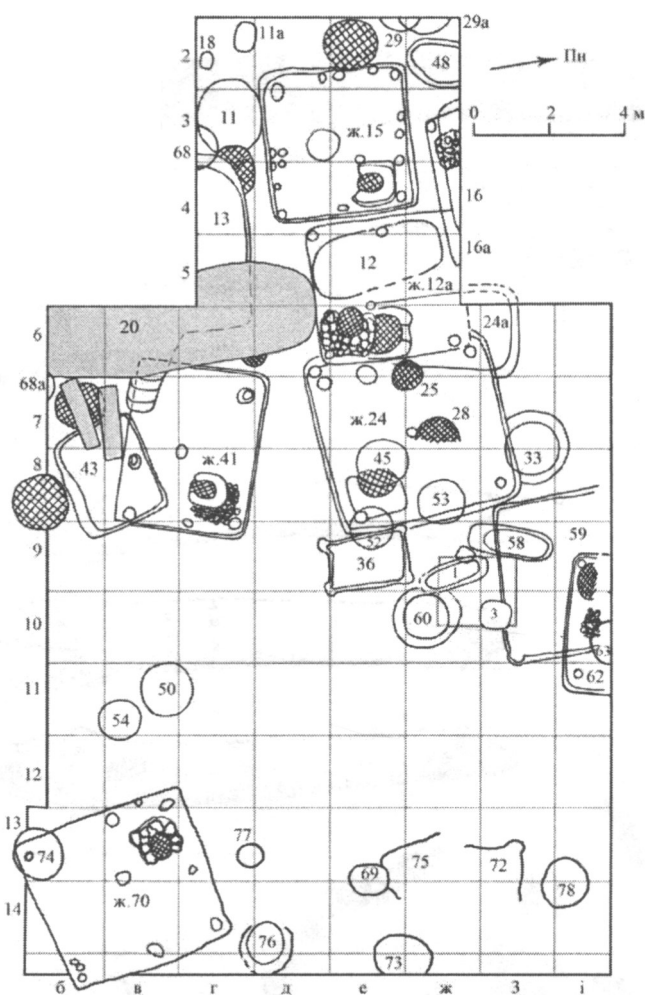

Рис. 64. План розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12 із позначеними слов'яно-руськими об'єктами.

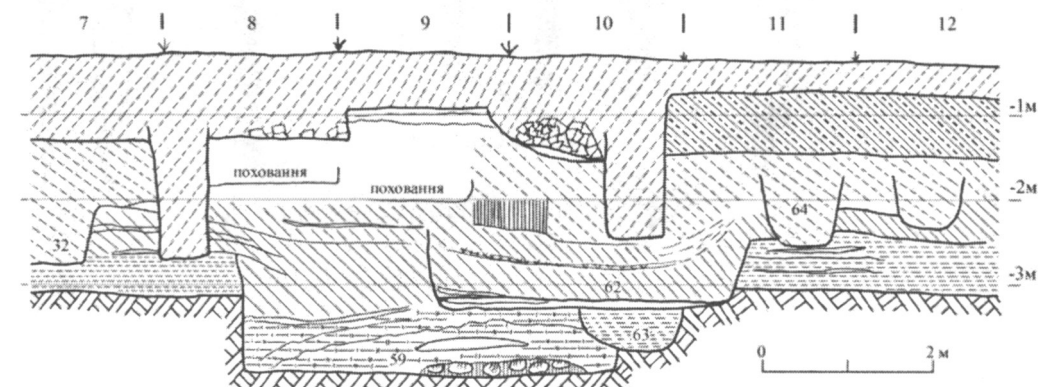

Рис. 65. Профіль ділянки північної стінки розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12. Умовні позначення такі ж, як на рис. 59.

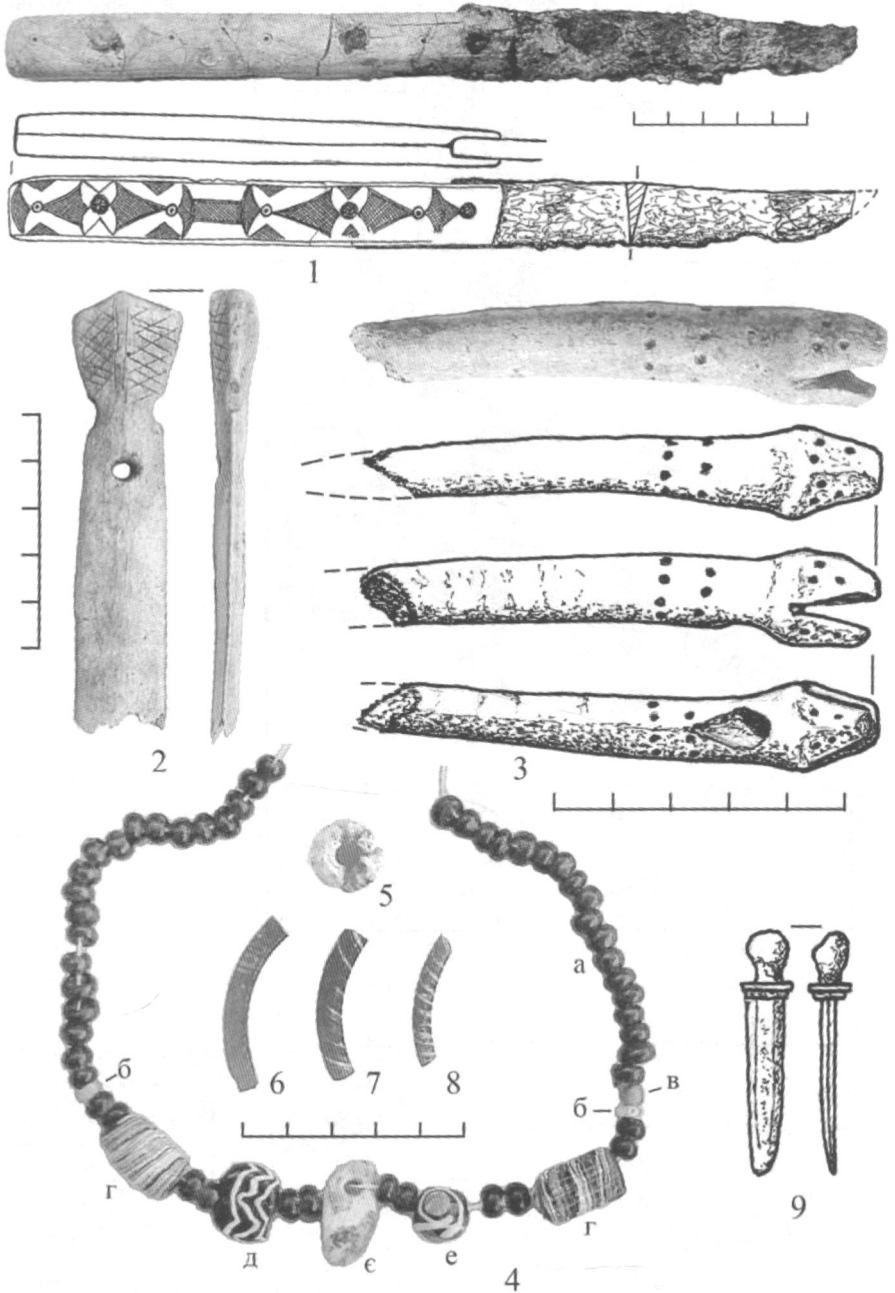

Рис. 66. Знахідки з розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12:

1 – ніж; 2 – ручка ложки; 3 – вигнуте вістря; 4, 5 – намисто; 6–8 – браслети; 9 – кинджальчик.
1 – залізо, кістка; 2, 3 – кістка; 4 – скло, кістка; 5–8 – скло; 9 – бронза.

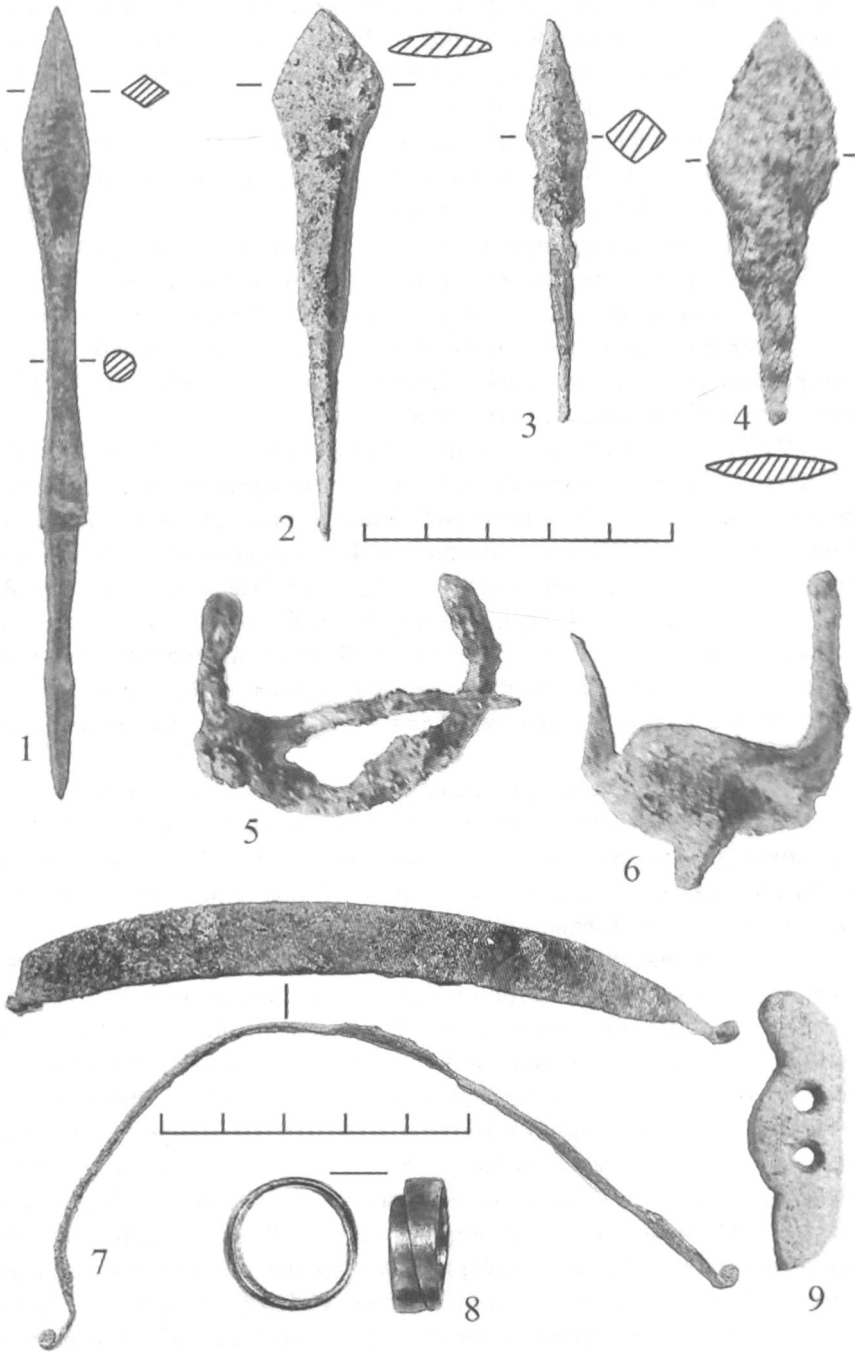

Рис. 67. Знахідки з розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12:
 1–4 – наконечники стріл; 5 – підковоподібна фібула; 6 – льодохідний шип; 7 – браслет;
 8 – перстень; 9 – застібка. 1–6 – залізо; 7 – бронза; 8 – срібло; 9 – кістка.
 1 – житло 59; 4, 9 – житло 13; 2, 3, 5–8 – культурний шар.

валосся у вигляді пластини для ручки, на якій за допомогою трьох заклепок закріплені кістяні накладки (рис. 66, 1). На одну з накладок майстер наніс врізний орнамент: геометричні фігури, заповнені косими лініями, що утворюють сітку. Довжина виробу – 24,2 см, розміри леза – 10,2×2,0 см, розміри ручки з кістяними накладками – 14×1,8 см. Подібний ніж із довгою рукою й кістяними накладками було знайдено в шарі кінця XI ст. на майдані Незалежності в Києві [Сергеева, 2011, с. 85, табл. 30, 1]. М. С. Сергеева відзначила, що такі вироби на давньоруських пам'ятках трапляються вкрай рідко, їх не можна вважати продукцією масового попиту.

Побутові предмети представлені двома залізними відерними вушками та уламками обручів. Знайдено фрагменти двох підковоподібних фібул зі спіралью закрученими кінцями (рис. 67, 5), льодохідний шип (рис. 67, 6), чотири черешкові наконечники стріл.

У ранньому житті 59 виявлено наконечник (рис. 67, 1) бронебійний, із короткою пірамідальною голівкою ромбічною в перетині і довгою шийкою. Загальна довжина – 10,9 см, розміри бойової голівки з шийкою – 7,0×0,9 см. Належить до типу 84 за класифікацією А. Ф. Медведєва. Такі наконечники були поширені в X ст., і, можливо, на початку XI ст. [Медведєв, 1966, с. 81–82].

Наконечник із культурного шару бронебійний, із пером ромбічної форми (рис. 67, 2), має довжину 8,4 см, розміри бойової голівки з шийкою – 5,1×1,7 см. Належить до типу 83 за класифікацією А. Ф. Медведєва. Такі наконечники найбільш характерні для XI ст., можливо, з'явилися в X ст. [Медведєв, 1966, с. 81].

Наконечник із культурного шару бронебійний, із масивною бойовою голівкою ромбічного перетину, із перехватом біля черешка (рис. 67, 3), має довжину 6,3 см, розміри бойової голівки з шийкою – 3,3×0,7 см. Належить до типу 91 за класифікацією А. Ф. Медведєва. Такі вироби були поширені на Русі в X–XIV ст. [Медведєв, 1966, с. 83].

Наконечник із будівлі 13 ромбоподібний, із розширенням на середині довжини пера, що має пропорції 1:2 (рис. 67, 4). Довжина – 6,6 см, розміри пера – 4,2×2,1 см. Належить до типу 42 за класифікацією А. Ф. Медведєва. Такі наконечники були поширені на території Східної Європи в IX–X ст., а на початку XI ст. цей тип виходить з ужитку [Медведєв, 1966, с. 66].

Виробів із кольорових металів небагато. Це, зокрема, прикраси для рук – браслет і перстень. Браслет бронзовий пластинчастий, широкосерединний, його кінці спіралью закручені (рис. 67, 7). Довжина заготовки – 16 см, максимальна ширина – 0,9 см. Лицева поверхня виробу прикрашена заглибленим геометричним орнаментом: поперечні лінії розділяють поверхню на чотирикутні ділянки, у яких розміщені косі хрести. Перстень масивний, срібний, широкосерединний (рис. 67, 8), діаметром 2 см, максимальна ширина пластини – до 0,8 см.

Виріб у формі мініатюрного кинджальчика розмірами 4,2×0,9 см (рис. 66, 9) має аналогії серед знахідок із Києва. Дослідники визначають їх як підвіски-амулети чи книжкові застібки [Боровский, Сагайдак, 1985,

с. 39–40; Кучера, 1975А, с. 368, рис. 91, 8]. Під час розкопок у Києві на вул. Великій Житомирській такі кинджальчики було знайдено разом із книжковими застібками та іншими прикрасами палітурки [Мовчан, Боровський, Климовський, 2000, с. 103].

Прикраси зі скла представлені фрагментами браслетів і намистом. Усього знайдено сім фрагментів браслетів (рис. 66, 6–8), із них п'ять круглі в перетині, жовтого, зеленого й чорного кольору, два браслети (зелений і чорний) перевиті жовтою ниткою. Один браслет кручений чорний і один чотирикутний у перетині, по гранях нанесений петлеподібний орнамент жовтою ниткою (рис. 66, 6).

У слов'яно-руському культурному шарі на ділянці розмірами 0,4×0,4 м знайдено у вигляді скупчення 51 скляну бусину (рис. 66, 4). До складу намиста входять 37 синіх округлих бусин із напівпрозорого скла, діаметром 6–8 мм, довжина по каналу отвору – 4–5 мм (рис. 66, 4а); сім синіх двочлених діаметром 6–7 мм, завдовжки 9–12 мм; дві жовті прозорі овальні та кубічна розмірами 6×4 мм (рис. 66, 4б); зелена прозора сферична діаметром 5 мм (рис. 66, 4в). Мозаїчних намистин лише чотири: дві циліндричні ребристі сині з поперечними білими смугами діаметром 12 мм, завдовжки 20 мм (рис. 66, 4г), чорна пласка квадратна з поперечними білими нитками розмірами 17×13×7 мм (рис. 66, 4д), чорна сферична діаметром 12 мм із трьома коричневими «вічками», обведеними білою ниткою (рис. 66, 4е). Разом із намистинами знайдено підвіску-амулет із зуба тварини (рис. 66, 4є).

Сині, жовті й зелені намистини, за класифікацією Ю. Л. Щапової, належать до різновиду округлих зонних, які датуються X–XI ст. і є хронологічно визначальні для цього відрізка часу [Щапова, 1956, с. 166–167]. Сині намистини, одинарні й подвійні, виявлено в похованні в кургані 7 в урочищі Майдан біля с. Берестяного Ківерцівського району Волинської області, датованому кінцем X – початком XI ст. [Гупало, 2006, с. 62, 76]. Велика чорна намистина з «вічками» належить до типу, який за матеріалами з Новгороду датується X – початком XI ст. Подібні мозаїчні намистини потрапляли на територію Східної Європи й раніше, наприклад, їх знайдено у верхів'ях Сіверського Дінця серед поховального інвентарю на Дмитрівському могильнику салтово-маяцької культури, датованому серединою VIII – початком X ст. [Плетнева, 1989, с. 119–120, 168–172].

У культурному шарі та заповненні об'єктів зібрано фрагменти кісток і рогів оленя, лося зі слідами обробки та використання, а також готові вироби, серед яких переважають проколки, їх знайдено дев'ять (рис. 68, 6, 7). У колекції є також застібка (рис. 67, 9), два астрагали, кістка для гри чи підвіска-амулет (рис. 68, 8), уламок снувавника. Фрагмент орнаментованої ручки (від ложки?) трапився у житлі 62 (рис. 66, 2).

Особливий інтерес викликає знахідка кістяного вигнутого вістря, на широкому кінці якого вирізьблено голову звіра (рис. 66, 3). Протилежний загострений кінець вістря втрачений. Голова звіра прикрашена заглибленнями-

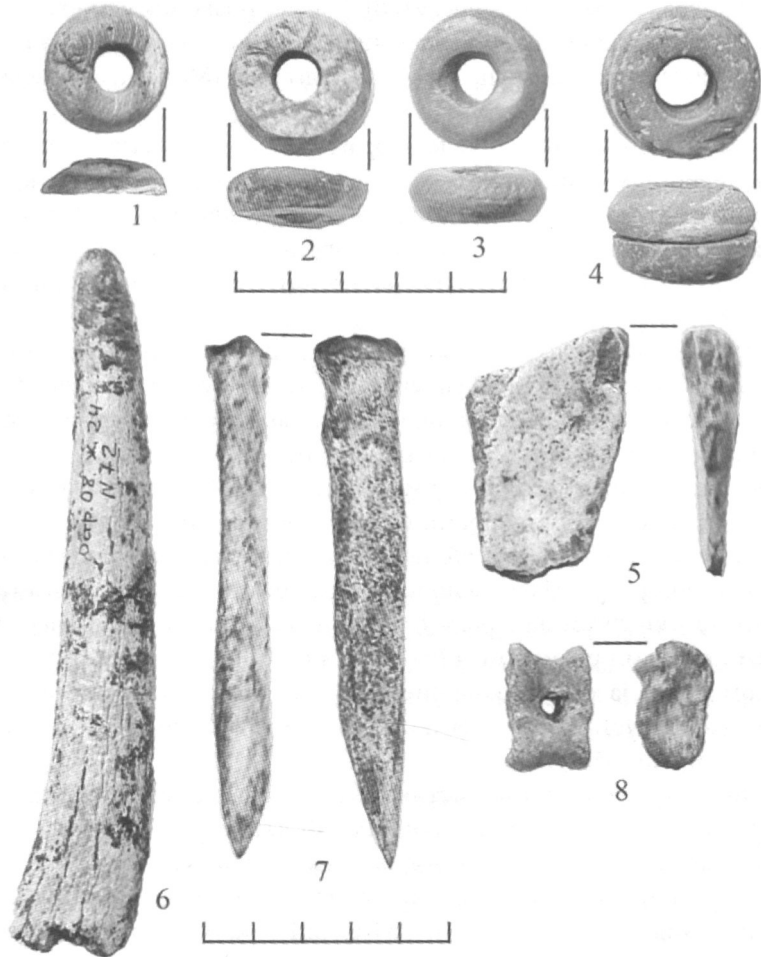

Рис. 68. Знахідки з житла 24 з розкопу в м. Острозі на вул. Академічній, 12:
 1–4 – прясельця; 5 – точильний брусок; 6 – фрагмент рогу оленя; 7 – проколка;
 8 – підвіска-амулет. 1–4 – рожевий шифер; 5 – камінь; 6–8 – кістка.

крапками, нижче виріб опоясують два ряди таких крапок. За матеріалами досліджень могильників установлено, що ці вістря підвішували до пояса чи носили в торбинках [Бліфельд, 1977, с. 86–87; Моця, 1990, с. 128]. Їх виявлено в Києві та на інших пам'ятках України IX–XI ст., науковці відносять ці вістря до речей дружинної культури Русі [Зоценко, 2008, с. 136–137].

Досліджена на вул. Академічній, 12 ділянка слов'яно-руського поселення відрізняється від ділянки біля костелу більшою насиченістю знахідками XII – першої половини XIII ст. та виявленими престижними речами XI–XII ст. (ніж з кістяною ручкою і кістяна ручка ложки із житла 62, вигнуте вістря, книжкова застібка-кинджальчик, масивний срібний перстень). Такі речі вказують на перебування в цій частині поселення

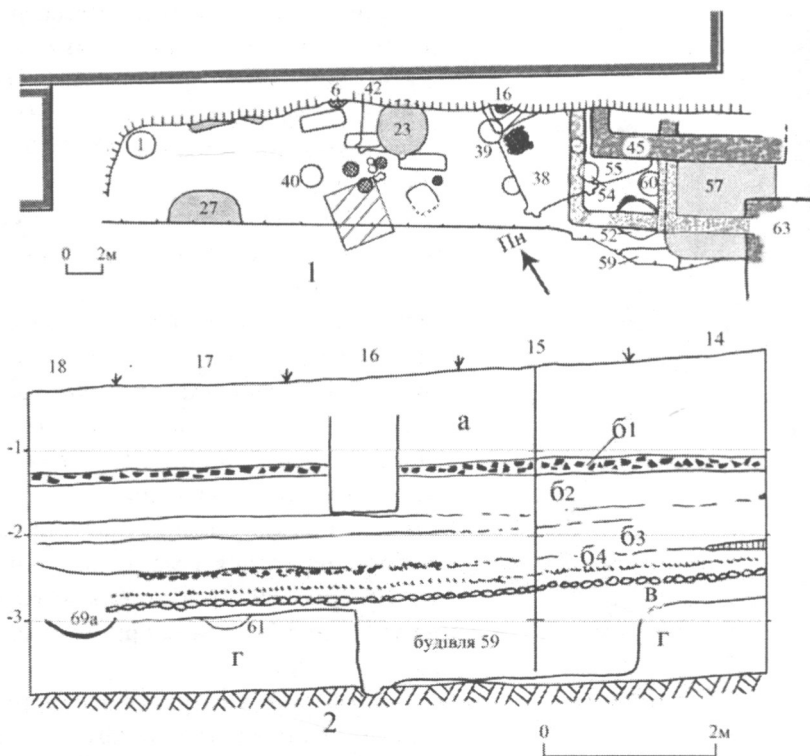

Рис. 69. Розкоп 8 в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3:

1 – план розкопу; 2 – профіль ділянки південно-західної стінки розкопу.

Умовні позначення: а – будівельне сміття; б1 – бита цегла; б2 – сірий ґрунт, насичений битою цеглою; б3 – ґрунт із незначною кількістю уламків цегли; б4 – бурий однорідний ґрунт, містить знахідки литовсько-польської доби; в – слов'яно-руський культурний шар; г – коричневий однорідний ґрунт без знахідок.

людей, що мали високий соціальний статус і, вірогідно, входили до князівської адміністрації.

У 2007–2008 рр. археологічні роботи проведено в центральній частині Острога, на проспекті Незалежності, 3 (рис. 56, 4) [Прищеп, Бондарчук, Позіховський, 2010]. На цій ділянці в 1988 р. розпочалося спорудження міського будинку культури. Тоді ж співробітники Державного історико-культурного заповідника м. Острога О. А. Бондарчук, О. Л. Позіховський, О. М. Романчук провели охоронні археологічні роботи в межах котловану розмірами 45×50 м. Удалося виявити об'єкти слов'яно-руського часу й литовсько-польської доби. На жаль, результати цих досліджень не були опубліковані, але колекція археологічних знахідок зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

У 2007 р. ділянку було передано Національному університету «Острозька академія» для будівництва нового навчального корпусу. Тоді ж, у 2007–2008 рр., Рівненська філія ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН

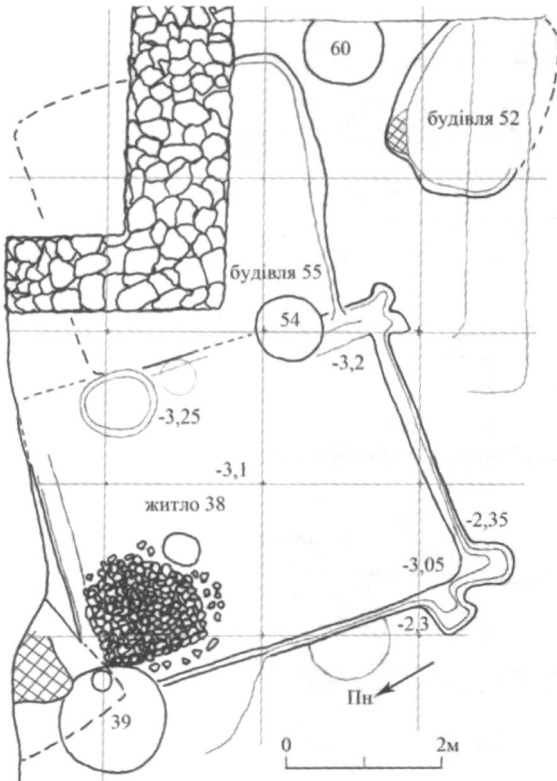

Рис. 70. План ділянки розкопу 8 в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3 із дослідженими слов'яно-руськими об'єктами.

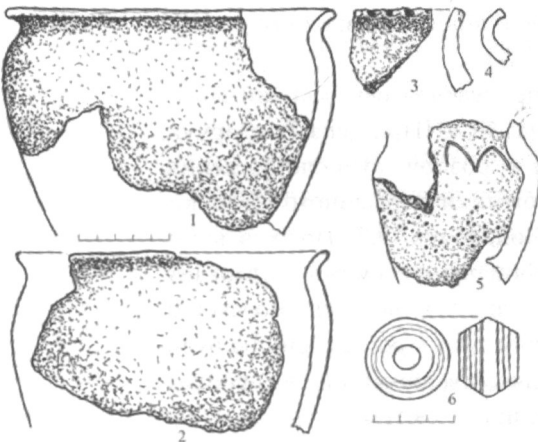

Рис. 71. Знахідки з житла 38 із розкопу 8 в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3: 1–5 – ліпні глиняні горщики; 6 – прясельце з мергелю.

України провела археологічну експертизу й рятівні розкопки, під час яких виявлено культурні нашарування та об'єкти слов'яно-руського часу (VIII–XII ст.), литовсько-польської доби (XV–XVIII ст.) і більш пізні.

Найбільшу ділянку 8 площею близько 200 кв. м було досліджено вздовж південно-західного краю котловану (рис. 69, 1). Розкоп розміщувався на південному схилі давнього мису, вище по схилу верхні пласти культурного шару були зняті в ході нівелювання будівельного майданчика (тут виявлені нашарування завтовшки 0,5–1,5 м), а нижче по схилу давні культурні шари добре збереглися і мали потужність до 2 м (рис. 69, 2). Материк виявлено на глибині 3,5–3,8 м від рівня сучасної денної поверхні.

До слов'яно-руського періоду розвитку поселення належать напівземлянкове житло 38, шість будівель (6, 16, 52, 55, 59), п'ять зернових ям, інші господарські ями та вогнища (всього 24 об'єкти).

Найбільш раннім виявилось житло 38. Це напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням (рис. 70). Розміри котловану – 4,95×4,05 м. Західна частина житла розміщувалася вище по схилу, тому більше заглиблена (на 0,55–0,65 м від рівня виявлення котловану). Долівка житла похила, понижується на південний схід, перепад глибин становить 0,2–0,25 м. Північно-західний кут котловану зруйнований зерною ямою 39 та пізнішою напівземлянкою 16.

Піч була збудована в північно-західному куті котловану житла 38. Вона складена із каміння насухо, мала чотирикутну форму розмірами 1,4×1,3 м і збереглася на висоту до 0,4 м. Основа

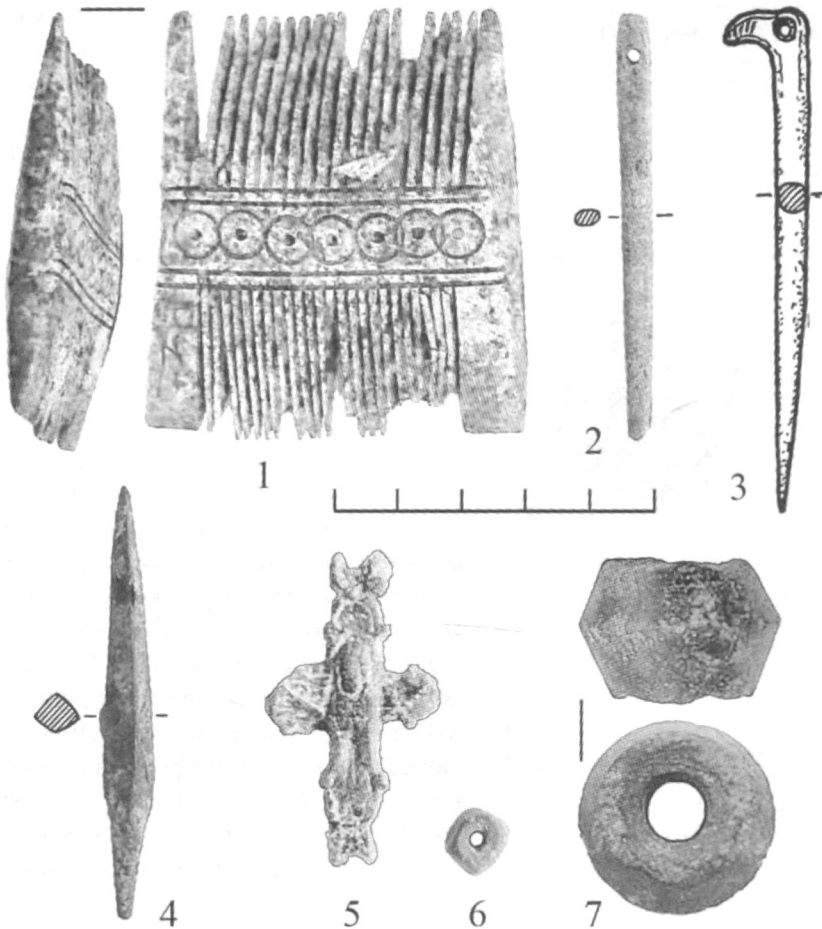

Рис. 72. Знахідки із слов'яно-руського поселення в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3: 1 – гребінець; 2 – голка; 3 – шпилька; 4 – наконечник стріли; 5 – стулка хреста-складня; 6 – на-мистина; 7 – прясельце. 1–3 – кістка; 4 – залізо; 5 – бронза; 6 – рожевий шифер; 7 – глина.

округлого в плані череня напівсферична в розрізі, розмірами 0,9×0,75 м, заглиблена на 0,1 м нижче від рівня долівки, підмазана шаром глини завтовшки до 1 см. Серед каміння, з якого було складено піч, знайдено кістки тварин, уламки ліпних ранньослов'янських горщиків райковецької культури та крейдяне прясельце (рис. 71). У заповненні котловану житла на долівці зібрано уламки ліпних ранньослов'янських горщиків та кілька фрагментів ранніх гончарних горщиків. Житло датоване VIII – початком IX ст.

Будівлі 6, 16 були майже повністю зруйновані земляними роботами в 1988 р. Від будівлі 6 збереглася нішоподібна піч, її черинь був замощений камінцями та уламками гончарних горщиків X ст. Котлован будівлі 55, датованої XI ст., пошкоджений фундаментом будинку другої половини XVI – початку XVII ст. Уціліла лише південна частина зі стінкою завдовжки 3,9 м.

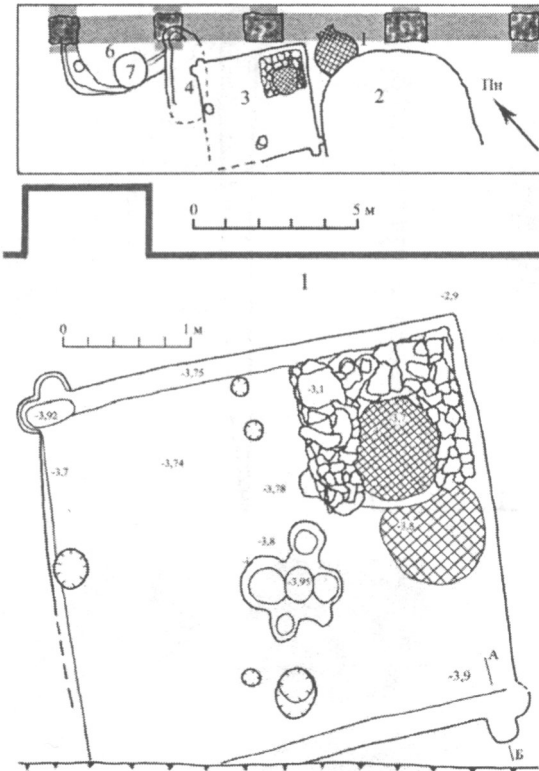

Рис. 73. Розкоп 9 в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3: 1 – план розкопу; 2 – план житла 3.

Поряд із численними уламками глиняного посуду в розкопі 8 трапилися вироби із металів та кістки. Це, зокрема, наконечник стріли і хрест-складень.

Наконечник стріли з культурного шару бронейний шилоподібний, ромбічний у перетині, без упора (рис. 72, 4). Його довжина – 6,4 см, розміри бойової частини – 4,8×0,6×0,6 см. Належить до типу 93 за А. Ф. Медведєвим. Такі вироби використовувалися від X до XIV ст. [Медведєв, 1966, с. 84].

Стулка невеликого хреста-складня (енколпіона) має розміри 4,8×2,7×0,3 см (рис. 72, 5). Рельєфне зображення належить, вірогідно, святому князю Борису, який у правій руці тримає модель храму. Енколпіони із зображеннями святих Бориса і Гліба були дуже популярні в Київській Русі. На думку Г. Ф. Корзухіної, їх виробництво почалося на рубежі XI–XII ст. [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 29]. Невисока якість рельєфного зображення на стулці з Острога свідчить про багаторазове копіювання, а, отже, цей екземпляр був виготовлений пізніше, очевидно,

у другій половині XII–XIII ст.

Кістяний двобічний гребінець виявлено під час проведення експертизи на ділянці у верхніх шарах заповнення будівлі кінця XI – початку XII ст. (рис. 72, 1). Його лицева сторона прикрашена врізними солярними знаками (коло з крапкою в центрі), зверху й знизу орнамент доповнений подвійними прямими лініями.

Кістяну шпильку, яка завершується голівкою птаха (рис. 72, 3), знайдено під час робіт 1988 р. в будівлі 7, датованій XI ст. Вірогідно, взірцем для майстра слугувала бронзова шпилька, прикрашена голівкою птаха, такі вироби знаходили в Києві, Воїні, на Листвинському городищі [Івакін, Балакін, 2011, рис. 1; Довженок, Гончаров, Юра, 1966, табл. V, 3, 4; Пелецишин, Чайка, 1991, рис. 2, 5].

У 2013 р. археологічні дослідження проведено на північний схід від нового корпусу Національного університету «Острозька академія» в розкопі 9 площею 100 кв. м (рис. 56, 5; 73, 1). На цій ділянці сучасна денна поверхня близька до горизонтальної, але давні нашарування та материковий суглинок залягають похило, із пониженням на схід та північний схід, у бік річкової заплави. Материк у північно-західній частині ділянки виявлено на

глибині 3 м, а в південно-східній – на глибині 4,5 м. До глибини 0,7 м простежено шар будівельного сміття. Нижче, до глибини 2,3–3,0 м, відкрито рештки фундаментів та заповнення котловану будівлі кінця XIX – початку XX ст. Під ними аж до материка залягає щільний темно-коричневий ґрунт, верхні пласти якого містять матеріали литовсько-польської доби, під ними простежено слабко насичені знахідками нашарування слов'яно-руського часу, а нижні пласти темно-коричневого ґрунту знахідок не містять.

До слов'янського поселення VIII–X ст. належать будівля 6, житло 3 і зернова яма 7. Будівля 6, найбільш рання, мала чотирикутний котлован, який частково досліджений у межах розкопу. У її заповненні зібрано уламки ліпних горщиків райковецької культури VIII – початку IX ст. [Прищеп, Харковець, 2014, рис. 2. 1, 2].

Житло 3 мало чотирикутний котлован розмірами 3,5×3,15 м, завглибшки близько 0,9 м (рис. 73, 2). Долівка була влаштована на рівні материкового лесоподібного суглинку. Житло загинуло під час пожежі, тому в котловані виявлено велику кількість обвуглених дерев'яних деталей стін. Обшивка стін була складена в зруб із півколод чи брусів (вони обгоріли й втратили форму). Для їх кріплення в кутах котловану вирізали вертикальні ніші, вони простежені в північному та південному кутах. У східному куті (за піччю) таких ніш не було, а західний кут житла зруйнований будівельним котлованом. Вертикальні ніші в кутах у плані напівкруглі, мали ширину 0,25–0,3 м, довжину 0,2–0,25 м. Піч була збудована з піщанистого вапняку насухо, без глиняного розчину. Її розміри 1,2×1,25 м, стінки збереглися на висоту до 1 м. Черинь округлий у плані, мав замощення із камінців, підмазане глиною.

У котловані житла 3 зібрано уламки гончарних горщиків X ст. (рис. 74, 1–4), точильний камінь, кістяні проколки. Трапилися також стінки посудин салтівського типу, орнаментовані пролощеними лініями (рис. 74, 5). Поблизу від житла 3 виявлено кам'яну ливарну формочку для виготовлення одного з видів сережок «волинського» типу (рис. 74, 6).

У південній частині неукріпленого поселення, поблизу річкової заплави, археологічні роботи проведені у 2009 р. на розі вул. М. Островського і Д. Яворницького (рис. 56, 6). Тут виявлено культурні нашарування потужністю близько 2 м та рештки давніх об'єктів різних періодів – від

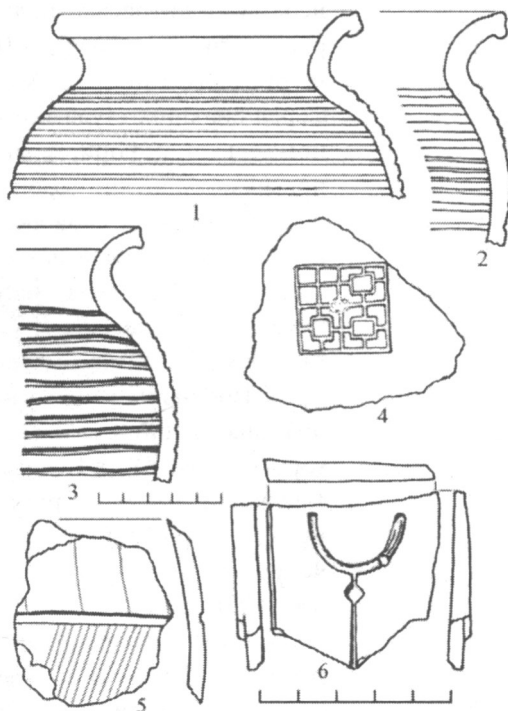

Рис. 74. Знахідки з розкопу 9 м. Острозі на про- спекті Незалежності, 3:

1–3 – вінця гончарних горщиків; 4 – денце горщика з клеймом; 5 – стінка посудини; 6 – кам'яна ливарна формочка. 1–5 – житло 3; 6 – культурний шар.

неоліту до литовсько-польської доби. Знайдено уламки ліпних горщиків райковецької культури VIII–IX ст. та серію уламків гончарних горщиків «курманного типу», IX–X ст. Частково досліджено три об'єкти XI–XIII ст. Серед знахідок є уламки гончарних горщиків, стінки північнопричорноморської амфори, фрагмент скляного крученого браслета, шиферне прясельце, дротяне скроневе кільце, пастові намистини.

Потужний слов'яно-руський культурний шар було виявлено також під час археологічної експертизи на вул. М. Островського у 2006 р. (рис. 56, 8) [Прищеп, Чекурков, Звіт за 2006 р., с. 31–32]. Він залягає на глибині від 2,5 до 3,5 м. Тут зібрано вінця гончарних горщиків X ст., XI ст. та рубежу XI–XII ст., а переважають вінця горщиків XII–XIII ст.

Поблизу від шурфу на вул. М. Островського під час обстеження траншеї каналізаційного колектора було знайдено розвал ліпного слов'янського горщика VIII–IX ст. Поселення райковецької культури VIII–X ст. виявлено також на північній окраїні Острога, а інше поселення досліджувалося на правому березі р. Вілії, на території Нового міста [Прищеп, Позіховський, Чекурков, 2006]. Отже, територія міста і його округа були густо заселені вже у VIII–IX ст.

Найявні археологічні джерела дають змогу розглядати слов'яно-руський поселенський комплекс в Острозі у складі городища, неукріпленого поселення й курманного могильника (рис. 75). Городище було використане князями Острозькими для розбудови замку. Як уже зазначалося, писемні джерела XVI – початку XVII ст. фіксують дві частини замку – Дитинець і Пригородок. Очевидно, ці укріплені частини сформувалися ще в давньоруський час як дитинець і окольне місто. Досліджена на північ від костелу біля північного краю окольного міста ділянка земляного валу була споруджена наприкінці X чи на початку XI ст. Однак особливості забудови окольного міста й топографічні умови його розміщення дають можливість висловити припущення, що ця частина слов'янського поселення була укріплена вже на початковому етапі формування забудови – на початку чи в першій половині X ст. Після того, як на дитинці були виявлені культурні нашарування X та XI ст., сумнівним виглядає припущення О.М. Годованюк, що оборонний вал дитинця було насипано наприкінці XI ст. або ж у XII ст. Ймовірно, укріплення дитинця були споруджені раніше, у X ст. або на рубежі X–XI ст.

Встановлено, що в центральній частині Острога у VIII–IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення. У X ст. тут помітно зростає щільність забудови та формується нове укріплене поселення площею 3,2 га на високих ділянках корінного берега р. Вілії в межах пізніших Дитинця та Пригородка. Найбільш активно ранньосередньовічне поселення в Острозі розвивалося в X–XI ст., воно мало складну структуру й охоплювало дитинець, окольне місто та посад. Археологічні джерела дають змогу характеризувати його як ранній міський центр.

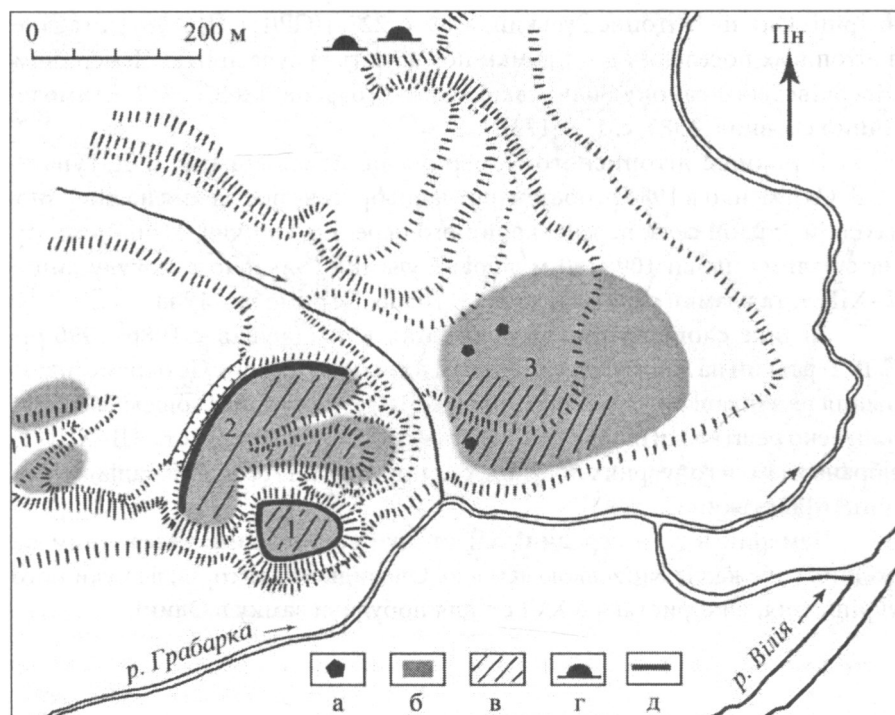

Рис. 75. Слов'яно-руське поселення в м. Острозі:

1 – дитинець; 2 – околне місто; 3 – посад.

Умовні позначення: а – об'єкти VIII–IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X–XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII–XIII ст.; г – курган; д – оборонний вал.

Важливі зміни у плановій структурі Острога простежуються з рубежу XI–XII ст., коли площа неукріпленого поселення скорочується приблизно удвічі, а в межах укріпленої частини поселення, на території окольного міста, на віддалених від дитинця ділянках щільність забудови зменшується. Під час досліджень не виявлено слідів погрому чи пожежі в об'єктах кінця XI – початку XII ст. Вірогідно, простежені негативні процеси в територіальному розвитку Острога були пов'язані зі зростанням інших укріплених поселень у регіоні. Зокрема, у цей час центром удільного князіння в середній течії Горині стає Дорогобуж.

ЧЕМЕРИН

Поселення згадується в літописах під 1149 р. Тоді в Пересопниці княжив В'ячеслав Володимирович, син Володимира Мономаха. До нього прибув Юрій Довгорукий, який мав намір вигнати свого ворога Ізяслава Мстиславича із Володимира. Волинський князь Ізяслав Мстиславич разом із союзним польським військом під проводом князя Болеслава та з угорськими загонами готувався дати відсіч київському князю: «і тоді рушили вони полками своїми од Луцька і, пішовши, стали коло [города] Чемерина

на [ріці] Оличі» [Літопис Руський, 1989, с. 227; ПСРЛ, т. II, с. 387]. Згадане в літописах поселення дослідники пов'язують із сучасним с. Чемерином Ківерцівського району Волинської області [Барсов, 1865, с. 212; Етимологічний словник, 1985, с. 172–173].

Городище літописного Чемерина не локалізоване. В. Д. Гупало і Г. В. Охріменко в 1986 р. обстежили давньоруське поселення на північно-західній окраїні села, на мисі корінного берега р. Олички. У підйомному матеріалі на площі 100×150 м зібрано уламки гончарного посуду кінця X–XII ст. та уламки скляного кубка [Гупало, Охріменко, 1988].

Велике слов'яно-руське поселення досліджував у 1986–1990 рр. С. В. Терський на лівому березі Олички в урочищі Острів. Це окреме підвищення на заплаві річки площею близько 10 га. У розкопі площею 360 кв. м виявлено рештки житлових і господарських споруд X ст., XI ст., XII–XIII ст., зібрано уламки гончарних посудин, скляних персня і браслета, залізні ножі, пінцет [Терський С., 1993].

Чемерин в XI – середині XII ст. був волинським поселенням на східних рубежах із Київською землею. Очевидно, територія, де були його укріплення, використана в XVI ст. для побудови замку в Олиці.

ЗАРІЧЕСЬК

Зарічеськ згадується в літописах у зв'язку з подіями 1151 р. Князь Ізяслав Мстиславич із Володимира рушив з військом на Юрія Довгорукого до Києва. Волинська дружина й союзні угорські полки підійшли до Пересопниці, однак виявилось, що Андрій Юрійович, який там княжив, підготував місто до можливого нападу. Ізяслав не наважився брати штурмом добре укріплену фортецю й обмежився тим, що спалив Зарічеськ [ПСРЛ, т. II, с. 409]. Це повідомлення літописця дає змогу надійно локалізувати Зарічеськ на території сучасного села Заріцька Рівненського району, за 8 км на південний захід від Пересопниці.

У «Повісті минулих літ» є більш рання згадка про Зарічеськ під 1106 р.: «Спустошили половці навколо [города] Заріцька. І послав Святополк услід за ними [воевод] Яна Вишатича і брата його Путятю...» [Літопис Руський, 1989, с. 160; ПСРЛ, т. II, с. 257]. Серед істориків немає єдиної думки з приводу локалізації поселення, яке згадується під 1106 р. Зокрема, М. П. Барсов схилився до думки, що його треба шукати на Дніпровському Лівобережжі, над р. Сулою, а спалений у середині XII ст. Зарічеськ пов'язував з іншим поселенням на березі р. Стубли [Барсов, 1865, с. 77; Барсов, 1885, с. 122]. Є також думка, що обидві згадки стосуються одного й того ж поселення, розміщеного в Погоринні [Плетнева, 1975, с. 268]. Але в 1106 р. в Погоринні (в Дорогобужі) княжив Давид Ігоревич, а значить, його дружина мала б виступити проти половців, якщо не самостійно, то спільно з київськими воеводами. Однак у літописі немає згадки про

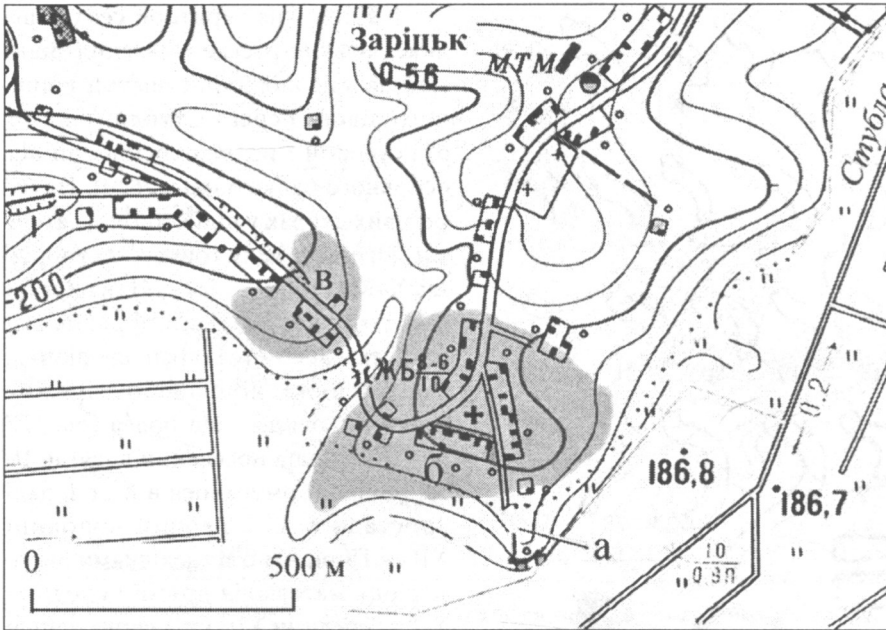

Рис. 76. План с. Заріцьк з позначеними мисовим майданчиком (а) та ділянками з культурним шаром X–XII ст. (б, в).

участь воїнів Давида Ігоревича у військовому поході проти половців. Тому більш імовірно, що Зарічеськ, згаданий у 1106 р. на південних підступах до Києва, лежав на березі р. Стугни біля літописного Василева [Літопис Руський, 1989, с. 551].

Середньовічні археологічні пам'ятки на території села обстежили С. В. Терський [Терський, 1993А, с. 58–59], а також автор [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 18; Прищеп, Отчет за 1989 г., с. 23; Прищеп, Звіт за 1998 р., с. 19–20]. За результатами цих розвідок було висловлено думку, що рештками давньоруського городища є майданчик на мисі лівого корінного берега р. Стубли, на південь від церкви (рис. 76, а) [Терський, 1993А, с. 58–59; Прищеп, 1994, с. 456]. Цей майданчик, чотирикутний у плані, розмірами 90×80 м, підвищується над заплавою річки на 6–7 м. Його поверхня рівна, оборонний вал не простежується. Ймовірно, майданчик був знівельований під час спорудження колгоспних господарських будівель у 60-х роках ХХ ст. Лише з північної напільної сторони помітні сліди рову, тепер майже повністю засипаного. Однак під час шурфування на мисовому майданчику у 2014 р. не було виявлено культурного шару доби середньовіччя. Товщина ґрунту до материка тут становить 2,0–2,1 м. До глибини 0,3 м простежено шар, насичений знахідками ХІХ–ХХ ст.; на глибині 0,3–1,1 м у чорному пухкому ґрунті виявлено уламки ліпного посуду та вироби із кременю бронзового віку; нижче залягає темно-сірий щільний ґрунт без знахідок.

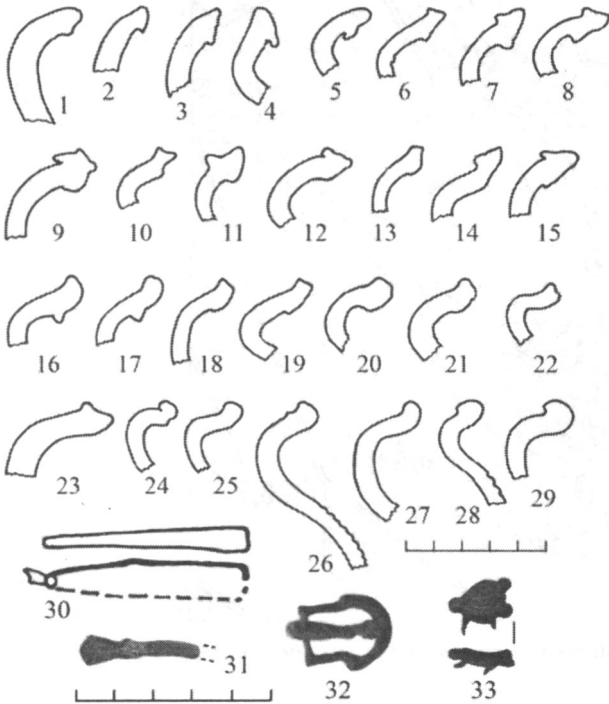

Рис. 77. Знахідки X–XII ст. із с. Зарічцька:
1–29 – профілі гончарних горщиків; 30 – пінцет; 31 – браслет;
32 – пряжка; 33 – накладна бляшка.
1–29 – глина; 30–33 – бронза.

Поряд, на території села, є велике слов'яно-руське поселення. Воно займає мисоподібний виступ корінного лівого берега Стубли (рис. 76, б) і сусідній мис, відокремлений від основного балкою (рис. 76, в). На берегових схилах у підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків X–XII ст. (рис. 77, 1–29) та вироби з кольорових металів: фрагменти пінцета й браслета із краплеподібним завершенням, ліроподібну пряжку, накладну бляшку від пояса (рис. 77, 30–33). Площа поселення досягає 10 га. Воно сформувалося в X ст. й далі зростало в XI – першій половині XII ст. Порівняно зі знахідками цього періоду матеріалів другої половини XII – середини XIII ст. значно менше. Вірогідно, цей спад у розвитку поселення був пов'язаний із воєнним погромом середини XII ст., згаданим у літописах. Цілком можливо, що Зарічеськ у першій половині XII ст. був княжим селом, а княжий двір розміщувався в центральній частині

височини, поблизу від ділянки, де стоїть сільська дерев'яна церква.

МИЛЬСЬК

Залишками літописного Мильська є городище на північно-східній окраїні с. Новомильська Здолбунівського району Рівненської області. Поселення згадується у зв'язку з подіями 1151 р.: тут Володимир Галицький, ідучи на допомогу Юрію Довгорукому, зустрівся з Андрієм Юрійовичем, який у цей час княжив у Пересопниці [ПСРЛ, т. II, с. 411].

Городище лежить на правому березі р. Усті в урочищі Дівич-гора, на західному краю узвишшя, нині вкритого лісом (рис. 78, а). Ділянка, на якій розміщене городище, підвищується над заплавою ріки на 65–70 м. Пам'ятка відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 97], у 20–30-х роках XX ст. її обстежували польські археологи [Rauhut, 1960, s. 246], у 1952 р. досліджував Ю. М. Захарук [Захарук, Звіт за 1952 р., с. 9–10], неодноразово – автор [Прищеп, Отчет за 1987 г., с. 18; Прищеп, Отчет за 1989 г., с. 28–29; Прищеп, 2006А, с. 109; Прищеп, Войтюк та ін., Звіт за 2010 р., с. 25–28].

Мисовий майданчик городища має розміри 160×130 м (площа 1,5 га), він оточений по периметру валом заввишки 2–4 м зі східної напільної

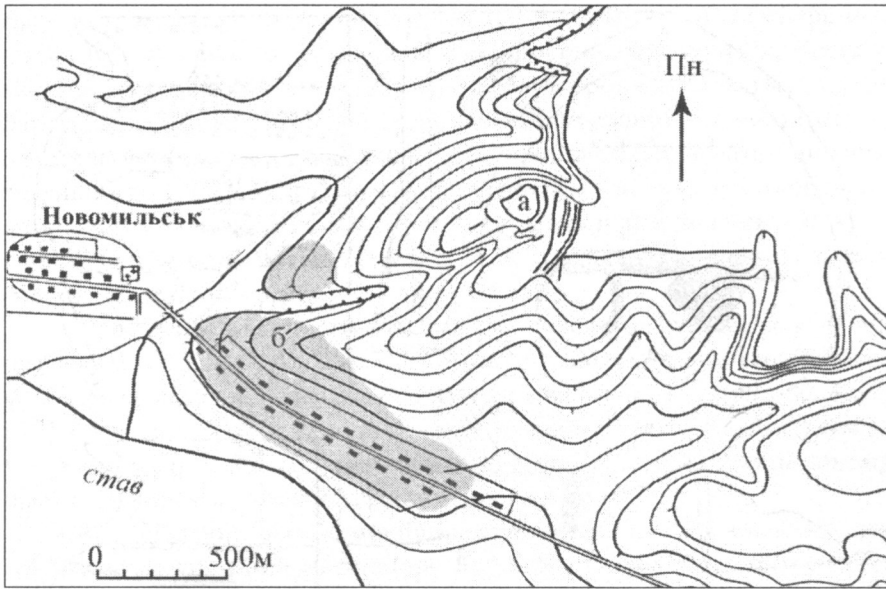

Рис. 78. План східної частини с. Новомильська з позначеними городищем (а) і поселенням Х–ХІІІ ст. (б).

сторони, а з інших сторін висота валу не перевищує 1,0–1,5 м від рівня майданчика (рис. 79). За плановою схемою майданчик близький до городищ «волинського» типу, що їх виділив П. О. Раппопорт. Його північно-західна й південно-західна сторони прямі, сходяться під прямим кутом, а інші дві – дугоподібні в плані. З напільної сторони мисовий майданчик захищений двома ровами, між якими насипано вал заввишки до 4 м. З інших сторін оборонний рів продовжується як тераса завширшки 8–10 м. Схили мисового майданчика вище від тераси ескарповані, круті, заввишки 8–10 м. Із південної і західної сторін на окремих ділянках він захищений додатковими валами.

Сліди давнього в'їзду простежуються із південно-західної сторони мисового майданчика. Від південного кута на північний захід по зовнішньому схилу мисового укріплення проходить дорога, яка виводить до проїзду на майданчик, тут вал має розрив. На мисовому майданчику збереглися два округлі в плані, лійчасті у розрізі заглиблення.

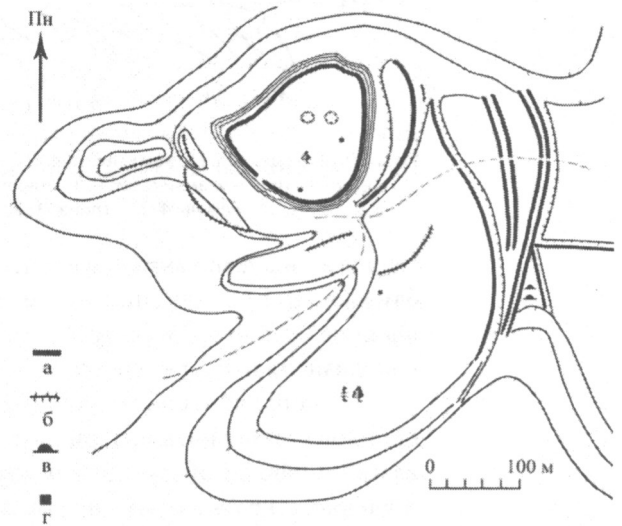

Рис. 79. Городище біля с. Новомильська.
Умовні позначення: а – вал; б – слабо виражений вал;
в – курган; г – шурф.

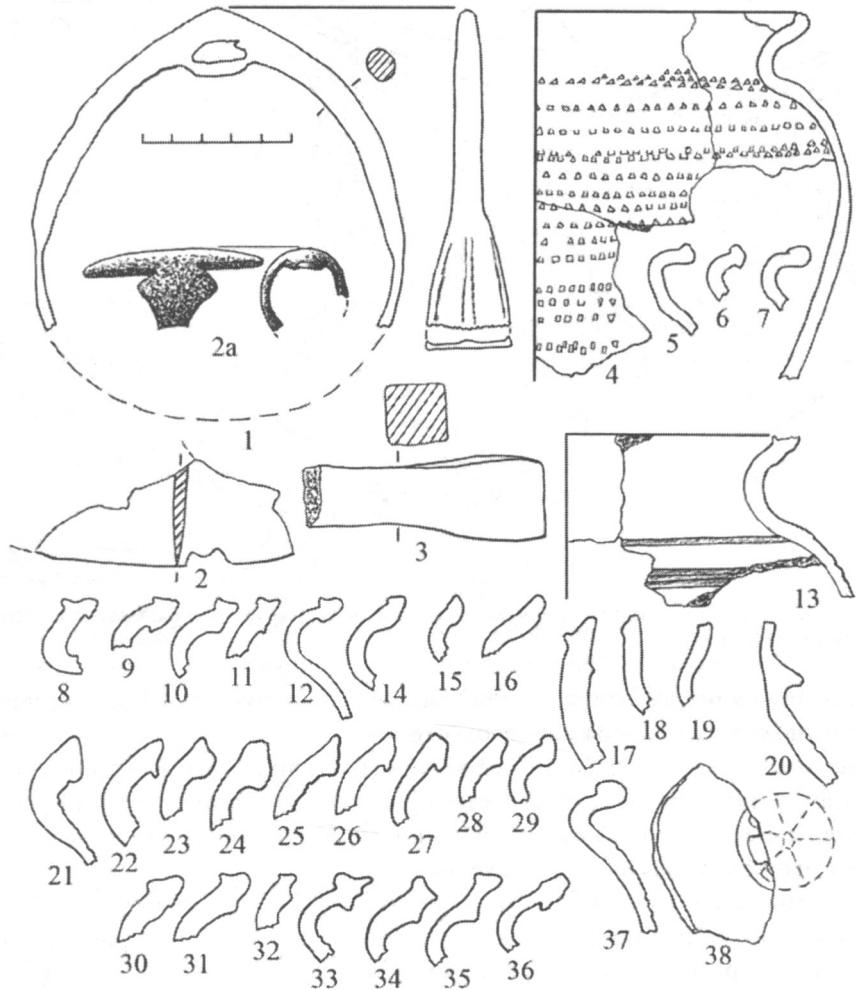

Рис. 80. Знахідки з с. Новомильська:

1 – стремено; 2 – уламки сокири; 3 – точильний брусок; 4–38 – фрагменти гончарного посуду.
1, 2 – залізо; 3 – камінь; 4–38 – глина. 1–20 – городище; 21–38 – поселення.

Перше з них, дещо зміщене від центру майданчика на північ, має діаметр близько 10–12 м, глибину до 5 м, а друге заглиблення, що за 15 м на схід від попереднього, – діаметр 7–8 м, глибину 4 м. Вірогідно, це сліди давніх колодязів чи цистерн для води.

З напільного боку мисовий майданчик і частину височини на південь від нього захищають ще три лінії оборони, що складаються із земляних валів і ровів. Ці оборонні лінії перетинають височину від північного до південного країв і мають протяжність близько 300–350 м. Внутрішня лінія оборони складається з валу заввишки до 2 м і рову завглибшки 1,5 м. Середня лінія оборони має вигляд двох паралельних валів заввишки до 1 м з ровом між ними. Зовнішня лінія оборони біля північного краю ви-

сочини проходить на відстані близько 100 м від внутрішньої оборонної лінії, а біля південного краю обидві лінії оборони зближуються, відстань між ними – лише 25–30 м. Зовнішня лінія оборони складається з двох паралельних валів і двох ровів перед ними. Внутрішній вал має висоту до 3 м, а рів перед ним завглибшки до 2 м. Зовнішній вал помітно нижчий, заввишки до 2 м, а рів перед ним завглибшки до 1,5 м. За межами мисового майданчика на захищеній валами території височини не виявлено культурних нашарувань епохи Київської Русі, трапляються лише матеріали мідного віку. Площа всього городища – 6 га.

Прокопані на мисовому майданчику шурфи засвідчили, що культурний шар має товщину близько 1 м, він містить матеріали домонгольського часу. Серед знахідок переважають уламки горщиків XI ст. (рис. 80, 8–17) і XII – середини XIII ст. (рис. 80, 4–7). В колекції є залізні ножі, стремено, уламки сокир (рис. 80, 1, 2, 2а), точильний камінь (рис. 80, 3). У культурному шарі трапляються також матеріали мідного віку.

Біля південного краю зовнішньої оборонної лінії Новомильського городища є курганий могильник. Кургани розміщені на трикутному в плані майданчику, обмеженому із заходу оборонним валом городища заввишки до 1,5 м. Зі сходу майданчик захищений додатковими відрізком валу заввишки 1,0–1,2 м й ровом. Довжина зверненої до схилу південної сторони майданчика сягає близько 100 м, довжина інших сторін – 150–160 м. Кургани розміщені щільною групою, витягнутою із півночі на південь, на площі 60×90 м. Усього збереглося 28 насипів, їх висота – 0,2–1,2 м, діаметр – 5–10 м.

Від північного кута майданчика, на якому розміщений курганий могильник, починається ще одна лінія оборони. Вона проходить уздовж південного краю височини із заходу на схід до глибокої балки. Складається з валу заввишки 1,5 м і рову завглибшки 1,5–2,0 м, викопаного з північної сторони від валу. Довжина цієї оборонної лінії – близько 850 м.

Неукріплене поселення розміщене на південний захід від городища, на понижених ділянках двох мисів, розділених давньою балкою. Із півдня миси обмежені долиною Усті, а із заходу – долиною струмка (рис. 78, б). Археологічні матеріали зібрано на території, яка зараз використовується під сільськогосподарські угіддя, на площі 200×300 м. На південному й частково західному краях мисів розташовані сільські садиби. Враховуючи зайняті садибами ділянки, площу поселення можна визначити в межах 8–10 га. У підйомному матеріалі тут трапляються уламки гончарного посуду X–XIII ст. (рис. 80, 21–38).

Городище літописного Мильська відзначається доброю збереженістю оборонних споруд і культурного шару. На його території не виявлено слідів заселення в післямонгольський час. Здобуті археологічні джерела дають змогу зробити висновок, що в X ст. сформувалося неукріплене поселення в пониженій частині мису, а в першій половині XI ст. було збудовано потужну фортецю на мисоподібному виступі височини. Заселеним був лише

мисовий укріплений майданчик. Другий майданчик, захищений додатковими оборонними лініями, не був постійно заселеним у давньоруський час. Укріплене поселення припинило свій розвиток близько середини XIII ст., вірогідно, у зв'язку з Батієвою навалою на Південну Русь.

КОРЧЕСЬК

З літописних джерел ми дізнаємося лише про короткий період ранньої історії Корця, у межах 1150–1155 рр. Перші повідомлення про місто з'являються в розповіді про боротьбу за Київ Юрія Довгорукого та Ізяслава Мстиславича. Перебуваючи на Волині, Ізяслав Мстиславич уважав Погориння частиною свого уділу, а рубіж із володіннями київського князя визначав на схід від Корчеська. Про це свідчить один з епізодів міжкнязівської усобиці. У 1150 р. Ізяслав Мстиславич із Луцька несподівано напав на Гліба Юрійовича, який тоді княжив у Пересопниці й Дорогобужі. Захоплений зненацька в Пересопниці Гліб «виїхав і поклонився Ізяславу. Ізяслав же позвав його до себе на обід і, тут пообідавши, узяв його звідти з собою до Дорогобужа, а там приставив до нього сина свого Мстислава [провести його] до [города] Корчеська. І тоді, провівши його за Корчеськ, сказав йому Мстислав: “Поїдь же брате до отця свого. А то волость отця могого і моя – по Горину”» [Літопис Руський, 1989, с. 230; ПСРЛ, т. II, с. 395–396]. Під час опису подій 1151 р. згадуються жителі Корчеська, що зустрічали військо Ізяслава Мстиславича, яке йшло до Києва: «і корчани також, вийшовши з радістю, поклонилися йому, Ізяслав же проминувши город здалеку от города, став на ріці [Корчику], не дійшовши [до ріки] Случі» [Літопис Руський, 1989, с. 236; ПСРЛ, т. II, с. 410]. Після того, як у 1154 р. помер Ізяслав Мстиславич, Юрій Довгорукий, утвердившись у Києві, відновлює контроль над Погоринням. У літописній статті під 1155 р. повідомляється, що він дає Корчеськ Ізяславу Давидовичу із чернігівських князів [ПСРЛ, т. II, с. 482].

Доповнюють скупу інформацію літописів археологічні джерела. Важливими для висвітлення процесу становлення раннього міського осередку на території Корця є слов'янські пам'ятки кінця I – початку II тис. н.е. Поблизу від міста є городище й неукріплене поселення, а в с. Гвоздові зберігся курганий могильник [Прищеп, 2000; Прищеп, 2000А].

Городище розміщене за 2,2 км на північний схід від центральної частини Корця (від Миколаївської церкви), на мисі лівого берега р. Корчика (рис. 81; фото 11). Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. (рис. 2) [Антонович, 1901, с. 35], у 1960 р. її обстежив П. О. Раппопорт. Городище збудоване на мисі, висота якого над заплавою річки становить 7–8 м, розміри майданчика – 90×55 м. Із найбільш доступної північної сторони він захищений двома дугоподібними в плані паралельними валами й ровами перед ними. Висота валів – близько 2 м. В'їзд на укріплений майданчик простежується з північної сторони, тут у валах є прохід, а через рови насипані греблі. Сліди ще одного в'їзду помітні із західної сторони.

Гумусний ґрунт на майданчику має товщину 0,3–0,4 м, він слабо насичений знахідками, у ньому виявлено лише поодинокі уламки гончарних стінок давньоруських горщиків.

Серед науковців немає єдиної думки про час спорудження цього укріплення. О. О. Ратич, посилаючись на інвентарні книги Рівненського обласного краєзнавчого музею, подає інформацію, що з городища походить матеріал епохи Київської Русі [Ратич, 1957, с. 37–38]. А. В. Куза висловив припущення, що це рештки давньоруського Корчеська [Куза, 1996, с. 167]. Однак П. О. Раппопорт уважав, що вказане городище слід датувати раннім залізним віком [Раппопорт, 1965, с. 100]. М. П. Кучера теж не вніс це городище до каталогу слов'яно-руських пам'яток Південної Русі [Кучера, 1999].

Поблизу городища вдалося виявити слов'яно-руське поселення X–XII ст. [Прищепа, Отчет за 1986 г., с. 14]. Воно лежить за 0,7 км на північний схід від укріплення, на мисі заввишки 3–6 м, який глибоко врізається в заплаву лівого берега Корчика (рис. 81, 2, б). Знахідки трапляються на площі 200×40–120 м, у підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків (рис. 82, 2–20), залізні ножі, долото (рис. 82, 21). Здобуті археологічні джерела підтверджують думку, що давню фортецю біля Корця слов'яни використовували як городище-сховище. Тому ця пам'ятка не може бути рештками літописного Корчеська.

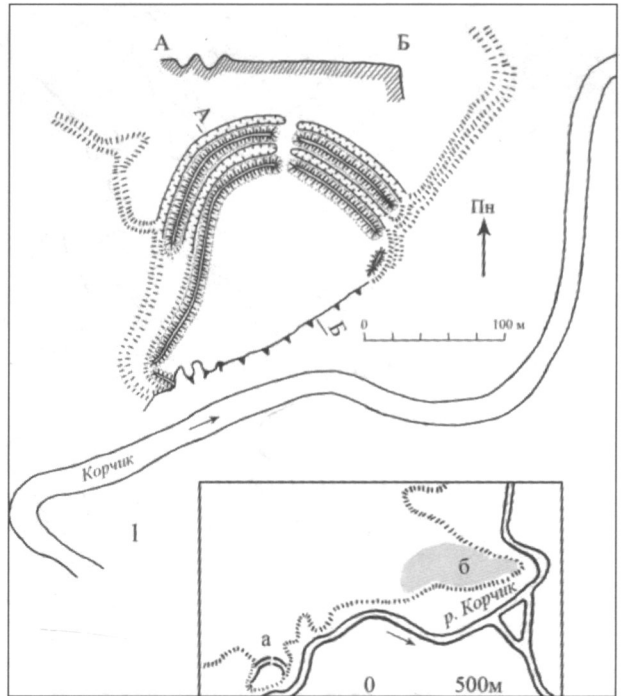

Рис. 81. Городище на північно-східній окраїні м. Корця: 1 – план городища; 2 – план місцевості із вказаними городищем (а) і відкритим поселенням (б).

Фото 11. Городище поблизу м. Корця. Вигляд із заходу.

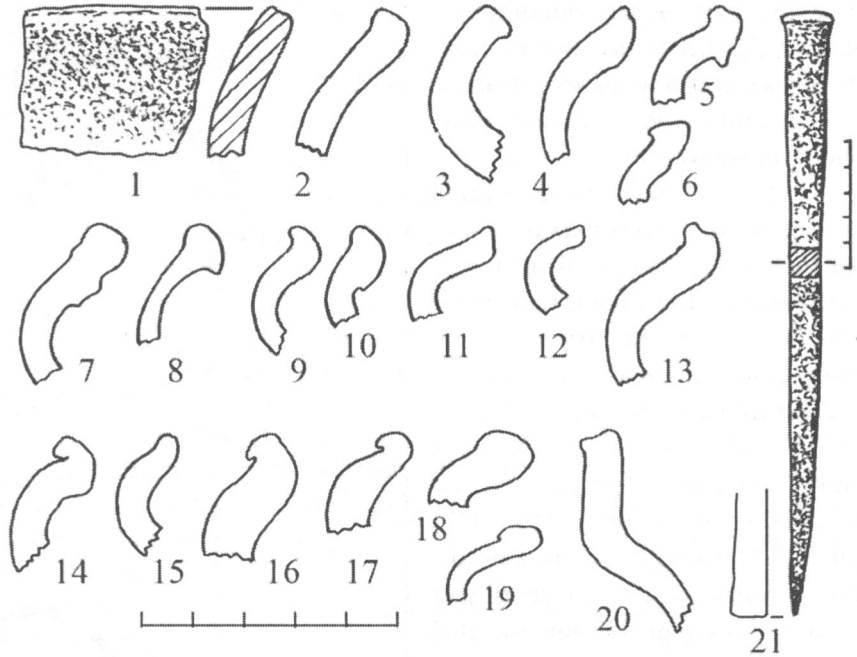

Рис. 82. Знахідки із поселення біля Корецького городища:

1 – вінець ліпного горщика; 2–20 – вінця гончарних горщиків; 21 – залізне долото.

Під час досліджень у 1989–1990 рр. архітектурних пам'яток Корця львівські науковці під керівництвом Р.І. Могитича на території Корецького замку (рис. 83, А; фото 12) у шурфах простежили культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язують з ординським погромом середини XIII ст. [Фуголь, Могитич, 1993, с. 35]. Знахідки доби Київської Русі були виявлені також у старій частині міста біля палацу князів Чорторійських (рис. 83, Г), а далі на північ – на території Воскресенського монастиря і на лівому березі р. Корчика – поблизу костелу Святого Антонія.

У 2005 р. проведено охоронні археологічні розкопки в центральній частині міста на вул. Б. Хмельницького, 3, за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких (рис. 83, 1) [Прищеп, Чекурков, 2006]. На площі 32 кв. м досліджено культурні нашарування до материкового суглинка, що залягав на глибині 2,6–2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі завтовшки 0,3–0,4 м залягає на материку, з ним пов'язані частково досліджена будівля 5 із залишками печі та дві господарські ями. Вище виявлено потужні нашарування литовсько-польської доби XVI–XVIII ст.

У досліджених об'єктах і нижньому культурному шарі зібрано колекцію виробів із глини, заліза, бронзи, каменю. Серед керамічних виробів найчисленнішу групу складають уламки гончарних горщиків (рис. 84, 1–4, 8–15, 17). Технологічні особливості формування посуду та профілювання

Фото 12. Корецький замок. Вигляд із заходу.

вінець дають змогу датувати його другою половиною XII – XIII ст. У колекції керамічних виробів є також уламки світильників (рис. 84, 5, 7), кришок (рис. 84, 6) і стінка північнопричорноморської амфори. Окрім глиняного посуду, знайдено бронзовий і два фрагменти скляних браслетів (рис. 84, 18, 19), залізні ножі та цвяхи, уламки каменів від жорен (рис. 84, 16). Зібрані археологічні джерела свідчать про міський характер виявленого тут поселення епохи Київської Русі.

У 2008 р. під час археологічних робіт на вул. Київській, 61-б (рис. 83, 2) під культурним шаром литовсько-польської доби XVI–XVIII ст. на глибині близько 2 м виявлено братську могилу доби середньовіччя. Разом зі скелетами людей трапилися уламки глиняного посуду, скляних браслетів (рис. 84, 21), натільний хрестик із рожевого овруцького шиферу (рис. 84, 22). Ці знахідки дають змогу зробити висновок, що в братській могилі були захоронені жертви погрому міста в середині XIII ст.

Проведені дослідження дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська та вивчення основних етапів його розвитку. Встановлено, що слов'яни заселили береги р. Корчика в районі Корця вже в IX–X ст. Тоді ж використовувалося як сховище городище на північно-східній окраїні міста. Що стосується пошуків міста княжої доби, то довгий час єдиним джерелом були матеріали історико-містобудівельних досліджень 1989–1990 рр. На думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де пізніше було збудовано палац Чорторійських (рис. 83, Г) [Фуголь, Могитич, 1993, с. 34]. Однак під час повторного обстеження цього мису не вдалося виявити насичений культурний шар епохи Київської Русі [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 11]. А матеріали з археологічних розкопок 2005-го та 2008 рр. дають змогу стверджувати, що на північний схід від замку князів Корецьких була ділянка значного поселення другої половини XII–XIII ст., його приблизна площа – 6–8 га. Тому найбільш прийнятною є думка, що замок князів Корецьких було збудовано на дитинці літописного міста. Так само були використані укріплення давньоруського часу для розбудови замків литовської доби в багатьох волинських містах, зокрема у Володимирі-Волинському, Луцьку, Дорогобужі, Острозі, Дубні.

Рис. 83. План центральної частини м. Корця:

1 – розкоп на вул. Б. Хмельницького, 3; 2 – розкоп на вул. Київській, 61.

Буквами позначені: А, Б – замок князів Корецьких; В – Миколаївська церква; Г – палац князів Чорторийських.

Як архітектурна пам'ятка Корецький замок описується в межах одного укріпленого майданчика [Памятники градостроительства..., 1985, с. 312]. Але в наш час простежуються дві частини давнього укріплення, влаштовані на мисоподібному виступі корінного берега р. Корчика, умовно їх можна визначити як дитинець (рис. 83, А) і передгороддя (рис. 83, Б). Вони розділені ровом, що має глибину 7–8 м і ширину 15–17 м. Обидва майданчики були захищені ровом також із північної та східної сторін. Дитинець має площу 0,5 га, а передгороддя – 0,35 га. Вірогідно, таке планування замку князів Корецьких було успадковане від планової схеми центрального укріплення Корця епохи Київської Русі. Наприклад, подібне планування має

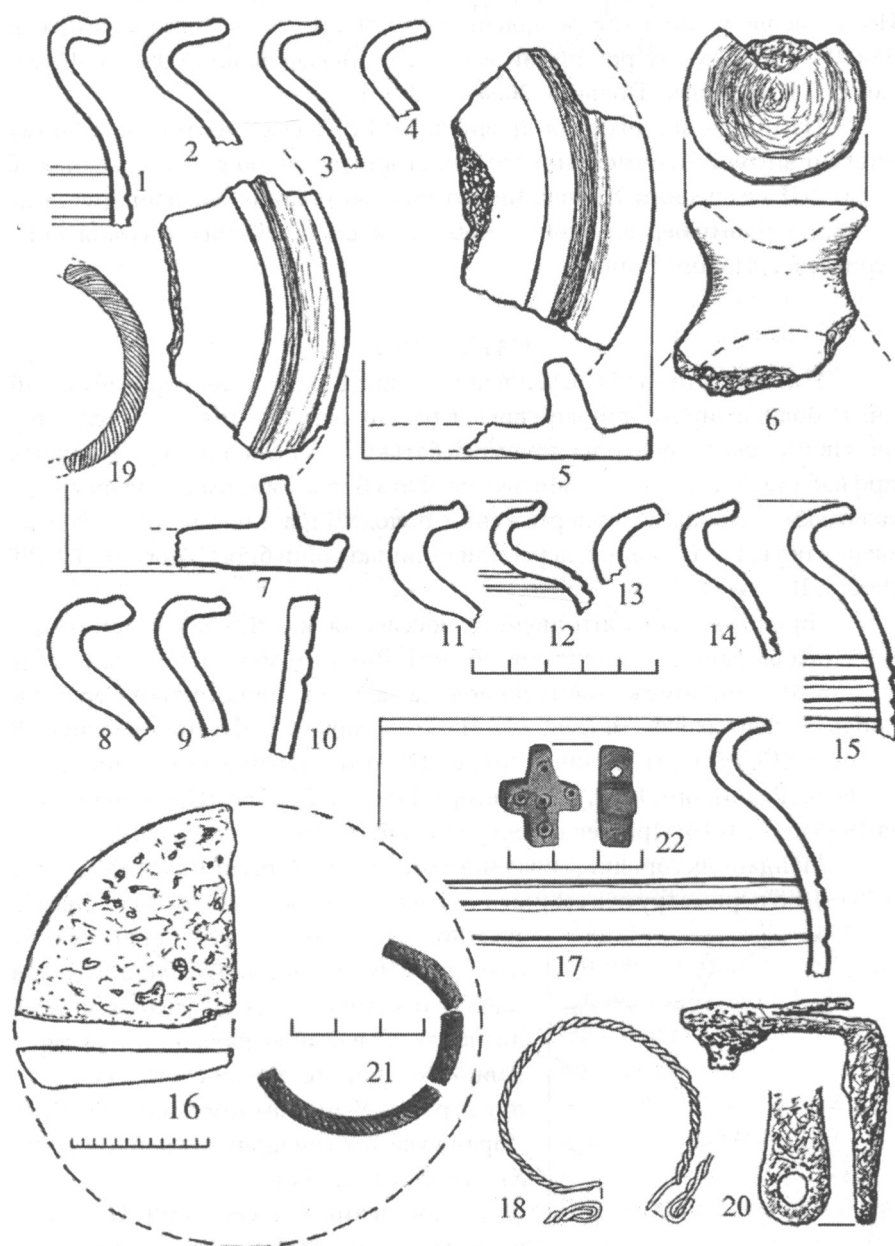

Рис. 84. Знахідки XII–XIII ст. із розкопок у м. Корці:

1–20 – на вул. Б. Хмельницького, 3; 21, 22 – на вул. Київській, 61.

1–4, 8–15, 17 – вінця гончарних горщиків; 5, 7 – світильники; 6 – кришка; 16 – жорно;

18, 19, 21 – браслети; 20 – скоба; 22 – натільний хрестик.

1–15, 17 – глина; 16 – вапняк; 18 – бронза; 9, 21 – скло; 20 – залізо; 22 – рожевий шифер.

північне городище біля Новограда-Волинського (літописний Возвягль). Його мисове укріплення розділене на дві частини – західну, розмірами 55×70–75 м, та східну, розмірами 50×20–25 м [Звіздецький, 2008, с. 124–125; Коваль, Петраускас, Польгуй, 2008, с. 45–46].

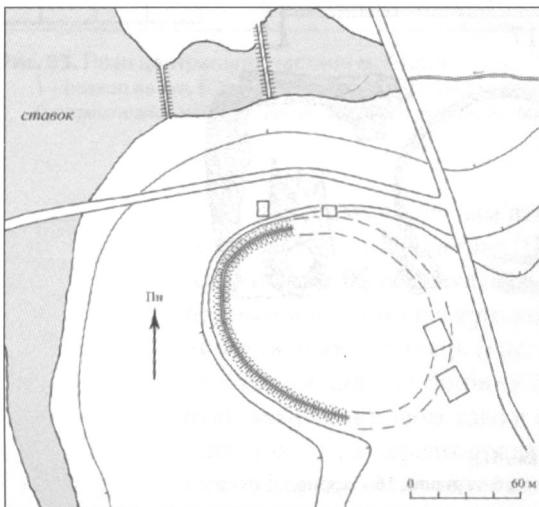
На північ від дитинця літописного Корчеська, на мисоподібному виступі височини, обмеженої з трьох сторін долиною р. Корчика, лежав посад XII – середини XIII ст. Інші посадські райони займали зручні ділянки на лівому березі Корчика поблизу костелу Святого Антонія та на території с. Нового Корця.

САПОГИНЬ

У літописі під 1151 р. уміщено розповідь про те, як дорогобузький князь Володимир Андрійович вислав багато питва Мстиславу Ізяславичу, що вів угорське військо на допомогу батьку до Києва, і попередив князя про наближення ворожого війська на чолі з Володимиром Володаревичем галицьким. Однак на попередження Володимира Андрійовича угри не звернули уваги і їх, п'яних, перебили галицькі воїни біля Сапогиня [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 441].

Городище цього літописного поселення міститься в с. Сапожині Корецького району Рівненської області. Воно займає мисоподібний виступ височини, обмежений із півночі та заходу долинами двох струмків, поблизу місця їх злиття (рис. 85). Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 87], її обстежили П. О. Раппопорт у 1960 р. [Раппопорт, 1967, с. 32], автор у 1986-му, 2004 рр. [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 14–15; Прищеп, Чекурков, Звіт за 2004 р., 2005, с. 14].

Майданчик городища овальний у плані, розмірами 100×90 м (площа 0,75 га), по периметру був захищений валом, який краще простежується із

західної та південної сторін, тут він має висоту до 1 м. Біля північного і східного країв майданчика городища є сільські садиби, на цих ділянках вал знівельований. Територія давнього укріплення використовується під городи. У підйомному матеріалі тут зібрано уламки гончарних горщиків кінця XI – середини XIII ст.

Поселення XI – середини XIII ст. лежить на південь від городища, на західному схилі правого берега струмка.

Рис. 85. Городище в с. Сапожині.

3.2. ПОСЕЛЕННЯ У ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ Р. ГОРИНИ: ШУМСЬК, ТИХОМЛЬ, ВИГОШЕВ, ГНІЙНИЦЯ, ІЗЯСЛАВ, КАМЕНЕЦЬ

ШУМСЬК

Шумськ уперше згадується в літописах під 1149 р., коли до нього підійшов галицький князь Володимир Володаревич, щоб допомогти Юрію Довгорукому (на той час київському князю) у боротьбі з волинським князем Ізяславом Мстиславичем [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 387]. Скориставшись міжусобною війною, Володимир Володаревич захопив міста у верхній течії Горині, зокрема й Шумськ. Під 1152 р. літопис повідомляє: Ізяслав Мстиславич, утвердившись у Києві, за допомогою союзних угорських військ змусив галицького князя поклястися на хресті, що він поверне захоплені волості Руської землі. Згодом Ізяслав Мстиславич «послав посадників своїх у городи, що про них був цілував хреста Володимир, – у Бужськ, у Шумськ, у Тихомль, у Вигошев, у Гнійницю. Та не дав їх Володимир» [Літопис Руський, 1989, с. 254; ПСРЛ, 1962, т. II, с. 454].

Мстислав Ізяславич у 1169 р. змушений був покинути Київ і, повертаючись на Волинь, зробив спробу відібрати Дорогобуж у Володимира Андрійовича. Але місто захопити не вдалося, «і вивів він [жителів] города Шумська, і послав [їх] до [города] Володимира [і] посадника Паука, кормильця Володимирового, він туди ж послав. І багато інших городів розоривши і спаливши, він вернувся до себе» [Літопис Руський, 1989, с. 296; ПСРЛ, 1962, т. II, с. 546].

На початку XIII ст. Шумськ уходив до володінь луцького князя Інгвара Ярославича. Під 1208 р. у Галицько-Волинському літописі повідомляється, що Інгвар Ярославич послав на допомогу Данилу Романовичу свого сина з багатьма воїнами із Дорогобужа й Шумська [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 725]. Якийсь час Шумськ був центром удільного княжіння, у літописах є згадка про шумського князя Святослава, вірогідно, сина Інгвара Ярославича, який загинув 1223 р. в битві на Калці [Літопис Руський, 1989, с. 381; Войтович, 2006, с. 496].

У літописному повідомленні під 1231 р. розповідається, як війська Данила Галицького та його брата Василька зустрілися біля Шумська з угорськими загонами, які вів королевич Андрій. Відбулася велика битва, і угри, зазнавши відчутних втрат, відступили до Галича [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 767].

У 1259 р. під час вторгнення на територію Галицько-Волинського князівства великого монгольського війська під проводом Бурондая, Василько Романович із Левом Даниловичем біля Шумська змушені були зустрічати цього грізного полководця [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 849–850].

Залишками літописного Шумська є городище біля с. Брикова Шумського району Тернопільської області. Воно лежить на південний схід від Шумська, на високому правому березі р. Куми, між селами Бриковом і Онишківцями в урочищі Замчисько (рис. 86). У науковій літературі

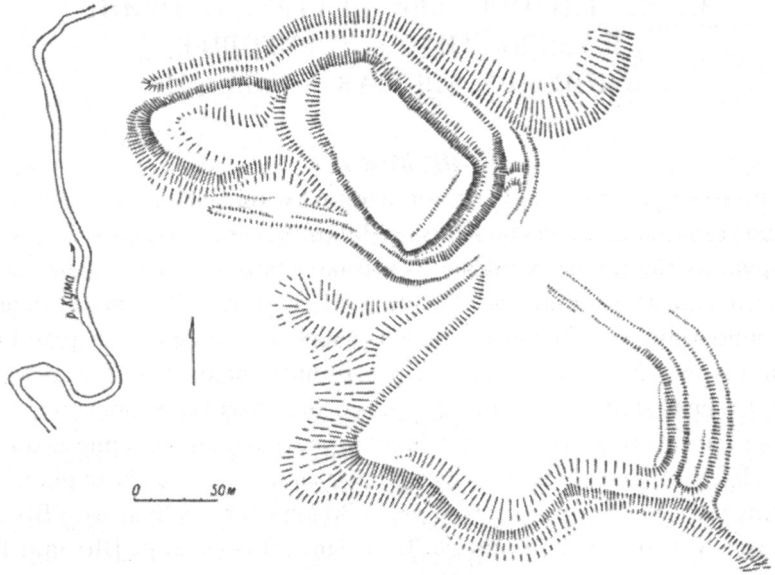

Рис. 86. План городища літописного Шумська.
За П. О. Раппопорт.

трапляються обидва варіанти адміністративної прив'язки пам'ятки. Як наслідок, деякі дослідники помилково повідомляють про існування двох городищ [Ратич, 1957, с. 60–61, 68]. Пам'ятка відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 82–83], В. Б. Антонович опублікував схематичний план городища [Антонович, 1901Б, рис. 15]. Його обстежували дослідники в міжвоєнний період та після Другої світової війни, зокрема М. І. Островський, П. О. Раппопорт [Rauhut, 1960, s. 248; Раппопорт, 1967, с. 66–67]. Розвідкові роботи провела М. О. Ягодинська у 2003–2004 рр. [Ягодинська, 2006].

Городище складається з двох укріплених майданчиків, які розміщені на сусідніх мисах. Дитинець займає північний мис, що помітно знижується на захід, у бік річки. Його довжина – 180 м, а площа – близько 1 га. Із напільної південно-східної сторони дитинець захищений двома паралельними валами й ровами. Рів, пов'язаний із внутрішнім валом, проходить не тільки з напільної сторони, а й спускається вздовж бокових схилів дитинця майже до західного кінця мису. Другий майданчик городища – окольне місто – займає інший (південний) мис. Із напільної східної сторони цей майданчик захищений двома паралельними валами й ровами, дугоподібними у плані. Його розміри – 180×130 м, а площа – 1,5 га.

Під час розвідкових досліджень, що їх провела М. О. Ягодинська, встановлено, що культурний шар у центральній і північно-східній частинах дитинця був знищений будівельними роботами. У порушених нашаруваннях зібрано матеріали X–XIII ст., а також первісної доби (трипільської культури, раннього залізного віку). У розвідковій траншеї, прокопаній поряд із валом поблизу від північно-східного краю майданчика окольного

міста, виявлено рештки дерев'яної споруди, яку М. О. Ягодинська інтерпретувала як залишки пустотілої кліті, що входила до конструкції оборонного валу. Споруда датована XII–XIII ст. Давньоруський культурний шар тут мав товщину до 1,2 м й містив знахідки X–XIII ст. Під ним виявлено культурний шар раннього залізного віку.

Великі поселення X–XIII ст. обстежені на північ і схід від городища на високому корінному березі р. Куми [Ягодинська, 2006, с. 140].

ТИХОМЛЬ

Тихомль уперше згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 454]. На початку 1154 р. Ізяслав Мстиславич зустрівся тут із союзними князями, готуючись до війни із галицьким князем Ярославом Володимировичем [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 465].

Під 1211 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що Данило й Василько Романовичі з допомогою польського війська забрали Тихомль та Перемиль від Олександра Всеволодовича «і княжили обидва з матір'ю своєю у ньому, а на [город] Володимир поглядаючи» [Літопис Руський, 1989, с. 374; ПСРЛ, 1962, т. II, с. 730].

У 1227 р. угорський королевич Андрій зайняв галицькі міста Перемишль, Звенигород, Теробовлю, а потім рушив до Горині й захопив Тихомль, але був зупинений біля Кременця [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 748–749]. Під 1233 р. літописець продовжує розповідь про військове протистояння Данила Галицького з угорським королевичем Андрієм. Союзниками Данила були київський князь Володимир Рюрикович, новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович і половецький хан Котянь. Ізяслав Володимирович не дотримав слова: «учинив обман і звелів [військам своїм] спустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль і вернулися» [Літопис Руський, 1989, с. 390; ПСРЛ, 1962, т. II, с. 770; ГВЛ, 2005, с. 102, 231].

Городище літописного Тихомля лежить на південній окраїні однойменного села Білогірського району Хмельницької області, в урочищі Палациська. Короткий опис замку в Тихомлі подає Л. М. Рафальський [Рафальський, 2012, с. 165]. Пам'ятку обстежив П. О. Раппопорт у 1961 р. [Раппопорт, 1967, с. 56–57]. Городище лежить на мисі правого берега р. Горині (рис. 87). Майданчик розмірами близько

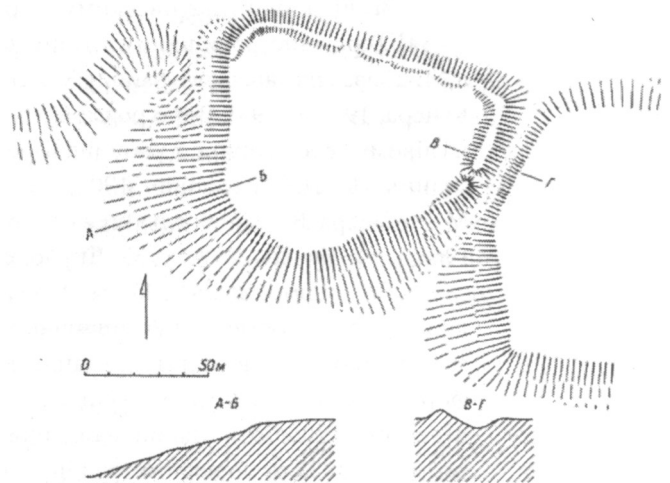

Рис. 87. План городища літописного Тихомля. За П. О. Раппопортом.

110×95 м (площа 0,7 га) має дві прямолінійні сторони (східну і північну), що сходяться під прямим кутом, а інші сторони дугоподібні в плані. Зі східної сторони майданчик відрізаний від плато прямолінійним ровом, з інших – обмежений схилами. Із заходу й півдня ці схили мають висоту близько 25 м, а з півночі майданчик підвищується над сусідньою територією на 7–8 м. Уздовж східного та північного краю майданчика зберігся вал заввишки близько 4 м і 1,5 м відповідно. П. О. Раппопорт за археологічними джерелами датував пам'ятку XI–XIII ст.

ВИГОШЕВ

Імовірно, літописне поселення розміщувалось на території с. Вишгородка Лановецького району Тернопільської області [Иванов, 1895, с. 81; Етимологічний словник..., 1985, с. 38]. Воно згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 454]. У селі було зафіксовано рештки городища зі слідами замку. Це укріплення оглянув у 1865 р. Л. М. Рафальський [Рафальский, 1876, с. 152]. Воно лежало на місі високого правого берега р. Жирака. Майданчик із двох боків (від річки та ставу) обмежений крутими схилами, із третього боку – ярмом, а з напільного боку – валом і ровом. Укріплення розділене поперечним ровом на дві частини: меншу мисову і більшу, яка примикала до зовнішньої лінії укріплень. На території городища Л. М. Рафальський не помітив слідів кам'яних будівель, тому зробив висновок, що його слід віднести не до литовсько-польської доби, а до ранішого часу.

ГНІЙНИЦЯ

Згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 454]. Вірогідно, залишками літописної Гнійниці є городище (перше) біля с. Михнева Ізяславського району Хмельницької області [Якубовський, 1994; Кучера, 1999, с. 193]. Воно розміщується на північний захід від села в лісі, на лівому березі Горині, в урочищі Городисько. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 102], його обстежили П. О. Раппопорт, М. П. Кучера, В. І. Якубовський у 1971 р., Б. А. Прищепу у 2000 р. [Раппопорт, 1965, с. 97; Кучера, 1999, с. 37; Якубовський, 1994].

Городище лежить за 0,3 км на південний захід від Горині, на підвищеній ділянці берега, обмежений із північного заходу й південного сходу глибокими долинами, що виходять до заплави ріки (рис. 88). Центральна частина фортеці складається з двох укріплених майданчиків – малого (західного) та великого (східного). Малий майданчик округлий у плані, його внутрішні розміри 30×35 м, по периметру він оточений потужним валом і ровом. Висота валу від 1,5 м із заходу до 3 м зі східної сторони. Із південної сторони вал має розрив, а через рів влаштовано греблю, очевидно, на місці давнього в'їзду. У північно-східній частині майданчика збереглася округла яма діа-

метром близько 7 м і завглибшки до 1,5 м на місці давнього колодязя чи цистерни для води.

Східний майданчик має овальну форму, його розміри близько 80×65 м. Він захищений валом заввишки до 1,5 м і ровом перед ним. Зі східної сторони цей майданчик захищений ще двома додатковими лініями оборони, кожна складається з валу й рову перед ним. Розміри східного майданчика разом з оборонними лініями – 140×90 м.

Городище має також зовнішню оборонну лінію. Валом і ровом обмежена територія завдовжки 280 м із північного заходу на південний схід. Приблизно така ж протяжність ділянки із північного сходу на південний захід. Але північно-східна лінія оборони не простежується, ві-

рогідно, вона була зруйнована оранкою, тому що цей край укріплення міститься не в лісі, а на орному полі. Північно-західна й південно-західна сторони зовнішньої лінії оборони прямолінійні, а південно-східна – дугоподібна в плані. Північно-західна лінія оборони відрізняється тим, що рів розміщений із внутрішньої сторони від валу, висота якого близько 1 м. Із північного заходу є додаткова лінія укріплень, яка проходить майже паралельно до зовнішньої, за 20–50 м від неї, поблизу округлого укріплення вона складається із двох валів і рову між ними. Висота валів – близько 1 м, глибина рову – 1,0–1,5 м. Загальна площа городища – близько 6 га.

П. О. Раппопорт датував культурний шар на малому майданчику XI–XIII ст., а саме городище відніс до пам'яток раннього залізного віку [Раппопорт, 1965, с. 97; Раппопорт, 1967, с. 47]. Під час розвідкових досліджень на малому майданчику В. І. Якубовський виявив насичений культурний шар XII–XIII ст. [Якубовський, 1994].

ІЗЯСЛАВЛЬ

Згадується в Галицько-Волинському літописі під 1240 р. на шляху, по якому йшли на захід війська Батия [ГВЛ, 2005, с. 109]. Рештки городища локалізовані в старій частині міста Ізяслава Хмельницької області [Толочко, 1975, с. 55]. Висловлено припущення, що на місці теперішнього

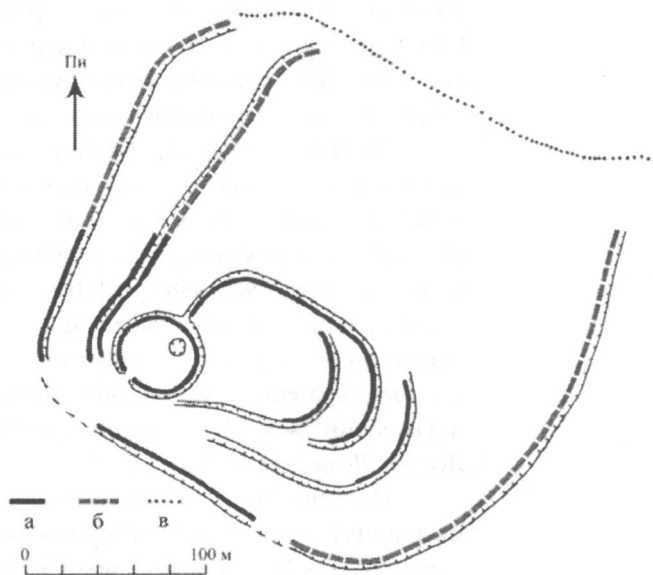

Рис. 88. План першого городища біля с. Михнева (літописна Гнійниця).

Умовні позначення: а – ділянка валу, зафіксована під час натурального обстеження городища; б – вал, нанесений за матеріалами інтернет-ресурсу Google Earth (2014 р.); в – північний край лісового масиву.

Ізяслава у другій половині XII – першій половині XIII ст. був літописний Каменець [Осадчий, 2011]. Але через слабку доказову базу й однобічну аргументацію цю думку не можна розглядати як серйозне заперечення існування літописного Ізяславля.

На сьогодні в Ізяславі найкраще дослідженою є територія, де стояв замок князів Заславських. Це підвищення в урочищі Рогніда на лівому березі р. Горині в місці впадіння лівої притоки – р. Сошеньки (рис. 89). Пам'ятку досліджувала група археології Інституту «Укрпроектреставрація» в 1980–1982 рр., 1985, 1986 рр. [Никитенко, 1987; Никитенко, Авагян, 1988]. У 1994 р. археологічні роботи проводила спільна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею й обласного інституту удосконалення вчителів під керівництвом І. С. Винокура [Винокур, Демидко, Журко, 1994; Винокур, Журко, Демидко, 1995].

Підвищення має круті схили заввишки до 10–12 м над заплавою річки, площу близько 1 га. Культурний шар епохи Київської Русі, перекритий шарами XVI–XIX ст., був пошкоджений під час земляних робіт у період функціонування замку литовсько-польської доби. У ході досліджень 80-х років XX ст. відкрито рештки двох напівземлянкових жител, виявлено сліди діяльності ремісників. Зібрано багатий речовий інвентар: фрагменти гон-

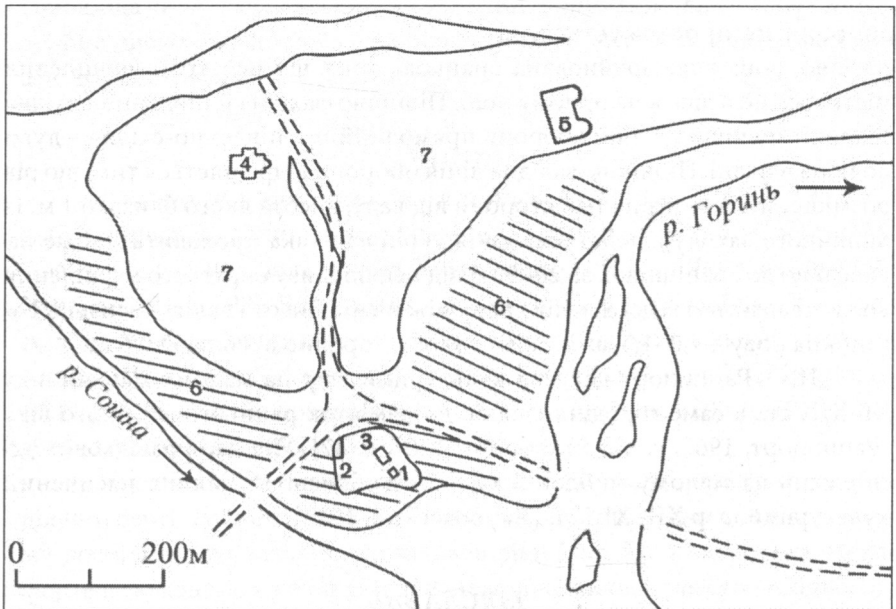

Рис. 89. План старої частини м. Ізяслава.

За М. М. Нікітенком, Є. І. Осадчим, А. Г. Полегайловим:

1 – місце виявлення житла XII–XIII ст.; 2 – місце виявлення фундаментів XIV–XV ст.; 3 – замок князів Заславських; 4 – Фарний костел; 5 – Бернардинський монастир; 6 – ділянки з культурним шаром на надзаплавній терасі; 7 – Старе Місто.

чарного посуду XII – середини XIII ст., залізні предмети озброєння (бойову сокиру, шпору, стремено, наконечники стріл), знаряддя праці та побутові речі (ножі, скобель, ювелірний пінцет, замки і ключі, пряжки), понад 100 уламків скляних браслетів, свинцеву вагову гирю [Никитенко, Осадчий, Полегайлов, 1985; Полегайлов, Осадчий, 1988]. Давньоруський культурний шар простежено також на лівому корінному березі Горині – на північ від урочища Рогніда, майже до монастиря бернардинів [Нікітенко, 1994].

Під час розкопок у 1994 р. дослідження проводилися на площі 180 кв. м в урочищі Рогніда. Культурний шар епохи Київської Русі залягав на глибині від 1,2–1,3 м; у нижніх нашаруваннях виявлено також матеріали трипільської культури, раннього залізного віку, черняхівської культури. Материк простежено на глибині 1,9–2,0 м. У колекції знахідок домонгольського часу є уламки глиняного гончарного посуду, які автори розкопок датують XI–XIII ст., шиферні прясельця, бронзові жіночі прикраси, скляні браслети, залізні вироби (ножі, гарпуни, ключі, наконечники стріл) [Винокур, Демидко, Журко, 1994; Винокур, Журко, Демидко, 1995].

Давньоруське поселення на території Старого міста в Ізяславі складалося з мисового укріплення в урочищі Рогніда та посадських районів, які лежали на лівому березі р. Сошеньки й лівому березі р. Горині (рис. 89). Загальна площа поселення XII – першої половини XIII ст., ймовірно, досягала 10 га.

КАМЕНЕЦЬ

Велике городище є на південній окраїні с. Городища Шепетівського району Хмельницької області, на невисокому мисі лівого берега р. Гуски. Пам'ятка відома в науковій літературі з XIX ст. [Антонович, 1901, с. 104]. М. К. Каргер, який досліджував городище в 1957–1964 рр., висловив припущення, що це залишки літописного Ізяславля [Каргер, 1965]. Однак у 80-х роках XX ст. були відкриті об'єкти й культурний шар епохи Київської Русі в самому м. Ізяславі, тому городище біля Шепетівки, вірогідно, є рештками іншого давньоруського міста. Узагальнювальну характеристику пам'ятки за археологічними джерелами подано в роботах Г. А. Пескової [Пескова, 1981; Пескова, 1988]. Були наведені аргументи на користь ототожнення цього городища з літописним Каменцем [Пескова, Белецкий, 1997].

Найбільш інформативними для локалізації Каменця в Погоринні є повідомлення Галицько-Волинського літопису за 1235-й і 1240 рр.

У літописній статті під 1235 р. розповідається, як галицьке військо та болохівські князі вторглися у володіння Данила Галицького й «спустишили вони по [ріку] Хомору, і пішли до Каменця. Взявши здобич велику, вони пішли [звідти]». Тоді Данилові бояри з підмогою, яка прийшла від київського князя Володимира Рюриковича, виїхали з Каменця, наздогнали нападників і «переможені були невірні галичани, і всі князі болохівські схоплені були і привели їх у Володимир до князя Данила» [Літопис Руський, 1989, с. 391; ГВЛ, 2005, с. 104].

Під 1240 р. літописець, розповідаючи про похід монгольського війська на захід через землі Волинського князівства, відзначив, що Батий затримався біля добре укріпленого Колодяжина й обманом здобув фортецю, а далі були взяті Каменець та Ізяславль, а от Кременець і Данилів не були захоплені ворогами [Літопис Руський, 1989, с. 397–398; ГВЛ, 2005, с. 109].

Ці повідомлення свідчать, що Каменець лежав поблизу від р. Хомори, лівої притоки Случі, на шляху між поселеннями Колодяжином та Ізяславом, які надійно локалізовані дослідниками. Серед науковців поширена думка, що літописний Каменець розміщувався на лівому березі р. Случі у районі с. Кам'янки, тепер об'єднаного із селищем Мирополем Держинського району Житомирської області [Андрияшев, 1887, с. 73–74; Раппопорт, 1967, с. 110; Котляр, 1985, с. 73–74]. Біля Кам'янки згадується городище, яке не збереглося [Кучера, 1999, с. 195]. Зауважимо, що лежить це поселення на північ від Колодяжина, а не на шляху до Ізяслава. Єдина археологічна пам'ятка, яка відповідає вимогам просторового розміщення Каменця і була потужною фортецею на південно-східному порубіжжі Волинської землі, – це городище біля с. Городища неподалік Шепетівки. До того ж за 13 км на північ від цієї пам'ятки, у нижній течії р. Цвітохи лежить с. Кам'янка.

Майже всі більш ранні згадки про Каменець пов'язані з воєнними конфліктами, в яких він виступає надійним укріпленим пунктом на східній окраїні володінь спочатку Романа Мстиславича, потім Данила Романовича [Пескова, Белецкий, 1997, с. 133–134]. У 1196 р. Роман Мстиславич послав своїх людей у Полонний і звідти повелів спустошити волость Давида Ростиславича і Ростислава Рюриковича. У відповідь на це Володимир Ярославич з Мстиславом Мстиславичем Удатним «...попустошив і попалив волость Романову довкола [города] Перемиля, а Ростислав Рюрикович, поїхавши звідси з Володимировичами [Мстиславом, Ростиславом і Святославом] і з чорним клобуком, попустошили і попалили волость Романову довкола Каменця. І тоді, набравши здобичі челяддю і скотом і відомстивши, вернулися вони до себе» [Літопис Руський, 1989, с. 361; ПСРЛ, т. II, с. 698]. Пізніше в Каменці перебували малолітні Василько і Данило Романовичі з матір'ю – княгинею Анною [ГВЛ, 2005, с. 83]. У 1228 р. Володимир Рюрикович з Михайлом Всеволодовичем Чернігівським і ханом Котяном «... прийшли вони до Каменця, – Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями, і куряни, і піняни, і новгородці, і туровці, – і обложили Каменець» [Літопис Руський, 1989, с. 384; ГВЛ, 2005, с. 94–95]. Проте Данилу Романовичу вдалося помиритися з половецьким ханом Котяном і той рушив грабувати Галицьку землю, а Володимир Рюрикович і Михайло Всеволодович не досягнувши нічого, вернулися.

Городище в с. Городище поблизу Шепетівки має великі розміри, складне планування і потужну систему оборони. Площа городища – 3,6 га, воно складається з дитинця (0,6 га) та окольного міста, які розділені неглибоким ровом і ледве помітним валом із боку дитинця (рис. 90). Майданчик дитинця підвищується над рівнем річки на 6–8 м, а майданчик окольного

міста – на 8–12 м. Із трьох сторін (за винятком північної, звернутої до річки) городище оточене потрійною оборонною лінією, що складається з валів та ровів. З напільної сторони весь мис додатково укріплений неглибоким ровом.

Городище майже повністю розкопала експедиція під керівництвом М. К. Каргера. Було вивчено конструкцію оборонних ліній, що оточували дитинець й окольне місто. Зовнішній вал окольного міста земляний, а внутрішній мав дерев'яні конструкції. Відкрито рештки дерев'яних клітей, що згоріли: 21 на дитинці та 29 на окольному місті. Це були зруби, поставлені в ряд щільно один поряд з одним, їх довжина – 3–5 м, ширина – 3–4 м. У насипі валу, який захищав дитинець з боку окольного міста, дерев'яних конструкцій не виявлено. Потужність культурного шару на городищі різна, на окремих ділянках вона перевищує 1,5 м. У зрубках та в культурному шарі на майданчиках городища виявлено величезну кількість речових знахідок та скелети людей, які загинули під час погрому фортеці в середині XIII ст. У колекції є сільськогосподарські знаряддя та ремісничі інструменти, побутові вироби, деталі одягу та прикраси, різноманітна зброя та деталі спорядження вершника й верхового коня. Окремі категорії знахідок були опубліковані [Медведев, 1966; Кирпичников, 1966; Кирпичников, 1966А; Кирпичников, 1971; Кирпичников, 1973]. Г. А. Пескова датує городище рубежем XII–XIII ст. – 1240 р. [Пескова, 1988, с. 16].

Поблизу від городища на обох берегах р. Гуски на 15 ділянках виявлено селища XII–XIII ст. [Демидко, 2008].

Рис. 90. План городища поблизу с. Городища Шепетівського району Хмельницької області. За Г. А. Песковою.

3.3. ПОЛІСЬКІ МІСТА ДУБРОВИЦЯ І СТЕПАНЬ

ДУБРОВИЦЯ

Дубровицький князь Гліб Юрійович згадується в літописі під 1183 р. [Літопис Руський, 1989, с. 333; ПСРЛ, т. II, 631]. А отже, Дубровиця в цей час була центром удільного княжіння. У старій частині м. Дубровиці, на високому лівому березі Горині, збереглося небагато об'єктів, які можна використати для відтворення історичної топографії середньовічного міста. Виділяється лише мисова ділянка, на якій стоїть дерев'яна Миколаївська церква (рис. 91, А). Із півдня вона відокремлена від продовження корінного берега глибоким яром, а відгалуження цього яру на північний захід, імовірно, є рештками давнього оборонного рову. Ю. В. Кухаренко, який обстежив центральну частину Дубровиці в 1954 р., припускав, що давнє городище займало саме цей мис і територію на північ від нього [Кухаренко, 1961, с. 34]. За 350 м на північ від Миколаївської церкви ділянка високого корінного берега також обмежена потужним яром, а далі на підвищенні стоїть костел Іоанна Хрестителя (рис. 91, Б). П. О. Раппопорт підтримав думку, що городище займало ділянку неправильної форми, обмежену з боків ярами, на високій терасі лівого берега р. Горині [Раппопорт, 1967, с. 75–76],

Короткий опис Дубровицького городища уміщено в «Археологической карте Волынской губернии» В. Б. Антоновича: «насипане городище 6,5 сажнів висоти і 35 сажнів в окружності» [Антонович, 1901, с. 46]. Виходить, що це підвищення мало в діаметрі лише близько 12–15 м. Такий кургано-подібний насип позначений на плані містечка, виготовленому в 1855 р.; він розміщувався на краю берегової тераси приблизно посередині між Миколаївською церквою і костелом Іоанна Богослова [Михайлишин, 2000, с. 143]. У середині XIX ст. ця територія була зайнята парком власників Дубровиці графів Плятерів, і, очевидно, вказане підвищення було спеціально сформованою ділянкою паркового ландшафту. Тому немає достатніх підстав визначати його як городище літописної Дубровиці, як це робить, наприклад, П. Ф. Лисенко [Лысенко, 1974, с. 177–178].

Край берегової тераси поблизу Миколаївської церкви обстежили І. К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 58] та автор у 1988, 1992 рр. [Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 22; Прищеп, Звіт за 1992 р., с. 30–31]. У 2012–2014 рр. дочірнє підприємство «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України провело археологічні експертизи в центральній частині м. Дубровиці [Прищеп, Харковець, Звіт за 2012 р., с. 13–19; Прищеп, Харковець, Ткач, Звіт за 2013 р., с. 10–14]. Встановлено, що на ділянках уздовж краю берегової тераси, на північ від Миколаївської церкви, культурний шар повністю знятий під час будівництва підприємства райсільгоспхімії у 50–60-х роках XX ст., у шурфах під шаром будівельного сміття на глибині 0,3–0,4 м залягає материковий жовтий пісок. У перевідкладеному стані домонгольські матеріали зібрано під

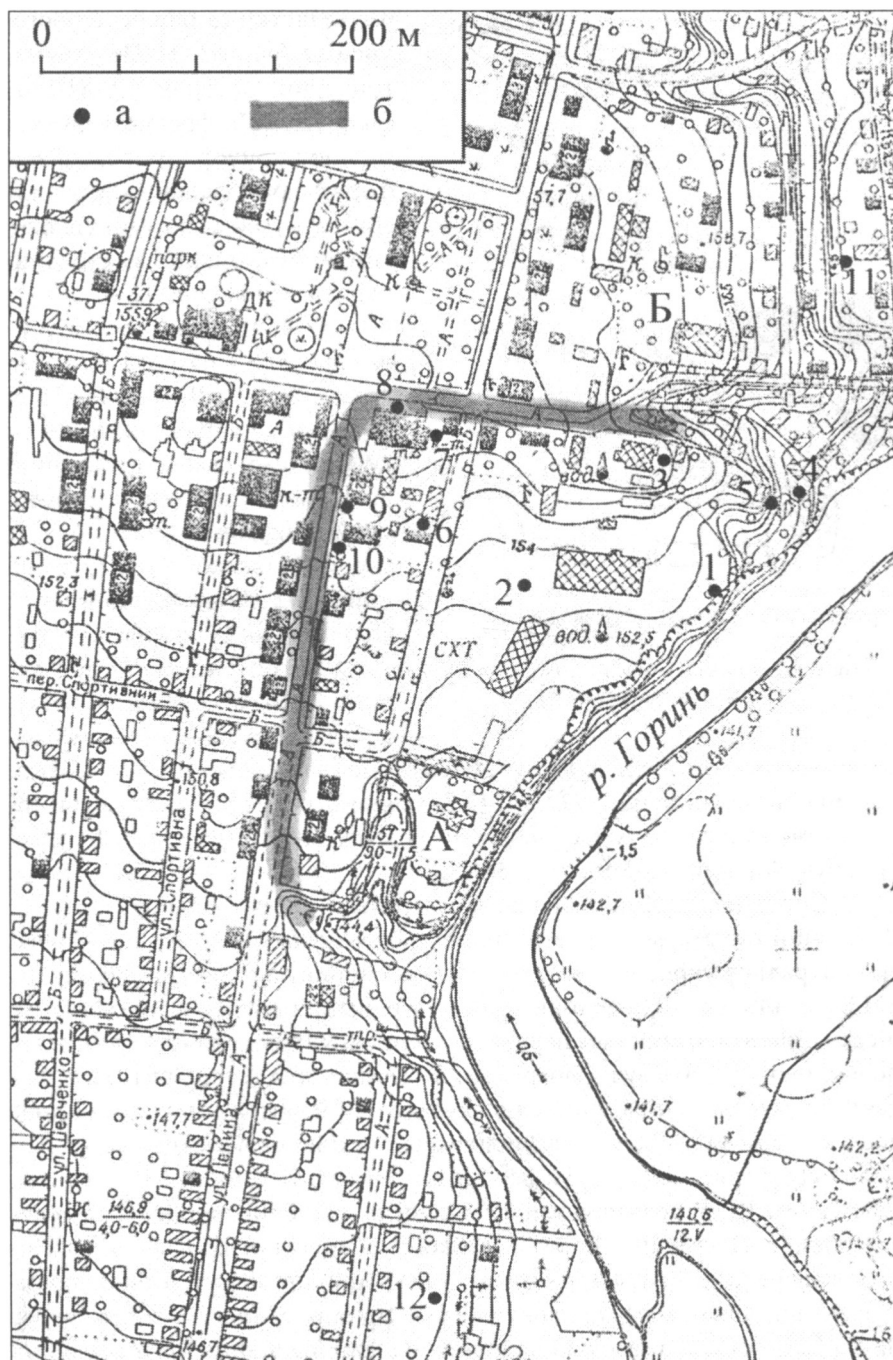

Рис. 91. План центральної частини м. Дубровиці:

А – Миколаївська церква;

Б – Костел Іоанна Хрестителя.

Умовні позначення: а – археологічні шурфи; б – вірогідна лінія середньовічних укріплень.

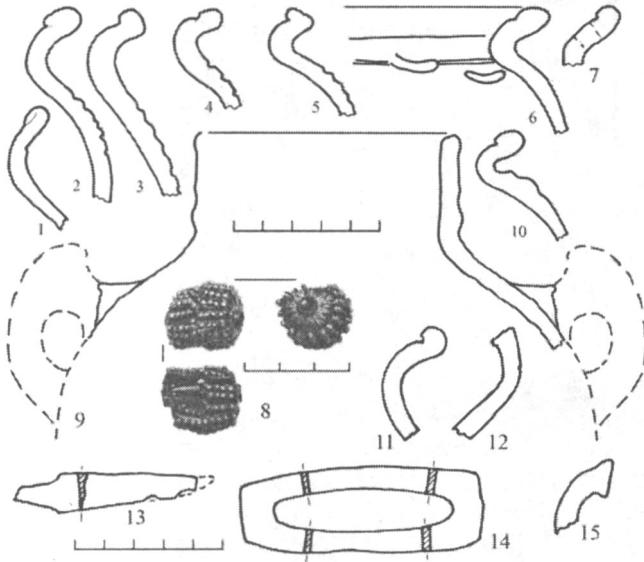

Рис. 92. Знахідки із археологічних експертиз і розвідок у м. Дубровиці: 1–8 – зачистка берегового урвища на вул. Набережній; 9, 10 – вул. Миру, 5; 11–14 – вул. Набережна, 12; 15 – на північ від костелу.

час зачистки схилів берегового урвища (рис. 91, 1). Це уламки гончарних посудин XII–XIII ст. (рис. 92, 1–7), фрагмент ручки північнопричорноморської амфори, уламок скляного браслета, срібна намистина «мінського типу», бочкоподібна, дротяна, вкрита зерню (рис. 92, 8).

У шурфі, що розміщувався за 100 м на захід від краю тераси (рис. 91, 2), на глибині від 0,75 м до 1,2 м простежено культурний шар, слабко насичений дрібними шматками печини та уламками гончарного посуду епохи Київської Русі. Далі на північ, на ділянках, що на вул. Набережній, у шурфі під час експертизи (рис. 91, 3) простежено рештки піщаного насипу, вірогідно, оборонного валу, а на

краю берегового узвишся (рис. 91, 4, 5) зібрано уламки посудин XII–XIII ст., залізні ніж і кресало (рис. 92, 11–14). Знахідки XII–XIII ст. трапилися в порушеному культурному шарі на ділянках на вул. Миру (рис. 91, 9, 10; 92, 8, 9) та вул. Воробіївській (рис. 91, 6, 7).

Спостереження за особливостями рельєфу в центральній частині м. Дубровиці та матеріали археологічних експертиз дають змогу локалізувати центральну укріплену частину середньовічного поселення [Прищеп, 2013А, с. 145–146]. Південний край цієї території визначає низовина на південь від Миколаївської церкви, а з півночі укріплення обмежував яр, по якому проходить вул. Набережна. Довжина укріпленої території із південного заходу на північний схід близько 350 м, а максимальна ширина досягає 160–180 м. Тому площа центральної укріпленої частини середньовічної Дубровиці може бути 2,5–3,0 га. Посадські райони XII – першої половини XIII ст. розміщувалися на південь і на північ від центрального укріплення. Поселення епохи Київської Русі виявлені під час археологічних експертиз на мисоподібному виступі корінного берега Горині, що на південь від Миколаївської церкви на вул. Кривій, 12 (рис. 91, 12), а також на берегових схилах на схід і на північ від костелу Іоанна Хрестителя, на ділянках на вул. Червоного Хреста, 20 (рис. 91, 11) та на вул. Мічуріна, 30. Поблизу костелу Іоанна Хрестителя знайдено уламки гончарних горщиків «курганного типу» (рис. 92, 15), а це значить, що слов'янське поселення на території Дубровиці існувало в X ст.

СТЕПАНЬ

Степань згадується в Іпатіївському літописному зводі як центр удільного князівства в записі про події 1292 р.: «Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди, од малого і до великого, і став княжити замість нього син його Володимир» [Літопис Руський, 1989, с. 452; ПСРЛ, т. II, с. 938]. Пізніше «Степань на Горині» названо серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1950, с. 219, 224, 235].

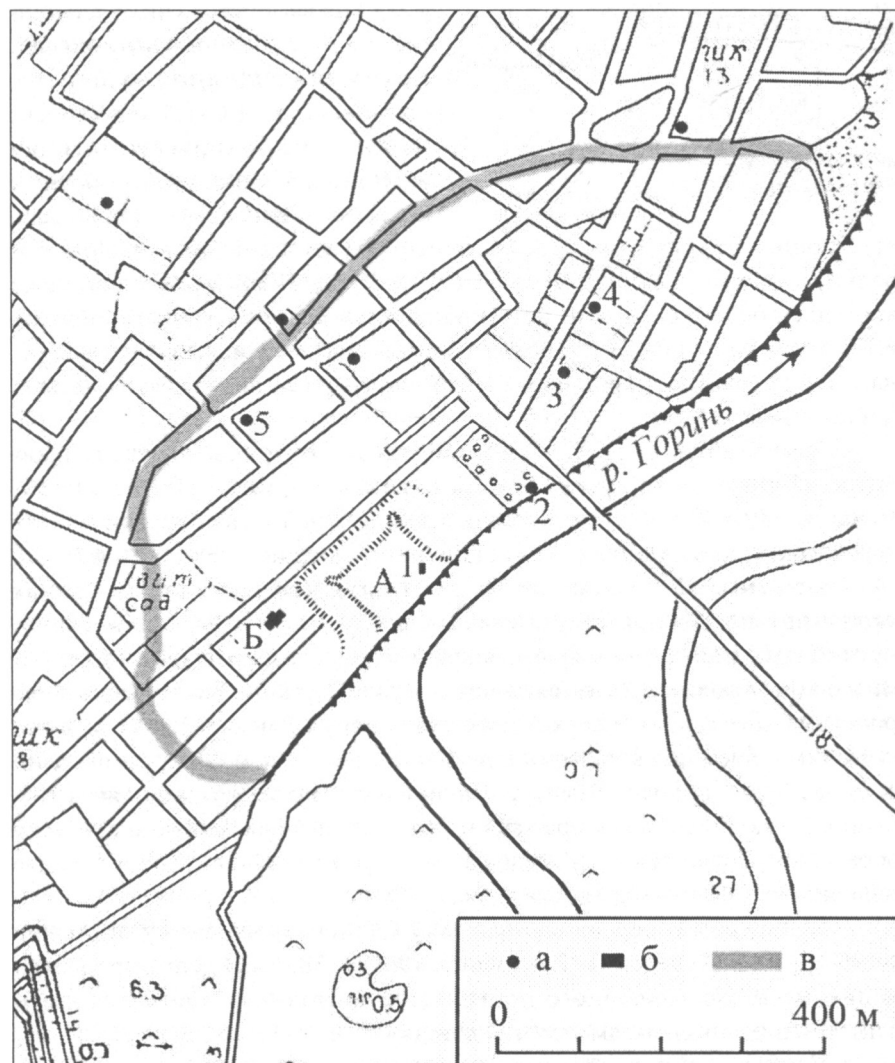

Рис. 93. План центральної частини смт Степані:

А – замок; Б – Троїцька церква.

Умовні позначення: а – археологічні шурфи; б – розкоп; в – лінія оборонного рову пізньосередньовічного міста.

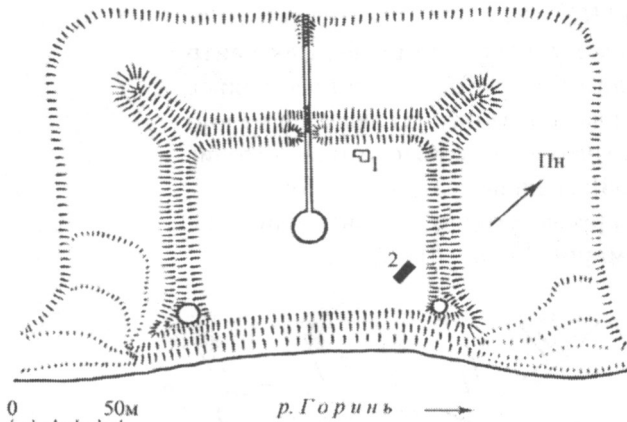

Рис. 94. План Степанського замку:

1 – руїни цегляної будівлі; 2 – розкоп 1981 р.

У старій частині Степані є давнє замчище, яке було центральним укріпленням за литовсько-польської доби (рис. 93, А). Рештки зовнішньої лінії давніх міських укріплень показані на плані Степані, виконаному в 30-х роках XIX ст. [РГИА, л. 41]. Це чітко позначена смуга низини по лінії оборонного рову. Під час обстеження території міста у 2012 р. сліди рову у вигляді понижених ділянок із перепадом висот до 1,0–1,5 м виявлені на північно-західному відтинку укріплень. Зовнішня лінія оборони починалася від низовини на південь

від Троїцької церкви (рис. 93, Б), проходила на північ до вул. Довгої й далі продовжувалася по дузі сучасної вул. Олени Теліги на схід до краю корінного берега р. Горині. Довжина ділянки корінного берега, обмеженого оборонним ровом, становить близько 800 м, а максимальна ширина – 350 м. Розміри укріпленої міської території за литовсько-польської доби – близько 25 га.

Замчище обстежували в 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітники Городецького музею [Археологическая летопись..., 1899, с. 213; Антонович, 1901, с. 45]. Його опис подано в роботі О.М. Годованюк, присвяченій характеристиці бастионних замчищ Волині [Годованюк, 1980, с. 85–87].

Степанський замок належить до групи дерево-земляних бастионних укріплень із планом правильної геометричної форми (рис. 94). Майже прямокутний замковий двір розмірами 80×60 м із трьох сторін оточений земляними валами та ровами. На кутах валів є потужні бастиони. Висота валів щодо рівня сучасної денної поверхні замкового двору – близько 3,5–4,0 м, а над сучасним рівнем дна рову вони піднімаються на 9–11 м. У перетині насип валу має форму трапеції. У центрі північно-західного валу була цегляна в'їзна башта. Це укріплення відображає загальноєвропейські тенденції розвитку оборонного зодчества. О.М. Годованюк датує його кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Годованюк, 1980, с. 87].

Культурний шар на майданчику Степанського замку обстежив у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 38]. Знайдені тоді уламки давньоруського гончарного посуду дали досліднику змогу пов'язати з літописним поселенням саме цю ділянку.

У 1981 р. на території замку провела розкопки археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею [Прищеп, Отчет за 1981 г.; Прищеп, 2013А, с. 146–149]. Розкоп розмірами 10×4 м розміщувався поблизу східного кута майданчика замку (рис. 94, 2). На цій ділянці потужність

культурних нашарувань становила 2,8–2,9 м, а нижче, під перехідним шаром залягав материк – щільний білий пісок. Вдалося виділити вісім послідовних стратиграфічних шарів, які в північній частині розкопу залягають майже горизонтально, а в південно-східній прорізани котлованом давньої будівлі, стіни якої були складені з цегли на вапняково-піщанистому розчині.

Стратиграфія нашарувань у розкопі (рис. 95): 1) шар дерну завтовшки до 0,2 м; 2) світло-коричневий гумусний ґрунт, залягає на глибині від 0,2 до 0,55 м, містить бити цеглу, скло, уламки посуду ХХ ст.; 3) темно-сірий пухкий ґрунт завтовшки 0,6–0,7 м, насичений битою цеглою, уламками глиняних посудин, коробчастих кахлів ХVІІ–ХVІІІ ст.; 4) шар будівельного сміття завтовшки 0,4–0,45 м, залягає до глибини 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні; тут зібрано шматки цегли-пальчатки, фракції вапняно-піщанистого розчину, уламки глиняного посуду та коробчастих кахлів ХVІІ ст.; 5) світло-сірий ґрунт, насичений попелом, речових знахідок у ньому мало, його товщина до 0,2–0,3 м; 6) шар, що сформувався після великої пожежі; складається з попелу та вугілля, залягає до глибини 1,85–1,9 м, насичений уламками світло-глиняного посуду та іншими знахідками ХVІІ ст.; 7) світло-коричневий ґрунт завтовшки 0,5–0,6 м, дуже щільний, насичений шматками печини та уламками керамічних виробів ХІV–ХVІ ст.; 8) темно-коричневий ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, залягає до глибини 2,8–2,85 м, насичений знахідками епохи Київської Русі.

У нижньому культурному шарі переважають фрагменти глиняного посуду. Більшість горщиків мають опуклі плічка, плавно вигнуту шийку, відігнуті назвні вінця із внутрішньою округлою закраїною (рис. 96, 8–14). Вінця з таким профілем з'явилися наприкінці ХІ ст. й особливо були поширені в ХІІ–ХІІІ ст. У цьому шарі знайдено уламки семи скляних браслетів: чотири кручені та три гладенькі, три чорного кольору, інші – зелені (рис. 96, 15). Трапилися прясельця, виготовлені із рожевого шиферу та зі стінки посудини (рис. 96, 16, 17). Зібрано також невелику серію вінець із зовнішньою закраїною (рис. 96, 1, 2). Вони належать горщикам так званого «курганного типу», які були поширені від ІХ до початку ХІ ст.

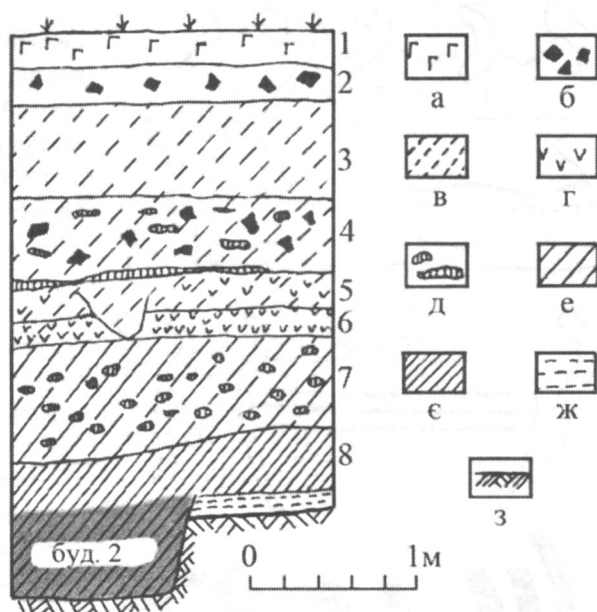

Рис. 95. Профіль ділянки західної стінки розкопу на території Степанського замку.

Умовні позначення: а – дерновий шар; б – бита цегла; в – темно-сірий ґрунт; г – вугілля і попіл; д – суглинок; е – сірий ґрунт; є – темно-коричневий ґрунт; ж – передматериковий шар; з – материк.

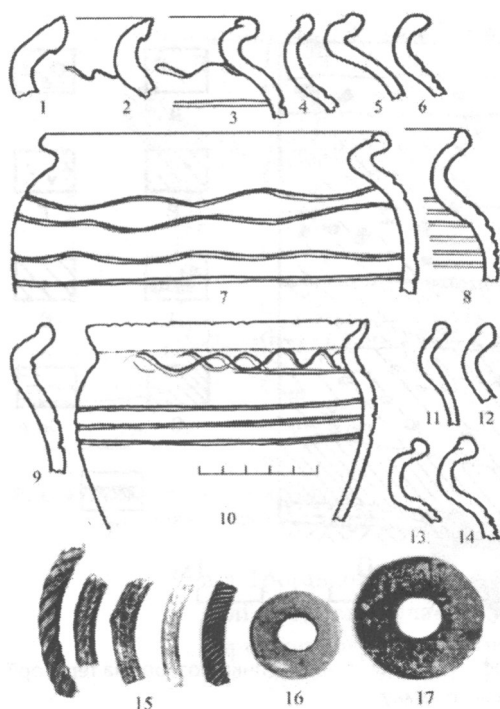

Рис. 96. Знахідки із розкопу на території Степанського замку:
1–14 – глиняний посуд; 15 – скляні браслети;
16 – прясельце із рожевого шиферу; 17 – прясельце із стінки посудини.

лежали на захід і північ від центральної укріпленої частини. Приблизна площа поселення епохи Київської Русі становила 4–5 га.

Малюнок 1. Степань. Руїни замку.

Наполеон Орда. Аquareль, олівець. 1862–1876 рр. Національний музей у Кракові.

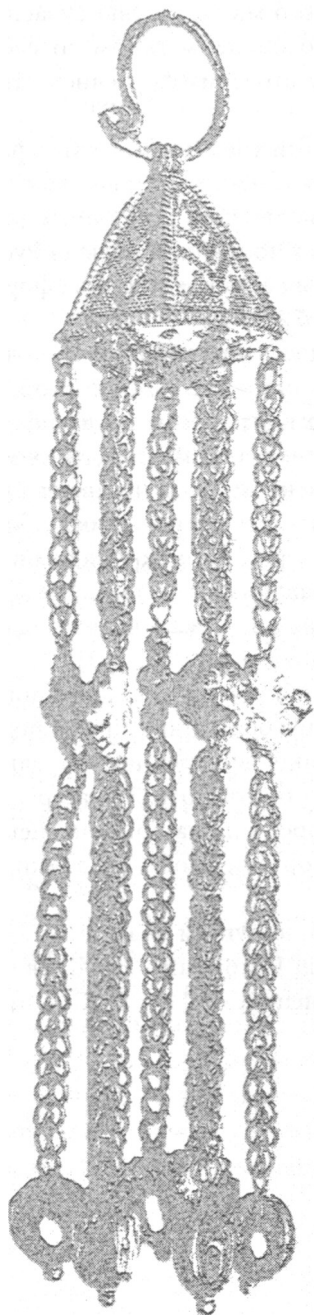
У розкопі на території Степанського замку виявлено сліди поселення X ст., матеріали XI ст. тут відсутні, однак досліджено насичений культурний шар XII–XIII ст. Із цим шаром пов'язана заглиблена в материк будівля 2, яку розкопано лише частково. В її заповненні зібрано серію вінець гончарних горщиків другої половини XII – першої половини XIII ст. (рис. 96, 3–7).

У 2011–2012 рр. дочірнє підприємство «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України провело археологічні експертизи в історичній частині смт Степані. На ділянках, що на вул. Київській, 4 і 8, у шурфах простежено культурні нашарування потужністю понад 2 м (рис. 93, 3, 4), однак матеріалів епохи Київської Русі не виявлено. Знахідки XII–XIII ст. виявлені під час обстеження берегового урвища на північ від замку (рис. 93, 2) та під час охоронних робіт у 2012 р. на захід від замку, на вул. Довгій, 55 (рис. 93, 5).

За результатами проведених археологічних досліджень можна зробити висновок, що ядро літописного міста (дитинець і окольне місто) розміщувалося в межах мисової ділянки, де стоїть Троїцька церква (рис. 93, Б) і Степанський замок (рис. 93, А), а посадські райони

РОЗДІЛ 4

СТАНОВЛЕННЯ ПОГОРИНСЬКИХ МІСТ

Визначення соціального статусу давньоруських укріплених поселень залишається актуальною проблемою сучасної археології. Складність завдань, які виникають перед науковцем, що досліджує соціальні типи поселень, пов'язана, зокрема, з природою феодального суспільства. Для нього, як і для інших докапіталістичних суспільств, характерною рисою була багатокладність соціальних форм. Аналізуючи проблеми генези феодалізму в країнах Західної Європи, А. Я. Гуревич наголошував, що в період «класичного» середньовіччя соціальна багатокладність феодального суспільства не тільки не зникає і не згладжується, а ще більше посилюється і набуває нових рис. Тому дослідник робить висновок, що розвиток феодального суспільства проявлявся передусім у зміні співвідношень різних укладів [Гуревич, 2007, с. 196–198].

Міста Русі були розмаїті як за характером їх соціальної структури, так і за тією політичною роллю, яку вони відігравали. До цього потрібно додати, що під впливом економічного розвитку чи в результаті дії зовнішніх факторів окремі міста переходили з однієї категорії до іншої. Неоднорідність господарських і політичних умов у величезній країні обов'язково породжувала складну для узагальнення строкатість генези й розвитку міських форм [Пашуто, 1966, с. 98].

Тому виділення якоїсь однієї функції поселення достатньо умовне, адже більшість укріплених поселень мали кілька функцій навіть на найранішому етапі їх розвитку [Карлов, 1976, с. 41–44]. Однак чітке домінування однієї-двох функцій у кожному випадку дає змогу класифікувати поселення за соціально-економічними ознаками [Мельникова, Петрухин, 2011, с. 85].

Однією з таких функцій була оборонна. У більшості країн середньовічної Європи міста вирізнялися тим, що мали укріплення. Ф. Бродель стверджував, що навіть у XV–XVIII ст. оборонні укріплення були найбільшою зовнішньою відмінністю міста від села [Бродель, 1995, с. 423]. Міська стіна – типова ознака середньовічного міста, і в уяві сучасників нерідко стиралася різниця між містом як особливим типом поселення і різними іншими поселеннями, як-от бургом, оточеним фортечною стіною [Ястребицкая, 1995, с. 27].

На думку П. О. Раппопорта, важливими елементами, які характеризують городище, є схема його планування (проста чи складна), площа укріпленої частини, конструктивні особливості ліній оборони, характеристика культурного шару. Серед укріплених поселень Київської Русі дослідник виділив міста, феодальні та князівські замки й військові фортеці [Раппопорт, 1967, с. 185–194; Раппопорт, 1967А].

В. Й. Довженок більшість укріплених поселень уважав феодальними замками, частину – справжніми містами, а інші – сторожовими оборонними пунктами. Однак чітких археологічних критеріїв своєї класифікації дослідник не наводить. Він відзначав, що одне й те саме поселення може мати ознаки різних соціальних типів поселень: міста відігравали і роль оборонних пунктів; феодальні замки нерідко були сторожовими оборонними пунктами – градами; останні, у свою чергу, були укріпленими центрами феодальних володінь і водночас феодальними замками. Але кожен населений пункт мав свою основну соціальну рису, яка й визначала його приналежність до певного типу поселень [Довженок, 1975, с. 3].

Б. А. Тимощук запропонував такі найбільш суттєві археологічні критерії типологізації: 1) система й конструкція оборонних ліній городищ; 2) характер забудови їх внутрішніх майданчиків (внутрішнє планування); 3) місце городища в системі поселень, які його оточують. За матеріалами Північної Буковини науковець розділив городища на общинні центри, князівські (державні) фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, давньоруські міста [Тимощук, 1982, с. 5–14].

Використовуючи критерії, що їх запропонували вказані дослідники, проведемо соціальну типологію городищ Погориння, розділивши їх на три хронологічні групи: 1) IX–X ст.; 2) кінець X – XI ст.; 3) XII – перша половина XIII ст.

4.1. ГОРОДИЩА ВОЛИНЯН ІХ–Х СТ.

На Русі в останній чверті I тис. н.е. дослідники виділяють такі типи поселень: 1) сільські, переважно неукріплені поселення; 2) городища, які слугували, вірогідно, сховищами для навколишнього населення; 3) центри територіально-адміністративних округів, святилища; 4) торгово-ремісничі поселення [Мельникова, Петрухин, 2011, с. 85].

Оскільки поселення перших двох типів, за рідкісним винятком, не трансформувалися у феодальну епоху в міста, а відкриті торгово-ремісничі поселення не відомі в Погоринні, то найбільшу увагу привертають поселення третього типу, подальша еволюція яких виявляє їх протоміський характер.

У басейні Горині відомо 34 городища з культурними нашаруваннями кінця I тис. н.е. Окрім того, ще на 24 городищах немає культурного шару, але поряд із ними виявлено слов'яно-руські поселення. Тому такі укріплення відносимо до общинних городищ-сховищ (див. підрозділ 2.1; табл. 3).

На чотирьох городищах (Нетішин, Жорнів, Дюксин, Залужжя) знайдено ліпний та ранній гончарний посуд райковецької культури, а значить, вони були заселені не пізніше IX ст. На інших городищах виявлено матеріали X ст. Саме на X ст. припадає масове будівництво укріплень у Погоринні. Такі тенденції простежуються на всій території Південної Русі. У багатьох регіонах укріплення-городища стають основним компонентом населених пунктів, навколо них існували неукріплені поселення. Укріплення були необхідним засобом захисту населення і племінної території від зовнішньої загрози [Кучера, 1999, с. 148–149].

Більшість городищ IX–X ст. у басейні р. Горині розміщені на Волинській височині на обох берегах Горині та в басейнах її лівих приток – Збитинки, Усті, Стубли, Путилівки (рис. 97). Тут їх нараховується 41. Значно менше укріплень цього часу відомо у верхів'ях Горині (вісім) та на Волинському Поліссі (вісім). На Волинській височині по басейнах рік городища розміщені досить рівномірно, відстань між ними становить 5–12 км. Слід зазначити, що слов'яни будували укріплення не лише на берегах Горині та її найбільших приток, а й у верхів'ях малих річок і струмків.

У межах Волинського Полісся над Горинню маємо дані про шість общинних укріплень IX–X ст.: Дюксин, Бичаль, Злазне, Великий Мидськ, Кричильськ, Городець [Прищепа, 2013А]. До цього переліку слід додати Степань, де під час розкопок на замчищі литовсько-польської доби, окрім численних матеріалів XII–XIII ст., були виявлені також уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. Ці общинні городища розміщені ланцюжком від Дюксина до Городця на відстані 9–11 км одне від одного. Лише городище біля с. Бичалі віддалене від Степаня на 20 км. Однак приблизно на півдорозі між ними є с. Збуж, де зберігся курганний могильник X–XI ст. [Власова, 1961]. Імовірно, наприкінці I тис. тут також був общинний центр.

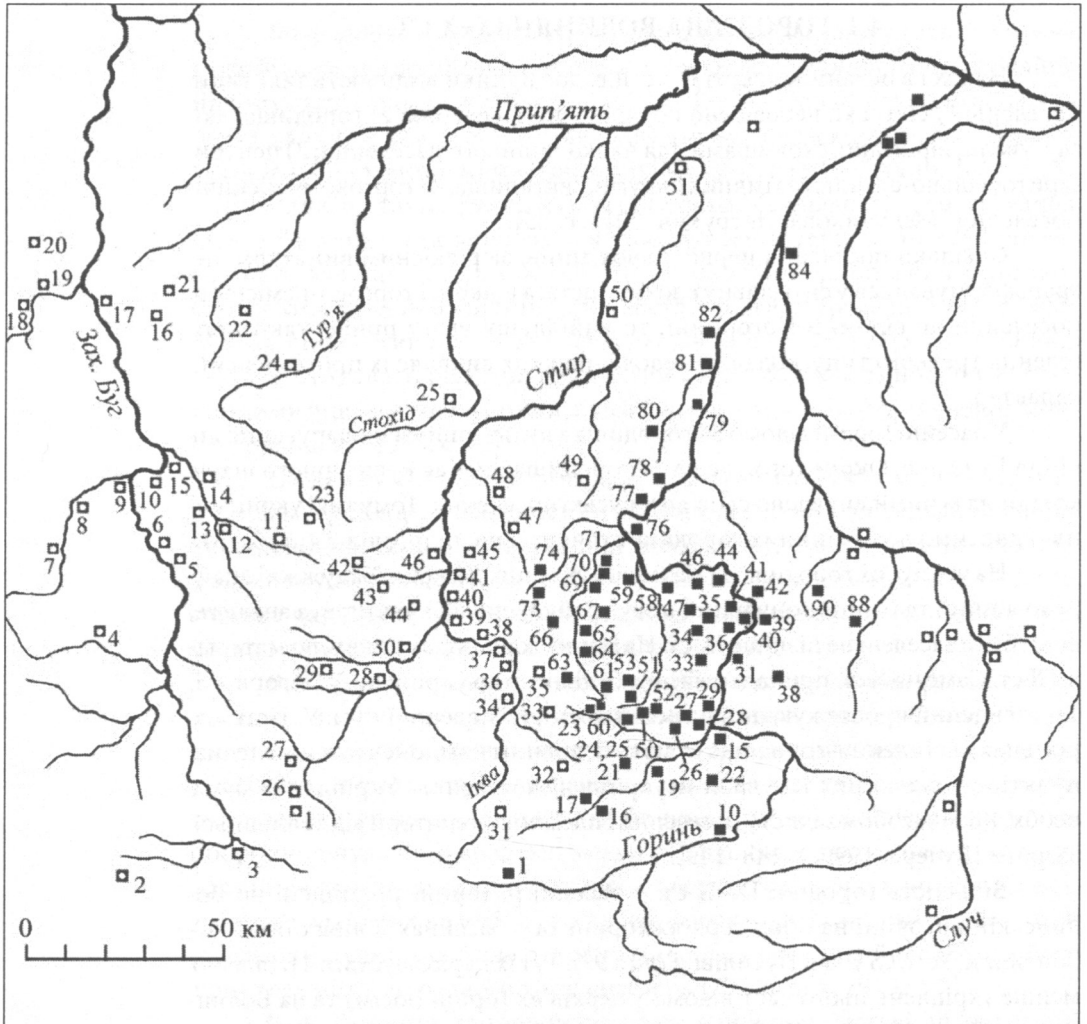

Рис. 97. Городища IX–Х ст. між ріками Західним Бугом і Горинню.

Басейн Західного Бугу: 1 – Пліснеськ; 2 – Рокитне; 3 – Буськ; 4 – Белз; 5 – Заставне; 6 – Литовеж; 7 – Чермно; 8 – Тербеинець; 9 – Грудек Надбужний; 10 – Ізів; 11 – Локачі; 12 – Бужковичі; 13 – Зимне; 14 – Володимир-Волинський; 15 – Устилуг; 16 – Любомль; 17 – Гуца; 18 – Городище; 19 – Сайчице; 20 – Тарнув.

Басейн Верхньої Прип'яті: 21 – Головне; 22 – Смідин; 23 – Затурці; 24 – Турійськ; 25 – Іванівка.

Басейн Стиру: 26 – Олесько; 27 – Оплицьке; 28 – Перемиль; 29 – Брани; 30 – Боремель; 31 – Кременець; 32 – Мала Іловиця; 33 – Іваниничі; 34 – Дитиничі; 35 – Мирогоща; 36 – Дубно; 37 – Коблин; 38 – Муравиця; 39 – Торговиця; 40 – Боремець; 41 – Яловичі; 42 – Кошів; 43 – Горзвин; 44 – Городище; 45 – Лище; 46 – Луцьк; 47 – Арматнів; 48 – Конопелька; 49 – Берестяне; 50 – Бабка; 51 – Зарічне.

Басейн Горині (нумерація за каталогом): 1 – Лози; 10 – Михнів; 15 – Нетішин; 16 – Бриків; 17 – Васьківці; 19 – Зіньки; 22 – Плучне; 24, 25 – Будераж; 26 – Точевики; 27 – Радужне; 28 – Острог; 29 – Розваж; 31 – Башине; 33 – Новосілки; 34 – Глинки; 35 – Антопіль; 36 – Томахів; 38 – Глибочок; 39 – Гоца; 40 – Горбаків; 41 – Дорогобуж; 44 – Шубків; 46 – Козлин; 47 – Біла Криниця; 50, 51 – Дермань; 52 – Верхів; 54 – Кунин; 58 – Шпанів; 59 – Грабів; 60 – Мізочок; 61 – Стеблівка; 63 – Листвин; 64 – Варковичі; 65 – Жорнів; 66 – Кораблище; 67 – Грушвиця; 69 – Пересопниця; 70 – Білів; 71 – Смержів; 73 – Посників; 74 – Пітушків; 76 – Дюксин; 77 – Бичаль; 78 – Злазне; 79 – Степань; 80 – В. Мидськ; 81 – Кричильськ; 82 – Городець; 84 – Залужжя; 88 – Корець; 90 – Стовпін.

Майже всі укріплення племінного періоду в басейні Горині були збудовані на мисах, лише два – на останцях (Теремне, Варковичі) і три – на підвищеннях у заплавах річок (Нетішин, Дюксин, Залужжя). Планування майданчиків таких укріплень зазвичай повторює природні рубежі мисів і підвищень. Лише дві пам'ятки, що розміщені на рівнині, мають правильну геометричну форму: городище біля с. Великого Мидська овальне в плані (рис. 19), а укріплення біля с. Глибочка округле (рис. 20). Горбаківське й Шубківське городища були збудовані на краю берегової тераси, їх майданчики захищені валом із напільної сторони, у плані вони мають відповідно чотирикутну форму з округленими кутами (рис. 18) та форму сегмента (рис. 98).

Площа більшості городищ не перевищує 0,5 га, і мали вони лише один укріплений майданчик. Але частина з них складні, площею від 1 га до 7–10 га.

Прикладом такого складного городища X ст. є укріплення біля с. Точевиків. Його збудували на мисі, обмеженому з півночі долиною струмка, а з півдня й заходу – глибоким ярмом (рис. 99). Малий західний майданчик близький до чотирикутного в плані, розмірами 40×30 м, підвищується над заплавою струмка на 30 м. З напільної (східної) сторони він захищений валом заввишки до 3 м і ровом завглибшки до 5 м. З інших сторін схили майданчика ескарповані, а на рівні дна рову влаштовано терасу завширшки до 4–5 м. У північно-східній частині майданчика є заглиблення конічної форми, діаметром 7–8 м, імовірно, тут був давній колодязь чи цистерна для води. Другий майданчик округлий у плані, діаметром 75 м. Він оточений валом, висота якого з напільної сторони досягає 4 м. Перед валом із напільної сторони проходить рів завглибшки до 3 м. З інших сторін цей рів викопаний на схилі. Укріплені майданчики мають площу 0,12 га і 0,4 га. З напільного боку є ще дві лінії оборони, кожна з яких складається з дугоподібного у плані валу й рову перед ним. Уся площа городища становить 0,9 га. Культурний шар на обох майданчиках слабо насичений знахідками, однак на другому майданчику та поряд із ним, на південному схилі височини, помітні округлі заглиблення діаметром 2,0–3,5 м на місці котлованів давніх будівель. Одне

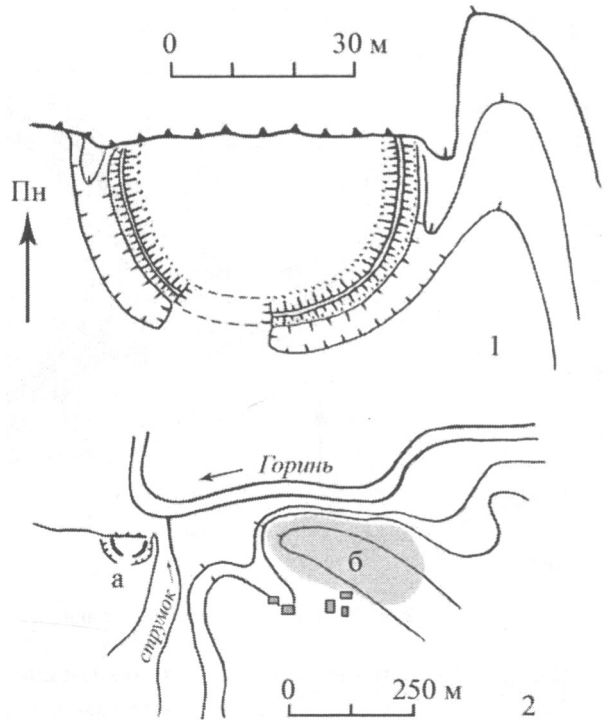

Рис. 98. Городище біля с. Шубкова:
1 – план городища; 2 – план місцевості із вказаними городищем (а) і відкритим поселенням (б).

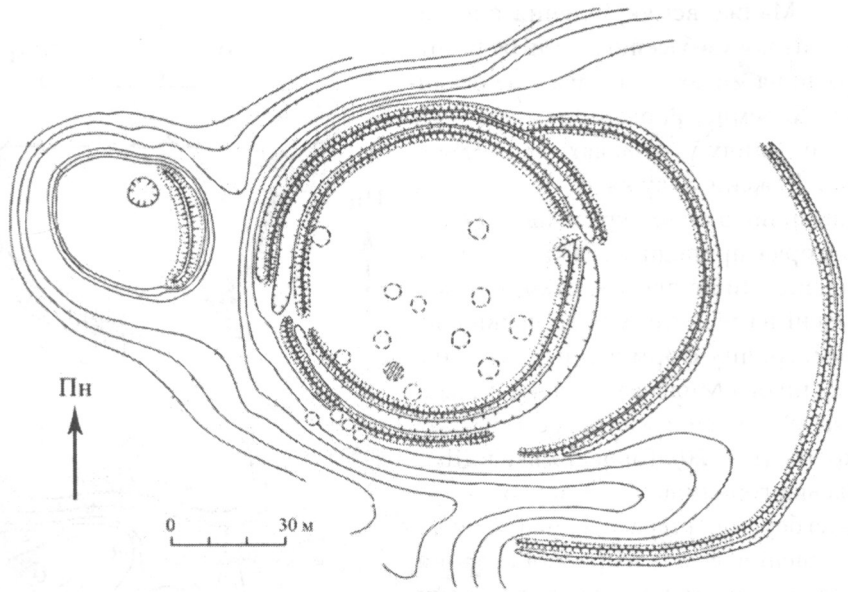

Рис. 99. Городище біля с. Точевиків.

з цих заглиблень було розкопане. Виявилось, що це рештки житла-напівземлянки X ст. із піччю-кам'яною [Прищеп, Звіт за 1993 р., с. 16–19].

Великі складні городища включають невелике укріплення площею до 0,35 га і значно більший другий укріплений майданчик. Це городища Зіньки (5 га) [Прищеп, Романчук, 2007], Томахів (0,9 га), Глибочок (2 га) (рис. 20), Гоща (2,3 га) [Раппопорт, 1967, с. 58–60], Грабів (5,5 га) (рис. 100).

До переліку найбільших укріплень у регіоні належить городище біля с. Будеража. Воно розміщене на західному кінці височини, оточеної з трьох сторін заплавою р. Світеньки (Збитинки). Мисовий майданчик городища підвищується над долиною на 70–75 м, має неправильну округлу форму, зумовлену природною формою гори; його розміри – 350×300 м, площа – 7 га (рис. 101). По периметру він оточений валом і ровом, висота валу із напільної (східної) сторони – 6–7 м. Друга лінія оборони проходить за 250 м на схід від мисового майданчика, вона включає прямолінійний відрізок валу й рову, які перетинали височину з півночі на південь. Південна ділянка цього валу зруйнована. Виявилось, що зі сходу фортеця була захищена додатковими лініями оборони, вони позначені на топографічній карті Генерального штабу РККА 1939 р. масштабу 1: 25000, для якої взяли за основу карту, виготовлену за матеріалами топографічної зйомки 1888 р. (рис. 102). На схід від великого укріпленого майданчика на карті показано чотири прямолінійні лінії оборони, які перетинають височину з півночі на південь. Внутрішня лінія, яка частково збереглася до нашого часу, складалася з двох паралельних валів. Кінці валів двох зовнішніх ліній були з'єднані додатковим валом, що проходив уздовж південного краю височини

й продовжувався на схід від зовнішнього валу. Відстань від східного краю мисового майданчика до зовнішньої оборонної лінії – 550 м. З огляду на ці дані площа всього городища могла становити 13–14 га.

П. О. Раппопорт висловив думку, що городище в Бударажі належить до раннього залізного віку [Раппопорт, 1965, с. 96–97]. Однак на обох майданчиках городища в підйомному матеріалі, окрім знахідок бронзового та раннього залізного віків, виявлено уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. [Прищеп, Отчет за 1984 г., с. 23; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2007 р., с. 51–52]. Отже, фортеця використовувалася в ранньому середньовіччі. Таку думку висловив раніше М. П. Кучера, спираючись на археологічні матеріали, що їх зібрав на городищі П. О. Раппопорт [Кучера, 1999, с. 141].

Подібну багаторядну систему оборони мало також Жорнівське городище, на ньому, окрім знахідок VIII–IX ст. і X ст., виявлено об'єкти та культурний шар XI – початку XII ст. Оскільки цю фортецю використовували не тільки в період племінного князіння, а й в епоху Київської Русі, то більш детальну її характеристику буде подано нижче.

Конструкція оборонних валів на обшинних городищах басейну р. Горині вивчена недостатньо. Розріз валу вдалося отримати під час обстеження городища-сховища в с. Грушвиці [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 19–21]. Там, де західний край укріпленого майданчика був зруйнований кар'єром, проведено зачистку на ділянці з уцілілим профілем валу (рис. 103, 1). Виявилось, що його було насипано на схилі, перепад висот давньої денної поверхні на відстані 6 м становив 1,2 м. Підшва валу відмічена із внутрішньої сторони прошарком материкового суглинку завтовшки 0,1–0,15 м, а із зовнішньої сторони – потужною підсипкою чистого материкового суглинку. Вище насип складається із

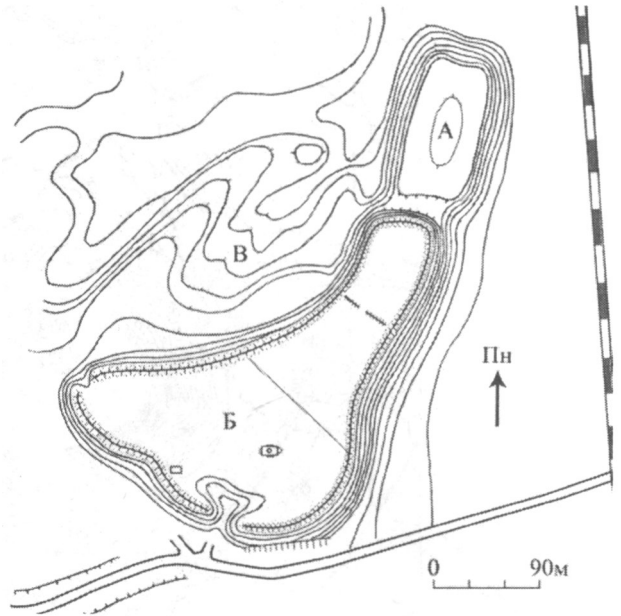

Рис. 100. Городище в с. Грабові.

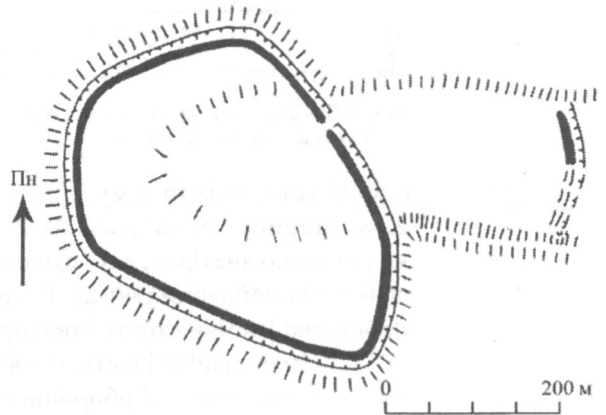

Рис. 101. Велике городище біля с. Бударажі.

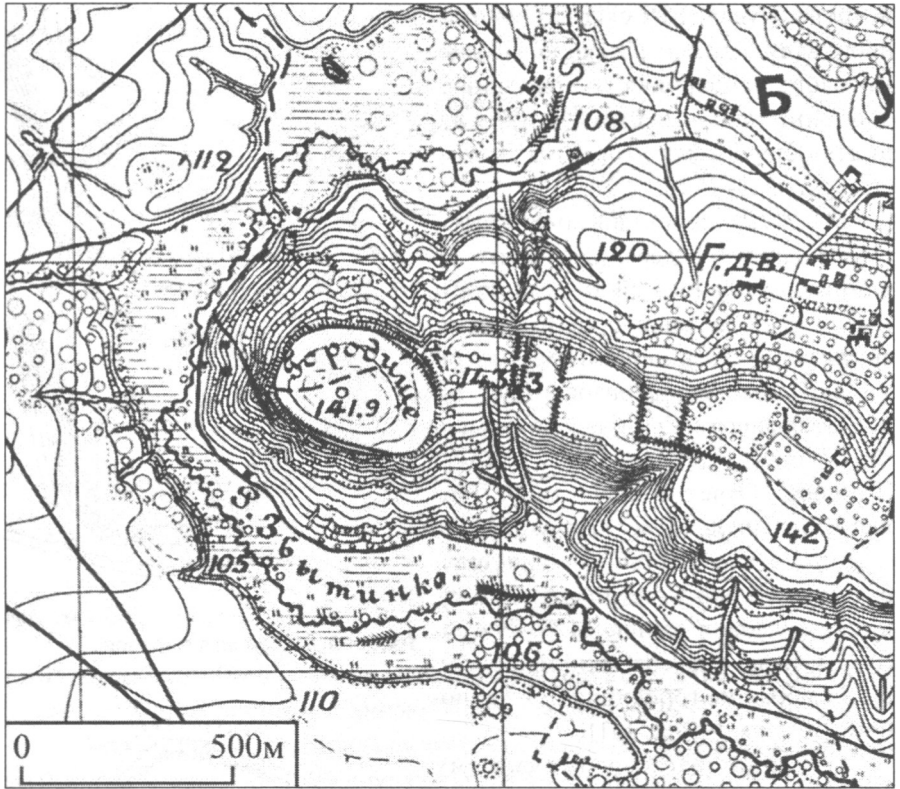

Рис. 102. План великого городища біля с. Будеража на військовій карті 1939 р.
Топографічна зйомка 1889 р.

суміші коричневого гумусного ґрунту й суглинку. Висота насипу валу – 2,4 м, ширина – 5,5 м (рис. 103, 2). У насипі і в похованому ґрунті під ним не виявлено знахідок, які б допомогли визначити час спорудження укріплення. На майданчику в шарі чорнозему потужністю до 0,6 м трапилися поодинокі уламки стінок давньоруських гончарних горщиків.

Зібрані дані свідчать, що вали слов'яни насипали із ґрунту, війнятого при спорудженні оборонного рову. Під час спорудження общинних укріплень у регіоні використання дерев'яних конструкцій у середині насипу валу не було поширеним.

Фортеці IX–X ст. у басейнах Горині й Стиру утворюють окрему територіальну групу, яку М. П. Кучера визначив як південноволинську, висловивши думку, що ці пам'ятки слід ототожнювати з найдавнішими укріпленнями волинян [Кучера, 1999, с. 140–142]. Ще одну територіальну групу складають городища, розміщені у верхній течії Західного Бугу, верхів'ях Прип'яті й на території Польщі, у межиріччі рік Західного Бугу та Вепру. Вони, ймовірно, належали літописним бужанам [Кучера, 1999, с. 132–136].

Літописні повідомлення свідчать, що попередниками волинян на цій території були дуліби й бужани. За однією з версій, волиняни отримали своє

ім'я від назви міста Волинь [Барсов, 1885, с. 101; Нидерле, 2000, с. 170; Седов, 1982, с. 94; Поппе, 1960, с. 56, 59]. Його локалізовано на лівому березі Західного Бугу в Городку-Надбужному, тут на мисі поблизу впадіння в Буг р. Гучви збереглося середньовічне городище [Куснеж, 2003, с. 16–21]. Однак назви сусідніх племен південно-західної групи утворені за природно-географічним принципом: «древляни», бо жили серед дерев, у лісах; «поляни» жили на відкритих безлісих місцевостях; «дреговичі» – жителі заболочених територій. Тому більш переконливою є думка, що племінна назва «волиняни» утворена від праслов'янського слова у значенні «мокрый», «вологий» [Етимологічний словник..., 1985, с. 34].

Під час переселення народів старі племена роздрібнювалися, і в результаті склалися нові спільноти на територіальній основі, що проявилось, зокрема, у майже повному зникненні старих племінних назв. Слов'янські етноніми раннього середньовіччя позначали утворення територіально-політичного характеру. Для дрібних територіальних спільнот найбільше підходить термін «племінне князівство», а для їх об'єднань – «союзи племінних князівств» [Горский, 1989, с. 19–20, 24].

Картографування городищ IX–X ст. між Горинню й Вепром дало змогу виділити дві територіальні групи, які можна зіставити з племінними князівствами волян (у басейнах Горині та Стиру) і бужан (у басейні верхньої течії Західного Бугу) (рис. 97). Цей висновок підтверджують і дані про розміщення курганних могильників X–XII ст., вони зосереджені в тих же районах, де й городища [Тимофеев, 1961; Седов, 1982, с. 94–101; Моця, 1990, с. 6–8].

Є думка, що басейни Горині й Стиру в X ст. заселяли лендзяни, згадані в «Баварському географі» і у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» [Плахонін, 2000, с. 128–130]. Однак питання про таке розміщення лендзян недостатньо аргументоване й залишається

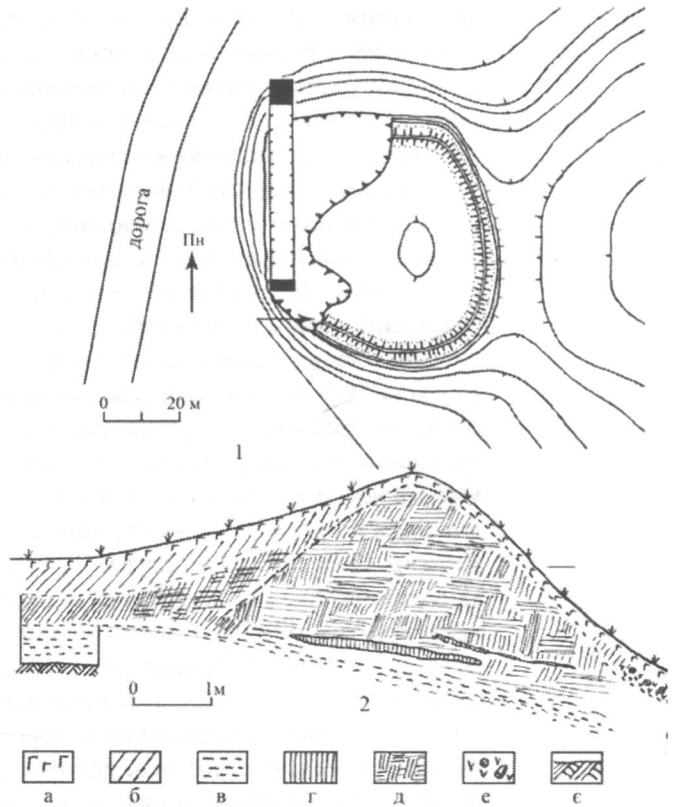

Рис. 103. Городище в с. Грушвиці:

1 – план; 2 – профіль валу.

Умовні позначення: а – дерн; б – чорнозем; в – коричневий ґрунт; г – підсіпки суглинку; д – насип валу (суглинок, змішаний з коричневим ґрунтом); е – вугілля і печина; є – материк.

дискусійним [Древняя Русь в свете зарубежных источников, т. II, 2010, с. 158–168; Древняя Русь в свете зарубежных источников, т. IV, 2010, с. 27–28]. Якщо лендзяни Костянтина Багрянородного і ляхи в «Повісті минулих літ» [ПСРЛ, т. II, с. 69] – одне й те саме племінне утворення, то його, очевидно, слід шукати на захід від Західного Бугу [Florek, 2009, s. 23–25].

На сході сусідами волинян були древляни. На думку Б. А. Звіздецького, кордон між ними проходив поблизу східного краю Волинської височини, між річками Корчиком і Горинню, а далі на північ перетинав р. Случ, так що верхів'я річок Льви та Ствиги належали древлянам [Звіздецький, 2008, рис. 1]. Південний кордон волинян збігався із вододілом між басейнами Прип'яті та Західного Бугу з одного боку і Дністровським басейном – з іншого.

М. П. Кучера поодинокі городища в поліських районах уздовж р. Горині (Городець, Залужжя) та р. Стиру (Бабка, Зарічне) відніс до групи дреговицьких пам'яток у басейні Прип'яті [Кучера, 1999, с. 136–142]. Як уже відзначалося вище, у нашому розпорядженні на ділянці Горині від впадіння в неї р. Стубли до впадіння р. Случі є дані ще про шість фортець – Дюксин, Бичаль, Злазне, Степань, Великий Мидськ, Кричильськ (рис. 97). Ці городища IX–X ст. розміщені ланцюжком уздовж Горині від північного краю Волинської височини до городища в Городці. Далі на північ тягнуться слабо заселені території, відстань від Городця до Залужжя становить 35 км, а до групи дреговицьких городищ у нижній течії Горині – близько 70 км. Вірогідно, городище біля с. Городця було крайнім північним укріпленням південноволинської групи городищ. Пограничні функції цієї фортеці підтверджує і її назва. Пункти із назвою «Городець» зазвичай тяжіли до рубежів земель: Городець на Радосині – кордон між Київською і Чернігівською землями; Городець на Острі – кордон між Чернігівською та Переяславською землями; Городець за 50 км на захід від Овруча – лежав на древлянсько-дреговицькому пограниччі [Сагайдак, 1998; Звіздецький, 1999]. Про перебування у Городці княжих дружинників свідчить поховання воїна з багатим набором ремінної гарнітури, виявлене в кургані № 3 під час розкопок наприкінці XIX ст. [Штейнгель, 1904, с. 150–152, табл. XII].

Картографування городищ IX–X ст. дає змогу зробити висновок, що північний край території дулібів-волинян визначають укріплення Городець на р. Горині, Бабка на р. Стиру, Турійськ на р. Турії, Смідин, Головне у верхів'ях р. Прип'яті.

Як свідчать археологічні джерела, перші слов'янські укріплення у Погоринні з'явилися у VIII–IX ст., але масове їх будівництво припадає на X ст. У той час у регіоні значно зростає кількість неукріплених поселень, поряд із ними формуються курганні могильники. Однією з причин помітного збільшення кількості поселень на Волинській височині в X ст. могло бути переселення слов'янського населення з півдня, із пограниччя лісостепової і степової зон. На це, зокрема, указує поява у комплексах кінця IX – початку XI ст. ліпних і гончарних посудин, прикрашених пролощеними лініями. Вони знайдені на багатьох пам'ятках межиріччя Горині й Стиру, зокрема

в Дорогобужі [Прищеп, 2011, рис. 142, 4–6], Пересопниці, Острозі (рис. 74, 5), Дубні [Прищеп, Ткач, Чекурков, 2006, рис. 4, 1], на таких городищах, як Уніас [Гаврилюк, 1994, рис. 9, 4, 5], Жорнів, Зіньки [Прищеп, Романчук, 2007, рис. 5, 7, 8], на відкритих поселеннях: Рівному, Птичі, Іванні, Млинові. Цей посуд за формою та особливостями орнаментативної близький до виробів салтово-маяцької культури [Плетнева, 1967, с. 114–134]. Найбільш імовірно, що знахідки з межиріччя Горині і Стиру слід віднести до виробів балкано-дунайської культури чи придунайського варіанта салтово-маяцької культури [Сміленко, 1991, с. 167].

Зворотні міграційні хвилі, що відображають повернення груп слов'ян із Подунав'я в Середнє Подніпров'я, на Прикарпаття і Волинь, простежуються за археологічними матеріалами раннього середньовіччя. Вихідцями із Подунав'я було заселене в VII–VIII ст. Пастирське городище [Приходнюк, 2005, с. 80–84]. Картографування знахідок дунайського походження на східнослов'янській території досить надійно свідчить, що в VII–X ст. мали місце багаторазові виходи слов'янського населення із Дунайського регіону [Седов, 2005, с. 537–557].

Наприкінці IX ст. в Причорномор'ї з'являються печеніги. Якщо в першій половині X ст. їхні стосунки з Руссю були переважно дружніми, то від часів князювання Святослава вони перейшли до стадії гострої конфронтації [Орлов, 1999, с. 179, 183; Толочко, 1999, с. 54–56]. У результаті нападів кочівників були спалені й покинуті поселення уличів у середній течії Південного Бугу, тиверців у Подністров'ї [Седов, 1982, с. 130, 132]. Якесь частина цих біженців могла поселитися на Волині.

Через воєнну загрозу населення змушене було будувати невеликі общинні укріплення, однак тоді ж з'являються і великі фортеці. У X ст. важливими племінними територіально-адміністративними центрами були поселення в Острозі, Жорнові, Пересопниці. Ці фортеці продовжували функціонувати і в наступний період, коли територія племінного союзу волинян була приєднана до держави Рюриковичів. Їх укріплення перебували, а наявних археологічних джерел недостатньо для характеристики планування й реконструкції первісних оборонних споруд.

Аналіз городищ зі складним плануванням, які були покинуті на рубежі X і XI ст. (Точевіки, Будераж), дає змогу зробити висновок, що в регіоні у племінний період функціонували великі фортеці з кількома заселеними майданчиками й багаторядними лініями оборони. Подібні великі городища з багаторядними лініями оборони відомі в басейні р. Стиру (Уніас, Мирогоща) [Гаврилюк, 2003; Прищеп, Ткач, 2003, с. 182–183, рис. 3], були поширені в Прикарпатті, найбільші з них розміщені в Підгірцях (літописний Пліснеськ), Крилосі (літописний Галич), Стільську [Кучера, 1999, с. 127–131; Филипчук, 2012, с. 207–212; Томенчук, 2008, с. 495–528]. Городища кінця I тис. н.е. з багаторядними лініями оборони відомі також у Південно-Східній Польщі [Poleski, 1996], Чехії [Профантова, 2008]. Ці прийоми оборонного будівництва використовувалися і в наступні століття.

Саме тому не можна погодитися з думкою Ю. Ю. Моргунова, що в епоху Київської Русі поява багаторядних ліній напільних укріплень у лісостеповій зоні зумовлена лише впливами зі сходу, з території Хозарської держави [Моргунов, 2009, с. 165–172].

4.2. УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ X–XI СТ.

Вивчаючи ранню історію міст епохи Київської Русі, археологи особливо увагу звертають на значні за розмірами городища. Величина укріпленої площі є одним із найважливіших елементів, які характеризують поселення, адже розміри заселеної території прямо пов'язані з чисельністю його жителів. П. О. Раппопорт уважав, що міський характер поселень з укріпленою площею понад 3 га виявляється досить чітко, а от соціальний тип невеликих городищ площею від 1 до 3 га установити значно важче [Раппопорт, 1967, с. 187–190]. А. В. Куза запропонував до міських поселень відносити укріплення з мінімальною площею 2,5 га [Куза, 1989, с. 56]. На думку М. П. Кучери, городища площею 2–4 га належать до залишків поселень міського типу, а наступна категорія «малі міста» об'єднує укріплені поселення площею від 4 до 10 га [Кучера, 1999, с. 177].

П. П. Толочко поділив давньоруські міста за розмірами на чотири групи, причому до четвертої групи він запропонував віднести дрібні городки площею від 1 до 2,5 га, до третьої – міста, укріплена площа яких дорівнювала від 2,5 до 10 га, до другої – міста площею від 10 до 50 га і до першої – найбільші міста площею понад 50 га [Толочко, 1989, с. 197].

Як бачимо, вчені розглядають площу 1–2,5 га як мінімальну для міських поселень часів Київської Русі. Проаналізуємо дані про городища в басейні р. Горині зі складним плануванням, на яких виявлено культурні нашарування кінця X–XI ст. Їх нараховується 16, у тому числі на Волинській височині – 12. Наголосимо, що лише два укріплення мають площу, меншу від 1 га (Лози і перше городище в Томахові), а розміри інших перевищують 2 га. Ці пам'ятки поділяємо на дві групи за розмірами дитинців: 1) із дитинцем площею від 0,1 до 0,5 га (Михнів, Зіньки, Острог, Глибочок, Гоща, Грабів, Клевань); 2) із дитинцем площею понад 1 га (Бриків, Дорогобуж, Дермань, Новомильськ, Листвин, Жорнів, Пересопниця).

Детальніше схарактеризуємо складні укріплення з дитинцями площею понад 1 га. Ця група викликає особливий інтерес, адже до неї належать городища чотирьох літописних поселень – Дорогобужа, Пересопниці, Шумська, Мильська. Окрім того, сюди включені не згадані в літописах фортеці в селах Жорнові й Листвині на р. Стублі, Дермані у верхів'ях р. Усті. Характеристика згаданих літописних поселень була подана в попередньому розділі монографії, тому зупинимось на аналізі археологічних джерел, здобутих під час досліджень Жорнівського й Листвинського городищ. Вони привертають до себе увагу ще й тому, що обидві фортеці були покинуті наприкінці XI – початку XII ст., на їх майданчиках виявлені добре

збережені культурні нашарування та об'єкти X–XI ст., а їх планова структура не зазнала змін у наступні історичні періоди.

Жорнівське городище розміщене в середній течії р. Стубли, воно займає мис, що підвищується на 60 м над заплавою річки. Фортеця була захищена складною системою оборонних ліній, її загальна укріплена площа – 7 га (рис. 104). На сьогодні 40% площі городища зруйновано кар'єром. Краще збереглося невелике укріплення біля північно-східного краю мису, воно чотирикутне в плані, з округленими кутами, розмірами 45×37 м, майданчик оточений по периметру валом, у центрі були помітні сліди западини, очевидно, на місці давнього колодязя [Сवेशніков, Нікольченко, 1982, с. 47]. До цього майданчика з південного заходу примикає другий майданчик розмірами 100–150×200 м, він був захищений по периметру потужним валом і ровом. На цих двох майданчиках виявлені культурні нашарування X–XI ст. З напільної південно-східної сторони збереглися ще дві лінії оборони, кожна на гребені височини включає два паралельні вали і рови, а на північному схилі – по одному валу з ровом. На ділянках, захищених зовнішніми оборонними лініями, не виявлено слов'яно-руського культурного шару. На північ від городища, на терасі, є поселення IX–XI ст. площею понад 4 га.

Під час обстеження пам'ятки в 1933 р. Ірена і Людвік Савицькі зібрали не тільки гончарну, а й ліпну ранньослов'янську кераміку, яку Л. Раугут датував VI–VII ст. [Rauhut, 1960, s. 257]. Але профілювання горщиків та наявність хвилястого орнаменту на плічках дає нам змогу віднести ці матеріали до райковецької культури й датувати їх VIII–IX ст. Ці знахідки свідчать про те, що територія мису була заселена не пізніше IX ст.

У 1986–1987 рр. були проведені рятівні розкопки біля північно-східного краю другого укріпленого майданчика. На ділянці виявлено внутрішній край оборонного валу, повністю досліджено три житла-напівземлянки: більш раннє з піччю-кам'яною датоване X ст., а два інші,

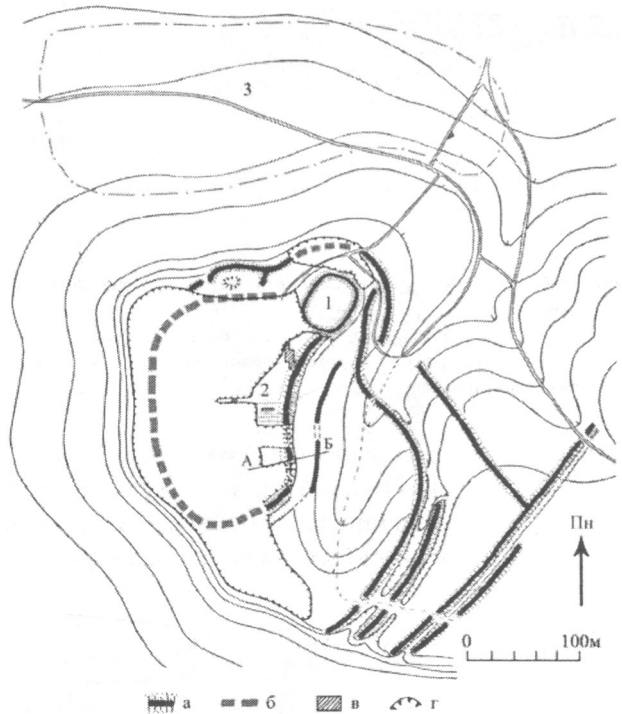

Рис. 104. План городища біля с. Жорнова:

1 – малий мисовий майданчик; 2 – великий мисовий майданчик;
3 – відкрите поселення.

Умовні позначення: а – оборонний вал; б – реконструйовані ділянки валу; в – розкоп; г – межі кар'єру.

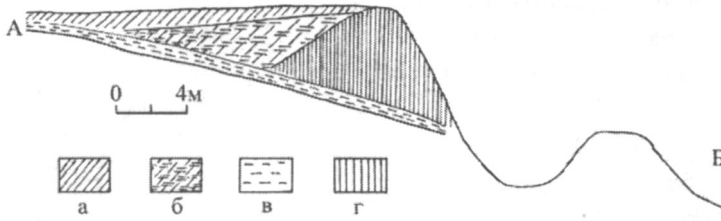

Рис. 105. Профіль східного валу великого мисового майданчика Жорнівського городища.

Умовні позначення: а – культурний шар; б – материковий суглинок, змішаний із гумусним ґрунтом; в – передматериковий ґрунт; г – первісний вал, насипаний із материкового суглинку.

становила близько 12 м, а висота досягала 5 м. Згодом було підсилено внутрішній схил валу, так що утворилася майже горизонтальна тераса завширшки 18–20 м. Під час розкопок під нею виявлено культурний шар і житло X ст., а на терасі досліджені житлові та господарські будівлі XI ст.

з печами, складеними з камення на глиняному розчині, містили матеріали XI ст. [Прищеп, 2009, с. 62–65].

Простежено два етапи будівництва оборонного валу великого мисового майданчика городища (рис. 105). Спочатку було насипано із материкового суглинку вал на природному схилі нижче від краю майданчика, його ширина

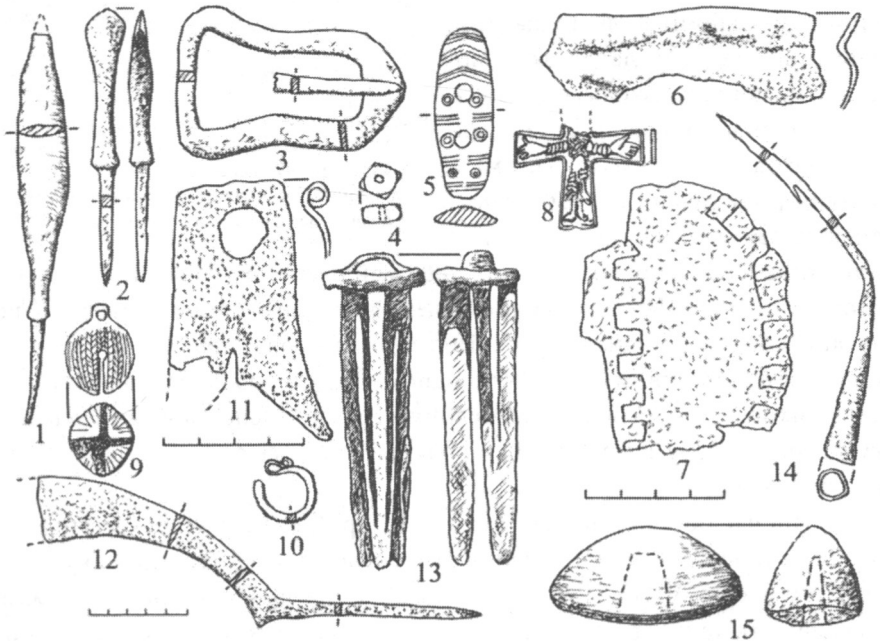

Рис. 106. Знахідки з Жорнівського городища:

1, 2, 14 – наконечники стріл; 3 – пряжка; 4 – намистина; 5 – застібка; 6, 7 – фрагменти казана; 8 – натільний хрестик; 9 – дзвінок; 10 – скроневе кільце; 11 – відерне вушко; 12 – серп; 13 – деталь замка від пуг; 15 – навершя руків'я меча.

1–3, 11–15 – залізо; 4 – рожевий шифер; 5 – кістка; 6–8 – бронза; 9, 10 – срібло.

1, 4, 14 – культурний шар на великому мисовому майданчику; 8–10 – культурний шар на малому мисовому майданчику; 5–7 – будівля 1; 13 – будівля 4; 2, 3, 11, 12, 15 – житло 5, верхні пласти заповнення.

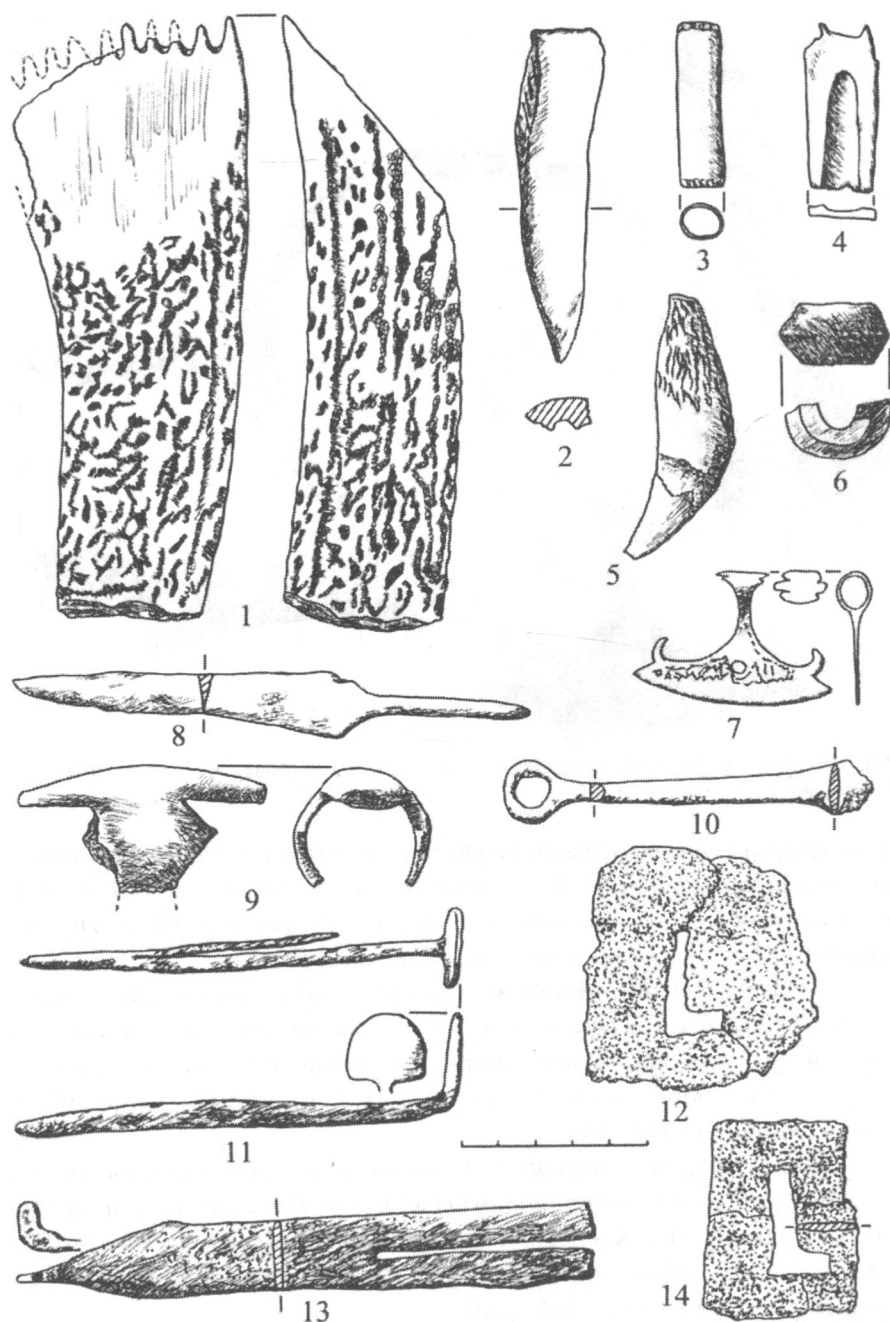

Рис. 107. Знахідки з житла 5, дослідженого на Жорнівському городищі:

1 – скребниця; 2 – проколка; 3, 4 – вироби; 5 – ікло ведмедя; 6 – прясельце; 7 – підвіска-амулет; 8 – ніж; 9 – втулка від сокири чи тесла; 11–14 – деталі замків. 1–4 – кістка; 6 – глина; 7 – бронза; 8–14 – залізо.

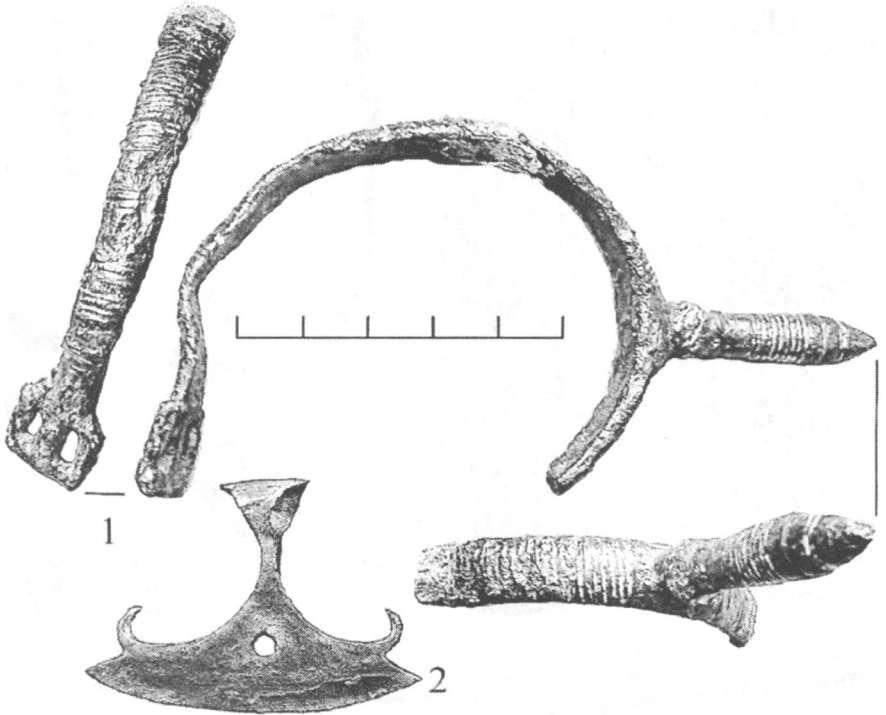

Рис. 108. Залізна шпора (1) і бронзова підвіска у формі сокири (2) із Жорнівського городища.

Ці спостереження дозволяють датувати реконструкцію валу великого мисового майданчика кінцем X – початком XI ст. [Прищеп, 2009, с. 61–62]. А укріплення малого мисового майданчика збудували пізніше, близько середини XI ст., на останньому етапі розвитку фортеці.

У колекції археологічних знахідок із розкопок на городищі, окрім уламків глиняного гончарного посуду, є знаряддя праці та побутові речі, зброя й предмети військового спорядження: наконечники стріл, деталь руків'я меча, шпора, уламки мідних казанів, підвіска-амулет у формі бойової сокири (рис. 106–108).

Ланцетоподібний черешковий наконечник стріли з упором (тип 62 за А. Ф. Медведевим) має пропорції пера 1:6 (рис. 106, 1), що є характерною ознакою для виробів IX – першої половини XI ст. [Медведев, 1966, 73–74]. А броневий наконечник стріли (рис. 106, 2) належить до типу 83 і датується XI ст. [Медведев, 1966, с. 81].

Знайдена шпора належить до типу I за класифікацією А. М. Кіричнікова, у таких виробів шип і скоба лежать в одній горизонтальній площині; шип сигароподібний, із поясками при основі, петлі прорізні прямокутні (рис. 108, 1). Більшість таких шпор датовані XI–XII ст. [Кіричников, 1973, с. 63–64]. Виріб із Жорнівського городища прикрашений

інкрустацією, виконаною дротом із кольорового металу.

Бронзова підвіска-амулет у формі бойової сокири (рис. 107, 7; 108, 2) належить до оберегів, які побутували на Русі в XI – на початку XII ст. [Боровський, 1992, с. 121–122; Макаров, 1992, с. 48].

Натільний мідний хрестик раннього типу на лицевій стороні має рельєфне зображення розп'ятого Христа, вдягненого в довгий хітон, із хрестоподібною пов'язкою на грудях (рис. 106, 8). На землях Київської Русі такі хрести поширилися із Великої Моравії, найбільш ранні знахідки з Новгорода датовані X ст., а основна маса виробів належить до XI ст. [Седов, 1988].

Наведені характеристики окремих знахідок указують на те, що в XI ст. у фортеці перебували воїни-дружинники. Після реконструкції на рубежі X–XI ст. заселеним був великий мисовий майданчик, а на північ від нього на терасі розміщувалося неукріплене поселення. Жорнівська фортеця занепадала після воєнного погрому на рубежі XI і XII ст. Про це свідчать велика кількість різноманітних речей, зокрема й цілих (вони трапилися в найбільш пізніх будівлях), і знахідка скарбу срібних прикрас (рис. 109) [Пелешишин, Чайка, 1991, с. 137–138].

Листвинське городище, розташоване на мисі у верхів'ях струмка, лівобережного допливу р. Стубли, складається з двох укріплених майданчиків – дитинця й окольного міста (рис. 6) [Раппопорт, 1967, с. 60–62]. Дитинець яйцеподібний у плані (180×140 м), площею близько 2 га, по периметру оточений валом заввишки 2–3 м, а з напільної (західної) сторони – до 5 м. Тут же проходить рів, який продовжується з південної сторони, а з північної сторони він перетворюється на терасу. З напільної сторони дитинець додатково захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 3 м та ровом. Другий укріплений майданчик розмірами 350×150 м лежить на височині на захід від дитинця, з напільного боку він захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 2 м та ровом. Уся площа фортеці – 7,5 га. Поряд із городищем виявлено сліди синхронних

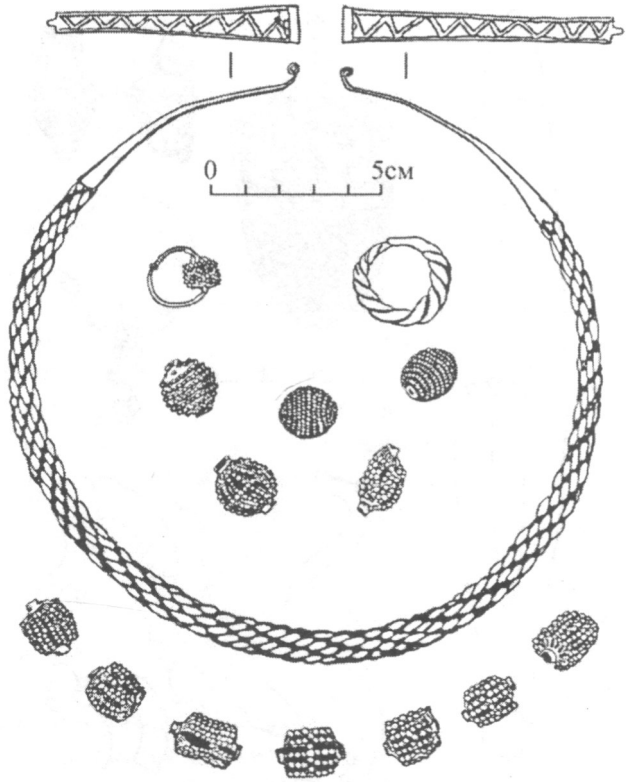

Рис. 109. Жорнівський скарб срібних прикрас.
За М. А. Пелешишиним, Р. М. Чайкою.

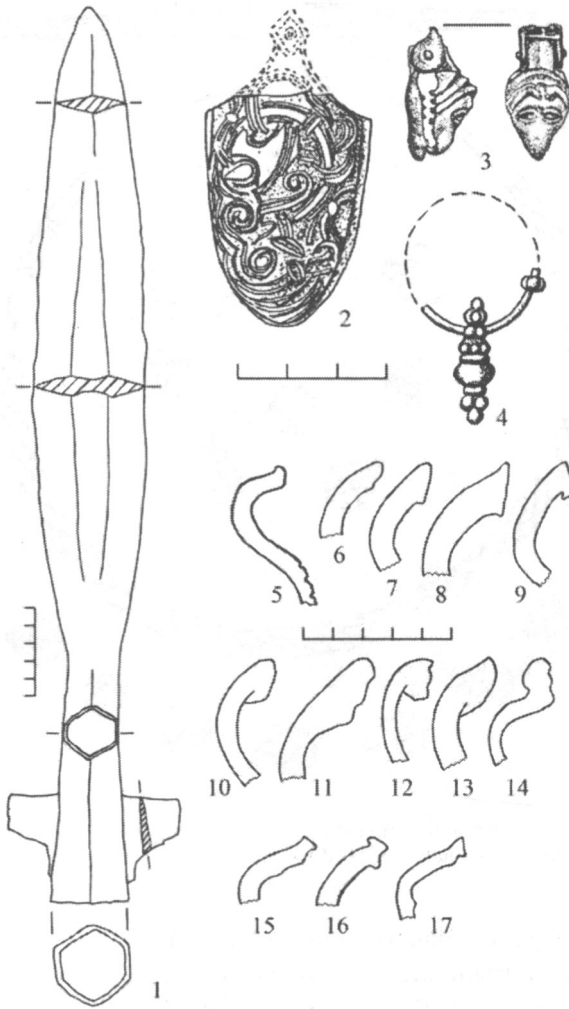

Рис. 110. Знахідки з Листвинського городища:

- 1 – наконечник списа; 2 – наконечник піхов меча;
 3 – прикраса кінської упряжі; 4 – сережка;
 5–17 – профілі вінець гончарних горщиків.
 1 – залізо; 2–4 – бронза; 5–17 – глина.

селищ, одне з них займало схил балки на північ від фортеці, інше лежало на схід від городища на мисі в урочищі Гострий Горб.

У 70-х – на початку 90-х років ХХ ст. розкопки пам'ятки проводила експедиція Львівського державного університету ім. І. Франка. На другому майданчику городища було відкрито близько 20 будівель, переважно жител-напівземлянок із печами-кам'янками. Виявлено сліди залізообробного та косторізного ремесел. Рештки наземних будівель розкопані також на дитинці [Чайка, 2009, с. 23–38]. Серед речових знахідок слід виокремити серію деталей орних знарядь (чересла, наральник). У колекції є зброя й предмети спорядження воїнів – наконечники стріл та списів, шпори. Керамічний матеріал та інші категорії знахідок дають змогу датувати пам'ятку X–XI ст. Підкреслимо, що на городищі знайдено предмети озброєння і деталь упряжі, характерні для балтійського регіону.

Вістря списа з дитинця зі збірки В. Б. Антоновича, що зберігається в Національному музеї історії України, має ланцетоподібне перо з долом та «крильця» на нижній частині втулки (рис. 110, 1). Його довжина – 50 см, перо завширшки 6 см, діаметр тулїї – 4,5×4 см. Виріб типовий для Західної і Центральної Європи. У Північній Європі списи з такими вістрями, відомі в «епоху вікінгів», належать до типу «В» за Я. Петерсеном. В. М. Зоценко датує знахідку з Листвина за хронологією пам'ятки другою половиною X – початком XI ст. [Зоценко, 2004, с. 98].

Наконечник піхов меча походить із культурного шару дитинця, із розкопок М. А. Пелешчина в 1971 р. Він масивний, цільнолитий (без ажурного поля), із заокругленою підшовою, позбавленою ніжки, розмірами 5×3,8 см (рис. 110, 2). Верхня частина виробу обламана. Орнаментальне поле наконечника зайняте зооморфним візерунком у s-подібному сплетінні,

із культурного шару дитинця, із розкопок М. А. Пелешчина в 1971 р. Він масивний, цільнолитий (без ажурного поля), із заокругленою підшовою, позбавленою ніжки, розмірами 5×3,8 см (рис. 110, 2). Верхня частина виробу обламана. Орнаментальне поле наконечника зайняте зооморфним візерунком у s-подібному сплетінні,

виконаному в класичній манері стилю «Jelling». Згідно з класифікацією П. Паульсена річ належить до бутеролей «з германським мотивом чотириногого звіра» скандинавської групи (тип II:1). Губи у зразків цієї типово північноєвропейської групи завершувалися звірячою маскою, виконаною плетивом у плані згори. Поширювалися такі наконечники від першої половини X ст. [Зоценко, 2004, с. 99–100].

Зооморфну підвіску знайдено під час обстеження дитинця в його південній частині [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 8, рис. 3, 1]. Вона виготовлена із мідного сплаву й позолочена (рис. 110, 3). Розміри голови – 2,5×1,4 см. Голівка та нижня щелепа відлиті окремо й мають спеціальні петлі, через які проходить вісь. На ній вони закріплені разом із накладкою, від якої зберігся лише незначний фрагмент із петлями. Голівка й накладка мають по дві петлі, нижня щелепа – одну. Таке шарнірне кріплення забезпечувало вільний рух окремих частин підвіски. На нижній і верхній щелепі чітко виділені зуби, очі близько посаджені, мигдалеподібної форми, простежуються надбрівні дуги. Вуха заокруглені, продовжуються вниз у вигляді валиків, за якими проходить ще один валик.

Уперше подібну прикрасу було знайдено в середині XIX ст. під час розкопок поблизу Володимира-на-Клязьмі, в кургані № 706 біля с. Шугори [Новиков, 2010, с. 226]. Ця підвіска є унікальним взірцем скандинавського ювелірного мистецтва на території Давньої Русі.

Важливе значення для встановлення призначення таких прикрас мала знахідка добре збереженого набору вуздечки із кургану № 65, що його розкопав С. І. Сергеев у Гньоздові біля Смоленська. Реконструкцію цього набору вуздечки вперше запропонував А. М. Кірпичніков [Кирпичников, 1973, Табл. VII]. Уся поверхня голівки звіра, що входила до цієї вуздечки, покрита стрічковим плетивом, яке утворює на потилиці ромб із перехватом, характерний для стилю Борре.

Усі раніше знайдені підвіски трапилися на території лісової зони. Це підтверджує думку, що елементи наборів вуздечок, декоровані у скандинавському стилі, концентруються в північній частині Давньої Русі. Датують ці комплекси серединою X – початком XI ст. [Новиков, 2010, с. 230]. Висловлено думку, що появу й поширення такого елемента набору вуздечки, як підвіска у вигляді голови дракона можна розглядати як результат змішання скандинавської традиції орнаментації і східного типу кінських прикрас. Він пов'язаний із так званою «дружинною культурою» [Новиков, 2010, с. 231–232].

Листвинське городище виділяється концентрацією знахідок, які датуються другою половиною X – початком XI ст. і пов'язані з Балтійським регіоном. Вони свідчать про перебування у фортеці професійних воїнів, вірогідно, князівських дружинників. Значна кількість цінних і придатних для використання речей, знайдених на городищі, указує на те, що воно було розгромлене під час ворожого нападу і більше не відбудовувалося.

Особливості планування Жорнівського й Листвинського городищ, такі як наявність великих мисових майданчиків площею близько 2 га, оточених багаторядними оборонними лініями, що склалися із потужних валів та ровів перед ними, велика загальна укріплена площа (близько 7 га), знахідки зброї і предметів спорядження воїнів-дружинників X–XI ст., дають змогу віднести їх до типу князівських фортець. У Жорнові для розміщення військового гарнізону було використано більш раннє слов'янське укріплення IX–X ст. Що стосується Листвина, то П. О. Раппопорт указав на великі розміри городища, датував його X–XI ст. і відніс до числа справжніх давньоруських міст, хоча воно не згадане в літописах, тому що було покинуте у XII ст. [Раппопорт, 1967, с. 60–62, 187]. М. П. Кучера висловив думку, що Листвинське городище від початку виникнення було локальним територіально-племінним центром і, можливо, займало провідне становище в усій групі південноволинських городищ [Кучера, 1999, с. 141–142].

На жаль, стан публікації археологічних джерел із Листвинського городища не дає змоги проаналізувати матеріали з окремих розкопаних комплексів і виділити етапи розвитку цього укріпленого поселення. Однак слід зауважити, що описані вище знахідки з цієї пам'ятки належали, вірогідно, воїнам із дружини київського князя, ядром якої в період становлення Київської держави були варяги. Археологічні джерела свідчать, що Листвинська й Жорнівська фортеці наприкінці X–XI ст. були центрами «окняжіння» території волинян.

Подібні пам'ятки досліджені на території Північної Буковини – це городища Ревно ІБ (X ст.), Горішні Шерівці (X – перша половина XII ст.). Їх визначають як князівські фортеці [Тимошук, 1982, с. 38–68] або як дружинні поселення [Горський, 1989, с. 29]. Але, на відміну від описаних волинських городищ, основу конструкцій їх головних оборонних ліній становили дерев'яні зруби, поставлені в ряд. Ці зруби були пустотілі й могли використовуватися для господарських потреб та для перебування захисників фортеці. У Погоринні під час досліджень городищ X–XI ст. у валах таких зрубних конструкцій не виявлено.

Князівська фортеця постала в Пліснеську на місці спаленого племінного центру хорватів IX–X ст. Насипані в XI ст. вали дитинця захищали ділянку площею 2,8 га [Филипчук, 2009, с. 7]. Дитинець Володимира, спорудження якого відносять до кінця X чи до початку XI ст., мав площу 1,5 га [Раппопорт, 1967, с. 67–71]. Дитинець літописного Бужська, який, вірогідно, розміщувався на північно-східному майданчику городища, обіймав площу 1,4 га [Довгань, 2010].

Збудовані за наказом Володимира Святославича фортеці досліджували також у Середньому Подніпров'ї, на південних рубежах Руської землі. Розкопки Б. О. Рибаківа, П. О. Раппопорта, Н. В. Лінки, В. Й. Довженка засвідчили, що вали дитинців і окольних міст у Білгороді, Василеві, Новгороді Малому (Заріччя), Переяславі і Воїні (Воїнська Гребля) насипалися одночасно за єдиним планом. Друга лінія оборони захищала велику слабо

заселену територію – «твердь», призначену для розміщення воїнських резервів і навколишнього населення. Така схема організації оборони складалася вже в середині X ст. (Вітачів). На думку А. В. Кузи, ці характерні особливості дають змогу виділити укріплені поселення переважно військового призначення із числа пам'яток другої половини X – початку XI ст. [Куза, 1985, с. 50].

У другій половині X ст. було збудовано укріплення в Дорогобужі. Значні його розміри (площа дитинця – 1,7 га), виявлені сліди перебування воїнів-дружинників та ремісничого виробництва, стале планування забудови на наступних етапах розвитку свідчать про те, що це була фортеця київських князів. Вірогідно, її збудували невдовзі після підкорення Києвом древлян у 945–946 рр. Тоді древлянські гради були знищені й більшість із них занепадала [Звіздецький, 2008, с. 130–131], а нові великокнязівські укріплення будуються в Погоринні.

У басейні р. Стубли князівських фортець, які функціонували в XI ст., на сьогодні відомо три – Листвин, Жорнів та Пересопниця. У басейні р. Усті виділяються дві пам'ятки – у селах Новомильську та Дермані Другій.

Укріплення літописного Мильська, як свідчать археологічні джерела, були збудовані в першій половині XI ст. Городище складається з мисового майданчика (1,5 га) і прилеглої території (4 га), обмеженої трьома оборонними лініями, що включають вали й рови (рис. 79). Давньоруського культурного шару на другому майданчику не виявлено. Велике відкрите поселення X–XIII ст. лежало на низькому мисі на південний захід від фортеці, його площа – понад 6 га.

Описуючи городище в с. Дермані, П. О. Раппопорт схарактеризував лише мисове укріплення й відніс його до простих городищ [Раппопорт, 1967, с. 51]. Під час наших обстежень установлено, що зберігся зовнішній вал цього городища завдовжки близько 400 м і заввишки до 2,5 м, який відокремлює мисоподібний виступ височини площею близько 10 га (рис. 111). На схід від мисового майданчика виявлено сліди поселення X–XII ст., а на

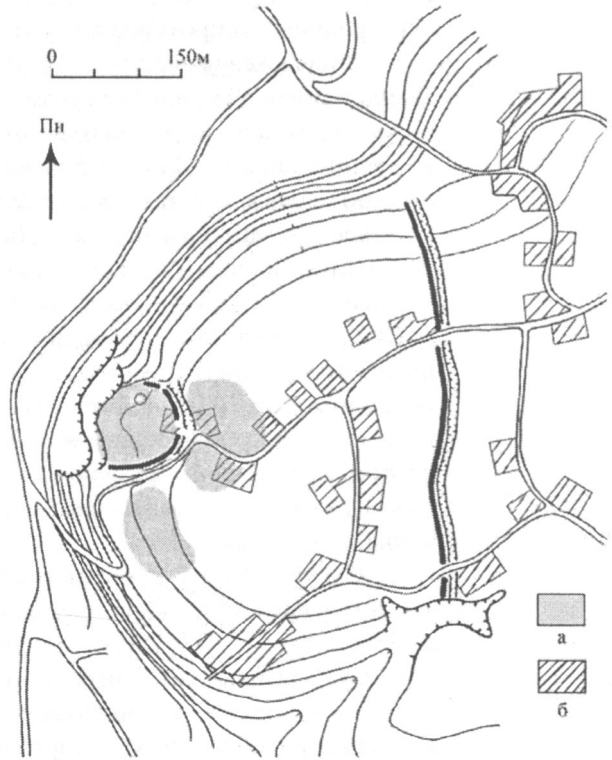

Рис. 111. План городища в с. Дермані Другій.
Умовні позначення: а – ділянки з культурним шаром X–XII ст.; б – сільські садиби.

південь – XI ст. Ще одне поселення X–XI ст. відкрите на північний захід від городища, на протилежному лівому березі струмка.

Вище вже відзначалося, що на Жорнівському городищі зберігся невеликий мисовий майданчик розмірами 45×37 м із западиною від колодязя чи цистерни для води в центрі. Як показали археологічні дослідження, у першій половині XI ст. ця фортеця мала велике мисове укріплення (дитинець) площею 2 га, але близько середини XI ст. в його північно-східному куті було споруджено невелике укріплення площею 0,15 га. Вірогідно, таким чином було виділено садибу знатної особи, яка від імені князя здійснювала управління Жорнівською фортецею і прилеглою до неї округою в басейні р. Стубли. Цю думку підтверджує випадкова знахідка на території Жорнівського городища скарбу срібних прикрас, захованого під час погрому поселення (рис. 109). До його складу входили шийна гривна, виготовлена із чотирьох пар скручених між собою дротів, перстень із двох сплєтених дротин, 12 циліндричних та бочкоподібних намистин, укритих зерню, дротяна сережка із надітою на неї бочкоподібною намистиною [Пелещин, Чайка, 1991, с. 137–138].

Скарб зберігся не повністю, але про склад таких наборів прикрас знатних людей XI ст. більш детальну інформацію дають скарби, віднайдені на городищах у с. Торговиці Рівненської області й біля с. Городища-2 поблизу Луцька Волинської області.

Торговицький скарб знайдено випадково в 1971 р. на дитинці середньовічного городища в с. Торговиці Млинівського району Рівненської області й передано до Рівненського обласного краєзнавчого музею [Нікольченко, 1996]. До його складу входили понад 30 прикрас, переважно срібних: сім шийних гривен, три браслети, три сережки волинського типу, три скроневі кільця s-конечні та одне дротяне на півтора оберти, дві металічні намистини, вкриті зерню, ціла лунниця та уламки іншої, два персні та два зливки срібла у вигляді паличок (цілий і фрагмент), а також три сердолікові та одна бурштинова намистини [Прищєпа, 2004, с. 219–221].

Торговицьке городище лежить у західній частині села на мисі, який із трьох сторін омиває р. Іква. Давне укріплення складалося з двох частин – дитинця (площа близько 0,4 га) та окольного міста площею близько 3,5 га. Дитинець займав природний мис, що підвищується над річковою заплавою на 10–12 м. По периметру майданчик дитинця був оточений валом, ділянка якого в наш час збереглася лише з напільної, південної сторони. Окольне місто розміщувалося на південь від дитинця, із півдня (з напільного боку) воно було захищене валом та ровом, які зараз простежуються лише на окремих ділянках.

Після знахідки скарбу в 1971–1972 рр. на Торговицькому городищі провів розкопки Ю. М. Нікольченко. Матеріали, здобуті в ході цих досліджень не опубліковані, але колекції археологічних знахідок зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею. Під час обстеження городища в 1987 р. і 1990 р. на дитинці виявлені культурні відклади брон-

зового й раннього залізного віків, епохи Київської Русі та литовсько-польської доби [Прищеп, 2004]. Масові категорії знахідок, передусім кераміка, дають змогу датувати середній культурний шар дитинця X–XIII ст. Варто виокремити також знахідки на дитинці ліпної кераміки райковецької культури, вони інформують про існування тут слов'янського поселення вже у VIII–IX ст. Археологічні джерела свідчать, що в епоху Київської Русі Торговиця була значним міським поселенням, його розвитку сприяло зручне розміщення на перетині водних шляхів, у місці впадіння річки Ікви в Стир.

Городищенський скарб виявлено під час археологічних розкопок на східному майданчику укріпленого поселення біля с. Городища-2 й передано до Волинського краєзнавчого музею. Він складається зі срібних виробів: п'яти шийних гривен, трьох браслетів, шести цілих намистин та кількох їх фрагментів [Кучінко, Орлов, 1989].

Слов'яно-руське укріплення біля с. Городища-2 мало розміри 125×55–75 м (площа близько 0,7 га). Воно лежить на місі, що підвищується над заплавою ріки на 4 м. Внутрішній рів ділить укріплений майданчик на дві частини – західну і східну. У 1977–1989 рр. пам'ятку досліджував М. М. Кучінко. Розкопки проведені на площі близько 0,5 га, відкрито 60 житлових, ремісничих та господарських будівель, 40 господарських ям [Кучінко, 1996].

М. М. Кучінко виділяє два етапи у розвитку фортеці: перший він датує кінцем X – першою половиною XI ст.; другий – серединою та другою половиною XI ст. Дослідник висловив думку, що це був феодальний замок, який загинув наприкінці XI ст. [Кучінко, 1996, с. 192–197]. Цей висновок підтримали інші науковці [Моця, 2000, с. 24–26]. Аналіз опублікованих археологічних джерел дає змогу переглянути окремі висновки М. М. Кучінка. Вірогідно, поселення виникло не в кінці X ст., а раніше, адже найбільш ранні будівлі містять лише гончарну кераміку «курганного» типу, їх могли збудувати в середині X ст., а то й раніше. Зміни в плануванні поселення та характер знахідок указують на значні відмінності його соціальних характеристик на початковому й заключному етапах розвитку. На першому етапі був рівномірно забудований типовими слов'янськими напівземлянками з глинобитними печами весь укріплений майданчик, за археологічними джерелами не виявлено слідів майнової диференціації жителів фортеці. На другому етапі житлові та господарські будівлі зосереджені у східній частині укріплення (заселена площа зменшується приблизно вдвічі). Поряд зі звичайними напівземлянковими житлами досліджено наземні будинки з підвальними приміщеннями (3, 11), вони займають центральне положення на майданчику. Саме до цього етапу належить більшість знахідок, що їх відносять до дружинної культури (зброя, деталі одягу, спорядження вершника).

На першому етапі розвитку, у X – на початку XI ст., городище поблизу Луцька має багато спільного з такими пам'ятками, як городища Новотроїцьке, Монастирок [Ляпушкин, 1958; Максимов, Петрашенко, 1988]. Очевидно, у X ст. це було укріплене поселення волинян, центр

територіально-адміністративної округи в басейні р. Полонки, а в XI ст. тут розміщувалася укріплена боярська садиба, яку було знищено в кінці XI чи на початку XII ст.

У Торговиці та Жорнові найбільш ранні слов'янські матеріали датуються VIII–IX ст., а в X ст. вони були значними укріпленими поселеннями. У X ст. починає функціонувати фортеця Городище-2 біля Луцька. Ці три поселення розвивалися і в XI ст., але на рубежі XI–XII ст. були розгромлені. Як наслідок, фортеці у Жорнові та Городищі-2 занепадають.

Описані комплекси прикрас із цих городищ належать до групи волинських скарбів часів Київської Русі з характерним набором срібних виробів – витих і плетених із дроту шийних гривен, браслетів, вкритих зерню намистин. Ті з них, що були знайдені до середини XX ст., увійшли до ґрунтового дослідження Г. Ф. Корзухіної і внесені нею до хронологічної групи скарбів XI – початку XII ст. [Корзухіна, 1954, с. 94–95]. Це скарби із таких сіл, як Бегень, Козлин, Кіково, Бужискі. У 70–80-х роках XX ст. було виявлено ще три подібні скарби: Торговицький, Жорнівський, Городищенський. Їх особливість полягає у тому, що вони знайдені на території слов'яно-руських городищ.

У працях дослідників подано культурно-історичну інтерпретацію цих скарбів. Г. Ф. Корзухіна вважала, що вони належали місцевій знаті й були сховані в землю у ході боротьби за приєднання до складу Русі ще не повністю підкорених слов'янських племен [Корзухіна, 1954, с. 40]. Проаналізувавши скарб із с. Городища-2 біля Луцька, М. М. Кучінко та Р. С. Орлов прийшли до висновку, що він належав представнику місцевої знаті і, вірогідно, був схований на рубежі XI–XII ст. Вони також звернули увагу на сакральний складник язичеського нагромодження речей скарбу, які пов'язані між собою «генеалогічно», що вказує на поступовий характер складання убору [Кучінко, Орлов, 1989, с. 105].

Порівняння археологічних і писемних джерел виявляє, що боротьба між київськими й волинськими князями в останній чверті XI – на початку XII ст. на Волині супроводжувалася нищенням фортець, похованням скарбів, а отже, викликала важливі зміни в структурі місцевої панівної еліти. Городища, де були знайдені скарби, виникли ще в часи існування племінного князіння волинян, але функціонували і в епоху Київської Русі. Очевидно, приєднання Волині до Києва за часів Володимира Святославича не викликало якоїсь значної протидії з боку місцевої племінної верхівки, хоча така верхівка вже була [Насонов, 1951, с. 130–135; Поппе, 1960]. У нових умовах племінна знать бере активну участь у централізованій експлуатації земель, у зборі державних доходів і контролі над ними [Янин, 1994, с. 12–15; Ричка, 2001, с. 29]. Старі фортеці волинян стають резиденціями князівської адміністрації. Вірогідно, до її складу входили й представники племінної аристократії.

Характерною ознакою періоду зростання давньоруської держави є протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням

київського князя та його дружини. На Волині та в Прикарпатті конфлікт із Києвом виявляється, за літописними та археологічними джерелами, у другій половині XI ст. Стара знать у прагненні до самостійності провокувала волинських князів на боротьбу з великокнязівською владою, проте у ході цієї боротьби втратила свої позиції, а то й була винищена. Свідками цих подій є спалені фортеці та численні скарби. Варто наголосити, що більшість скарбів, про які йдеться, знайдені в густозаселеному районі, у центральній частині Волинської височини, на території між річками Горинню і Стиром.

Невеликі майданчики (0,1–0,3 га), подібні до Жорнівського, відомі на інших складних городищах XI ст. між річками Горинню і Вепром, зокрема, таких як Зінки, Михнів (літописна Гнійниця), Глибочок, Гоща, Грабів, Сонсядка (рис. 20; 88; 100).

Городище в Сонсядці в басейні р. Вепра досліджували польські археологи в 1936–1939, 1946–1956 рр. [Wartołowska, 1958, s. 7–8]. Воно є залишками літописного Сутійська, укріпленого поселення на русько-польському пограниччі. Городище складається з центрального укріплення (дитинця) розмірами 38×33 м і другої частини (окольного міста); загальна площа укріпленої території сягає близько 2 га. Дитинець має форму наближену до прямокутника зі скругленими кутами. П. О. Раппопорт відніс його до своєрідних укріплень «волинського типу» [Раппопорт, 1967, с. 56, 62–63]. Археологічними розкопками дитинець досліджено повністю. Тут виявлено рештки наземного будинку, господарської будівлі та колодязя. Отримані археологічні джерела дали змогу польським дослідникам інтерпретувати дитинець як садибу феодала [Wartołowska, 1958, s. 8]. Підкреслимо, що під час волинської війни 1097–1099 рр. у Сутійську якийсь час перебував князь Давид Ігоревич [ПСРЛ, т. II, с. 246].

Перетворення замку в урбаністичну структуру – такий шлях формування середньовічного міста (як один із варіантів) визнає чимало дослідників [Рыбаков, 1985, с. 94]. У зв'язку з проблемою виявлення археологічних ознак феодальних замків розглянемо групу простих городищ площею до 1 га, на яких є культурні нашарування XI ст. Усього їх нараховується вісім, більшість мають невеликі майданчики від 0,35 га до 0,45 га (Васьківці, Кунин, Рівне, Білів, Посників), найменше за площею городище Одеради (0,15 га), а найбільші – Вільгір (0,65 га) і Тихомель (0,7 га).

Значні археологічні дослідження проведено на Басівкутському городищі, що розміщується на південній окраїні м. Рівного, на лівому березі р. Усті (рис. 112; фото 13). Укріплення збудували на стрілці мису заввишки 7–9 м, із трьох сторін оточеного заболоченими низинами та заплавою ріки, а з напільної (південної) сторони майданчик був обмежений дугоподібним у плані ровом завширшки до 15 м. Розміри укріпленого майданчика 105×30–45 м, площа 0,4 га. По його периметру зберігся вал заввишки від 1,5 до 2,5 м (із напільної сторони). Майданчик городища має природне пониження до північного краю, де на місці давнього колодязя збереглася

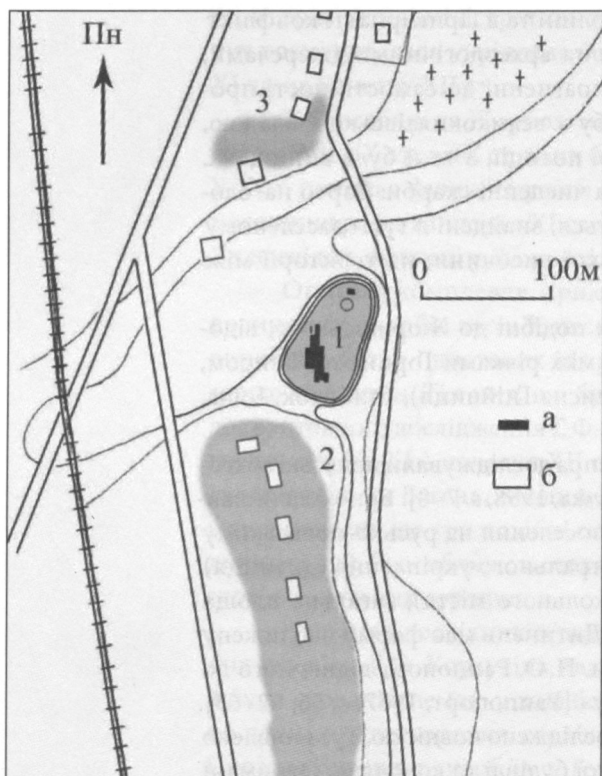

Рис. 112. Пам'ятки X–XIII ст. на південній околиці м. Рівного:
1 – Басівкутське городище; 2, 3 – відкриті поселення.
Умовні позначення: а – розкоп; б – сучасні будівлі.

Фото 13. Басівкутське городище у м. Рівному.
Вигляд зі сходу.

округла западина діаметром 10 м і завглибшки 1 м.

Давньоруські пам'ятки на території колишнього села Басів Кут відомі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 39]. У 1897–1898 рр. К. Мельник дослідила поблизу від городища на двох курганних могильниках сім курганів, у яких померлі були покладені випростаними на спині, на рівні давньої денної поверхні (3) чи в могильній ямі (4) [Мельник, 1901, с. 544–546]. У 1960 р. Басівкутське городище обстежив П. О. Раппопорт, зібрані археологічні матеріали дали вченому можливість визначити час існування фортеці XI–XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 39–40].

Розкопками в 1997–2001 рр. досліджено близько 600 кв. м площі укріпленого майданчика [Прищеп, 2001; Прищеп, 2004Б]. Культурний шар епохи Київської Русі залягає під дерном до глибини 0,5–0,7 м. Його потужність збільшується у північній пониженій частині укріплення.

На північно-східному краю майданчика городища, пошкодженого ззовні обвалом, виявлено сліди внутрішніх дерев'яних конструкцій валу.

Це була стіна із горизонтально покладених уздовж краю майданчика колод. Їх підтримували вертикальні стовпи діаметром 0,3 м. Такі дерев'яні оборонні стіни були досить поширені на городищах райковецької культури VIII–X ст. і на слов'янських городищах Дніпровського Лівобережжя [Михайлина, 2007, с. 62–64]. Встановлено, що давньоруський культурний шар почав формуватися на майданчику після побудови оборонних валів фортеці.

У культурному шарі городища простежені сліди наземних будівель. Їх дерев'яні елементи (стіни, перекриття) не збереглися, але лишилися ділянки своєрідних фундаментів – це кам'яні замощення, які були розміщені, вірогідно, під кутами зрубних будівель (рис. 113, а). Краще збережені кам'яні замощення мали округлу чи овальну в плані форму, їх діаметр – від 0,8×1,0 м до 1,2×1,8 м. Вони виявлені в культурному шарі на глибині від 0,35–0,4 м до 0,55–0,6 м. Археологічні дослідження міст Київської Русі показали, що під стіни дерев'яних будівель як своєрідні фундаменти часто підкладали дерев'яні колоди («стілці»), а от кам'яні замощення трапляються зрідка [Раппопорт, Колчин, Борисевич, 1985, с. 140–141]. Зокрема, у Погоринні їх знайдено вперше. Подібні кам'яні замощення діаметром 1,5–3,0 м були виявлені на малому майданчику літописного Сутійська. Їх розміщення дало змогу реконструювати планову схему наземної зрубної будівлі розмірами близько 5×8 м [Wartołowska, 1958, s. 76, rys. 40].

Взаємне розміщення замощених ділянок на дослідженій площі городища дає змогу встановити приблизні розміри будівель: вони мали стіни завдовжки 5–7,5 м і були орієнтовані кутами за сторонами світу. Таке розміщення будівель, вірогідно, пов'язане із загальною орієнтацією оборонних валів фортеці (рис. 114). Опалювальні пристрої на площі цих будівель не збереглися, однак про їх використання свідчать знахідки шматків печини в культурному шарі та розчищені на двох ділянках значні її

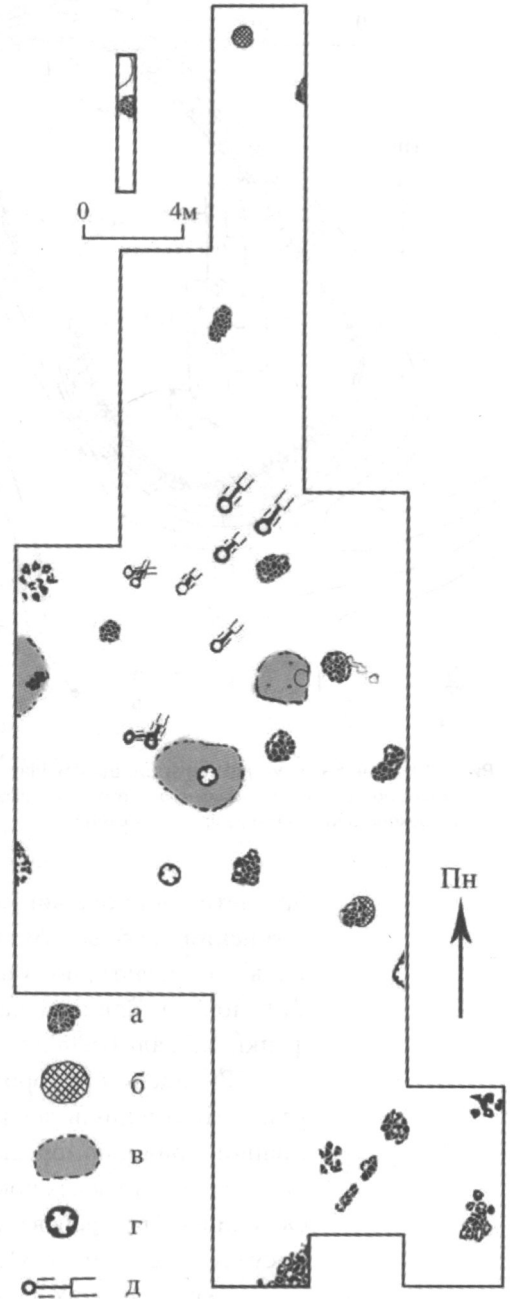

Рис. 113. Загальний план розкопів на Басівкутському городищі.
Умовні позначення: а – замощення з каміння; б – вогнища; в – підсипки суглинку; г – господарські ями; д – поховання.

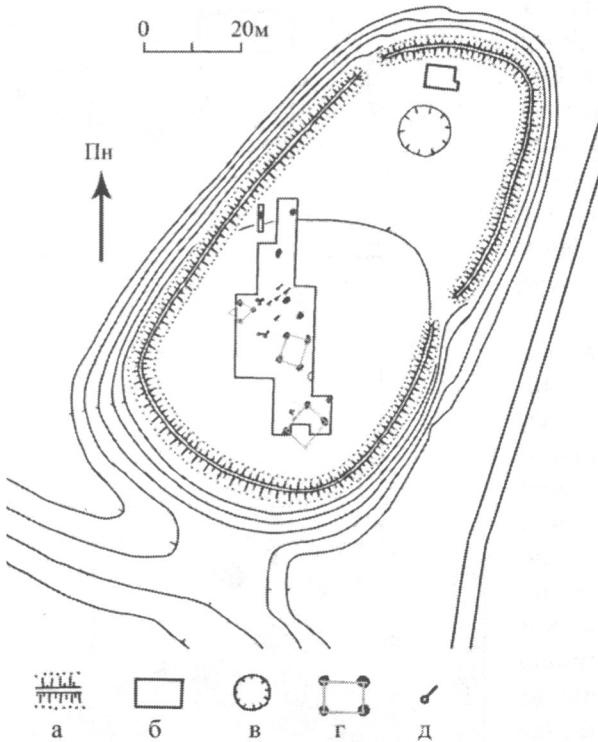

Рис. 114. План Басівкутського городища у м. Рівному.
Умовні позначення: а – вал; б – розкоп; в – колодязь;
г – реконструйовані будівлі; д – поховання.

скупчення. Відстань між двома сусідніми будівлями становила 8 м, тобто між ними залишався вільний простір: тут виявлені господарські ями та рештки будівель стовпової конструкції. Наголосимо, що у двох випадках кам'яні заощення перекривали більш ранні об'єкти давньоруського часу (вогнище із підмазаним глиною черенем і господарську яму).

Частина території городища виявилася зайнятою могильником. Тут на площі 12×6 м досліджено дев'ять ґрунтових поховань. Це могили дорослих (4) і дітей (5). Поховання дорослих виявлені на глибині 0,7–0,9 м, а дитячі – 0,4–0,6 м. Більшість поховань були орієнтовані головою на південний захід і тільки два найпізніші – на захід. Навколо деяких кістяків виявлено сліди дерев'яних домовин. Лише в одному випадку під час дослідження могильника трапився поховальний інвентар. На руках дівчинки 6–8 років (поховання 4) збереглися бронзові

браслети, один був виготовлений із дроту, другий – пластинчастий, прикрашений карбованим орнаментом. Два подібні пластинчасті браслети виявлені в культурному шарі на городищі. Стратиграфічні спостереження та речові знахідки свідчать, що могильник сформувався в той час, коли функціонувала Басівкутська фортеця. Вірогідно, він був поряд із церквою.

Знайдений на городищі глиняний гончарний посуд представлений уламками горщиків, зерновиків, мисок, черпаків, трапилася також стінка північнопричорноморської амфори. Зібрано 15 уламків давньоруських посудин і ручку глека; їх покрито поливою коричневого й зеленого кольорів. Особливості профілювання гончарних горщиків дають змогу датувати цей посуд XI – серединою XII ст.

Серед речових знахідок є знаряддя праці, побутові вироби, зброя та предмети спорядження верхового коня, прикраси. У культурному шарі часто траплялися залізні шлаки, а отже, на городищі працював майстерковаль. Виявлено 19 залізних черешкових ножів, долото, шило, різець для виготовлення дерев'яних ложок. Сільськогосподарські знаряддя представлені фрагментами залізних серпів і коси, уламками каменів від жорен.

У колекції є прясельця із рожевого овруцького шиферу, кістяні проколки та двобічний гребінець, деталі дерев'яних відер (залізні обручі, дужки), дверні скоби, гак, цвяхи, деталі замків та ключі (рис. 115, 10), кресала (рис. 115, 11). Цікавою знахідкою є уламок орнаментованого кістяного псалія від кінської упряжі (рис. 115, 8).

Предмети озброєння представлені наконечниками стріл різних типів (рис. 115, 1–6). На городищі й селищі знайдено наконечники із втулкою й двома шипами (рис. 115, 5). Такі наконечники були поширені на західних кордонах Русі в IX–XIII ст. Два наконечники броньовані. Один із них має втулку, бойова голівка чотирикутна в перетині, пірамідальної форми (рис. 115, 6). Інший виріб має долотоподібну бойову голівку (рис. 115, 4). Належить до типу 100 за класифікацією А. Ф. Медведєва, датується від середини XI до середини XIII ст. [Медведєв, 1966, с. 86]. Черешковий ромбоподібний наконечник із найбільшим розширенням пера у верхній половині його довжини (рис. 115, 2) належить до типу 52 і датується VIII–XIII ст. [Медведєв, 1966, с. 69]. Інший наконечник із пером ромбічної форми (рис. 114, 3) належить до типу 42. Такі вироби, на думку А. Ф. Медведєва, були поширені в IX–X ст., а на початку XI ст. виходять з ужитку [Медведєв, 1966, с. 66].

Привертає увагу залізне писало, лопатка якого прикрашена зубчастими фігурними вирізами з двох боків (рис. 115, 7). Найбільше таких за формою інструментів для письма знайдено в Новгороді, де їх датують другою половиною XII – кінцем XIV ст. [Овчинникова, 1994, с. 84]. На території Південної Русі подібне писало знайшли на Княжій Горі поблизу Канєва [Мезєнцева, 1968, табл. V, 7].

Із прикрас трапилися три бронзові пластинчасті широкосерединні браслети із загнутими в спіраль кінцями, один знайдено в похованні, два – в культурному шарі (рис. 115, 12). Їх поверхня прикрашена карбованим геометричним орнаментом. Подібні вироби відомі на багатьох давньоруських пам'ятках XI–XIII ст., зокрема на Волині їх виявлено в Дорогобужі [Прищєпа, Нікольченко, 1996, с. 80]. Слід також зазначити, що на городищі не знайдено скляних браслетів, які були досить поширеною прикрасою заможних жінок у середині XII – першій половині XIII ст. Це ще одне підтвердження, що в другій половині XII ст. Басівкутське укріплене поселення занепадає.

Отримані археологічні джерела дають змогу датувати Басівкутське городище XI – першою половиною XII ст. На укріпленому майданчику в цей час були розміщені наземні житлові й господарські будівлі, використовувалися також господарські ями, а в північній частині майданчика був колодезь. У центральній частині городища, вірогідно, стояла дерев'яна церква, а ділянку поряд із нею жителі фортеці використали для християнських захоронень. Знахідки предметів озброєння та спорядження верхнього коня, а також привізної посуду (уламок північнопричорноморської амфори, посуд, покритий поливою), писала вказують на перебування тут представників знаті. Водночас на укріпленому майданчику мешкали люди, які використовували різноманітні знаряддя праці, займалися

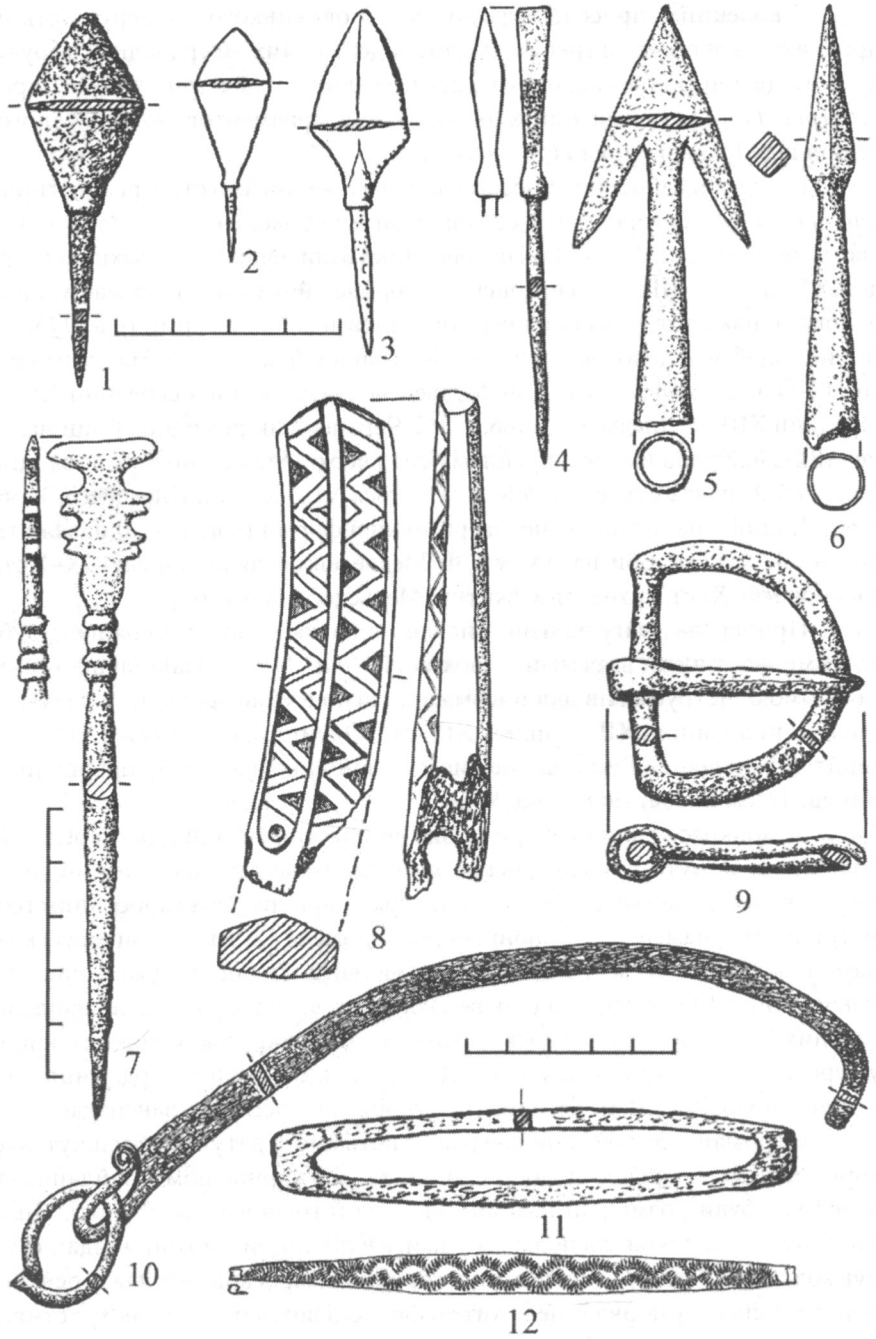

Рис. 115. Знахідки з Басівкутського городища:

1-6 – наконечники стріл; 7 – писало; 8 – псалій; 9 – пряжка; 10 – ключ; 11 – кресало;
12 – браслет.

1-7, 9-11 – залізо; 8 – кістка; 12 – бронза.

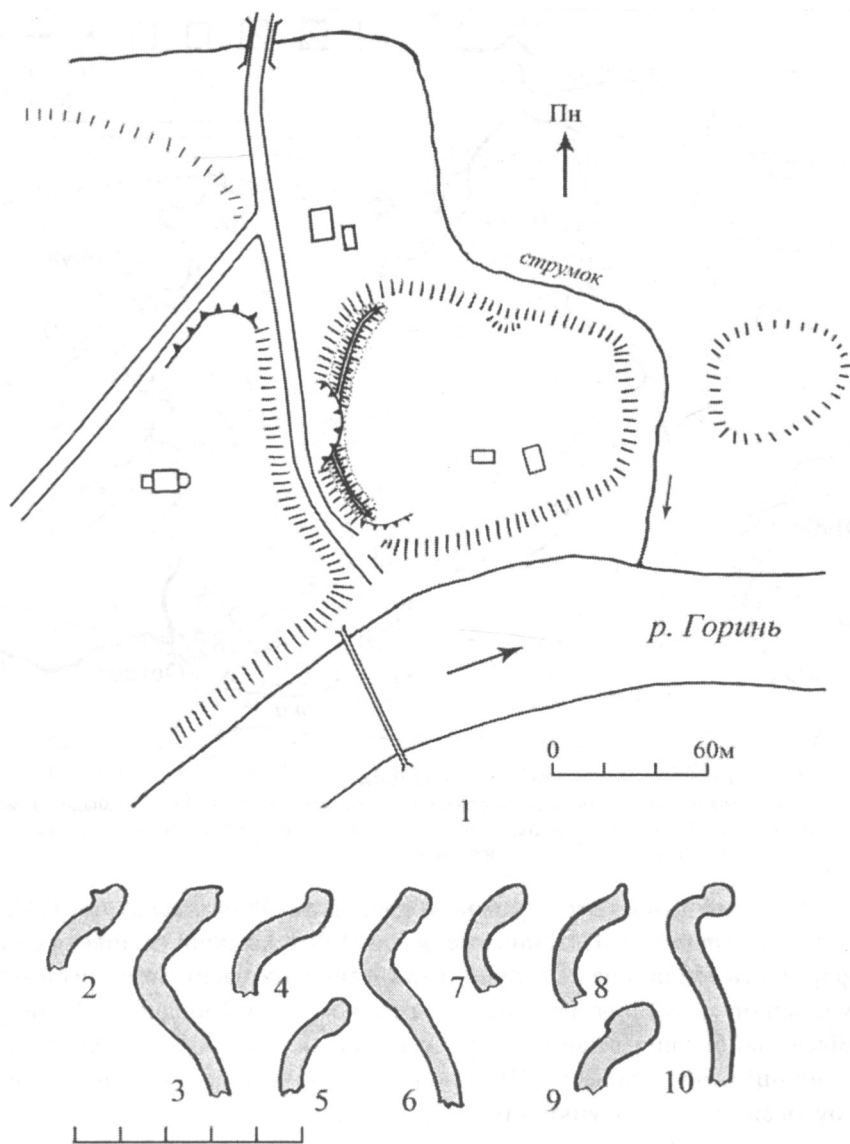

Рис. 116. Городище в с. Вільгорі:
1 – план городища; 2–10 – профілі вінець гончарних горщиків.

залізообробною справою. Поряд із городищем відкрито велике поселення X–XIII ст., площею 3–4 га (рис. 112, 2), і менше північне поселення XI ст. (рис. 112, 3). Ознаки пам'ятки, виявлені за археологічними джерелами, дають змогу зробити висновок, що Басівкутське укріплене поселення було адміністративно-господарським центром для невеликої округи в середній течії р. Усті. Однак близько середини XII ст. населення покинуло укріплення, пізніше функціонувало лише відкрите поселення.

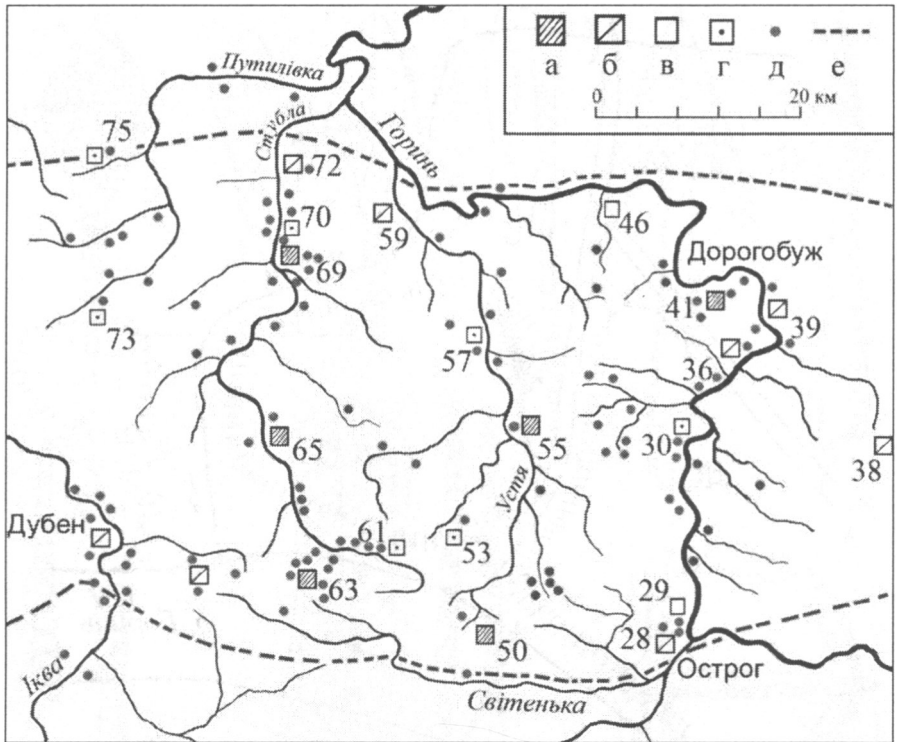

Рис. 117. Поселення XI ст. в середній течії р. Горині.

Умовні позначення: а – городище складне, з дитинцем площею понад 1 га; б – складне, з дитинцем площею 0,1–0,5 га; в – просте, площею понад 1 га; г – просте, площею до 1 га; д – відкрите поселення; е – кордони Волинської височини.

Близькими до Басівкутського є городища Вільгірське (рис. 116), Кунинське перше (рис. 21), Білівське (рис. 16). Основу їхніх укріплених ліній формують земляні вали, у Кунині та Білеві вони насипані по периметру майданчика, а у Вільгорі – лише з напільного боку. Городища в Кунині та Білеві найбільш активно використовувалися наприкінці X–XI ст., а наприкінці XI чи на початку XII ст. вони були покинуті. Городище у Вільгорі збудоване в XI ст. і функціонувало до середини XIII ст.

Як уже зазначалося вище (див. підрозділ 2.1), у басейні р. Горині нарахується 37 городищ із культурним шаром XI ст. Із них 21 укріплення лежить у середній течії Горині, у межах Волинської височини (рис. 117), у верхній течії Горині – 12 і в межах Волинського Полісся – чотири. Матеріали X ст. виявлені на 34 городищах, із них сім були покинуті в кінці X ст. чи на початку XI ст., а інші використовувалися в XI ст. Більшість таких городищ – це залишки укріплень волинян періоду племінного князіння, які зберегли своє значення після входження Погориння до складу Київської Русі. Однак уже в другій половині X ст. з'являються нові князівські фортеці, такі як Дорогобуж, Листвин. На рубежі X і XI ст. чи в першій половині XI ст. було збудовано ще дев'ять фортець. Серед них – укріплення літописних

поселень Тихомль у верхів'ях р. Горині, Мильськ у середній течії р. Усті та не згадані в літописах Вільгір, Рівне (Басів Кут), Клевань, Одереди. Про інші городища (Борщівка, Пахині, Сураж) недостатньо інформації, тому віднесення їх до цієї групи городищ залишається сумнівним.

Аналіз планування та розмірів городищ XI ст. дав змогу виявити певну ієрархію укріплених поселень. Виділяються складним плануванням, великою площею (2,5–10 га) і розмірами дитинців (понад 1 га) городища Бриків (літописний Шумськ), Дорогобуж, Дермань, Новомильськ (літописний Мильськ), Листвин, Жорнів, Пересопниця. У Новомильську й Жорнові простежується така особливість, як багаторядні лінії оборони, які захищали не лише територію поселення, а й значні незаселені ділянки, де під час ворожого нападу могло розміститися населення із навколишніх відкритих поселень. Для забезпечення водою захисників фортеці на дитинцях влаштовували колодязі та цистерни для води, їх сліди виявлені на багатьох городищах, зокрема в Новомильську, Жорнові, Листвині, а в Дорогобужі рештки такого колодязя вдалося дослідити. Городища цієї групи відносимо до типу князівських фортець.

До другої групи входять складні городища площею 1–3 га із невеликим мисовим майданчиком (дитинцем) площею до 0,5 га: Михнів, Зіньки, Острог, Томахів, Гоща, Грабів, Клевань.

Великі прості городища в Розважі (1,5 га) і Козлині (2 га) віднесені до третьої групи. Фортеця в Розважі лежить за 3 км на північ від Острозького городища (*фото 14*). Таке близьке розміщення двох укріплень, які сусідили наприкінці X–XI ст., можливо, було викликане відмінними їх функціями. За археологічними джерелами Острог наприкінці I тис. н.е. характеризується як велике племінне поселення зі складною структурою, а городище в Розважі могло бути місцем перебування дружинників київського князя. Добре відомим прикладом таких парних поселенських комплексів є Шестовиці й Чернігів на Десні [Рыбаков, 1982, с. 315; Моця, 2013, с. 146–149].

Фото 14. Городище в с. Розважі. Оборонний вал із напільної західної сторони. Вигляд із півдня.

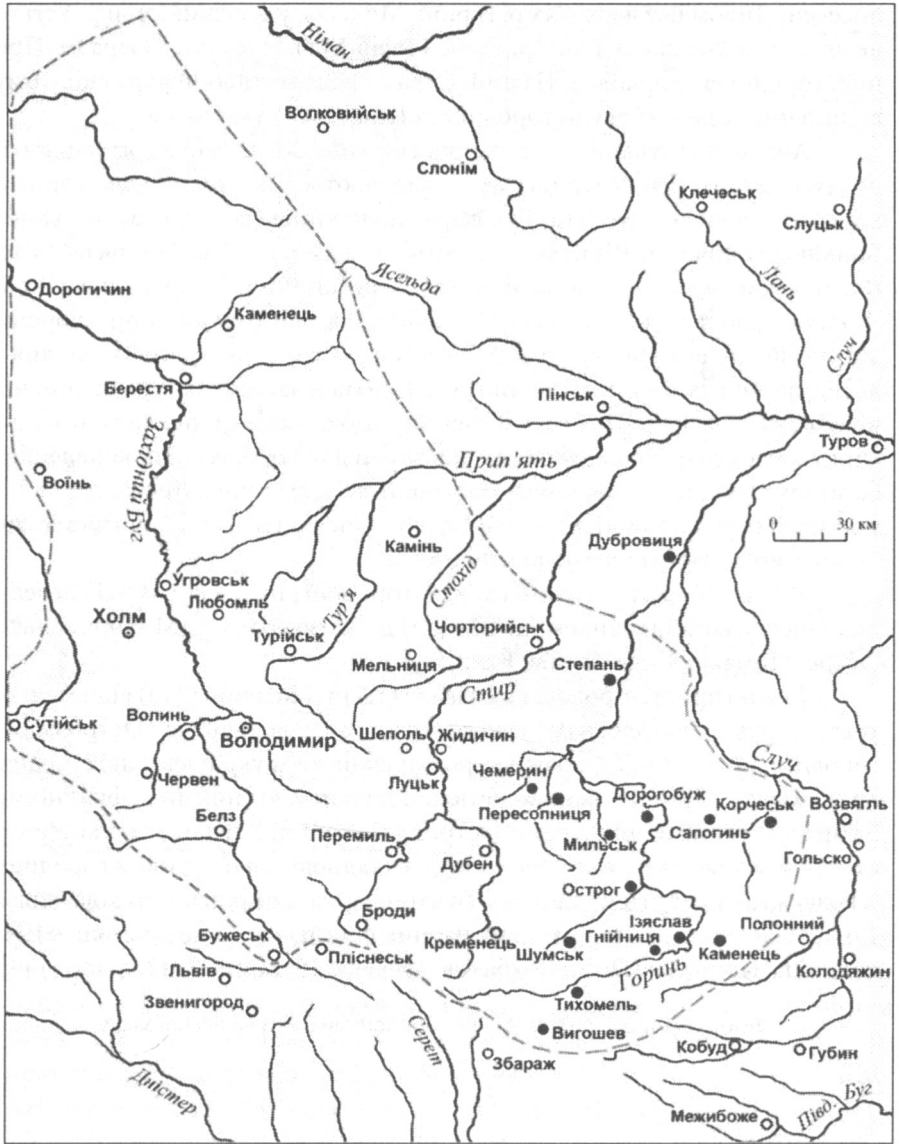

Рис. 118. Погоринські міста у складі Волинського князівства у XIII ст.

Інші прості фортеці, які віднесені до четвертої групи, мають площу до 0,7 га. Вони, як і городища другої групи, були військовими й територіально-адміністративними центрами округів. Більшість із них виникла ще в часи існування племінного князіння волинян, а окремі були збудовані в період активного державотворення.

Отримані дані свідчать про цілеспрямоване освоєння в кінці X–XI ст. великокнязівською владою Погориння, де проходив західний кордон «Руської землі» у вузькому значенні цього слова [Насонов, 1951, с. 28–29].

Однією з особливостей ранньосередньовічної держави було те, що військовослужбова знать і державний апарат переважно збігалися [Горський, 1989, с. 33]. Тому завдання поширення князівської данини, суду й публічної влади покладалися на гарнізони фортець.

Подальший розвиток упродовж XI ст. значної кількості старих укріплень волинян у басейні Горині свідчить про активне використання для потреб Руської держави вже існуючої в цьому регіоні структури общинних і племінних укріплень, а завдання «одержавлення» Погориння частково виконували й представники місцевої племінної знаті.

Основні напрямки поширення київського впливу на захід – на Пліснеськ і на Пересопницю – простежені раніше за матеріалами курганних могильників [Моця, 1993, с. 67, 88]. Картографування великих городищ підтверджує і доповнює ці спостереження. Один зі шляхів на захід проходив по північному краю Волинської височини, по лінії Гольсько–Сапогінь–Дорогобуж–Пересопниця–Луцьк–Володимир (рис. 118). Інший шлях пролягав по північному краю Подільської височини по лінії Острог–Шумськ–Кременець–Пліснеськ–Бужськ. Третій напрямок одержавлення територій простежується вздовж південного краю Волинської височини по лінії Острог–Листвин–Дубен–Перемиль–Белз.

4.3. РОЗВИТОК МІСТ У XII–XIII СТ.

На XII – першу половину XIII ст. припадає бурхливий розвиток міських центрів по всій території Київської Русі. У цей період багато явищ у господарській і соціальній сферах життя суспільства, які притаманні феодалізму, проявляються чіткіше. З'ясуванню цих питань сприяє розширення джерельної бази історичної урбаністики. Це дає змогу досліджувати питання топографічної структури і характеру окремих топографічних частин міських пунктів, елементи оборонної системи, культуру і цивільну архітектуру, житлові та господарчі будівлі, соціальний склад і головні заняття населення, рівень його матеріальної та духовної культури, релігійні вірування, регіональні та міжнародні контакти [Семенчук, 2009, с. 10].

Загальновідомим є набір основних міських ознак, що його запропонував відомий російський вчений Б. А. Рібаков: «типовим слід вважати поєднання в місті таких елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков» [Рыбаков, 1982, с. 433]. Кожен із перерахованих елементів відображає ту чи іншу функцію міста у феодальному суспільстві, а разом вони дають не тільки історичну, а й археологічну його характеристику.

У дослідженні, присвяченому малим містам Давньої Русі, А. В. Куза особливу увагу звернув на розробку археологічних ознак середньовічних міст і систематизував «міські» ознаки за такими рубриками [Куза, 1989, с. 49–51]:

- I. Економіка: 1) ремесло (виробничі комплекси, знаряддя праці, напівфабрикати); 2) торгівля (привізні речі, монети, грошові зливки); 3) сільське господарство (знаряддя обробітку ґрунту, знаряддя збору урожаю).
- II. Адміністративне управління (печатки, пломби).
- III. Військова справа: 1) зброя; 2) захисний обладунок; 3) спорядження коня і вершника.
- IV. Монументальна архітектура: 1) кам'яні храми; 2) цивільні кам'яні будівлі.
- V. Писемність: 1) пам'ятки епіграфіки; 2) знаряддя письма.
- VI. Побут феодалів: 1) предмети боярсько-князівського парадного убору; 2) дорогі речі.
- VII. Топографія: 1) укріплення складного плану; 2) укріплення простого плану; 3) садибно-дворова забудова.

У Погоринні для виявлення археологічних критеріїв міст XII–XIII ст. найбільш придатними є матеріали з Дорогобужа, Пересопниці та Каменця, пам'ятки яких досліджувалися широкими площами.

Ремесла. Традиційними для середньовічної міської археології є пошуки слідів ремісничого виробництва і визначення рівня його розвитку. У Дорогобужі, Пересопниці, Каменці під час археологічних розкопок знайдено велику кількість виробів із заліза, кольорових металів, кістки та інших матеріалів, а, отже, принаймні якась частина цих виробів була виготовлена на місці. Багатий асортимент залізних речей у дорогобузькій колекції – близько 60 найменувань [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 241]. Частина з них вирізняється технологічною складністю і, ймовірно, була привізною. Але залізні вироби виготовляли здебільшого на місці. Сучасні дослідження дають змогу стверджувати, що навіть сільські ковалі епохи Київської Русі могли виготовляти фактично увесь спектр продукції із заліза [Вознесенська, 1997, с. 77–79]. До привізних виробів можна віднести деякі предмети озброєння і спорядження воїна, зокрема мечі та шоломи, а також окремі типи складних виробів, як-от замки та ключі, що мають стандартизовану форму і складаються з великої кількості деталей, з'єднаних за допомогою пайки. Прості у виготовленні вироби були продукцією місцевих майстрів: ножі, інструменти та знаряддя праці, цвяхи, дверні деталі (кільця, скоби), відерні обручі, дужки, вушка тощо.

Залізоборне й залізообробне виробництво на поселеннях засвідчують знахідки глиняних сопел – циліндричних трубок, що їх використовували для нагнітання повітря у піч-домницю та в ковальське горно. Уламки сопел виявлені на Дорогобузькому городищі в ранніх будівлях, датованих другою половиною X – XI ст. Сопла були у використанні, вони міцно випалені, поверхня деяких фрагментів ошлакована [Прищеп, 2011, с. 135]. На посаді Дорогобужа в будівлі другої половини X – першої половини XI ст.

черинь печі мав потужне замощення зі шматків залізних шлаків [Прищеп, 2011, с. 119–120]. Подібні печі, у яких черені мали замощення із використанням залізних шлаків, досліджені в ремісничих будівлях XI – першої половини XII ст. на Подолі в Києві [Сагайдак, 1991, с. 41–42, 44].

Під час розкопок Ю. М. Нікольченка на західній терасі дитинця Дорогобужа в шарі XII – першої половини XIII ст. виявлено об'єкт 3-Б – скупчення каміння і глини, розмірами 1,2×1,4 м, під ним простежено підсіпку із материкового суглинку [Прищеп, 2011, с. 30–31]. На камінні помітні сліди дії вогню, поруч лежали уламки кількох глиняних сопел. Характер знахідок указує на виробниче призначення об'єкта. Можна висловити припущення, що це зруйноване залізобудне горно. Один із типів наземного залізобудного горна раннього середньовіччя мав шахту, збудовану із каміння на глиняному розчині. Такі горна відомі у західних і південно-західних регіонах розселення слов'ян [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 32–33].

На дитинці Пересопниці, поблизу в'їзду з боку р. Стубли, у 1982 р. В. С. Терський відкрив зруйнований об'єкт, який він визначив як залізоплавильне горно. На глибині 1,2 м на площі 1,0×1,5 м було виявлено скупчення уламків глиняних сопел, печини, залізних шлаків (близько 50 фрагментів) та гончарний посуд XII–XIII ст. [Терський В., Звіт за 1982 р., с. 11–12].

Визначення згаданих вище об'єктів із Дорогобужа й Пересопниці як залізоплавильних горен є дискусійним, адже вони були повністю зруйновані, а їх описи у звітах лаконічні. До того ж, слід зауважити, що залізобудний промисел більше поширювався серед сільського населення, тому що здійснювався поблизу від джерел сировини – болотної руди й деревного вугілля [Колчин, 1959, с. 9–10; Петраускас, 2006, с. 44–45].

На території окольного міста Дорогобужа досліджено будівлю, яку можна інтерпретувати як залізообробну майстерню. Вона складалася із чотирикутного котловану із заокругленими кутами розмірами 1,6×1,5 м, заглибленого в материк на 0,75 м, та решток округлої в плані печі, влаштованої біля західної стінки котловану [Прищеп, 2011, с. 110–112]. Основу череня діаметром 1,6–1,8 м було вирізано в материку. Черинь печі поновлювався п'ять разів, під час кожного ремонту його замощували шаром використаних матеріалів (залізними шлаками, уламками ошлакованих стінок печі, череня, глиняних сопел та гончарних горщиків) і підмазували шаром глини, так що потужність кожного череня сягала 5–8 см. У заповненні котловану будівлі зібрано уламки гончарних горщиків та сопел, залізні шлаки. Конструктивні особливості будівлі та череня, а також зібрані тут археологічні матеріали дають змогу датувати її XI ст.

Зі спеціалізованих залізообробних інструментів у Каменці знайдено ковадло й молотки, зубила, напилки, пробійники [Пескова, 1981, с. 68; Миролюбов, 1988, с. 107–108]. У Дорогобужі трапилися чотири пробійники в шарах і комплексах кінця XI – першої половини XIII ст. [Прищеп, 2011, рис. 148, 7]. За їх допомогою пробивали отвори в металі.

Ковальські вироби додатково оброблялися обточуванням. Для цього використовували точильні кола з абразивного матеріалу. На Дорогобужському городищі в культурному шарі XII ст. знайдено точильний диск, виготовлений із рожевого шиферу та уламок подібного диска із глини [Прищеп, 2011, рис. 123, 5]. На думку Б. О. Колчина, глиняні точильні камені використовувались для тонкої і м'якої шліфовки, а також для обточки твердої сталі [Колчин, 1963, с. 180].

Металографічні дослідження залізних виробів із городища літописного Каменця дали вченим змогу зробити висновок, що місцеві майстри володіли різними прийомами вільного відковування, зварювання заліза й сталі, термічної обробки сталі, обточування металу на точильному крузі та напилком, пайки і художньої ковки [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 83–127].

Про те, що в Дорогобужі, Пересопниці, Каменці працювали ювеліри, свідчать знахідки тиглів, зливків кольорових металів, матриць, ювелірних інструментів, виробів із ливарними швами і бракованих.

Два тиглі виявлені на дитинці Дорогобужа. Від одного зберігся лише уламок, але він дає можливість відтворити форму: виріб був циліндричний із чітко оформленим на вінцях зливом та напівсферичним дном. Другий тигель нагадує гостродонний ковшик із маленькою плоскою ручкою й носиком. Він мав два отвори: прямокутний зверху – в нього закладали сировину, і вузький отвір – для зливу розплавленого металу у формочки [Прищеп, 2011, рис. 53, 6; 148, 3].

На посаді Пересопниці в урочищі Пастівник у придонній частині котловану будівлі 11 виявлені зливки свинцю та глиняні тиглі, у яких плавляли кольорові метали: два цілі, два розбиті та ще від двох чи трьох окремі фрагменти (рис. 48, 1, 2). У верхніх шарах заповнення розміщеної поруч будівлі 6 знайдено пристрій для виготовлення об'ємних виробів із кольорових металів технікою виколотки. Це мідний виріб у вигляді круглого в перетині стержня діаметром 1,6 см, завдовжки 24 см, зігнутий у формі букви «Г». Один кінець стержня розплесканий і загострений, а на другому кінці є розширення діаметром 3 см у формі голівки гриба (рис. 48, 3). Такі пристрої майстри використовують для зручності обробки складних за формою об'ємних виробів [Флеров, 1981, с. 108–113]. Загостреним кінцем він забивається у важке поліно, а на протилежний кінець насаджується об'ємна заготовка і здійснюється її обробка або чеканами наноситься орнамент.

Зі знарядь ювелірів, виявлених на урочищі Пастівник у Пересопниці, виокремимо залізні пінцет і штихель для нанесення орнаментів на поверхню виробу (рис. 48, 4, 6). На місцеве ювелірне виробництво вказують також виявлені виплески кольорових металів, обрізки пластин та вироби, обробка яких не була завершена. Ливарні шви збереглися на мідному натільному хрестіку (рис. 50, 6). Знайдену в Пересопниці іконку-напівфабрикат опублікував С. В. Терський [Терський С., 2003, рис. 28].

В археологічній колекції з Каменця є різноманітні ювелірні інструменти (щипчики, пінцети, ллячки, тиглі), двосторонні ливарні формочки та дві бронзові матриці для тиснення колтів [Піскова, 1988А, с. 32–33, рис. 10; Мироліубов, 1988, с. 109].

Обробка дерева була одним із найпоширеніших ремесел. Будинки, меблі, транспорт, посуд, різноманітні предмети повсякденного вжитку, деталі знарядь праці виготовлялися із дерева. За матеріалами Дорогобужа можна зробити висновок, що найбільш поширеними із деревообробних інструментів були сокири, ножі, тесла, долота, стамески, різці-ложкарі, бондарні пилки; знайдено також полотно пилки-ножівки, скобельку [Прищеп, Нікольченко, 1986, с. 81–84].

Ці інструменти могли використовуватися і для обробки кістки. Із спеціалізованих знарядь у Дорогобужі знайдено два залізни лучкові свердла для косторізної справи [Прищеп, Нікольченко, 1996, рис. 58, 13].

Сировиною для виготовлення виробів слугували кістки тварин і роги оленя, лося, козулі. На дитинці в Дорогобужі знайдено фрагменти рогів зі слідами розрубання сокирою та долотом, розпилювання пилкою, розрізування ножем, трапилися також заготовки виробів (стержневих застібок, застібок від кінських пуг, вухочисток). У колекції кістяних виробів є ручки від ножів, дископодібні гудзики і стержневі застібки, гребінці, вухочистки, швейні голки та проколки. Із кістки виготовляли пластини для луків, наконечники стріл, петлі, які кріпилися до налуччя і до сагайдака, псалії [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 84–88].

У 1977 р. В. С. Терський у південній частині дитинця Пересопниці виявив рештки косторізної майстерні [Терський В., Звіт за 1977 р., с. 10–11; Терський С., 2003, с. 45]. Будівля мала чотирикутний котлован розмірами 2,4×1,8 м, орієнтований кутами за сторонами світу, його стінки простежені на висоту 0,65 м. Дно котловану містилося на глибині 1,7 м від рівня сучасної денної поверхні. Вздовж південно-західної стіни котловану було залишено материковий майданчик завширшки до 0,5 м, що підвищувався над долівкою на висоту до 0,3 м. На середині довжини північно-східної стіни котловану простежено вхід завширшки 0,65 м, він був вирізаний у ґрунті, мав дві сходинки. У східному куті котловану знайдено рештки опалювального пристрою, тут частково відкрито округлий черинь діаметром 0,7 м. У заповненні котловану зібрано уламки горщиків XII – першої половини XIII ст., обрізки рогів оленя, кози, заготовки виробів (рис. 42), а також шість черепів оленя з обрізаними рогами.

Про розвиток гончарного виробництва свідчать передусім уламки глиняних посудин, вони є найбільш масовою категорією знахідок на давньоруських поселеннях. Розвитку місцевого гончарства сприяли такі фактори, як наявність покладів глини та простота виготовлення посуду, до того ж перевезення на значні відстані великих партій керамічних виробів було пов'язане із чималими труднощами.

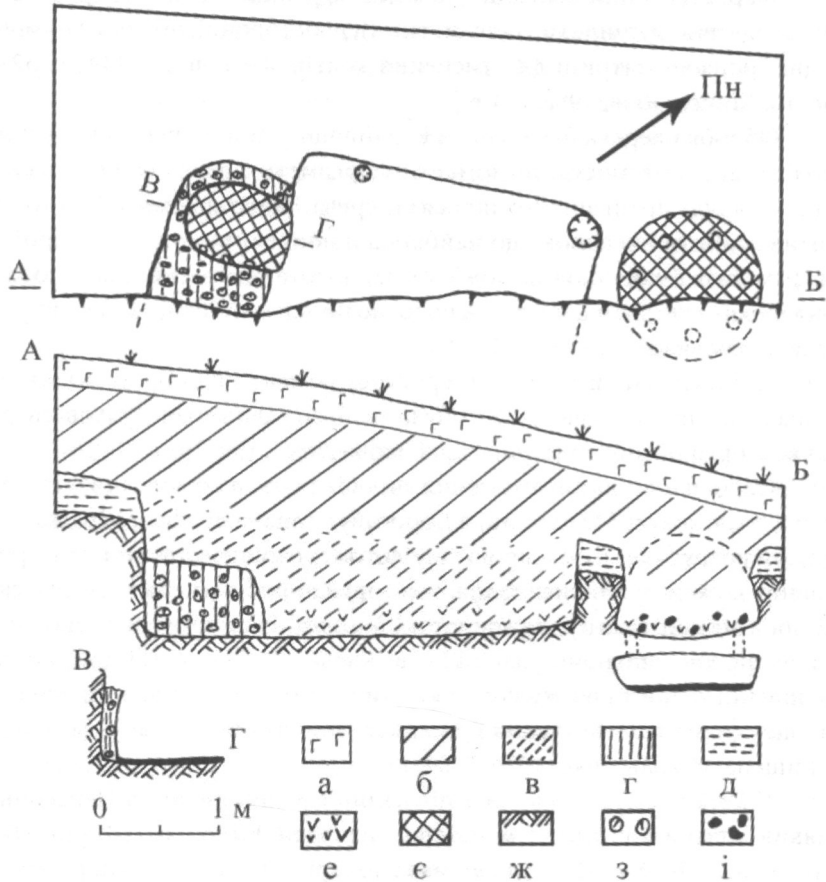

Рис. 119. План і розріз житла 1 і гончарного горна з поселення в с. Дермані Другій.

Умовні позначення: а – орний шар; б – гумусний ґрунт; в – заповнення житла; г – суглинок з конструкції печі; д – передматериковий шар; е – вугілля; є – черинь; ж – материк; з – каміння; і – шматки печини.

Вагомою підставою для локалізації гончарної майстерні є відкриття гончарного горна. Таку споруду було досліджено на поселенні біля городища в с. Дермані Другій Рівненської області (рис. 119). Горно двоярусне, обидві камери й перемичка між ними були вирізані в ґрунті. Камери округлі у плані, діаметром 1,25 м. Дно верхньої камери містилося на глибині 0,9–1,1 м від рівня сучасної денної поверхні. Воно понижувалося до центру, різниця висот досягала 0,15 м. Верхня камера мала напівсферичне склепіння, її висота була близько 0,75 м. Шматки випаленої глини зі зруйнованої верхньої частини склепіння щільним шаром лежали на перемичці. Нижня камера мала висоту 0,25–0,3 м, її черинь був підмазаний шаром глини завтовшки 2–3 см. Товщина перемички від 0,15 до 0,25 м (біля стінок горна), вона не мала центрального опорного стовпа – «козла». У її вцілілій частині збереглося чотири отвори-продухи діаметром 10–12 см, а всього

їх було шість чи сім. Відкрите поруч із горном житло датоване кінцем X – початком XI ст., а горно, вірогідно, використовували в XI ст.

За функціональним призначенням глиняний посуд можна поділити на кухонний, столовий і тарний. Поряд із гончарними горщиками майстри виготовляли глеки, миски, ковші, кришки, корчаги, світильники. На денцях гончарних посудин трапляються клейма. Це опуклі відбитки малюнка, вирізаного на дерев'яній підставці гончарного кола. У дорогобузькій колекції збереглося понад 80 чітких клейм, серед них є 49 варіантів зображень [Прищеп, 2011, рис. 152]. Значну колекцію клейм зібрано також під час розкопок у Пересопниці (рис. 120). Серед них переважають зображення типу солярних знаків.

Клейма на посуді знаходять повсюди на слов'янських землях. Вони характерні для ранньої стадії використання ручного гончарного круга легкого типу [Рыбаков, 1948, с. 169–171]. Є різні погляди щодо пояснення клейм: їх вважають знаками гончарів, які виготовили посуд [Рыбаков, 1948, с. 363–367], знаками замовників [Розенфельд, 1963], а також релігійно-символічними знаками. Найбільш обґрунтованим виглядає пояснення клейм як магічних символів-оберегів, що мали захистити продукцію майстра [Толочко, 1981, с. 295, 298].

Торгівля. Через Погориння пролягали важливі водні та сухопутні шляхи, що створювало сприятливі умови для розвитку торгово-економічних зв'язків регіону з іншими землями. Літописи свідчать, що на ділянці головного сухопутного шляху із Києва на захід, до Володимира і далі до Польщі лежали міста Корчеськ, Сапогинь, Дорогобуж, Пересопниця, Чемерин. Ця ділянка входила до магістральної траси, яка з'єднувала Київську Русь із західними слов'янами та європейськими державами [Даркевич, 1974, с. 99].

В XI–XIII ст. у торговельних операціях використовували платіжні зливки усталеної ваги та форми – гривні. Вони поділяються на три типи: київські, новгородські, чернігівські. До складу скарбу, знайденого 1878 р. поблизу с. Висоцька Дубровицького району Рівненської області, входили 32 срібні гривні шестикутної форми київського типу [Корзухина, 1957, с. 135].

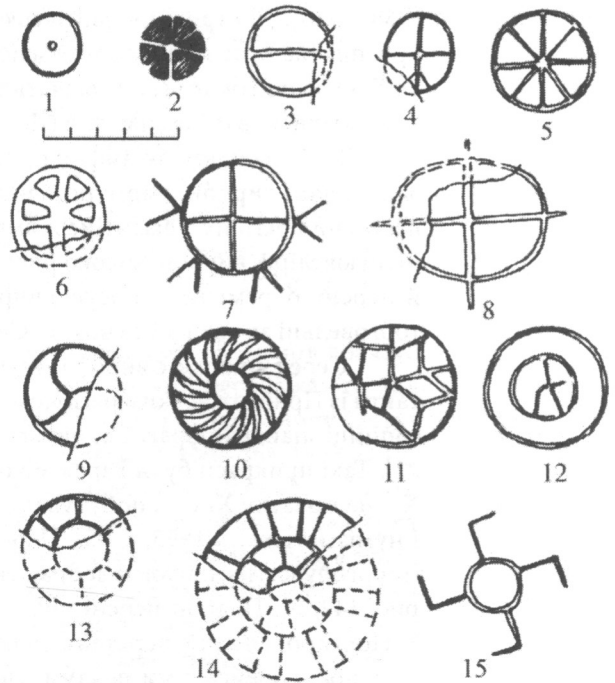

Рис. 120. Клейма на денцях посудин із розкопок В. С. Терського на дитинці Пересопниці.

Гривню київського типу виявлено під час розкопок у Каменці [Пескова, 1988, с. 16]. Дві гривні чернігівського типу витягнутої ромбічної форми з розплющеними кінцями знайдено в Дорогобужі [Прищеп, 2011, с. 123, 1, 2]. Про розвиток торгівлі свідчать також знайдені під час розкопок деталі кишенькових ваг і вагові гири (Дорогобуж, Пересопниця, Листвин).

Такі знахідки, як амфори для транспортування вина та оливкової олії, скляні вироби, мармурові натільні хрестики вказують на контакти населення регіону з візантійськими провінціями та Подунав'ям. Різноманітні ювелірні вироби, високоякісні предмети озброєння, скляні браслети й персні, окремі типи посуду, вироби з рожевого шиферу свідчать про торговельні зв'язки з Києвом та Середнім Подніпров'ям.

Серед прикрас є вироби, які маркують торговельні та культурні контакти із Прибалтійським регіоном та землями між Волгою й Окою. У Пересопниці знайдено фрагмент литого браслета зі змієголовим кінцем (рис. 50, 21). Такі прикраси були характерні для Прибалтики, де з'явилися в кінці X – на початку XI ст. і побутували до XIII ст. [Сергеева, 1981; Археологія і нумізматыка..., 1993, с. 95]. Перстень із заповнення будівлі 1 на посаді Дорогобужа має щиток із зображенням потиску двох рук [Прищеп, 2011, рис. 142, 8]. Подібні персні побутували в Західній Європі у XII–XIV ст. У Новгороді такий перстень знайдено на Готському розкопі, багатому західноєвропейськими речами. Цей виріб, на думку М. В. Седової, можливо, належав чужоземцю [Седова, 1981, с. 137]. Унікальною для Волині знахідкою є фібула, знайдена на дитинці Дорогобужа [Прищеп, 2010А, рис. 3, 11]. Лицева поверхня її вкрита рельєфним орнаментом, а округлі завершення на кінцях прикрашені шестипелюстковими розетками. Залізна голка збереглася погано. Виріб має аналоги серед прикрас із Новгорода, слов'янських пам'яток верхів'їв Дніпра та Волго-Клязьминського межиріччя [Седова, 1981, с. 89; Седов, 1982, с. 190, табл. LX, 15].

Сільське господарство та промисли. Природно-географічні умови та клімат регіону, особливо Волино-Подільської височини, досить сприятливі для рільництва. Про розвиток орного землеробства свідчать насамперед знахідки знарядь праці для обробітку ґрунту, виявлені, зокрема, у Дорогобужі та Каменці. У колекції із Дорогобузького городища є леміш і три чересла [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 44–47]. У Каменці знайдено 34 лемеші та 32 чересла [Кучера, 1975, с. 277]. Знахідки широколопатевих наконечників і чересел мають велике значення для реконструкції орних знарядь, адже вони були найважливішими деталями раннього плуга, тобто знаряддя, за допомогою якого підрізався і перевертався шар ґрунту.

Знаряддя для збирання врожаю на середньовічних поселеннях регіону представлені серпами та косами. Найбільша на Волині колекція сільськогосподарських виробів із Каменця складається з 219 кіс та 405 серпів (171 серп добре збережений). Колекція серпів із Дорогобужа нараховує шість цілих знарядь і 14 уламків.

Для зберігання зерна використовували спеціальні ями, у Дорогобужі їх виявлено в усіх досліджених частинах міста. Були проаналізовані палеоботанічні матеріали XII–XIII ст. у вигляді обгорілих зернівок культурних рослин із Каменця. Тут виявлено зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, гороху, сочевиці. Указаний видовий склад культурних рослин аналогічний до складу з інших земель Південної Русі, що свідчить про спільні традиції землеробства на цих територіях.

Жорна для ручних млинок виготовляли з місцевих вапняків. У Дорогобужі уламки жорен знайдено на дитинці та окольному місті, цілих каменів трапилося два. У Каменці виявлено понад 80 цілих і фрагментованих каменів від ручних жорен.

Аналіз складу сільськогосподарського інвентарю з Каменця показує, що знаряддя збирання врожаю (серпи, коси) значно переважають над знаряддями обробітку землі, а це у свою чергу свідчить про велику частку тваринництва в господарській діяльності населення [Пескова, 1988, с. 15].

Про склад стада у мешканців краю дає уявлення остеологічний матеріал, виявлений під час вивчення культурних шарів та об'єктів. Він представлений переважно кістками тварин, м'ясо яких уживали в їжу, а потім кістки були викинуті на сміття. Так, наприклад, на дитинці Дорогобужа в шарах XII – першої половини XIII ст. знайдено кістки великої рогатої худоби, вівці, кози, свині та коня [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 236].

Дорогобуж і Пересопниця розміщені в зручних природних умовах для розвитку мисливства й рибальства. Широкі заплави рік та поліські ліси, що підступали до правого берега Горині, були чудовими мисливськими угіддями. За визначенням О. П. Журавльова, на дитинці Дорогобужа знайдено кістки тура, оленя, лося, козулі звичайної, кабана, ведмедя, лисиці, зайця і бобра [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 236]. На ведмедя полювали не тільки заради м'яса і шкури, для молодих воїнів полювання на цього звіра було своєрідним випробуванням, вони набиралися досвіду й хоробрості, навчалися долати небезпеку [Тимченко, 1972, с. 49].

Про стан мисливства можна судити також на підставі знахідок наконечників стріл та списів, адже вони могли бути і бойовою, і мисливською зброєю. До спеціалізованих мисливських наконечників стріл можна віднести знайдені в Дорогобужі залізний дворогий зрізень для полювання на птахів та кістяні кулясті наконечники із втулкою, що їх використовували під час полювання на хутряного звіра.

Помітну роль у забезпеченні населення продуктами харчування відіграло рибальство. На Дорогобузькому городищі виявлено кістки риб і риб'ячу луску, рибальські снасті. Із заліза виготовляли ості та рибальські гачки. Ость мала зуб на вістрі та колінчасто зігнутий черешок [Прищеп, Нікольченко, 1996, рис. 48, 6]. Два рибальські гачки для лову великої риби мали довжину 10 і 15 см. У першого є зуб-борідка і петля для волосіні, у другого зуба немає. Ще один рибальський гачок менший, завдовжки 6 см [Прищеп, Нікольченко, 1996, рис. 57, 20; 59, 5, 6]. Мабуть, ці три гачки

від снасті типу переметів. Невеликий гачок від вудки має довжину 2,5 см [Прищеп, Нікольченко, 1996, рис. 59, 7].

Адміністративне управління. Про діяльність представників князівської адміністрації в містах свідчать знахідки князівських свинцевих печаток. У колекції вислих свинцевих печаток із Дорогобужа є шість молівдовулів [Прищеп, 2011, с. 182–186]. Чотири з них було виявлено на дитинці, інші – на майданчику окольного міста та біля Успенської церкви. Одна печатка має на лицевій стороні зображення святого, а на звороті – процвітлого хреста, на двох печатках на лицевій стороні – зображення святого, а на зворотній – напис «ДНЕСЛОВО», ще дві печатки належать до найбільш поширеного в Давній Русі сфрагістичного розряду – печатки із зображенням святих на обох сторонах [Янин, 1970, с. 87–131].

Цікаву печатку знайдено на окольному місті Пересопниці під час розкопок у 2012 р. Хоча її край пошкоджений (утрачено $\frac{1}{4}$ площі), однак зображення збереглися задовільно. На лицевій стороні вона має рельєфне зображення святого із шестикінцевим хрестом у руці; на зворотній – зображення одного з варіантів знака Рюриковичів (рис. 43, 4). Діаметр печатки по каналу – 18 мм, перпендикулярно до каналу – 22 мм. Зображений на печатці знак належить галицько-волинському князю Роману Мстиславичу [Молчанов, 1985, табл. II].

Під час розкопок городища літописного Каменця було знайдено чотири давньоруські печатки. З них три краще збережені належать до розряду печаток із зображенням святих на обох сторонах [Пескова, Белецкий, 1997, с. 129–132].

Військова справа. Великі колекції зброї та військового спорядження воїнів-дружинників сформовані в ході досліджень Каменця й Дорогобужа. Значно менше знахідок, які характеризують військову справу, виявлено в Пересопниці.

У Каменці знайдено кілька цілих мечів і шабель, вісім бойових сокир, близько 30 булав і кістенів, 35 наконечників списів, близько 1000 наконечників стріл, 243 шпори, десятки цілих і фрагментованих стремен [Кучера, 1975, с. 277]. А. М. Кірпічников, дослідивши ці знахідки, зробив висновок, що на поселенні виявляються ознаки всіх тих військових груп, які були представлені у сформованому феодальному суспільстві. Військову функцію цього поселення підкреслюють знахідки дорогої, багато озdobленої зброї, а також використання захисниками фортеці найбільш досконалих для XIII ст. технічних новинок – шпор з коліщатком і арбалета.

Подібна картина простежується й під час аналізу колекції озброєння з Дорогобужа. Хоча ця колекція і поступається за кількістю предметів, але містить всі основні види зброї: два мечі, шість наконечників списів, три бойові сокири, дві залізні та дві бронзові булави, кістень, понад 80 наконечників стріл. До унікальних знахідок належить добре збережений

шолом (рис. 31, 2); його виявлено в житлі, зруйнованому під час погрому міста в середині XIII ст.

Монументальна архітектура. У Галицько-Волинському літописі знаходимо єдине писемне повідомлення про культову будівлю в Погоринні. Під 1231 р. згадується церква Симеона в Шумську, в якій молився Данило Романович перед вирішальною битвою з уграми [ПСРЛ, 1962, т. II, с. 767]. До сьогодні місце розміщення цієї будівлі не встановлене.

Найбільше інформації в ході археологічних досліджень отримано про Успенську церкву в Дорогобужі. Вона стояла за 350 м на південний захід від Дорогобузького городища, на сусідньому пагорбі (рис. 32). До нашого часу зберігся храм, перебудований наприкінці XVI ст.

Як встановлено в результаті розкопок 1988 р., це був чотиристовповий храм з однією апсидою. Його зовнішні розміри – 16,0×19,5 м. На думку Г. А. Пескової, виявлені в Успенській церкві фрагменти покритої поливою декоративної кераміки та різноманітні складнопрофільовані цеглини зближують цю пам'ятку з церквою Іоанна Богослова в Луцьку. М. В. Малевська й Г. А. Пескова вважають, що Успенська церква в Дорогобужі побудована в 70-х роках XII ст. і була першою в зодчестві Русі будівлею одноапсидною, квадратною в плані, з чотирма масивними опорами, які здатні нести високий барабан з куполом, що дозволяє бачити в ній попередницю храмів з баштоподібною композицією, які поширились на Русі на рубежі XII і XIII ст. [Малевская, Пескова, 1996, с. 60].

Знайдені на дитинці та окольному місті Пересопниці облицювальні плитки, покриті поливою, дають змогу зробити припущення, що тут у домонгольський час теж було збудовано монументальну культову споруду. Вірогідно, на її місці тепер стоїть дерев'яна Миколаївська церква XVIII ст. [Годованюк, 2004, с. 42].

Писемність. Про поширення грамотності серед місцевого населення свідчать знахідки предметів, які пов'язані з письмом, графіті на керамічних виробих і побутових речах, застібки від книг тощо.

Найбільшу колекцію писал (20) зібрано в Каменці, але вона залишилася неопублікованою.

На дитинці Дорогобужа знайдено 12 залізних писал. Усі вони мають стрижень із вістрям для нанесення написів (довжина збережених виробів 6,7–13,2 см) і лопатку завширшки 0,7–1,8 см, яка слугувала для затирання написаного [Прищеп, 2011, с. 199–202]. Перехід від стрижня до лопатки прикрашений одним чи кількома валиками різних розмірів. Два писала мають перекручений у середній частині стрижень. За формою лопаток їх віднесено до п'яти типів. Два писала з напівкруглою лопаткою (рис. 121, 5, 6) належать до типу 2 за класифікацією А. Ф. Медведєва [Медведєв, 1960, с. 73, 76]. Чотири писала типу 4 мають трикутну лопатку з виступами або зубчиками на бокових повернях (рис. 121, 8–11). Одне писало, що має лопатку у формі вузького бокальчика, належить до типу 7. Два писала

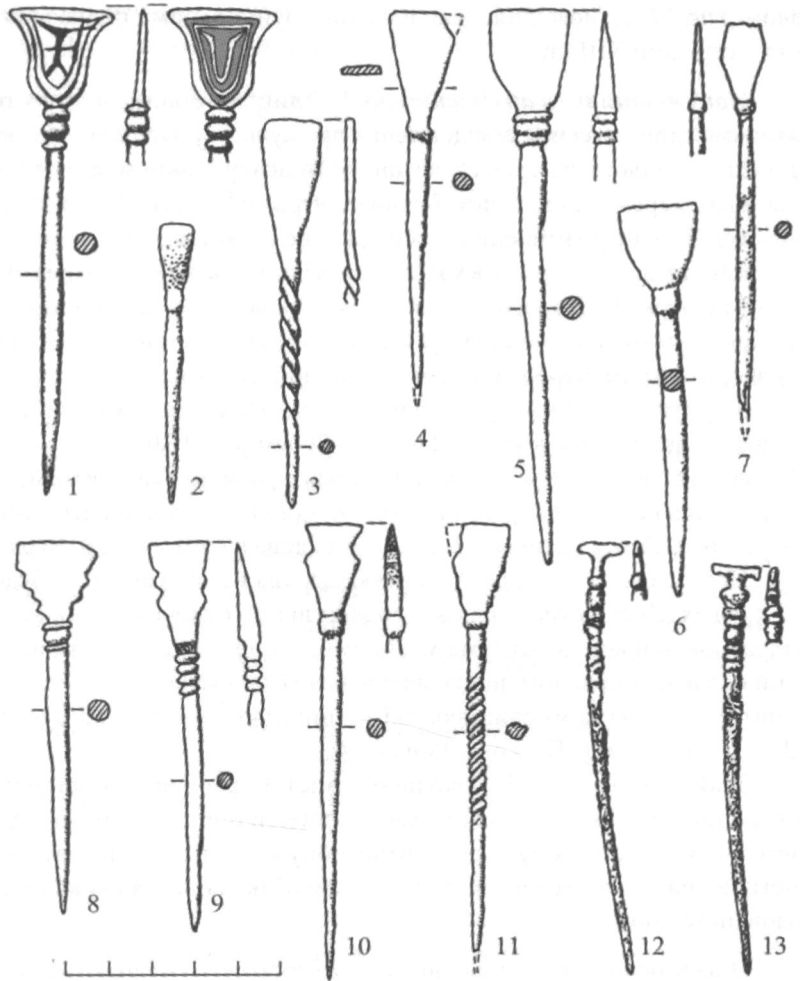

Рис. 121. Писала бронзове (1) і залізні (2–13), уламок амфори з літерами (14).

1 – Рівне; 2–11, 14 – Дорогобуж; 12, 13 – Пересопниця.

14

типу 9 мають п'ятикутну лопатку (рис. 121, 7), а три писала типу 13 – лопатку у формі перевернутого трикутника (рис. 121, 2–4).

Під час розкопок у Пересопниці виявлено шість залізних писал. Три писала з урочища Пастівник мають лопатку у формі букви «Т» (рис. 121, 12, 13) і належать до типу 8 [Медведєв, 1960, с. 78]. Подібне писало знайдене на дитинці [Терський, 2003, рис. 34, 2], два ж інші писала з дитинця мають лопатку у формі бокальчика (рис. 40, 1, 2).

Ще одне залізне писало походить із Басівкутського городища в Рівному, воно має лопатку, прикрашену зубчастими фігурними вирізами з двох боків (рис. 115, 7). А неподалік від городища, на поселенні на правому березі р. Усті, в підйомному матеріалі трапилося бронзове писало (рис. 121, 1). Його довжина – 11,8 см, розміри лопатки у формі бокальчика 2,5×2,3 см, максимальна товщина стрижня – 0,55 см. Під лопаткою перехід до стрижня оформлений у вигляді трьох поперечних валиків. На лопатці є заглиблені зображення: на одному боці – знак, який нагадує стилізоване зображення людини; на звороті – у трикутній рамці зображення у формі латинської букви «V».

Про поширення грамотності серед місцевих жителів свідчать також знахідки графіті (написів чи окремих букв) на посуді та різних предметах. На уламках амфор із Дорогобужа збереглися частина слова «мъ» та окремі літери «ѣ», «хк». Літеру «н» вигравірувано на залізному ключі від навісного замка. Уся поверхня прясельця із мергелю вкрита насічками, серед яких читаються літери кирилиці.

Бронзові застібки від книги з Дорогобужа і Пересопниці належать до типу трипетельчастих (рис. 54, 8), вони були типовими для Русі. У Пересопниці та Острозі знайдено бронзові вироби, що нагадують мініатюрний меч чи кинджал (рис. 54, 10; 66, 9). Подібний кістяний виріб виявлено в Дорогобужі [Прищепа, 2011, рис. 96, 17]. Більшість таких «кинжалчиків», відомих на території Київської Русі, металеві. Дослідники відносять їх до амулетів [Голубева, 1997, с. 153–155] або ж визначають як застібки від книг [Боровський, Сагайдак, 1985, с. 39–40; Пивоваров, 2006, с. 212–213].

Внутрішня топографія міст. Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ і Каменець мали складну планову структуру: дитинець, окольне місто та неукріплені посади. У Дорогобужі поряд із дитинцем розміщені два майданчики окольного міста. Літописне поселення Тихомль, вірогідно, мало лише один укріплений майданчик, а планова структура Дубровиці і Степаня не встановлена.

Від оборонних укріплень погоринських міст до нашого часу збереглися земляні вали та рови. Прорізка валу дитинця Дорогобужа показала, що він не мав внутрішніх дерев'яних конструкцій [Прищепа, 2011, с. 20–21]. Насипаними з ґрунту були також вали Білівського [Раппопорт, 1967, с. 121] й Жорнівського городищ (рис. 105). У верхній частині північної ділянки валу дитинця Листвинського городища виявлено рештки кам'яної кладки, однак її призначення й датування досі не визначені [Чайка, 2009, с. 18–22]. Лише у валах дитинця та окольного міста літописного Каменця досліджено залишки дерев'яних оборонних клітей [Пескова, 2009]. Такі фортеці із суцільною лінією клітей, розміщених по внутрішньому периметру укріплених поселень, здебільшого в поєднанні з городнями, широко використовували в Південній Русі вже з кінця XI ст. в укріпленнях різних типів. Фортеці зі зрубними конструкціями у валах були поширені в Середньому

Подніпров'ї [Кучера, 1969, с. 189–195], на Буковині і в Подністров'ї (городища Чорнівське, Гринчук, Стара Ушиця) [Возний, 1998, с. 23–41; Пачкова, 1979, с. 22, 33–35; Кучера, Горишний, 1983, с. 65], у верхів'ях Південного Бугу, Случі, Тетерева (городища в селах Городищі на р. Згарі, Теліжинцях, Губині, Колодяжині, Райковецькому) [Якубовський, 2001, с. 46–51, 72–73; Винокур, Журко та ін., 2004, с. 21–27; Юра, 1975; Гончаров, 1950, с. 22–28].

Співвідношення площ дитинців й окольних міст суттєво відрізняється. У Дорогобужі, Пересопниці, Каменці дитинці значно менші, ніж окольне місто. У Шумську дитинець і окольне місто майже однакові за площею. Загальна площа укріпленої частини цих поселень коливається від 2,7 га (Шумськ) до 10 га (Пересопниця), а разом із посадами вона становить 30 га (Дорогобуж) і 50 га (Пересопниця).

У Дорогобужі й Пересопниці князівські двори розміщувалися, вірогідно, на території дитинців, однак археологічно вони не простежені. У Дорогобужі одним із небагатьох орієнтирів для визначення розміщення князівського двору є колодязь завглибшки понад 20 м у центрі східного майданчика дитинця. Таку складну інженерну споруду не могли збудувати на одній зі звичайних садиб дитинця. Ймовірно, колодязь був на території княжого двору або поблизу від нього, на вільній від забудови ділянці. Характер давнього рельєфу мисового майданчика дає змогу локалізувати княжий двір на південний захід від колодязя, на високій ділянці, яка була природно-географічним центром дитинця [Прищеп, 2011, с. 213–214].

Однією з важливих ознак міст епохи Київської Русі є дворово-садибна забудова. Літописи повідомляють про існуванні дворів у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі та інших містах. Під час археологічних досліджень садибну забудову виявлено в Києві, Звенигороді Галицькому, на сільських поселеннях Середнього Подніпров'я [Козюба, 2010, с. 124–125]. Головним показником садибної забудови слугують сліди огорож, які відділяли двір від вулиці та сусідніх садиб. Специфіка ґрунтів на пам'ятках Погориння така, що дерево зберігається погано, тому рештки дерев'яної огорожі дворів простежити не вдалося. Лише в одному випадку на дитинці Дорогобужа було виявлено два ряди ямок від кілків, імовірно, від огорожі [Прищеп, Нікольченко, 1996, рис. 13].

Під час археологічних досліджень у Дорогобужі, Пересопниці, Каменці виявлено рештки розміщених поряд житлових і господарських будівель, які дають змогу виділити окремі житлово-господарські комплекси. У південно-східній частині дитинця Дорогобужа відкриті житлово-господарські комплекси, які залишалися на тих самих ділянках від часу спорудження укріплень до середини XIII ст. Один із таких комплексів у середині XII – першій половині XIII ст. мав два житла, які функціонували послідовно: раніше житло 14 із заглибленим котлованом і пізніше наземне житло 15. Поряд із ними виявлено господарські ями XX, XXI. Одночасно з житлом 15 використовувалася господарська споруда А і будівля В (рис. 29, 3). Далі на північний схід досліджено інший житлово-господарський комплекс, до

якого віднесено житло 6, будівлю 3 і господарську будівлю XIII. Вірогідно, ці житлово-господарські комплекси були розміщені вздовж вулиці, яка проходила на відстані 15–17 м від оборонного валу, паралельно до нього.

На посаді Пересопниці в урочищі Пастівник на ділянці розмірами 8×27 м відкрито групу об'єктів XII ст., які розглядаємо як окремих житлово-господарський комплекс (рис. 45). Центральне місце в групі належало будівлі 11. Це було наземне житло, що мало чотирикутний підвал (підкліть) (рис. 46; 47). Поряд із ним досліджено рештки будівель (3а, 6, 22) та погребя (24). Серед археологічного матеріалу є різноманітні знахідки, які свідчать про розвиток ювелірного виробництва (рис. 48). А виявлені предмети спорядження воїна і верхового коня вказують на їх приналежність княжим дружинникам.

На городищі літописного Каменця контури будівель не простежувалися. Про наявність тут жител свідчать рештки глинобитних печей і скупчення різноманітного інвентарю. Очевидно, будинки були наземними дерев'яними [Пескова, 1981, с. 68].

Описані вище житлово-господарські комплекси із дитинця Дорогобужа і посаду Пересопниці свідчать про садибну забудову різних частин цих міст у XII – першій половині XIII ст.

У Дорогобужі, Пересопниці, Каменці археологічні матеріали XII – першої половини XIII ст. ілюструють більшість «міських ознак» (за А. В. Кузюю). У літописних повідомленнях кінця XI – першої половини XIII ст. вони згадуються як центри удільних князівств. До цієї групи погоринських міст відносимо також центри уділів Шумськ і Дубровицю, хоч археологічно вони не вивчені. Окремі літописні поселення були центрами значних волостей (Тихомль і Ізяславль у басейні верхньої течії р. Горині, Мильськ у басейні р. Усті, Корчеськ у басейні р. Корчика). Вони проходили стадію становлення як малі міста, однак через відсутність археологічних джерел детально висвітлити ці процеси поки що неможливо. До числа адміністративних і військових центрів невеликих територіальних одиниць, імовірно, належали згадані в літописах Гнійниця, Острог, Чемерин, Сапогинь, Степань і не відомі з писемних джерел поселення, залишками яких є городища у Вільгорі, Хотині, Дермані, Клевані.

4.4. МІСТА Й СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОКРУГА

Загальноприйнятим на сьогодні є погляд, висловлений ще істориками XIX ст., про те, що у давньоруський час володіння містом означало також володіння округою [Костомаров, 1989, с. 88]. Насамперед давньоруське місто було центром сільськогосподарської округи [Толочко, 1989, с. 233]. Ріст і значення міст в XI–XIII ст. багато в чому залежали від розмірів та заселеності їх округів-волостей, тобто від можливості вилучити із сільського господарства більше сировини, продуктів землеробства, скотарства та промислів [Моця, 2007, с. 108].

Гене́за феода́льних о́бластей (воло́стей) тісно пов'язана з процесом утворення міст на Русі. Поняття «волость», «власть» уживалося в джерелах у значенні «область», «земля», що перебуває під однією верховною владою, а у вужчому розумінні виступало лише як округ, що тяжів до того чи іншого міста. У свою чергу місто з прилеглою до нього територією складало частину «волості» в її першому значенні [Срезневский, 1893, т. 1, с. 293].

Труднощі, які виникають під час дослідження процесів формування адміністративно-територіального устрою земель-князівств, зумовлені обмеженим колом писемних джерел, багатозначністю термінології, що її використовували літописці, умовним характером міжволосних кордонів [Ричка, 1983]. Навіть у спеціальних дослідженнях з історії окремих давньоруських князівств ці питання розглядалися побіжно [Толочко, 1975; Зайцев, 1975; Кучера, 1975А]. Наявні на сьогодні матеріали стосовно територіального устрою земель Південної Русі X–XIII ст. узагальнив Ю. І. Лоза [Лоза, 2012].

Значний вплив на формування адміністративно-територіальних одиниць мали природні чинники. Мережа середньовічного сільського розселення в давнину формувалася передусім під впливом природного середовища. Основним природним каркасом давнього й середньовічного розселення були річки [Риер, 2000, с. 15].

Річкові басейни універсальні – це найбільш поширені на поверхні землі комплекси; майже увесь суходіл складається із їх сукупностей. Басейни з кордонами-вододілами чітко виділяються на місцевості й на карті, саме тому є найбільш об'єктивною природною основою для розв'язання різноманітних проблем. Гідрографічна і водороздільна мережі басейну річки – найбільш суворо ієрархічно впорядковані на планеті; у цьому ключ до систематизації в різних сферах. На «водних лініях» концентруються поселення й промислові об'єкти, саме тому басейни можна розглядати як специфічні економічні просторові структури [Корытный, 2006, с. 32]. Басейни річок є природними територіальними комплексами (ПТК), різні природні компоненти яких (земна кора, повітря, вода, ґрунти, угруповання рослин і тварин) створюють цілісне взаємозумовлене поєднання [Томашевський, 2003А, с. 11].

Басейновий принцип аналізу археологічних пам'яток був використаний в процесі розгляду динаміки заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби [Томашевський, 2003], для реконструкції сільськогосподарської округи Луцька епохи Київської Русі [Панишко, 2004].

У Погоринні найкраще обстеженою й забезпеченою археологічними джерелами для вивчення середньовічних поселенських структур є територія Волинської височини. За басейновим принципом вона поділяється на окремі територіальні одиниці – це поріччя Горині від впадіння р. Вілії до впадіння р. Усті, басейни Збитинки, Усті, Стубли й Путилівки. Спочатку розглянемо динаміку розвитку укріплених і відкритих поселень епохи Київської Русі кожної територіальної одиниці.

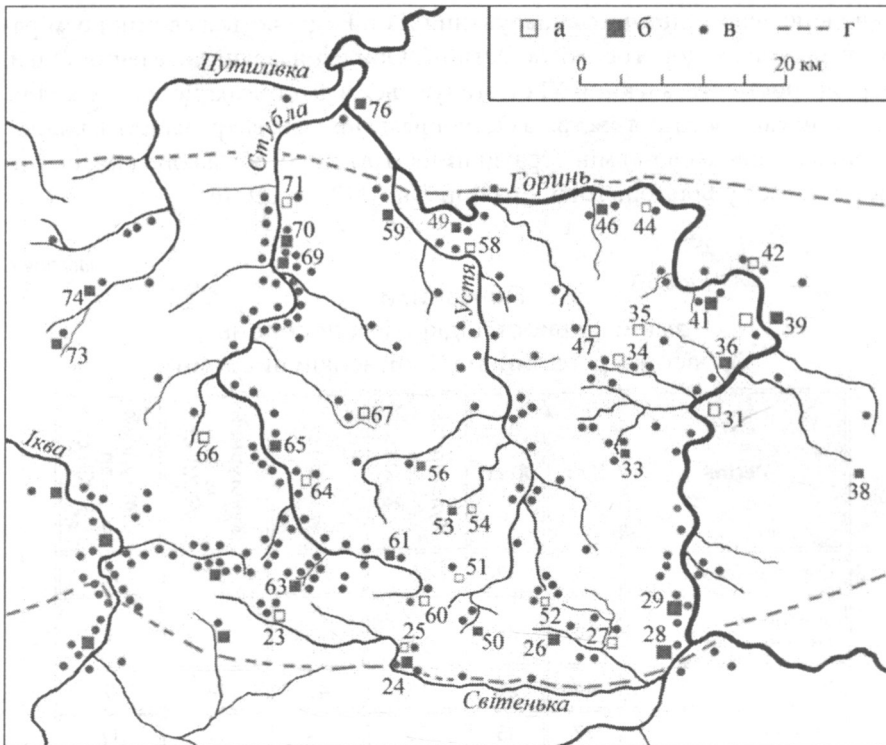

Рис. 122. Поселення X ст. в середній течії р. Горині.

Умовні позначення: а – городище без культурного шару; б – городище з культурним шаром; в – відкрите поселення; г – межі Волинської височини.

У поріччі Горині на відтинку від впадіння р. Вілії до впадіння р. Усті X ст. датуються 45 відкритих поселень. У цей час використовувалися також 16 городищ, ураховуючи Острозьке (рис. 122). На шести городищах не виявлено культурного шару, це були невеликі общинні городища-сховища. До числа общинних укріплень відносимо також городище в Новосілках. Городища зі складним плануванням у Томахові, Глибочку, Гощі (рис. 122, 36, 38, 39) є залишками укріплень, які були пов'язані з племінними структурами. У Дорогобужі приблизно в середині X ст. збудовано князівську фортецю. У другій половині X ст. з'явилися й інші опорні пункти утвердження князівської влади, їх рештками є городища в Козлині та Розважі. Фортеця в Розважі розміщена за 3 км на північ від Острозького городища. Як уже зазначалося вище (підрозділи 3.1; 4.2), за археологічними джерелами Острог наприкінці I тис. н.е. характеризується як велике поселення племінного періоду, а городище в Розважі могло бути місцем перебування дружинників київського князя.

Матеріали XI ст. виявлено на 37 відкритих поселеннях поріччя Горині, тобто їх кількість зменшується порівняно із попереднім століттям (табл. 7). Водночас і далі розвивається більшість укріплених поселень, на

яких виявлено культурні нашарування X ст. Виділяються своїми розмірами городища в Дорогобужі та Острозі. Обидва названі поселення в цей період зростають, а в кінці XI ст. згадуються в літописах: Дорогобуж стає центром удільного князівства, а Острог названий як центр волості. Важливі укріплені військово-адміністративні центри Дорогобузького князівства формуються у Вільгорі, Гощі, Козлині (рис. 117, 30, 39, 46).

Таблиця 7

Показники
зміни кількості відкритих поселень
у басейні р. Горині на Волинській височині

Perion	X ст.	XI ст.	Культурний шар X-XI ст.	XII-XIII ст.	Культурний шар XI-XIII ст.	Культурний шар X-XIII ст.
Середня Горинь	45	37	18	59	33	18
Збитинка і нижня Вілія	16	6	6	7	1	1
Устя	44	26	18	45	18	9
Стубла	77	43	35	64	32	17

У XII – першій половині XIII ст. в поріччі Горині спостерігається збільшення кількості відкритих поселень у 1,5 рази порівняно з показниками XI ст. У цей час за темпами розвитку Дорогобуж значно випереджає інші укріплені поселення, кількість яких істотно зменшується (зокрема покинуто городища в Розважі, Томахові, Глибочку, Козлині). Археологічні джерела дають змогу простежити деструктивні процеси в розвитку Острога – помітно зменшується щільність забудови на території околиного міста, площа посаду скорочується приблизно удвічі. У другій половині XII – першій половині XIII ст. Острог відстає від Дорогобужа за темпами розвитку, але, ймовірно, він залишається адміністративним і господарським центром сільської округи. Вона охоплювала нижні течії Вілії і Світеньки та землі над Горинню поблизу впадіння Вілії. Такими ж військово-адміністративними центрами були городища Вільгір, Гоща, Хотин (рис. 123, 30, 39, 49). В ієрархії укріплених поселень у поріччі Горині в межах Волинської височини Дорогобуж займає вищу сходинку, тому всю цю частину басейну Горині можна розглядати як його сільськогосподарську округу. Вона мала площу близько 1800 кв. км.

У басейні р. Усті нараховується 44 неукріплені поселення та сім городищ X ст. Серед останніх переважають невеликі обшинні городища-сховища. В XI ст. кількість неукріплених поселень скорочується майже удвічі. Водночас зростають потужні фортеці зі складним плануванням –

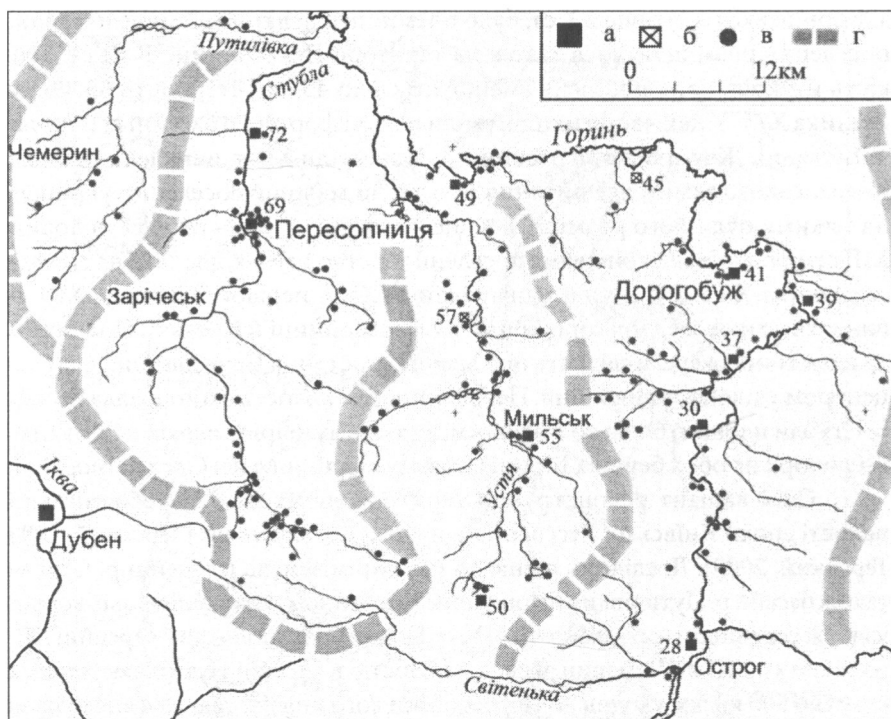

Рис. 123. Поселення XII – середини XIII ст. в середній течії р. Горині.

Умовні позначення: а – городище XII – середини XIII ст.; б – городище, що було покинуте у першій половині – середині XII ст.; в – відкрите поселення; г – кордони волостей.

Дермань у верхів'ях Усті, Мильськ у середній течії і Грабів у її нижній течії (рис. 117, 50, 55, 59). Центром невеликої округи було також Басівкутське городище (рис. 117, 57). Очевидно, такі ж функції виконувало укріплення біля села Кунина (рис. 117, 53). У наступний період, у XII – першій половині XIII ст., кількість неукріплених поселень зростає і досягає показника X ст., далі розвиваються укріплені поселення Мильськ і Дермань, інші ж фортеці були покинуті. Мильськ згадується в літописах під 1151 р., його першість поміж поселень басейну р. Усті підтверджують і археологічні джерела. Отже, саме Мильськ був центром волості, яка охоплювала більшу частину басейну Усті і мала площу близько 700 кв. км. Дермань, вірогідно, була територіально-адміністративним центром, якому підпорядковувалися землі у верхів'ях р. Усті і в середній течії р. Світеньки. У басейні Збитинки (Світеньки) немає укріпленого поселення, яке можна було б розглядати як територіально-адміністративний центр XII – першої половини XIII ст.

У басейні р. Стубли відомо 12 городищ і 77 відкритих поселень X ст. Серед городищ більшість (вісім) є залишками невеликих общинних укріплень. Виділяються своїми розмірами і складним плануванням фортеці в Листвині та Жорнові (рис. 122, 63, 65). Як було показано вище (див. підрозділ 4.2), Листвинське городище – це залишки князівської фортеці,

а Жорнівське городище в X ст. було племінним центром. Значне племінне поселення розміщувалося також на території Пересопниці. В XI ст. кількість неукріплених поселень зменшується до 43, що становить 55,8% показника X ст. У цей час функціонували великі фортеці в басейні р. Стубли: у Листвині, Жорнові та Пересопниці. Матеріали XI ст. виявлено поблизу Клеванського замку, але питання про те, чи мало це поселення укріплення і якими були його розміри, досі не з'ясоване. У XII – першій половині XIII ст. кількість неукріплених поселень зростає до 64-х, але так і не досягає показника X ст. Культурні нашарування XII – першої половини XIII ст. виявлено лише на двох городищах – у Пересопниці й Клевані. Писемні та археологічні джерела свідчать про значне зростання Пересопниці, яка стає центром удільного князіння. Пересопницька волость охоплювала басейн р. Стубли площею близько 850 кв. км, а також, імовірно, верхів'я Збитинки і території на обох берегах Горині поблизу впадіння в неї Стубли (рис. 123).

Свій варіант реконструкції територіальних меж Пересопницької волості епохи Київської Русі запропонував С. В. Терський [Терський, 1994; Терський, 2009]. Дослідник відніс до неї, окрім земель в басейні р. Стубли, також басейн р. Путилівки з літописним Чемерином, а на сході провів кордон уздовж середньої і нижньої течії р. Усті. Цілком можливо, що в середині XII – на початку XIII ст. Чемерин зі своєю волостю в басейні Путилівки площею близько 500 кв. км уходив до Пересопницького князівства. Але висловлена С. В. Терським думка про те, що Мильськ не мав своєї волості, нічим не аргументована. Вище при розгляді динаміки розвитку поселень у регіоні зазначалось, що у XII – першій половині XIII ст. в басейні р. Усті існували лише два укріплені поселення – Мильськ у середній течії річки і Дермань у верхів'ях. Археологічні джерела дають змогу характеризувати Мильськ як складний поселенський комплекс, що охоплював потужну фортецю, значне відкрите поселення (посад) і могильники. Очевидно, що Мильськ був центром волості в басейні р. Усті, кордони якої проходили по вододільних ділянках між річками Стублою і Устею на заході та Устею і Горинню на сході.

У басейні р. Вілії літописи називають лише одне поселення – Шумськ, тому всю цю територію можна розглядати як сільськогосподарську округу міста у XII – першій половині XIII ст. Вона мала площу близько 1200 кв. км без басейну р. Збитинки (Світеньки) і нижньої течії р. Вілії. На верхній Горині волосними центрами були Тихомль, Гнійниця, Вигошев. Площа кожної із цих волостей може бути визначена в межах 800–1000 кв. км. Наприкінці XII – на початку XIII ст. Гнійниця, очевидно, втрачає своє значення і функції волосного центру переходять до Ізяслава. Тоді ж на правобережжі Горині розбудовується Каменець і формується його сільськогосподарська округа.

З приводу територіальних меж Корецької волості висловимо припущення, що вона охоплювала басейн р. Корчика, площа якого 1145 кв. км. На сьогодні тут відомо близько 30 поселень епохи Київської Русі. Як свідчать писемні джерела, Корецьке князівство на початку XVII ст. обій-

Рис. 124. Погоринські міста і їх сільська округа.

Умовні позначення: а – кордони волостей у XII – першій половині XIII ст.; б – кордони князівств за писемними джерелами XVI – початку XVII ст.

мало значно більші території, його кордони проходили по таких річках: Стави на заході, Случ на півночі і Церем на сході (рис. 124) [Баранович, 1930, с. 41–42]. Однак у XII – першій половині XIII ст. землі в басейні Ставів, вірогідно, входили до волості, центром якої був Сапогінь, а в басейні Церему господарсько-адміністративним центром могло бути поселення, залишками якого є городище біля с. Пилиповичів Новоград-Волинського району Житомирської області [Звіздецький, 2008, с. 126].

Процес формування Степанської волості у XII – першій половині XIII ст. простежується слабо через недостатній рівень археологічного обстеження регіону. Краще виявляються за археологічними джерелами поселенські структури X–XI ст. Городища та відкриті поселення розміщені над Горинню та вздовж її лівих приток на ділянці завдовжки близько 60 км. На півдні, поблизу від кордону Полісся і Волинської височини, лежить городище біля с. Бичалі, а найбільш північним є городище біля с. Городця (рис. 7). Поселенські структури X–XI ст., які стали підосною для формування Степанської волості, охоплювали територію площею близько 1300 кв. км. Як свідчать писемні джерела, Степанська волость на початку XVII ст. охоплювала землі над Горинню від Деражні на півдні до Бережниці на півночі, на заході вона межувала із Чорторійською волостю, а на північному сході досягала р. Случі (рис. 124) [Собчук, 2014, с. 126, 137–142]. Її площа – близько 2000 кв. км. Імовірно, однією з причин, які зумовили прискорений розвиток Степані та значне розширення Степанської волості, стало переміщення населення з півдня в безпечніші поліські райони після монголо-татарських погромів середини XIII ст.

Проведений аналіз динаміки розвитку відкритих і укріплених поселень у басейні Горині на Волинській височині дає змогу зробити висновок, що в X ст. їх кількість значно зростає (рис. 122). На цій території культурні нашарування X ст. виявлено на 182 відкритих поселеннях (табл. 7), у той час як поселень VIII–IX ст. відомо 75. Регіон, що розглядається, був щільно заселеним, ланцюжки поселень X ст. простежуються вздовж Горині та її приток Усті й Стубли. Освоєними були також басейни малих річок та струмків. Саме в межах таких мікрорегіонів виявляються гнізда поселень, які дають змогу окреслити території окремих слов'янських общин, що займали площу 30–50 кв. км. Водночас залишалися незаселеними ділянки на вододілах, ширина їх досягала 5–10 км.

В XI ст. спостерігається тенденція до зменшення кількості відкритих поселень, разом із тим формується мережа укріплень, що виконували військово-адміністративні функції і були центрами окремих територіальних одиниць. Для потреб одержавлення території були використані старі племінні укріплення й одночасно будуються нові фортеці (Дорогобуж, Мильськ, Листвин). Тому в середній течії р. Горині на Волинській височині спостерігається висока концентрація укріплених поселень, відстань між якими становила 10–20 км (рис. 117).

У XII – першій половині XIII ст. на Волинській височині значно зростає кількість відкритих поселень порівняно з показниками XI ст. Але зіставлення їх кількості у XII – першій половині XIII ст. з показниками X ст. свідчить про те, що в результаті такого зростання вдалося лише відновити сільськогосподарський потенціал регіону. Як і в попередні століття, широкі смуги вододілів залишаються незаселеними. У XII – першій половині XIII ст. зменшується кількість укріплених поселень: по два городища цього часу відомо в басейнах Усті та Стубли, взагалі відсутні городища в басейні

Збитинки. Лише вздовж Горині поблизу Дорогобужа і далі функціонували фортеці в Гощі та Вільгорі й було збудовано невелике укріплення в Томахові. Вірогідно, їх стабільний розвиток був пов'язаний із потребою забезпечити контроль за переправами через Горинь на важливих сухопутних шляхах.

На Волинській височині у XII – першій половині XIII ст. відстань між волосними центрами коливалася від 20 до 30 км. За розмірами волості Погориння поділяються на три групи: найменші волості площею 500–700 кв. км мали Острог, Мильськ, Сапогинь, Чемерин; середні волості (800–1300 кв. км) мали Пересопниця, Корчеськ, Шумськ, Степань; велика Дорогобузька волость визначається в межах 1600–1800 кв. км.

Ці показники свідчать, що різниця в розмірах волостей була досить значною і це суттєво впливало на темпи розвитку волосних центрів. Загалом же отримані для басейну р. Горині дані узгоджуються із середніми показниками площі міських волостей, що їх розрахував для території Південної Русі П. П. Толочко в межах 800–1200 кв. км [Толочко, 1989, с. 99].

ВИСНОВКИ

Дослідження виникнення та ранніх етапів розвитку середньовічних міст є однією з провідних тем вітчизняної історичної науки. Завдяки проведеним широкомасштабним археологічним розкопкам накопичено велику кількість матеріалів, які різнобічно характеризують окремі міста X–XIII ст. Сформована джерельна база дає змогу вивчати урбанізаційні процеси на території усїєї Київської Русі та в окремих землях-князівствах. Досить перспективні для таких досліджень матеріали отримано в останні десятиліття під час археологічних розкопок середньовічних міст у басейні р. Горині. Вони і стали основою для написання цієї праці.

Землі над Горинню неодноразово згадуються наприкінці XI–XII ст. у літописах як окреме територіальне утворення «Погорина», «Погоринські міста». В басейні р. Горині локалізовано 14 літописних поселень: Дорогобуж, Острог, Пересопниця, Чемерин, Шумськ, Зарічеськ, Мильськ, Тихомль, Вигошев, Гнійниця, Дубровиця, Каменець, Ізяславль, Степань. Тісно зв'язаними з Погоринням були також Корчеськ і Сапогинь, розміщені на лівих притоках р. Случі. Літописні повідомлення свідчать, що в кінці XI – середині XII ст. Погориння формується як порубіжна територія на

заході Київської землі, а в другій половині XII ст. воно було включене до Волинського князівства.

Науковці розглядали питання визначення території Погориння та локалізації літописних поселень регіону у зв'язку з окресленням кордонів Київської та Волинської земель. Уже в кінці XIX ст. досить детально проаналізували цю проблему у своїх працях О. М. Андріяшев і П. А. Іванов. Важливими є також дослідження з історичної географії Київської та Волинської земель М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевича, М. Ф. Котляра, П. П. Толочка, Л. В. Войтовича, у яких, зокрема, висвітлюються й питання формування, особливостей розвитку та територіальної приналежності Погориння.

Головними джерелами для вивчення генези та розвитку Погоринських міст є археологічні матеріали, здобуті під час досліджень слов'яно-руських городищ X–XIII ст. Велику роботу щодо систематизації археологічних пам'яток регіону провів у кінці XIX ст. В. Б. Антонович. Тоді ж підготовлено перші плани городищ. У 20–30-х роках XX ст. археологічні обстеження середньовічних укріплень регіону здійснили Я. Гофман, Я. Фітцке, Р. Якимович, О. Цинкаловський. У повоєнний час городища в басейні р. Горині досліджували Ю. В. Кухаренко, П. О. Раппопорт, М. К. Каргер. У 70–80-х роках XX ст. розкопки проводили В. В. Ауліх (Білів, Дорогобуж), М. П. Пелещишин і Р. М. Чайка (Листвин), Ю. М. Нікольченко (Дорогобуж), В. С. Терський (Пересопниця) та ін. В останні десятиліття накопичено різноманітні археологічні джерела, які дають змогу отримати якісно нову інформацію про ранні етапи розвитку середньовічних міст у басейні Горині.

За фізико-географічним районуванням і особливостями ландшафтів землі в басейні р. Горині належать до чотирьох областей Західноукраїнського та Поліського країв. Річка бере початок із джерел поблизу с. Волиці Тернопільської області в межах Північно-Подільської височини. Далі вона перетинає область Малого Полісся та Волинську височинну область (Волинське Опілля) і далі тече Волинським Поліссям. Загальна площа регіону, пам'ятки якого проаналізовано в роботі, становить 14 400 кв. км. Найбільш сприятливими для розвитку сільського господарства є території Волинської і Північно-Подільської височин.

У ранньому середньовіччі землі в басейні р. Горині, як і суміжні території Волині, були заселені слов'янськими племенами, які залишили пам'ятки празько-корчацької культури (V–VII ст.) і райковецької культури (VIII–X ст.). У часи становлення Київської Русі ця територія була контактною зоною на межі розселення волинян, древлян і дреговичів.

Серед 54 городищ регіону, що мають культурні нашарування, найранішими є чотири пам'ятки, на яких знайдено матеріали VIII–IX ст. (Нетішин, Жорнів, Дюксин, Залужжя). У наступному столітті кількість фортець у регіоні стрімко зростає. Культурні нашарування чи об'єкти X ст. виявлено на 34 городищах. Ще понад 20 городищ не мають культурного шару, їх дату визначено за матеріалами з розміщених поблизу неукріплених

поселень. Майже всі укріплення цього часу були збудовані на мисах, лише два розміщені на останцях (Теремне, Варковичі) і три – на підвищеннях у заплавах річок (Нетішин, Дюксин, Залужжя). Кількісно переважають прості городища з одним укріпленим майданчиком розміром до 0,5 га. Подібні тенденції простежуються на всій території Південної Русі. У багатьох регіонах невеликі укріплення-городища стають основним компонентом населених пунктів, вони були необхідним засобом захисту населення і племінної території від зовнішньої загрози.

У басейні р. Горині в X ст. функціонували також фортеці зі складним плануванням площею від 1 га до 7–10 га. Окремі з них були важливими племінними територіально-адміністративними центрами (Острог, Жорнів, Будараж). Найбільше городищ кінця I тис. н.е. виявлено в середній течії р. Горині на Волинській височині. Водночас на цій території значно зростає кількість неукріплених поселень, поряд із ними з'являються курганні могильники. Однією з причин помітного зростання чисельності населення на Волинській височині в X ст. могло бути переселення слов'янської людності з півдня, з пограниччя лісостепової і степової зон під тиском кочівників.

Картографування городищ IX–X ст. між Горинню і Вепром дало змогу М. П. Кучері виділити дві територіальні групи, які можна інтерпретувати як племінні князівства волинян (у басейнах Горині та Стиру) і бужан (у басейні верхньої течії Західного Бугу). Цей висновок підтверджують і дані про розміщення курганних могильників X–XII ст., зосереджених у тих же районах, що й городища.

Спираючись на проведені дослідження, маємо підстави зробити висновок, що початковий етап освоєння великокнязівською владою Погориння припадає на другу половину X – початок XI ст. У другій половині X ст. було збудовано укріплення в Дорогобужі. Значні його розміри (площа дитинця 1,7 га), виявлені сліди перебування воїнів-дружинників та ремісничого виробництва, стале планування забудови на наступних етапах розвитку свідчать про те, що це була фортеця київських князів. Імовірно, її збудували невдовзі після підкорення Києвом древлян у 945–946 рр. До типу князівських фортець відносимо також Листвинське городище, ранні матеріали з якого датуються другою половиною X ст. На це вказують особливості планування (великий дитинець площею 2 га, потужні оборонні лінії, велика загальна укріплена площа – 7,5 га), а також знахідки зброї і предметів спорядження воїнів-дружинників X–XI ст.

Загалом у басейні р. Горині відомо 37 городищ із культурним шаром XI ст. Тоді як матеріали X ст. виявлено на 34 городищах, і лише сім із них були покинуті наприкінці X ст. чи на початку XI ст. Інші городища функціонували в XI ст. Більшість із них (21) зосереджено в середній течії Горині на Волинській височині, у верхній течії Горині відомо 12 фортець і в межах Волинського Полісся – чотири. Значна частина таких городищ – це залишки укріплень волинян періоду племінного князіння, які зберегли своє значення після входження Погориння до складу Київської Русі. На рубежі

X і XI ст. чи в першій половині XI ст. було збудовано ще дев'ять фортець у верхній течії Горині та на Волинській височині. Серед них – укріплення літописних поселень Тихомль у верхів'ях р. Горині, Мильськ у середній течії р. Усті.

Аналіз планування та розмірів городищ XI ст. дає змогу виявити їх певну ієрархію. Виділяються фортеці зі складним плануванням, із дитинцями площею понад 1 га і загальною площею 2,5–12 га: Бриків (літописний Шумськ), Дорогобуж, Дермань, Новомильськ (літописний Мильськ), Листвин, Жорнів, Пересопниця. У Новомильську й Жорнові простежується така особливість планування, як багаторядні лінії оборони, що захищали не лише територію поселення, а й значні незаселені ділянки, де під час ворожого нападу могло розміститися населення з навколишніх відкритих поселень. Для забезпечення водою захисників фортеці на дитинцях були влаштовані колодязі та цистерни для води, їх сліди збереглися в Новомильську, Жорнові, Листвині, а в Дорогобужі рештки такого колодязя вдалося дослідити. Городища цієї групи відносимо до типу князівських фортець. До другої групи входять складні городища площею 1–3 га із невеликим мисовим майданчиком (до 0,5 га): Михнів, Зіньки, Острог, Томахів, Гоща, Грабів, Клевань. Великі прості городища в Розважі (1,5 га) і Козлині (2 га) віднесено до третьої групи, а пам'ятки площею менше ніж 0,7 га належать до четвертої групи. Ці городища були військовими і територіально-адміністративними центрами округів, більшість із них виникли ще в часи існування племінного князіння волинян, а інші з'явилися у період активного державного будівництва. Фортеця в Розважі лежить за 3 км на північ від Острозького городища. Таке близьке розміщення двох укріплень, які сусідили наприкінці X–XI ст., вірогідно, було викликане відмінними їх функціями. За археологічними джерелами Острог наприкінці I тис. н.е. характеризується як велике племінне поселення зі складною структурою, а городище в Розважі могло бути місцем перебування дружинників київського князя.

Серед простих городищ привертають увагу пам'ятки «волинського типу», що їх виділив П. О. Раппопорт. Ці городища мають у плані проміжну форму між кругом і квадратом, тобто форму, близьку до прямокутника з одним чи двома округлими боками. Встановлено, що укріплення «волинського типу» були збудовані в кінці X–XI ст., вони позначають давні сухопутні шляхи, які пролягали по Волинській височині від Горині (Розваж) до Західного Бугу (Володимир-Волинський).

Отримані дані свідчать про цілеспрямоване освоєння в XI ст. великокнязівською владою Погориння, де проходив західний кордон «Руської землі» у вузькому значенні цього слова. Подальший розвиток в XI ст. значної кількості старих укріплень волинян у басейні Горині підтверджує думку, що для державних потреб широко використовувалися вже існуючі в цьому регіоні общинні та племінні укріплення, а завдання «одержавлення» Погориння частково виконували і представники місцевої

племінної знаті. Очевидно, приєднання Волині до Києва за часів Володимира Святославича не викликало якоїсь значної протидії з боку місцевої племінної верхівки. У нових умовах племінна знать бере активну участь у централізованій експлуатації земель, у зборі державних доходів і контролі за ними. А старі фортеці волинян стають резиденціями представників князівської адміністрації.

Основні напрями поширення київського впливу на захід – на Пліснеськ і на Пересопницю – раніше простежені за матеріалами курганних могильників. Картографування великих городищ підтверджує і доповнює ці спостереження. Один із шляхів на захід проходив по північному краю Волинської височини, по лінії Гольсько–Сапогинь–Дорогобуж–Пересопниця–Луцьк–Володимир. Інший шлях пролягав по північному краю Подільської височини по лінії Острог–Шумськ–Кременець–Пліснеськ–Бужськ. Третій напрямок одержавлення територій простежується вздовж південного краю Волинської височини по лінії Острог–Листвин–Дубен–Перемиль–Белз.

В XI ст. залишалися слабо заселеними території у верхів'ях Случі і Південного Бугу. Тому важливим завданням гарнізонів фортець над Горинню було забезпечення захисту південно-західних територій Руської землі від нападів кочівників зі степу.

Порівняння археологічних і писемних джерел виявляє, що боротьба між київськими і волинськими князями наприкінці XI – початку XII ст. супроводжувалася нищенням фортець, похованням скарбів, а отже, викликала важливі зміни в структурі місцевої панівної еліти. Місцева знать, прагнучи самостійності, провокувала волинських князів на боротьбу з великокнязівською владою, проте в ході цієї боротьби втратила свої позиції, а частково була винищена. Свідками цих подій є спалені й покинуті фортеці та численні скарби. Слід зазначити, що більшість скарбів, про які йдеться, знайдені в густозаселеному районі, в центральній частині Волинської височини, на території між річками Горинню і Стиром.

У XII – першій половині XIII ст. в регіоні зменшується кількість укріплених поселень. Із 37 городищ, які використовувалися в XI ст., матеріали наступного періоду знайдено лише на 13 пам'ятках. Водночас у XII ст. з'являються 10 нових фортець. Серед них літописні поселення Ізяславль і Каменець на Верхній Горині, Корець на східній окраїні Волинської височини, Дубровиця і Степань на Поліссі.

Це був період бурхливого розвитку міських центрів по всій території Київської Русі. Їх ріст і значення багато в чому залежали від розмірів та заселеності округів-волостей. У Погоринні найкраще забезпеченою археологічними джерелами для вивчення середньовічних поселенських структур є територія Волинської височини. За басейновим принципом вона поділяється на окремі територіальні одиниці – це поріччя Горині від впадіння р. Вілії до впадіння р. Усті, басейни Збитинки, Усті, Стубли й Путилівки. Аналіз розміщення укріплених і відкритих поселень, центрів удільних князівств, інших літописних центрів дав змогу зробити висно-

вок, що басейни як природні територіальні комплекси стали основою для формування волостей. За розмірами волостей у XII – першій половині XIII ст. міські поселення Погориння поділяються на три групи: найменші волості площею 500–700 кв. км мали Острог, Мильськ, Сапогинь, Чемерин; середні за площею волості (800–1300 кв. км) мали Пересопниця, Корчеськ, Шумськ, Степань; велика Дорогобузька волость визначається в межах 1600–1800 кв. км.

У структурі Погориння виділяються три основні частини: Верхнє Погориння, землі на Волинській височині, поліські території в середній і нижній течії Горині. Аналіз розміщення поселень регіону дає змогу виокремити землі Волинської височини як своєрідне ядро системи заселення Погориння. Саме тут розміщувалися два найбільші центри регіону – Дорогобуж і Пересопниця. Під час досліджень цих поселень виявлено археологічні матеріали XII – першої половини XIII ст., які ілюструють більшість «міських ознак» (за А. В. Кузою). Слід зазначити, що в літописних повідомленнях кінця XI – першої половини XIII ст. вони згадуються як центри удільних князівств. До цієї групи Погоринських міст відносимо також Каменець, де було проведено масштабні археологічні розкопки і отримані матеріали, які підтверджують міський характер цього поселення, а також центри уділів Шумськ і Дубровицю, хоча археологічно вони вивчені недостатньо. Ряд літописних поселень були центрами значних волостей (Тихомль і Ізяславль у басейні верхньої течії р. Горині, Мильськ у басейні р. Усті, Корчеськ у басейні р. Корчика), вони проходили стадію становлення як малі міста, але через брак археологічних джерел детально висвітлити ці процеси поки що неможливо. До числа адміністративних і військових центрів невеликих територіальних одиниць належали згадані в літописах Гнійниця, Острог, Чемерин, Сапогинь, Степань та невідомі з писемних джерел поселення, залишками яких є городища у Вільгорі, Хотині, Дермані, Клевані.

КАТАЛОГ

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКІ ГОРОДИЩА ІХ–ХІІІ СТ. В БАСЕЙНІ Р. ГОРИНІ

Басейн р. Горині, верхня течія

1. Лози Збаразького р-ну Тернопільської обл.

Городище розміщується на східній окраїні села, на високому виступі лівого берега р. Горині в ур. Городище. Пам'ятку обстежили О. Цинкаловський у 1938 р., В. І. Канівець у 1952 р., М. А. Пелещинин та Р. М. Чайка у 1969 р. [Канівець, Звіт за 1952 р., с. 35–36; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 159; Чайка, 1988; Чайка, 1998; Чайка, 2003]. З прив'язкою до с. Бодаки це городище згадує В. Б. Антонович, обстежувала М. О. Тиханова, воно включене до каталогу слов'яно-руських городищ, підготовленого М. П. Кучерою [Антонович, 1901, с. 80; Ратич, 1957, с. 60; Тиханова, 1962, с. 52–53; Кучера, 1999, с. 193].

За описом і схематичним планом В. І. Канівця городище з напільної східної сторони було захищене трьома дугоподібними валами (рис. 4). Розміри укріплення 150×50 м (площа 0,4 га). Р. М. Чайка описує лише мисовий майданчик. Він підвищується над долиною приблизно на 70 м, поруйнований, його збережена частина має розміри 40×38 м. Вал простежено з напільної східної сторони, його висота 2–4 м. Культурний шар на майданчику слабо насичений знахідками, зустрічаються лише дрібні уламки кераміки.

Поселення розміщується поряд з городищем, на схід від нього. Його обстежив у 1938 р. О. Цинкаловський і виявив напівземлянку з глинобитною піччю. Другу напівземлянку було розкопано М. А. Пелещининим і Р. М. Чайкою, її розміри 3,5×2,5 м, стіни мали каркасно-стовпову конструкцію. Автор публікації датує об'єкт XI–XIII ст. [Чайка, 2003, с. 195], але рисунки профілів гончарних вінець із публікації дозволяють звизити датування до X – початку XI ст. Знахідки в культурному шарі черешкового наконечника стріли з пером ромбічної форми та шиферних прясельць [Чайка, 2003, рис. 1, 3, 6, 7], свідчать про те, що поселення існувало в X–XI ст.

2. Борцівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Городище розміщується за 200 м від південно-східного краю села, на високому лівому березі р. Горині в ур. Городище. Воно відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 85], було обстежене В. К. Волянником, О. М. Гаврилюком [Ратич, 1957, с. 60; Гаврилюк, 1990, с. 25]. Укріплення велике за площею, довжина валу по периметру понад 1 км. У підйомному матеріалі знайдено скляні браслети та уламки гончарної кераміки XI–XIII ст. М. П. Кучера за матеріалами розвідки В. К. Волянника датує пам'ятку IX–XIII ст. [Кучера, 1999, 193]. Під час розвідки О. М. Гаврилюка встановлено, що оборонні споруди городища зруйновані, лише з боку річки з південно-західної сторони зберігся невеликий відрізок валу, а на території городища під час будівельних робіт частково зруйновано культур-

ний шар і два житла-напівземлянки, одне з них датоване автором розвідки XI ст., а інше – кінцем XII – початком XIII ст. У заповненні двох господарських ям знайдено кераміку XI – початку XIII ст. і залізний ключ від внутрішнього замка-засову [Гаврилюк, Звіт за 1992 р., с. 9–11].

3. Пахині Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Городище (перше) розміщується на високій горі в південно-західній частині села в ур. Замчисько, на березі р. Жирак, правої притоки р. Горині. Було обстежене О. М. Гаврилюком у 80-х рр. XX ст. З напільного боку захищене трьома рядами валів і ровів, а з інших сторін – стрімкими схилами гори. У підйомному матеріалі зібрано уламки гончарної кераміки, які дослідник датував XI ст. [Гаврилюк, 1990, с. 25].

4. Пахині Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Городище (друге) розміщується в північно-східній частині села, на горі Тернова в ур. Окіп. Було обстежене О. М. Гаврилюком у 80-х рр. XX ст. Майданчик округлий у плані, діаметром 50 м (площа 0,15 га). З трьох сторін (за винятком південної) захищений валом заввишки до 2 м і ровом. У підйомному матеріалі знайдено уламки гончарної кераміки, які дослідник датував XI ст. [Гаврилюк, 1990, с. 25].

5. Воробіївка Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Городище розміщується в лісі, майданчик оточений кільцевим валом і ровом [Довідник..., 1984, с. 22]. Описуючи свою мандрівку по Острозькому повіту в 1864–1865 рр., Л. М. Рафальський згадує про старовинний рів з насипами в с. Воробіївці [Рафальський, 2012, с. 162].

6. Тихомель Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Тихомель уперше згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. [Літопис Руський, 1989, с. 253]. Городище літописного Тихомля розміщується на південній окраїні села в ур. Палациська, на мисі правого берега р. Горині (рис. 87). Короткий опис замку в Тихомлі подає Л. М. Рафальський [Рафальський, 2012, с. 165]. Пам'ятку обстежив П. О. Раппопорт у 1961 р. [Раппопорт, 1967, с. 56–57]. Майданчик розмірами близько 110×95 м (площа 0,7 га), має дві прямолінійні сторони (східну і північну), що сходяться під прямим кутом, а інші сторони дугоподібні в плані. Із східної сторони майданчик відокремлений від плато прямолінійним ровом, з інших сторін він обмежений схилами. Із заходу і півдня ці схили мають висоту близько 25 м, а з півночі майданчик підвищується над сусідньою територією на 7–8 м. Вздовж східного та північного краю майданчика зберігся вал заввишки відповідно близько 4 м і 1,5 м. Археологічні знахідки дозволяють датувати городище XI–XIII ст.

7. Денисівка Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Городище розміщується біля хутора Липники. Оточене трьома рядами валів [Довідник..., 1984, с. 22; Винокур, Горішний, 1994, с. 276–277].

8. Гулівці Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Городище розміщується в селі, з півдня майданчик захищений валом і ровом, а з півночі та сходу обмежений заплавою р. Горині [Винокур, Горішний, 1994, с. 276–277].

9. Білогородка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Рештки поруйнованого городища розміщуються біля села [Антонович, 1901, с. 102; Винокур, Горішний, 1994, с. 276–277].

10. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Городище (перше) ототожнюють із літописною Гнійницею [Якубовський, 1994; Кучера, 1999, с. 193]. Вона вперше згадується в літописах під 1152 р. [Літопис Руський, 1989, с. 254]. Городище розміщується на північний захід від села в лісі, на лівому березі р. Горині в ур. Городисько. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 102], його обстежили П. О. Раппопорт, М. П. Кучера, В. І. Якубовський у 1971 р., автор у 2000 р. [Раппопорт, 1965, с. 97; Кучера, 1999, с. 37; Якубовський, 1994].

Давнє укріплення збудували на підвищеній ділянці берега, обмеженої із північного заходу і південного сходу глибокими долинами, що виходять до річкової заплави (рис. 88). Центральна частина городища складається з двох укріплених майданчиків – малого (західного) та великого (східного). Малий майданчик округлий у плані, його внутрішні розміри 30×35 м, по периметру він оточений валом і ровом. Висота валу від 1,5 м із заходу до 3 м із східної сторони. Із південної сторони вал має розрив, а через рів влаштовано греблю, вірогідно, на місці давнього в'їзду. В північно-східній частині майданчика збереглась округла яма діаметром близько 7 м і завглибшки до 1,5 м на місці давнього колодязя чи цистерни для води. Східний майданчик має овальну форму, його розміри близько 80×65 м. Він захищений валом заввишки до 1,5 м і ровом перед ним. Із східної сторони цей майданчик захищений ще двома додатковими лініями оборони, кожна складається із валу і рову перед ним. Розміри східного майданчика із оборонними лініями включно 140×90 м.

Городище має також зовнішню оборонну лінію. Валом і ровом обмежена територія завдовжки 280 м із північного заходу на південний схід. Приблизно така ж протяжність ділянки із північного сходу на південний захід. Але північно-східна лінія оборони не простежується, вірогідно, вона була зруйнована оранкою, тому що цей край укріплення знаходиться не в лісі, а на орному полі. Північно-західна і південно-західна сторони зовнішньої лінії оборони прямолінійні, а південно-східна – дугоподібна в плані. Північно-західна лінія оборони відрізняється тим, що рів розміщується із внутрішньої сторони від валу. Із північного заходу є додаткова лінія укріплень, яка проходить майже паралельно до зовнішньої, за 20–50 м від неї. Поблизу малого округлого укріплення вона складається із двох валів і рову між ними. Висота валів близько 1 м, глибина рову 1,0–1,5 м. Загальна площа укріплення 6 га.

П. О. Раппопорт датував культурний шар на малій площадці XI–XIII ст., а саме городище відніс до пам'яток раннього залізного віку [Раппопорт, 1965, с. 97; Раппопорт, 1967, с. 47]. Під час розвідкових досліджень на малій площадці В. І. Якубовський виявив насичений культурний шар XII–XIII ст. [Якубовський, 1994].

11. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Городище (друге) розміщується за 3 км на захід від села, на лівому березі р. Горині в ур. Біла гора. Його обстежила М. О. Тиханова у 1961 р. [Тиханова, Отчет за 1961 г., с. 32; Тиханова, 1964, с. 55]. Давнє укріплення збудоване на мисі, дуже поруйноване. З трьох сторін майданчик обмежений крутими схилами заввишки близько 10 м, а з четвертої, напільної, збереглися сліди валу. У стінці кар'єру було виявлено частково зруйновану піч, вирізану в материковому суглинку і простежено два послідовні черені. Датується пам'ятка X–XI ст. [Раппопорт, 1967, с. 36].

12. Ізяслав Хмельницької обл.

Ізяслав згадується в Галицько-Волинському літописі під 1240 р. [Літопис Руський, 1989, с. 397]. Рештки городища локалізовані в межах старого міста [Толочко, 1975, с. 55]. На сьогодні найкраще дослідженою є територія, де розміщувався замок князів Заславських. Це підвищення в ур. Рогніда на лівому березі р. Горині, в місці впадіння в неї лівої притоки – р. Сошеньки (рис. 89). Пам'ятка вивчалась у 1980–1982 рр., 1985, 1986 рр. [Никитенко, 1987; Никитенко, Авагян, 1988], у 1994 р. [Винокур, Демидко, Журко, 1994; Винокур, Журко, Демидко, 1995].

Підвищення має круті схили заввишки до 10–12 м над заплавою річки, площу 1 га. В розкопах культурний шар епохи Київської Русі залягав на глибині від 1,2–1,3 м до 1,9–2,0 м, до материка. Він перекритий шарами XVI–XIX ст., у нижніх нашаруваннях трапляються також матеріали трипільської культури, раннього залізного віку, пізнього римського часу. У ході досліджень 80-х рр. XX ст. відкрито рештки двох напівземлянкових жител, виявлено сліди діяльності ремісників. Зібрано багатий речовий інвентар, більшість знахідок датовані XII – першою половиною XIII ст.

Давньоруський культурний шар поселення-посаду простежено вздовж лівого корінного берега р. Горині на північ від ур. Рогніда до монастиря бернардинів [Нікітенко, 1994].

13. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

Велике городище розміщується на південній окраїні села, на невисокому мисі лівого берега р. Гуски. Пам'ятка відома в науковій літературі з XIX ст. [Антонович, 1901, с. 104]. Городище досліджував М. К. Каргер у 1957–1964 рр., він висловив припущення, що це залишки літописного Ізяслава [Каргер, 1965]. Однак у 80-х рр. XX ст. були відкриті об'єкти і культурний шар епохи Київської Русі в самому м. Ізяславі, тому городище біля Шепетівки, очевидно, слід ототожнювати з іншим давньоруським містом. М. С. Грушевський та І. П. Крип'якевич на р. Цвітосі (в яку впадає р. Гуска) локалізували літописний Каменець [Грушевський, 1992, с. 608; Крип'якевич, 1984, с. 25]. Археологічні джерела свідчать на користь локалізації Каменця біля с. Городище [Пескова, Белецький, 1997, с. 132–138].

Узагальнююча характеристика пам'ятки за археологічними джерелами подана в роботах Г. А. Пескової [Пескова, 1981; Пескова, 1988; Пескова, Белецький, 1997; Пескова, 2009]. Площа городища 3,6 га, воно складається з дитинця (0,6 га) та околиного міста, які розділені неглибоким ровом і ледве помітним валом з боку дитинця (рис. 90). Майданчик дитинця підвищується над рівнем ріки на 6–8 м, а майданчик околиного міста на 8–12 м. З трьох сторін (крім північної, звернутої до річки) городище оточене потрійною оборонною лінією, що складається з валів та ровів. З напільної сторони весь мис додатково укріплений неглибоким ровом.

Під час розкопок було досліджено конструкцію внутрішніх ліній укріплень, що оточували дитинець і околине місто. Лінії оборони дитинця і околиного міста склалися з дерев'яних клітей, це були зруби, поставлені в ряд щільно один поряд з одним, їх довжина 3–5 м, ширина 3–4 м. Потужність культурного шару на городищі перевищує 1,5 м. В зрубках та в культурному шарі на площадках городища виявлено величезну кількість речових знахідок та скелети людей, які загинули під час погрому фортеці в середині XIII ст. В колекції є сільськогосподарські знаряддя та ремісничі інструменти, побутові вироби, деталі одягу та прикраси, різноманітна зброя, деталі спорядження вершника і верхового коня. Г. А. Пескова датує городище другою половиною XII – серединою XIII ст. [Пескова, 1981; Пескова, 2008].

Поблизу від городища на обох берегах р. Гуски на 15 ділянках виявлено поселення XII–XIII ст. [Демидко, 2008].

14. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

Мале городище розміщується на північній Україні села, на правому березі р. Гуски в ур. Високе, за 2,5 км на північ від великого городища. Обстежив М. К. Каргер. Майданчик городища діаметром близько 50 м (площа 0,13 га) оточений двома рядами концентричних валів і ровів. Із північно-західної сторони в ровах є греблі, вони вказують на місце в'їзду. Виявлена на городищі кераміка датована М. К. Каргером XII–XIII ст. [Пескова, 2008, с. 76–78].

15. Нетішин Славутського р-н Хмельницької обл.

Городище розміщується на захід від м. Нетішин і за 1,5 км на південний схід від нової церкви в с. Вільбівне, на останці в заплаві лівого берега р. Горині, в ур. Лясинь. Піщане підвищення овальне в плані, розмірами 150×80 м. Пам'ятка відома із XIX ст., її обстежили В. І. Канівець у 1952 р. (з прив'язкою до с. Вільбівне), С. С. Березанська у 1958 р. (з прив'язкою до с. Солов'є, нині неіснуючого: на його території створено водосховище Хмельницької АЕС) [Рафальский, 1872, с. 126; Канівець, Звіт за 1952 р., с. 50; Березанська, 1972, с. 22–24; Кучера, 1999, с. 193].

У 80-х рр. XX ст. пам'ятку обстежив В. К. Пясецький і зібрав уламки ранніх гончарних горщиків райковецької культури. Досліджував В. О. Самолюк у 1997 р., розкопав напівземлянку райковецької культури кінця IX–X ст. Тоді ж він провів розвідку в ур. Городище, але археологічних матеріалів слов'яно-руського часу не знайшов.

Басейн р. Вілії, лівої притоки р. Горині

16. Бриків Шумського р-ну Тернопільської обл.

Городище є залишками літописного Шумська, він вперше згадується в літописах під 1149 р., а останнє повідомлення датоване 1259 р. [Літопис Руський, 1989, с. 227, 421]. Пам'ятка розміщується на південний схід від Шумська на високому правому березі р. Куми, між селами Бриків і Онишківці в ур. Замчисько. Відома з кінця XIX ст., В. Б. Антонович опублікував схематичний план городища [Антонович, 1901, с. 82–83; Антонович, 1901Б, рис. 15]. Обстежувалось дослідниками у міжвоєнний період та після Другої світової війни, зокрема М. І. Островським, П. О. Раппопортом у 1961 р. [Ратич, 1957, с. 60–61, 68; Rauhut, 1960, s. 248; Раппопорт, 1963, с. 33; Раппопорт, 1967, с. 66–67]. Розвідкові розкопки провела М. О. Ягодинська у 2003–2004 рр. [Ягодинська, 2006].

Городище складається з двох укріплених майданчиків, які розташовані на сусідніх мисах (рис. 86). Дитинець займає північний мис, що помітно знижується на захід, в бік річки, його довжина 180 м, а площа – 1 га. З напільної південно-східної сторони дитинець захищений двома паралельними валами і ровами. Друга частина городища – окольне місто – займає інший (південний) мис. З напільної східної сторони цей майданчик захищений двома паралельними валами і ровами, дугоподібними у плані. Його розміри 180×130 м (1,5 га).

Під час проведених М. О. Ягодинською досліджень на дитинці у порушених нашаруваннях зібрано матеріали X–XIII ст., а також первісної доби (трипільської культури, раннього залізного віку). Культурний шар епохи Київської Русі на пло-

щадці окольного міста має товщину до 1,2 м, в ньому виявлені матеріали X–XIII ст. Під ним простежено культурний шар раннього залізного віку.

Великі поселення X–XIII ст. обстежені на північ і схід від городища на високому корінному березі р. Куми [Ягодинська, 2006, с. 140].

17. Васьківці Шумського р-ну Тернопільської обл.

Городище розміщується на південно-східній окраїні села, на лівому березі струмка, за 1 км на північний захід від його впадіння у р. Вілію. Відоме з XIX ст., у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план городища [Рафальський, 1876, с. 105; Антонович, 1901, с. 83; ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 19]. Пам'ятку обстежили П. О. Раппопорт у 1961 р., М. А. Пелешин у 1974 р. [Раппопорт, 1967, с. 57, рис. 59; Пелешин, Звіт за 1974 р., с. 24].

Давнє укріплення займає край мису, обмеженого з трьох сторін схилами, а із північно-східної напільної сторони майданчик захищений двома прямолінійними в плані валами і ровами. Він має неправильну овальну в плані форму, його розміри 95×50 м (площа 0,4 га). Обидва вали і зовнішній рів проходять лише із напільної сторони, а внутрішній рів продовжується навколо всього майданчика, але має з інших сторін характер горизонтальної тераси завширшки 4–6 м. Виявлені на городищі археологічні матеріали датуються X–XI ст. М. А. Пелешин зауважив, що майданчик городища поруйнований ямами для добування каменю.

18. Сураж Шумського р-ну Тернопільської обл.

Городище розміщується в центрі села, на високому лівому березі р. Вілії. Його обстежили львівські археологи у 1976 р. [Зварич, Пелешин, Чайка, 1977]. Укріплений майданчик округлий у плані, діаметром близько 65 м (площа 0,25 га), із заходу і сходу обмежений ярами, а з напільної сторони зберігся вал завширшки до 4 м. У підйомному матеріалі зібрано кераміку XI–XIII ст.

19. Зіньки Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Городище розміщується за 0,5 км на північний схід від села, на правому березі р. Вілії. Складається з двох частин: невеликого майданчика (дитинця) в ур. Замчисько та великого майданчика в ур. Городище. Воно позначене на карті пам'яток княжої доби в роботі, присвяченій дослідженням міста Бакоти [Винокур, Горішний, 1994, с. 276, 277]. Городище обстежив О. М. Романчук у 1983 р., а в 1984 р. розпочалося спорудження протиерозійної дамби і землю на дамбу бульдозерами згортали з поля, що в ур. Городище, при цьому було частково зруйновано культурний шар та об'єкти. На ділянках із порушеним культурним шаром О. М. Романчук та О. А. Бондарчук зібрили колекцію керамічних виробів слов'яно-руського часу, уламки жорнових каменів із вапняку, а також матеріали бронзового і раннього залізного віків [Прищепа, Романчук, 2007]. Від початку XX ст. і до кінця 1980-х років територія ур. Городище використовувалася під сільськогосподарські угіддя, а в 1997 р. тут було посаджено сосновий ліс.

Дитинець влаштований на стрілці мису, його майданчик овальний у плані, розмірами 71×41 м (площа 0,25 га). З трьох сторін дитинець оточений ярами, а з південної і частково західної сторін (з напільного боку) майданчик відокремлений від плато двома дугоподібними у плані ровами, між якими проходить вал. Ширина зовнішнього рову до 15–20 м, висота валу від дна цього рову 12–14 м. Схили майданчика стрімкі, вірогідно, вони були ескарповані при побудові укріплення, а на 9–11 м нижче від рівня денної поверхні майданчика влаштовано терасу завширшки 4–11 м. Із південно-східної сторони від дитинця виявлено сліди

колодязя чи цистерни для води – це западина розмірами 12×8 м, завглибшки близько 3 м. Ділянка, на якій влаштовано колодязь, захищена відрізком валу завдовжки близько 75 м. Висота цього валу від дна яру 9–15 м, біля його північного кінця зберігся прохід.

Великий майданчик в урочищі Городище має неправильну форму, із півночі він обмежений заплавою р. Вілії, а із заходу та південного сходу ярами. Його довжина із півночі на південь близько 280 м, із заходу на схід – 350 м (площа 5 га). З напільної південної сторони майданчик захищений ровом.

На обох майданчиках зібрано уламків гончарних горщиків X – початку XI ст.

Басейн р. Кутянки, лівої притоки р. Вілії

20. Кути Шумського р-ну Тернопільської обл.

Городище розміщується в центрі села в ур. Городисько-гутисько. Відоме з кінця XIX ст., у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план городища [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 18]. Обстежили М. С. Демидюк і Л. Г. Мацкевий у 80-х роках XX ст. Майданчик городища підвищується на 50 м над долиною ріки, по периметру він оточений подвійним валом заввишки 1–2 м, площа укріплення 2 га [Демидюк, Мацкевий, 1991, с. 36]. На плані із архіву В. Б. Антоновича позначено дві укріплені частини – західну і східну. Західний майданчик розташований на підвищенні, овальний у плані, оточений по периметру двома концентричними валами, його приблизні розміри 65×45 м. Східний майданчик чотирикутний, оточений по периметру валом, розмірами близько 40×40 м.

21. Теремне Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в лісі за 0,5 км на південь від села в ур. Замчисько. Про нього повідомляє О. Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 194]. Пам'ятку обстежили О. М. Романчук, автор [Прищеп, Отчет за 1990 г., с. 33]

Давнє укріплення збудоване на окремому підвищенні на лівому березі струмка (рис. 17). Майданчик на вершині пагорба вузький, витягнутий із заходу на схід, овальний у плані, розмірами 15×50 м (площа 0,1 га). Із трьох сторін схили підвищення стрімкі, лише із західної сторони пологим схилом можна легко піднятися на вершину пагорба. Тут простежуються штучні укріплення – вали і рови. Внутрішня лінія оборони на західному краю площадки – це дугоподібний у плані рів завглибшки до 1 м. За 25 м на захід вниз по схилу, на 6–7 м нижче рівня майданчика на вершині пагорба, збереглась лінія оборони із двох дугоподібних у плані валів і ровів. Довжина цієї лінії оборони близько 40 м. Висота валів до 1 м. Перепад висот між гребенем внутрішнього валу і сучасним рівнем дна рову між валами становить 2,5 м. Цей рів продовжується на південному схилі пагорба, але має вигляд тераси. У місці давнього в'їзду на городище, ближче до північного кінця цієї лінії оборони, вали мають розрив, а в ровах влаштовані греблі. За 40 м на захід від цієї лінії оборони зберігся дугоподібний у плані рів, він перетинає височину із півночі на південь. Із північної сторони біля підніжжя пагорба є джерело. Культурного шару на площадці городища не виявлено.

Городище датується X–XI ст. за матеріалами із поселення, що розміщується на береговому узвишші на південь і захід від городища. Про нього повідомляє О. Цинкаловський. У 80-х рр. XX ст. поселення обстежив О. М. Романчук і зібрав уламки гончарних горщиків X–XI ст. та глиняне прясельце.

Басейн р. Вілії

22. Плузжне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

Городище розміщується на північно-східній окраїні села, в межах сільського кутка Підграбівець, в ур. Замчисько. Пам'ятка відома від середини XIX ст. [Рафальський, 2012, с. 153; Антонович, 1901, с. 95; Довідник, 1984, с. 41]. Обстежили Б. А. Прищепа, О. Л. Позіховський і В. С. Чекурков у 2008 р.

Давнє укріплення збудоване на місі лівого корінного берега невеликої річки, правобережного допливу р. Вілії (рис. 14). Із північного сходу і півдня мис обмежений глибокими балками, вільний доступ на майданчик був лише із напільної західної сторони. Майданчик городища підвищується над долиною річки на 20–24 м, у плані має форму неправильного чотирикутника з довжиною сторін 30 (напільна)×40×50×55 м (площа 0,35 га). На майданчику виділяються дві тераси: південна (висока) і північна (на 1,0–1,5 м нижча за південну). Із напільної сторони вздовж краю майданчика проходить дугоподібний вал заввишки до 1 м від рівня площадки. Невеликий відрізок валу завдовжки близько 15 м простежується в східному куті майданчика, де, вірогідно, був давній в'їзд.

Схили мису, на якому було збудоване укріплення, у верхній частині були ескарповані, а на 6–8 м нижче рівня площадки городища проходить тераса завширшки 4–5 м. Тераса не простежується лише з південної сторони мису, де він мав природний стрімкий схил. Майданчик городища із східної сторони відокремлений від стрілки мису ровом завширшки до 15 м, дно його знаходиться на рівні тераси. Із напільної сторони було прокопано два дугоподібних у плані рови, а між ними насипано вал заввишки до 3 м від дна рову.

У культурному шарі зібрано уламки глиняних гончарних горщиків X – початку XI ст. та матеріали XVII–XVIII ст.

Басейн р. Збитинки (Світеньки), лівої притоки р. Вілії

23. Мала Мощаниця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1,3 км на південний-схід від сільського клубу в ур. Городище, на лівому березі р. Збитинки. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 67], у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план городища (рис. 3), але прив'язку дано до с. Ступно, цей план було опубліковано [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 8; Антонович, 1901А, рис. 11]. Пам'ятку обстежили О. Цинкаловський, П. О. Раппопорт у 1961 р., Р. М. Чайка в 1972 р., автор у 1986 р. [Супкаловський, 1961, с. 186–187; Rauhut, 1960, s. 251–252; Раппопорт, 1967, с. 41–43; Чайка, 1973, с. 346; Прищепа, Отчет за 1986 г., с. 13].

Давнє укріплення збудоване на місі, майданчик підвищується над заплавою ріки на 30 м, він овальний у плані, розмірами 60×45 м (площа 0,2 га), захищений по периметру валом, а з напільної (північної) сторони також ровом, який з інших сторін продовжується як горизонтальна тераса. Поверхня майданчика понижується на південь. З напільної сторони висота валу 1,5–2,0 м від рівня площадки, з інших – до 1,0 м. З північного сходу оборонний вал має розрив, вірогідно, на місці давнього в'їзду. На плані В. Б. Антоновича показано також другий (зовнішній) дугоподібний вал, який з півночі проходив за 10 м від рову.

Культурного шару на майданчику не виявлено, датується укріплення за матеріалами із розташованого поряд поселення. Воно знаходиться на північний

схід від городища, на високому лівому березі Збитинки. Пам'ятку обстежили О. Цинкаловський, П. О. Раппопорт. У підйомному матеріалі зібрані уламки гончарних горщиків X–XII ст. У 2001 р. В. В. Ткач виявив сліди поселення X – початку XI ст. на захід від городища, за яром на сусідньому мисі, а О. К. Кожушко в 2011 р. зібрав уламки гончарних горщиків X ст. в нижній частині мису, на вершині якого розташоване городище [Прищепта та ін., Звіт за 2011 р., с. 19].

24. Будараж Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Велике городище розміщується на південно-західній окраїні села в ур. Городище, на лівому березі р. Світеньки. Пам'ятка відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 68], у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план городища, він був опублікований [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 10; Антонович, 1901А, рис. 9]. Городище обстежили польські археологи у 20–30-х рр. XX ст. [Rauhut, 1960, s. 235–236], П. О. Раппопорт у 1961 р. [Раппопорт, Отчет за 1961 г., с. 12–13], автор у 1984, 2007 рр. [Прищепта, Отчет за 1984 г., с. 23; Прищепта, Чекурков та ін., Звіт за 2007 р., с. 51–52].

Давнє укріплення збудували на західному кінці височини, оточеної з трьох сторін заплавою ріки (рис. 101; 102). Мисовий майданчик городища підвищується над річковою заплавою на 70–75 м, має неправильну округлу форму, зумовлену природною формою гори, його розміри 350×300 м (площа 7 га). Від центру майданчик помітно знижується до північного і південного країв. По периметру він оточений валом, висота якого найбільша із напільної (східної) сторони (до 6–7 м), перед валом проходить рів, його сучасна глибина до 3 м, ширина 12–15 м. Із західної сторони вал значно нижчий (2–3 м). Друга лінія оборони збереглася за 250 м на схід від мисової площадки, вона включає прямолінійний відрізок валу і рову, які перетинали височину із півночі на південь. Вал заввишки до 2,5–3,0 м, а рів завглибшки на гребені височини до 1,5 м. Південна ділянка цього валу зруйнована і знівельована ділянка використовується під городи, як і вся площа городища. Площа майданчика, обмеженого другим валом, близько 2 га. На карті Генерального штабу РККА 1939 р. масштабу 1:25000 (топографічна зйомка 1888 р.) є детальний план городища, на якому на схід від великої укріпленої площадки показані чотири прямолінійні лінії оборони, які перетинають височину із півночі на південь. Внутрішня лінія складається із двох паралельних валів. Кінці валів двох зовнішніх ліній з'єднані додатковим валом, що проходить вздовж південного краю височини і продовжується на схід від зовнішнього валу.

П. О. Раппопорт висловив думку, що городище відноситься до раннього залізного віку [Раппопорт, 1965, с. 96–97]. Однак на обох площадках городища в підйомному матеріалі крім знахідок бронзового та раннього залізного віків виявлені уламки гончарних горщиків X – початку XI ст., а, отже, фортеця використовувалась у ранньому середньовіччі.

Слов'яно-руські поселення розміщуються на захід та на південний захід від ур. Городище на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Світеньки. Їх обстежили В. М. Конопля, С. В. Терський [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 60; Терський. 1993А, с. 57].

25. Будараж Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Мале городище розміщується на західній окраїні села, в ур. Церквище. Обстежили П. А. Раппопорт в 1961 р., І. П. Русанова в 1967 р. [Раппопорт, Отчет за 1961 г., с. 13; Русанова, 1968, с. 238], автор у 1984 р. [Прищепта, Отчет за 1984 г., с. 23]. Для

побудови укріплення використали мис на північному схилі височини, західний край якої займає велике Будеразьке городище. Майданчик укріплення трикутний у плані, розмірами 30×35 м (площа 0,1 га), з напільної (східної) сторони захищений валом і ровом. Вал має висоту до 2 м, а рів завширшки 6–7 м, сучасна його глибина до 1,5 м. Товщина гумусного шару на майданчику 0,4–0,6 м, археологічних знахідок у ньому не виявлено. Датується городище за матеріалами поселення, що знаходиться поруч.

Багатошарове поселення на схід від малого городища обстежили П. О. Раппопорт, І. П. Русанова, В. М. Конопля, С. В. Терський, Б. А. Прищепка [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 60; Терський, 1993, с. 57]. Тут виявлено матеріали мідного та раннього залізного віків, слов'яно-руського часу. Поселення займає терасу, що підвищується на 50 м над заплавою річки. Уламки гончарних посудин X – початку XI ст. зібрані автором на площі 70×50 м.

26. Точевики Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1 км на захід від села в лісі, на мисі правого берега струмка, лівобережного допливу р. Світеньки. Обстежили О. А. Бондарчук і Б. А. Прищепка у 1983 р. [Прищепка, Звіт за 1983 р., с. 21; Прищепка, 1985, с. 347]. Розвідкові дослідження проведені в 1993, 2001 рр. [Прищепка, Звіт за 1993 р., с. 16–19; Прищепка, Звіт за 2001 р., с. 9; Прищепка, 2002А, с. 224].

Укріплення має складну систему оборони. Мисовий майданчик чотирикутний у плані, розмірами 40×30 м (площа 0,12 га), підвищується над заплавою струмка на 30 м (рис. 99). З напільної (східної) сторони він захищений валом заввишки до 3 м і ровом завглибшки до 5 м. З інших сторін схили майданчика ескарповані і на рівні дна рову влаштовано терасу завширшки до 4–5 м. У північно-східній частині майданчика є заглиблення конічної форми діаметром 7–8 м, вірогідно, на місці давнього колодязя чи цистерни для води. Другий укріплений майданчик округлий у плані, діаметром 75 м (площа 0,4 га). Він оточений валом заввишки до 4 м із напільної сторони, 1–2 м з інших сторін. З напільної сторони перед валом проходить рів завглибшки до 3 м. З інших сторін цей рів викопаний на схилі. З напільного боку є ще дві лінії оборони, кожна з них складається з дугоподібних у плані валу і рову перед ним. Внутрішній вал має висоту 1,5–2,0 м, його довжина 140 м. Зовнішній вал заввишки лише 0,5 м, його довжина близько 200 м. Вся площа городища становить 0,9 га.

Культурний шар на обох майданчиках слабо насичений знахідками, однак на другій площадці та поряд з нею на південному схилі височини помітні округлі заглиблення діаметром 2,0–3,5 м на місці котлованів давніх будівель. Одне з цих заглиблень було досліджене автором. Вдалося відкрити житло-напівземлянку з каркасно-стовповою конструкцією стін і піччю-кам'яною у східному куті. Ширину котловану 4,5 м, приблизна довжина – 4,8 м, долівка знаходилась на глибині 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Зібрані в котловані уламки глиняних гончарних горщиків датовані X ст.

Поселення розміщується на північний схід від городища, на мисі лівого берега струмка. Його обстежив С. В. Терський і на зораній поверхні поля на площі близько 1 га зібрав матеріали X – початку XI ст. [Терський, 1993А, с. 57].

27. Радужне Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в лісі за 500 м на південь від с. Радужне в ур. Лиса гора. Пам'ятку обстежили В. К. Пясецький у 80-х рр. ХХ ст., О. М. Романчук у 1996 р., автор у 2003 р. [Романчук, 2004; Прищепка, Звіт за 2002–2003 рр., с. 17–18].

Укріплення розташоване на мисоподібному виступі лівого високого берега струмка, лівобережного допливу р. Світеньки. Майданчик підвищується над заплавою на 30 м. Він овальний у плані, розмірами 50×45 м (площа 0,1 га), з боку схилу, з північного заходу, пошкоджений земляними роботами. З напільної сторони майданчик захищений дугоподібним у плані валом і ровом. Висота валу до 3,0–3,5 м, максимальна його ширина при основі – 7–8 м. Рів завглибшки 4–5 м від рівня майданчика і завширшки – до 15 м. Майданчик городища має нахил на південний захід, перепад висот становить близько 1 м. Поблизу від внутрішньої підшоши валу, в північно-східній частині площадки є западина конічної форми діаметром 10 м, вірогідно, на місці давньої цистерни для води. Вздовж північно-західного краю вцілілої частини площадки збереглися сліди військових окопів. Гумусний ґрунт на майданчику городища щільний, завтовшки 0,4–0,5 м, в ньому під час зачистки стінки окопу знайдено шматки печини, крем'яні вироби бронзового віку, поодинокі уламки слов'яно-руських гончарних посудин. Виразного культурного шару на майданчику не виявлено, датується городище за матеріалами з розташованого поблизу поселення.

Поселення обстежили В. К. Пясецький, О. М. Романчук, А. Б. Бардецький за 400 м на північ від городища, біля північно-східного підніжжя Лисої гори, на лівому березі струмка. Тут зібрано кераміку слов'яно-руського часу X – першої половини XII ст., а також матеріали доби фінального палеоліту, мідного та бронзового віків [Романчук, 2004, с. 187; Бардецький, 2011, с. 26–27; Бардецький, Вертелецький, 2012, с. 397].

Басейн р. Горині, Волинська височина

28. Острог Рівненської обл.

Літописна згадка про Острог у Повісті минулих літ датована 1100 р. [Літопис Руський, 1989, с. 155]. Слов'яно-руське городище площею 3,5 га розміщується на східному краю мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, що підвищується над заплавою річки на 20–22 м (рис. 56; 75). Городище складалося із двох частин: дитинця площею 0,5 га і околиного міста площею 2,7 га (відповідно Дитинець і Пригородок за доби князів Острозьких).

На території городища невеликі розкопки були проведені у 1957, 1958 рр. І. В. Бондарем [Бондар, Звіт за 1957 р.; Бондар, Звіт за 1958 р.]. У 1967–1969 рр. архітектор О. М. Годованюк, вивчаючи комплекс замкових будівель, прокопала кілька шурфів на дитинці [Годованюк, 1972]. Під керівництвом автора городище досліджувалось у 2004, 2008 рр. [Прищеп, Позіховський та ін., 2005; Прищеп, 2008А; Прищеп, 2008Б]. Розкоп 2004 р. розміщувався на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і мав площу 300 кв. м, а розкопом 2008 р. на схід від костелу досліджено ділянку площею 334 кв. м, тут до середини XIX ст. стояла Миколаївська церква. Культурні нашарування на досліджених ділянках мали потужність від 2,0 до 3,5 м. Слов'яно-руський культурний шар завтовшки 0,4–0,7 м та пов'язані з ним об'єкти мали добру збереженість. Нижче залягає культурний шар мідного віку. Верхній культурний шар датований XIV–XVIII ст. У розкопі 2004 р. виявлено ділянку оборонного валу, спорудженого в кінці X чи на початку XI ст. У двох розкопах на Пригородку досліджено близько 90 слов'яно-руських об'єктів – це житла-напівземлянки, господарські будівлі, ями господарського та виробничого призначення і вогнища. Зібрано велику колекцію речових знахідок.

За археологічними джерелами період піднесення фортеці датується X–XI ст. Вона продовжувала функціонувати і в XII – першій половині XIII ст., але об'єктів цього часу виявлено небагато, а в культурному шарі значно менше знахідок, ніж попереднього періоду.

Рештки слов'яно-руського поселення виявлені на північний схід від городища, на території старого міста. Найбільш ранні будівлі датовані VIII – початком IX ст. Більшість об'єктів відносяться до X–XI ст. Ближче до східного краю мису, у прибережній частині поселення (по вул. М. Островського), в культурному шарі крім знахідок X–XI ст. виявлено значну кількість матеріалів XII – першої половини XIII ст., в тому числі фрагменти стінок північно-причорноморських амфор, скляних браслетів.

29. Розваж Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південній околиці села, на території колишнього с. Монастирок. Пам'ятка відома в науковій літературі від середини XIX ст. [Рафальский, 2012, с. 46–47; Антонович, 1901, с. 88], її обстежили Я. Гофман у 1925 р. [Hoffman, 1935, s. 301; Rauhut, 1960, s. 246], Д. О. Мачинський у 1961 р. [Раппопорт, 1967, с. 55], Р.М. Чайка у 1974 р. [Чайка, 1975, с. 369], О.А. Бондарчук, О.А. Позіховський у 70–80-х рр. XX ст., автор у 1981, 2010 рр. [Прищеп, Войтюк та ін., Звіт за 2010 р., с. 32–33], А.Б. Бардецький, Д.Ю. Вертелецький у 2002–2005 рр. [Бардецький, Вертелецький, 2011, с. 395].

Давнє укріплення збудоване на мисоподібному виступі корінного лівого берега р. Горині поблизу впадіння в неї струмка (рис. 25). Майданчик неправильної чотирикутної у плані форми, із заокругленими кутами, розмірами 160×120 м (площа 1,4 га), підвищується над долиною Горині на 18–20 м. Із північного заходу він відокремлений від продовження височини злегка дугоподібним у плані ровом, його сучасна ширина 6–9 м, а глибина – до 3 м. Із півночі та сходу, зі сторони ріки, на 3–4 м нижче денного рівня майданчика було влаштовано терасу завширшки 6–20 м. У центрі майданчика знаходиться сільська садиба, інша територія використовується під городи. По периметру майданчик був оточений валом, але в результаті систематичної оранки він значно зруйнований. Найкраще вал зберігся з північної сторони, його висота від рівня площадки до 3 м (фото 14). Невеликий відрізок валу біля південно-східного краю майданчика має висоту до 1,5 м, а північний відрізок валу підвищується на 1 м. У підйомному матеріалі на майданчику городища зібрано уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. та XII – першої половини XIII ст.

Поблизу городища на трьох ділянках виявлено слов'яно-руські поселення, які найбільш детально були обстежені А.Б. Бардецьким і Д.Ю. Вертелецьким [Бардецький, 2011, с. 26].

Поселення за 100 м на південний схід від городища розміщується на невисокій береговій терасі, має розміри 150×50 м. Тут у підйомному матеріалі зібрано уламки гончарного посуду X – початку XI ст. та XII – першої половини XIII ст.

Поселення за 50 м на північний захід від городища розміщується на північному схилі великого мису, обмеженого долиною струмка. Територія пам'ятки частково забудована, через мис проходить дорога Острог–Розваж. У підйомному матеріалі зібрано уламки гончарного посуду X – початку XI ст.

Поселення за 300 м на південний схід від городища розміщується на краю лівого берега р. Горині заввишки до 20 м і тягнеться від садиб колишнього села Монастирок до лікарні, датується за керамікою X – початком XI ст.

30. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південно-східній окраїні села, на лівому березі р. Горині. Про нього повідомляють Л. М. Рафальський [Рафальський, 2012, с. 48–49] та Я. Фітцке [Фітцке, 2005]. Пам'ятку обстежив автор у 1984, 1986 рр., разом із О. К. Кожушком і М. Р. Хомичем у 2012, 2015 рр. [Прищеп, Отчет за 1984 г., с. 24; Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 11].

Давнє укріплення збудоване на місі, що підвищується над заплавою ріки на 7–8 м (рис. 116). Майданчик у плані близький до трапеції, його розміри 95×50–80 м (площа 0,65 га). Понижену ділянку на стрілці мису було відрізано глибоким ровом, по якому протікає струмок. Із півночі та півдня схили мису були штучно підрізані на всю висоту. З напільної сторони майданчик захищений валом заввишки до 3,5–4,0 м і ровом завширшки до 15 м та завглибшки до 4–5 м. Вал в центральній частині зруйнований, тут у профілі стінки кар'єру вдалося простежити, що він насипаний із материкового лесоподібного суглинку. На площадці городища знаходиться сільська садиба, на городах у підйомному матеріалі зустрічаються поодинокі уламки гончарних горщиків X ст., зібрано численні фрагменти горщиків XI–XIII ст. і XVI–XVIII ст.

Поселення площею близько 2 га виявлене на захід від городища, на високому березі р. Горині. Його було обстежено у 2012 р. і зібрано кераміку XII–XIII ст.

31. Башине Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на західній окраїні села, на місі корінного правого берега р. Горині. Пам'ятка відома із кінця XIX ст., обстежувалась Б. А. Прищепою у 1986 р. [Антонович, 1901, с. 92; Фітцке, 2005, с. 101–102; Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 10]. Майданчик близький до чотирикутного в плані, розмірами 90×80 м (площа 0,6 га), підвищується над заплавою ріки на 40 м. З напільної східної сторони захищений валом заввишки 1,0–1,5 м і ровом перед ним. Із північної та південної сторін на 3–4 м нижче рівня майданчика проходить горизонтальна тераса завширшки 4–5 м. Культурного шару на городищі не виявлено.

Поселення епохи Київської Русі виявив О. К. Кожушко у 2012 р. на захід від городища, на низькій ділянці мису.

32. Тесів Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в селі в ур. Замок, за 0,5 км на схід від мосту на шосе Гоца – Острог. Його обстежив автор у 2009 р. [Прищеп, Чекурков та інші, Звіт за 2009 р., с. 41–42]. Займає піщаний останець у заплаві лівого берега річки, правобережного допливу р. Горині. Майданчик овальний у плані, розмірами 25×16 м, підвищується над заплавою ріки на 6–7 м. Схили пагорба круті, вірогідно в давнину були ескарповані, центральна частина майданчика значно понижена, по краю простежуються сліди валу. Майданчик поруйнований ямами, зачистка стінок однієї з них засвідчила, що гумусний шар має товщину до 0,4–0,5 м, знахідок в ньому мало, зібрано уламки посуду XVII–XVIII ст. Пам'ятку визначаємо як слов'янське городище-сховище кінця I тис. н.е.

Поселення розміщується на мисоподібному виступі лівого берега річки. Територія пам'ятки використовується під городи. У підйомному матеріалі на площі 150×60–80 м зібрано кераміку епохи Київської Русі XI–XIII ст., а також матеріали бронзового віку, литовсько-польської доби XV–XVIII ст. [Прищеп, Чекурков та інші, Звіт за 2009 р., с. 42].

33. Новосілки Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 300 м на північ від села в ур. Замчисько, на мисі, що підвищується над долиною на 30 м. Пам'ятка відома в науковій літературі з 20–30-х рр. ХХ ст. [Rauhut, 1960, s. 247]. Обстежив автор у 1989, 1990, 2001рр. [Прищеп, Отчет за 1989 г., с. 21; Прищеп, Отчет за 1990 г., с. 29–31; Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 9; Прищеп, 2002А, с. 224–225]. Майданчик трикутний у плані, розмірами 45×50 м (площа 0,2 га). По периметру він захищений валом заввишки до 2 м з напільної (південної сторони) і 1,5 м з інших сторін. Перед валом проходить рів завглибшки до 3 м з напільної сторони і 0,5–1,0 м з інших сторін. На місці вірогідного давнього в'їзду із західної сторони вал має розрив, а через рів влаштовано земляну греблю. Другий подібний в'їзд зберігся в північному куті майданчика. За 150 м на південний схід від мисового укріплення проходить ще одна лінія оборони, яка перетинає височину із заходу на схід. Вона складається із валу заввишки близько 1 м і рову завглибшки 1,0–1,5 м. Довжина цієї оборонної лінії близько 100 м. Товщина гумусного ґрунту на майданчику становить 0,3–0,4 м, він слабо насичений знахідками. Тут збереглися округлі заглиблення діаметром 3–4 м від котлованів давніх споруд. На місці одного з таких заглиблень досліджено будівлю Х ст.

На північний схід від городища, на сусідньому мисі, розміщується курганний могильник. Збереглося 45 насипів заввишки від 0,5 м до 1,5 м.

Поселення Х–ХІІІ ст. виявлені на понижених ділянках мисів, на яких розміщені городище і курганний могильник і на мисоподібних виступах південно-східного краю височини на протилежному березі струмка [Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2008 р., с. 26; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2009 р., с. 23–24; Прищеп, Виногородська та ін., Звіт за 2011 р., с. 19–22].

34. Глинки Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 0,5 км на схід від села в ур. Замок. Збудоване на мисі лівого берега струмка, лівобережного допливу р. Горині. Обстежили Б. А. Прищеп та О. К. Кожушко у 1987 р. Майданчик має в плані неправильну овальну форму розмірами 100×130 м (площа 0,6 га), підвищується над долиною струмка на 30 м. Із півдня і заходу захищений стрімкими схилами, зі сходу – яром, а з напільної північної сторони проходить дугоподібний у плані вал заввишки до 1,5 м і перед ним – рів завглибшки до 1,5 м. Південна частина майданчика зруйнована кар'єром. Потужність гумусного шару на площадці 0,5–0,9 м. Він слабо насичений знахідками. Тут виявлено лише уламки ліпних посудин бронзового віку.

Слов'яно-руське поселення розміщується на височині на північ від городища, з напільного боку. У підйомному матеріалі зустрічаються уламки гончарних горщиків Х–ХІІІ ст. Площа поселення близько 1 га.

35. Антоніль Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 0,5 км на схід від села в лісі, на мисоподібному виступі правого берега струмка, лівобережного допливу р. Горині. Пам'ятку виявив О. К. Кожушко, обстежив автор у 2014 р. Майданчик округлий у плані, діаметром близько 50 м, з усіх сторін оточений ровом завглибшки до 1,3 м. Відрізок дугоподібного в плані валу зберігся з напільної східної сторони, його висота до 1 м, довжина – близько 40 м. З цієї сторони перед основним ровом зовні прокопано додатковий, так що між ними є вал заввишки до 1,5 м. Відрізок валу заввишки до 0,5 м простежується біля західного краю площадки, його довжина близько 20 м.

Ділянка додаткового зовнішнього рову збереглася також із західної сторони на схилі. Культурного шару на площадці городища не виявлено.

Сліди слов'яно-руського поселення О. К. Кожушко виявив на місі правого берега струмка на захід від городища.

36. Томахів Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Перше Томахівське городище розміщується в південно-східній частині села в ур. Замчисько, на лівому березі р. Горині. Воно відоме в науковій літературі від середини XIX ст. [Рафальский, 2012, с. 49; Антонович, 1901, с. 93], але не увійшло до сучасних каталогів слов'яно-руських городищ. Пам'ятку обстежив автор у 1983, 2002 рр. [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 5–6].

Городище складається з двох частин, які розташовані на вузькому мисі, обмеженому із півночі та сходу долиною р. Горині, а із півдня – долиною струмка. Мисовий майданчик пошкоджений кар'єром, збереглася ділянка розмірами 30×40 м, вона підвищується над заплавою на 5–6 м. Із північно-західної напільної сторони проходить рів, прокопаний до рівня заплави, завширшки 10–15 м. З напільної сторони край майданчика зберігся, тут простежується оборонний вал заввишки до 1,5 м. Потужність гумусного ґрунту на мисовому майданчику 0,5–0,6 м, зачистка стінок кар'єру засвідчила, що знахідок тут трапляється мало, це кістки тварин та кілька стінок гончарних посудин епохи Київської Русі. Однак в колекції місцевого жителя В. А. Халютіна є залізна бойова сокира X – початку XI ст., знайдена на мисовому майданчику.

Другий майданчик має у плані форму трапеції, розмірами 65–80×100 м. З напільної (північної) сторони простежуються сліди дуже знівельованого валу і залишки рову. Вал розораний, вся північна частина майданчика використовується під городи, у південно-західній його частині колись стояла церква, яка згоріла і не відновлювалася. Тут на городах у підйомному матеріалі зібрано уламки глиняного гончарного посуду X–XI ст. Загальна площа городища близько 0,9 га.

Поселення розміщується на окремому підвищенні у заплаві р. Горині на правому березі струмка, на захід від городища. Розміри підвищення 400×100 м. Виявлені В. А. Халютіним знахідки відносяться до епохи Київської Русі та бронзового віку.

37. Томахів Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Друге Томахівське городище розміщується на лесовому останці у заплаві лівого берега р. Горині, за 0,4 км на схід від церкви. Обстежив автор у 1984, 2010 рр. Майданчик розмірами 45×50 м (площа 0,13 га) первісно був округлим, але із півдня його край пошкоджений, він підвищується над рівнем заплави на 5–6 м. Схили круті, вірогідно, в давнину були ескарповані. Під час шурфування встановлено, що потужність культурного шару на майданчику до 0,6 м, в ньому зібрано уламки гончарних горщиків XII–XIII ст.

38. Глибочок Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1,5 км на південний схід від села в ур. Вали. Досліджував Г. Оссовський у 1868 р. [Антонович, 1901, с. 93], обстежили львівські археологи у 1976 р., автор у 1986, 2001 рр. [Зварич та ін., 1977, с. 297–298; Прищеп, Отчет за 1986 г., табл. 8, 56–60; Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 9–10; Прищеп, 2002А, с. 225].

Укріплення збудоване на рівнині, зовнішній кільцевий вал і рів перед ним захищають округлий у плані майданчик розмірами 230×210 м, площею близько

2 га (рис. 20). Висота цього валу 2,5–3,0 м, глибина рову до 2,0 м. В'їзд на майданчик знаходився із північно-західної сторони, тут вал має розрив, а через рів влаштована земляна гребля. Внутрішнє укріплення округле в плані, дещо зміщене від центру великого майданчика на захід. Діаметр малого майданчика 45–50 м, він захищений валом заввишки до 3,0 м. В'їзд на цей майданчик знаходився із північного сходу. Потужність культурного шару на великому майданчику 0,4–0,5 м, в ньому зібрані уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст.

Г. Оссовський відкрив на городищі колодязь із дерев'яним зрубом, в ньому знайшов залізні серп і сокирку, уламки кераміки, дерев'яні чашку, ложку і сопілку. Датування колодязя і знахідок залишається невизначеним.

39. Гоща Рівненської обл.

Городище розміщується на північно-західній окраїні міста, на мисоподібному виступі високого правого берега р. Горині. Воно відоме від середини ХІХ ст. [Рафальский, 2012, с. 132, 134]. Пам'ятку обстежили М. Древко у 30-х рр. ХХ ст., Ю. В. Кухаренко у 1955 р., П. О. Раппопорт у 1960 р. [Кухаренко, 1958, с. 84–85; Раппопорт, 1967, с. 58–59; Rauhut, 1960, s. 238], автор у 1984, 1988, 2009 рр. [Прищеп, Отчет за 1984 г., с. 22; Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 19; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2009 р., с. 13–14].

Укріплення складається з двох частин: невеликого мисового майданчика та прилегло до нього з напільного боку значно більшого другого майданчика. Мисовий майданчик частково зруйнований кар'єром, збереглась лише його північна частина розмірами 55×65 м (первісна форма – овальна, розмірами близько 60×80 м за П. О. Раппопортом). Майданчик використовується під городи, оборонний вал і рів розорані, тому слабко простежуються в рельєфі. З північно-західної сторони на схил помітно терасу, а на південному схилі зберігся відрізок валу. Другий майданчик розмірами 200×150 м, він частково використовується під городи, а частково забудований. Від продовження височини з північно-східної сторони великий майданчик був захищений ровом, котрий тепер майже повністю засипаний сміттям. Площа городища близько 2,3 га. Товщина культурного шару на дитинці коливається від 0,5 до 1,0 м, у підйомному матеріалі зустрічаються уламки гончарного посуду Х–ХІІІ ст. Ю. В. Кухаренко зібрав на городищі матеріали мідного віку, скіфського часу і зробив висновок, що за плануванням і загальним виглядом городище в Гощі дуже нагадує скіфські городища, а, отже, і виникнення цього укріплення слід віднести до скіфського часу [Кухаренко, 1958, с. 84–85].

40. Горбаків Гощанського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в східній частині села в ур. Городище, на лівому березі р. Горині. Його обстежили Ю. В. Кухаренко у 1953 р., І. К. Свешніков у 1962 р., автор у 1984, 1989, 2009 [Кухаренко, 1959, с. 26; Свешніков, Звіт за 1962 р., с. 55–56; Прищеп, Отчет за 1984 г., с. 25; Прищеп, Отчет за 1989 г., с. 19; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2009 р., с. 15].

Давнє укріплення збудували на корінному березі, що підвищується над заплавою ріки на 5,0–5,5 м (рис. 18). Майданчик близький до чотирикутного в плані, із округленими кутами, розмірами 60×55 м (площа 0,3 га). З трьох сторін (за винятком північно-східної, звернутої до річки), захищений валом, який має найбільшу висоту із напільної південно-західної сторони (до 1,5 м), із північного заходу його висота 1,0–1,3 м, а із південного сходу не перевищує 1 м. Майданчик використовується під городи, внутрішній схил валу руйнується під час оранки.

Оборонний рів краще простежується з південно-західної сторони, а зі сходу і заходу він знівельований оранкою і слабо виражений у рельєфі. В центральній частині майданчик помітно нижчий, ніж біля країв. Сучасний в'їзд на городище знаходиться з південно-західної сторони, тут вал має розрив. Але в давнину, вірогідно, в'їзд було влаштовано біля східного кута укріплення.

У підйомному матеріалі на майданчику зібрано поодинокі уламки слов'яно-руських ліпних і гончарних посудин, тому час функціонування фортеці можна визначити IX – початком XI ст.

Поселення виявлене І. К. Свешніковим у 1962 р. на південь від городища, на вузькому мисі лівого берега р. Горині. Обстежувалось автором у 1989 р. На східному схилі берега, на присадибних городах зібрано кераміку X–XII ст., матеріали бронзового і раннього залізного віків.

41. Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Перша літописна згадка про поселення датована 1084 роком, а останнє повідомлення відноситься до 1208 року [Літопис Руський, 1989, с. 125, 372]. Як свідчать літописи, у кінці XI–XII ст. Дорогобуж був центром удільного князівства, головним адміністративно-політичним центром області Погориння.

У 1865 р. давні пам'ятки Дорогобужа були оглянуті і описані Л. М. Рафальським [Рафальский, 2012, с. 63–67]. У 1901 р. їх обстежив О. А. Фотинський [Фотинский, 1902]. У 1960 р. під час розвідкових робіт на городищі П. О. Раппопорт було виявлено культурний шар XI–XIII ст., виготовлено план і складено опис городища [Раппопорт, 1967, с. 65–66]. У 1968 р. В. В. Ауліх провів розвідкові археологічні дослідження в Дорогобужі на городищі та в східній частині посаду [Ауліх, 1972, с. 297–298]. У 1972, 1973, 1975, 1980 роках на городищі працювала археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ю. М. Нікольченка. У 1982–1985, 1987–1995, 2002, 2003 рр. археологічні розкопки проводив автор [Прищеп, 2011]. Під час археологічних розкопок Дорогобужа досліджено близько 4500 кв. м площі поселення.

Городище розміщується на північно-західному мисоподібному виступі високого корінного берега р. Горині в місці впадання в неї струмка (рис. 26; 27). Ця ділянка на 20–25 м піднята над заплавою ріки. З півночі і заходу вона була захищена стрімкими схилами височини та заболоченою річковою долиною, а зі сходу природним рубежем був глибокий яр (у кінці 60-х рр. XX ст. тут збудували колгоспний цегельний завод). Городище складається з трьох укріплених частин – мисового майданчика (дитинця, 1,7 га) та ще двох майданчиків, які розташовані на південний схід і південь від дитинця (окольні місто, 3,7 га). Посад мав площу близько 20 га. У давньоруський час існували поселення поблизу Успенської церкви (4 га), на захід від городища на лівому березі струмка (1,5 га) і біля села Подоляни (2 га).

42. Горбів Гоцанського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на північно-східній окраїні села в ур. Замчище, на високому мисі правого корінного берега р. Горині. Обстежили І. К. Свешніков у 1962 р., автор у 1983, 2012 рр. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 42; Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 21–22]. Мис із сходу обмежений долиною Горині, із заходу і півдня – ярами. Майданчик має в плані чотирикутну форму розмірами 80×45–50 м (площа 0,35 га), підвищується над заплавою на 21–23 м. З напільної, північної сторони захищений трьома паралельними валами і двома ровами між ними. Внутрішній вал має висоту до 2,5 м від рівня площадки, середній вал заввишки

до 2,0 м, а зовнішній – до 1,5 м. Західна ділянка зовнішнього валу поруйнована. Зовнішній і середній оборонні вали городища біля східного краю височини мають розриви, вірогідно, на місці давнього в'їзду. З інших сторін на 1,5–2,0 м нижче від рівня майданчика на схилі влаштовано горизонтальну терасу завширшки 1,5–2,0 м. Східний і південний краї майданчика пошкоджені військовими окопами. Гумусний шар на майданчику має товщину до 0,6–0,8 м, але знахідок слов'яно-руського часу в ньому не виявлено, зібрано лише матеріали мідного віку.

Слов'яно-руське поселення знаходилось на південний захід від городища, на зручному місці, звернутому до заплави р. Горині. На місці розміщуються сільські садиби.

43. Гориньград Перший Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на мисоподібному виступі лівого берега р. Горині в місці впадіння в неї струмка. Відоме з кінця XIX ст. (стара назва села – Крупа) [Антонович, 1901, с. 43]. Обстежили Ю. М. Нікольченко у 1976 р., Б. А. Прищепу у 1986 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 91]. Майданчик неправильної овальної в плані форми, розмірами 35×45 м (площа 0,25 га), захищений із напільної західної сторони дугоподібним у плані ровом. На майданчику в підйомному матеріалі знайдено кераміку XVII–XVIII ст. і поодинокі уламки посуду домонгольського часу, тому укріплення датується за матеріалами із поселення.

Поселення виявлене на південний захід від городища, на обох берегах струмка, лівобережного допливу р. Горині. Під час розвідки у 2013 р. М. Р. Хомич знайшов уламки горщиків кінця XI–XII ст. на лівому березі струмка і зібрав велику кількість кераміки X–XIII ст. та XV–XVIII ст. на правому березі струмка.

44. Шубків Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в ур. Городище на північно-західній окраїні села, на лівому березі р. Горині. Обстежив автор у 1986, 2001 рр. [Прищепу, Звіт за 2001 р., с. 10]. Ця ділянка обмежена із півночі заплавою р. Горині, а зі сходу – долиною струмка. Давнє укріплення напівкругле в плані, розмірами 45×30 м (площа 0,1 га), підвищується над заплавою ріки на 10 м (рис. 98). З напільної (південної) сторони майданчик захищений дугоподібним у плані валом і ровом. Висота валу до 1,5 м, глибина рову від 2 м з південної сторони і до 4 м з інших сторін, ближче до берегового урвища. З північної сторони край укріплення зруйнований. На майданчику культурного шару немає, укріплення датується за матеріалами поселення.

Поселення виявлене автором у 2001 р. на схід від городища, на місці при впадінні струмка в р. Горинь. На площі 2 га в підйомному матеріалі зібрано уламки ліпних і гончарних посудин IX–X ст.

45. Козлин Рівненського р-ну Рівненської обл.

Перше Козлинське городище розміщується в ур. Замчисько за 0,5 км на схід від села в лісі, на мисоподібному виступі лівого берега р. Горині. Пам'ятку обстежили Ю. М. Нікольченко у 1976 р., М. А. Філіпчук у 1982 р., автор у 2003 р. [Прищепу, Звіт за 2002–2003 рр., с. 21–22]. Майданчик трикутний у плані, розмірами 65×55 м (площа 0,15 га), підвищується над заплавою річки на 10–12 м, з півночі та сходу він обмежений береговим урвищем, а з півдня і заходу (з напільної сторони) захищений дугоподібним у плані валом і ровом перед ним. Вал заввишки до 2 м і завширшки 6–7 м, насипано із жовтого піску. Рів має глибину 1,5 м і ширину 6–8 м. Сліди давнього в'їзду помітні біля східного кінця оборонної лінії. Тут вал має пониження, а через рів було влаштовано греблю. Другий в'їзд

простежується у північній частині оборонної лінії, але, вірогідно, він влаштований порівняно недавно.

У 1982 р. М. А. Філіпчук зачистив ділянку валу над береговим урвищем і виявив у насипі валу горщик кінця XI–XII ст., який зберігається у фондах РОКМ. У північно-східному куті майданчика є котлован від землянки XX ст. У 2003 р. під час зачистки північної стінки цього котловану простежено культурний шар завтовшки 0,6 м. Це супіщаний гумусний ґрунт, слабо насичений знахідками. В ньому знайдені уламки гончарних горщиків XII ст., залізний ніж, шматки печини. Тоді ж досліджено господарську яму, в заповненні якої зібрано уламки жорен та гончарних горщиків XII ст., залізний цвях.

46. Козлин Рівненського р-ну Рівненської обл.

Друге Козлинське городище розміщується в північній частині села, на мисі лівого берега р. Горині. Відоме в літературі з кінця XIX ст. як старе замчисько [Stecki, 1888, s. 109; Антонович, 1901, с. 43]. Обстежувалось у 2012 р. Б. А. Прищепою, М. Р. Хомичем і О. К. Кожушком. Майданчик укріплення чотирикутний у плані, витягнутий із північного заходу на південний схід, розмірами близько 200×100 м (площа 2 га), з півночі та сходу обмежений заплавою р. Горині, а із заходу – долиною струмка. Майданчик підвищується над заплавою на 6–7 м. По периметру помітні сліди оборонного валу, поруйнованого багаторічною оранкою. З напільної південної сторони простежується давній рів. Північно-західна частина городища використовується під городи, а в південно-східній частині знаходяться сільські садиби. В підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних посудин X – початку XII ст. і XVII–XVIII ст. Трапилися також матеріали бронзового і раннього залізного віків.

47. Біла Криниця Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 2 км на північ від центральної частини села в ур. Замок. Обстежив автор у 1986, 1989, 2001 рр. [Прищепка, Звіт за 1986 р., с. 16; Прищепка, Звіт за 1989 р., с. 22; Прищепка, Звіт за 2001 р., с. 10; Прищепка, 2002А, с. 225]. Давнє укріплення збудоване на північно-західному краю мисоподібного виступу плато, на правому березі струмка, лівобережного допливу р. Горині. Майданчик близький до чотирикутного в плані, розмірами 0,5×0,65 м (площа 0,3 га), підвищується над долиною на 15 м, із заходу обмежений стрімким береговим схилом, а з півночі – ярмом. Денна поверхня має помітне пониження на північ, а на північному схилі нижче площадки городища є джерело. З напільного боку, з півдня і сходу, проходить вал, він має висоту до 1 м і складається з двох прямолінійних ділянок, розташованих майже під прямим кутом. У місці з'єднання обох ділянок вал заокруглений. Перед валом проходить рів завглибшки до 2 м. З північної та західної сторін на схилі, на 2–3 м нижче рівня майданчика, влаштована тераса завширшки 3–4 м. Вал зі східного боку має розрив, а через рів влаштована земляна гребля, вони визначають місце входу на укріплений майданчик. У південно-західному куті майданчика зберігся курганоподібний насип заввишки 1,5 м, центральна його частина зруйнована перекопом. Товщина гумусного ґрунту на майданчику городища 0,3–0,4 м, він бідний на знахідки, містить поодинокі уламки глиняного посуду. Укріплення датується за матеріалами з розташованого поряд поселення.

Поселення розміщується на північний захід від городища, на двох сусідніх мисах лівого берега струмка, їх територія використовується під сільськогоспо-

дарські угіддя. Обстежувалось у 1987, 1989 рр. [Прищеп, Звіт за 1987 р., с. 16–17; Прищеп, Звіт за 1989 р., с. 22]. Площа поселення на південному мисі – 60×80 м, на північному мисі – 40–60×200 м. У підйомному матеріалі зустрічаються уламки ліпних та гончарних горщиків ранньослов'янської райковецької культури. Товщина гумусного ґрунту 0,25–0,45 м. На південному мисі досліджено напівземлянкове житло розмірами 3,3×2,7 м, заглиблене в материк на 0,6–0,8 м, з піччю-кам'яною. Житло датоване IX – початком X ст.

48. Городище Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на мисі правого берега струмка, лівобережного допливу р. Горині. На майданчику знаходиться дерев'яна церква XVIII ст. Відоме з кінця XIX ст., обстежили П. О. Раппопорт у 1961 р., Б. А. Прищеп у 1983 р. Майданчик у плані має форму трапеції, розмірами 90×60 м (площа 0,5 га), підвищується над долиною струмка на 8 м. З напільної південно-східної сторони зберігся вал заввишки до 1 м, а перед ним проходить рів завширшки 15–20 м. Вал простежується також на окремих ділянках вздовж країв майданчика. Він задернований, тому матеріалів для характеристики культурного шару городища зібрати не вдалося.

Зручна ділянка для розміщення поселення знаходиться на північний захід від городища, на мисі лівого берега струмка. Вона забудована, тут в колишніх приміщеннях цегельного і цукрового заводів знаходиться в'язниця. Далі на північ, на мисі лівого берега струмка виявлено сліди поселення райковецької культури VIII–X ст.

49. Хотин Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на північно-західній окраїні села, на мисі високого лівого берега р. Горині. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 43]. Його обстежили Р. Якимович у 1931 р., Л. Чикаленко у 1933 р. [Rauhut, 1960, s. 252], П. О. Раппопорт у 1960 р. [Раппопорт, Отчет за 1960 г., с. 25], І. К. Свешніков у 1961 р., Ю. М. Нікольченко у 1976 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 102–103], автор у 1986 р. [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 16–17], М. Р. Хомич у 2012 р.

Укріплений майданчик має грушеподібну в плані форму розмірами 110×45–60 м (площа 0,6 га), підвищується над заплавою річки на 10 м. По периметру майданчика проходить вал заввишки 1,0–1,5 м, зі східної напільної сторони укріплення відділене дугоподібним у плані ровом, прокопаним на всю висоту мису, завширшки до 30 м. Із північно-західної сторони оборонний вал майданчика має розрив на місці давнього в'їзду. Сліди ще одного в'їзду простежуються із південно-східної напільної сторони. Північно-західний кінець мису відділений від укріпленого майданчика ровом і перетворений на окремий округлий майданчик діаметром близько 10 м, з рівною горизонтальною поверхнею, зручною для влаштування оборонної вежі. На майданчику городища гумусний ґрунт залягає до глибини 0,8 м, в ньому трапляється кераміка X – початку XI ст., XII–XIII ст. і XVII–XVIII ст.

Сліди поселення часів Київської Русі виявив І. К. Свешніков на городях на високому березі р. Горині на південний схід від городища.

Басейн р. Усті, лівої притоки р. Горині

50. Дермань Друга Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 0,5 км на південь від Троїцького монастиря, на протилежному правому березі струмка, в ур. Замчисько. Відоме в науковій літературі від середини XIX ст. [Рафальский, 2012, с. 37; Антонович, 1901, с. 68]. Його обстежили польські археологи у 1936–1937 рр. [Rauhut, 1960, s. 252], П. О. Раппопорт у 1961 р. [Раппопорт, 1967, с. 51], В. В. Зварич та Р. М. Чайка у 1973 р. [Зварич, Чайка, 1974, с. 277], автор [Прищеп, Отчет за 1984 г., с. 22; Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 23; Прищеп, Звіт за 1998 р., с. 14; Прищеп, Чекурков, Звіт за 2006 р., с. 41–44].

Давня фортеця була збудована на західному краю височини, обмеженої із північного заходу долиною струмка, а із заходу і півдня – глибокими ярами (рис. 111). Городище складається із мисового майданчика площею 1 га і розташованого поряд на височині великого майданчика площею близько 10 га. Мисовий майданчик городища мав округлу в плані форму, його сучасні розміри 90×125 м, він підвищується над долиною на 45–50 м. Західний його край зруйнований кар'єром. По периметру цей майданчик був захищений земляним валом заввишки 3–4 м (зі сходу, з напільної сторони), а з інших сторін його висота зменшується до 1,5–2,5 м. Із напільного боку перед валом проходить дугоподібний у плані рів завширшки 7–10 м і завглибшки до 4 м. За спостереженнями П. О. Раппопорта, із західної і північної сторін замість рову було влаштовано горизонтальну терасу. Сліди давнього в'їзду на майданчик помітні з північного боку, тут вал має розрив. В'їзд, що знаходиться з напільної сторони, зі сходу, вірогідно, був влаштований відносно недавно, коли на мисовому майданчику розмістили будівлі сільської садиби. Денна поверхня мисового укріплення значно понижується на південь, захід і північ. У північній його частині збереглося конічне заглиблення діаметром близько 10 м на місці давнього колодязя чи цистерни для води. У підйомному матеріалі на майданчику зібрано уламки гончарних горщиків X–XII ст.

П. О. Раппопорт лише мисову площадку розглядав як городище епохи Київської Русі, а про зовнішню лінію оборони він не згадує. Культурний шар на мисовому майданчику він датував XI–XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 51]. Зі сходу, з боку плато, збереглась зовнішня оборонна лінія завдовжки близько 500 м, вона починається біля північного краю височини і закінчується біля південного її краю. Ця лінія оборони складається із земляного валу і рову перед ним. Вал має висоту в центральній частині до 4 м, а на кінцях – 1,5–2 м, глибина рову 2–4 м. Вал було насипано із місцевого лесоподібного суглинку. Зовнішня лінія оборони добре збережена, лише на двох ділянках, де проходять сільські вулиці, вал зруйновано, а рів засипано. Ця оборонна лінія захищала мисову частину височини розмірами 350×450 м.

На південь від мисового майданчика на присадибних ділянках у підйомному матеріалі зібрано вінця гончарних горщиків XI ст. [Прищеп, Чекурков, Звіт за 2006 р., с. 44]. На схід від мисового майданчика у 2006 р. під час проведення археологічної експертизи прокопано шурфи та обстежено стінки траншеї для газопроводу на протязі 60 м. Встановлено, що на гребені височини материковий суглинок залягає на глибині 1,1–1,3 м, а далі на північ, вниз по схилу, материк виявлено на глибині 0,6–0,7 м. Культурний шар насичений уламками гончарного посуду X–XII ст. та XVIII–XX ст., трапилися також матеріали бронзового та раннього залізного віків.

51. Дермань Перша Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на північний захід від села в ур. Круча, на мисі правого берега струмка. Пам'ятку обстежили Л. М. Рафальський у середині XIX ст., В. А. Рудий у 1999 р., автор у 1986, 2001 рр., [Рафальський, 2012, с. 38–39; Рудий, 1999, с. 144–145; Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 10; Прищеп, 2002А, с. 225].

Майданчик городища трикутний у плані, розмірами 85×50 м (площа 0,2 га), підвищується над долиною на 35 м. З трьох сторін (за винятком північної) він оточений валом заввишки від 1 до 3 м. Зі східної (напільної) сторони перед валом проходить рів, з південної сторони на схилі він продовжується як горизонтальна тераса. Л. М. Рафальський повідомляє про існування кількох оборонних ліній з боку височини, але в наш час вони розорані і в рельєфі не простежуються. Детальний план городища нанесений на топографічну карту (масштаб 1:25000) Генштабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1889 р.). На ній крім існуючого на сьогодні внутрішнього валу, позначено ще дві лінії дугоподібних у плані валів. Зруйновані дві лінії оборони простежуються також на супутникових фото. На городищі культурний шар слабо виражений, але помітна округла западина на місці давнього колодязя чи цистерни діаметром 7 м і завглибшки 1,5 м. В. А. Рудий прокопав на майданчику кілька шурфів і в одному з них виявив матеріали раннього залізного віку та дрібні уламки гончарного посуду IX–X ст.

На захід від городища, на протилежному лівому березі струмка, на території с. Клопін на двох сусідніх мисах виявлено сліди слов'яно-руського поселення. Пам'ятку обстежили О. К. Кожушко і М. Р. Хомич у 2011 р., на південному схилі підвищення у підйомному матеріалі на площі близько 0,5 га зібрано уламки гончарних посудин X–XI ст. та матеріали раннього залізного віку [Прищеп, Виноградська та ін., Звіт за 2011 р., с. 19].

52. Верхів Острозького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 650 м на південний схід від сільської церкви в ур. Замок, на мисі правого берега струмка. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 96], обстежив автор у 1990, 1993, 2001 рр. [Прищеп, Отчет за 1990 г., с. 32–33; Прищеп, Звіт за 1993 р., с. 16; Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 10–11; Прищеп, 2002А, с. 225–226].

Майданчик округлий у плані, діаметром 35 м (площа 0,07 га), підвищується над долиною на 15 м. Із напільної сторони він захищений дугоподібним у плані валом заввишки до 2 м і ровом завглибшки до 3 м. Потужність гумусного ґрунту на площадці 0,6 м. Домонгольських знахідок в ньому не виявлено, але зібрано матеріали XVI–XVII ст.

Поблизу городища виявлені два поселення. Перше розміщується на низькому місці на північний захід від городища, тут на площі 0,2 га зібрано кераміку X – початку XI ст. Друге поселення площею близько 2 га розміщується на північ від городища, на протилежному березі струмка. Воно частково зайняте сільськими садибами, а інша площа використовується під городи. В підйомному матеріалі тут зібрано уламки гончарних горщиків X–XIII ст.

53. Кунин Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище (перше) розміщується на південно-східній окраїні села в ур. Замок, на східному краю височини, що підвищується над долиною річки на 55 м. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 97], обстежувалось

автором у 1986, 2010 р. [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 13; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2010 р., с. 23–24].

Майданчик овальний у плані, розмірами 90×80 м (площа 0,45 га), оточений по периметру валом заввишки до 3 м із західної напільної сторони, а з інших сторін його висота 1,5–2,0 м (рис. 21). Східний відрізок валу частково зруйнований. З напільної сторони перед валом проходить рів, в наш час він має незначну глибину, тому що тривалий час розорується. Ширина рову до 10 м, глибина 1,0–1,5 м. З інших сторін замість рову влаштовано горизонтальну терасу. Сучасний в'їзд на городище знаходиться біля його південно-західного кута, але сліди давнього в'їзду помітні з північної сторони, там де вал має розрив. Майданчик городища використовується під городи. В підйомному матеріалі тут зібрано уламки гончарного посуду X–XI ст. і XVII–XVIII ст.

54. Куни Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище (друге) розміщується в лісі, за 1,5 км на схід від церкви. Фортецю було збудовано на мисоподібному виступі західного краю височини, що підвищується над долиною на 60 м. Про пам'ятку повідомив житель с. Куни С. В. Ніколайчук, її обстежили у 2010 р. Б. А. Прищеп, О. П. Войтюк, В. С. Чекурков [Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2010 р., с. 24–25].

Майданчик городища із півдня обмежений глибоким ярмом, із заходу і півночі – крутими схилами, його розміри 90×105 м (площа 0,5 га). З напільної (східної) сторони він захищений дугоподібним у плані валом заввишки від 1,5 м на краях до 3,0 м у центрі. Перед валом проходить рів завширшки 6–9 м і завглибшки 3–4 м. Поверхня майданчика понижується від оборонного валу до країв, перепад висот досягає 3 м. З напільного боку на місці давнього в'їзду через рів влаштовано греблю, а вал тут має пониження. Товщина гумусного шару на майданчику до 0,3 м, знахідок у ньому не виявлено.

Поселення обстежив у 2010 р. О. П. Войтюк на мисі за 1 км на північ від другого городища. Воно знаходиться в глибині мису, ділянка підвищується над заплавою річки на 7–10 м. На площі 100×50–60 м зібрано уламки гончарних горщиків IX–X ст.

55. Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище є залишками літописного Мильська, що згадується під 1150 р. [Літопис Руський, 1989, с. 236]. Воно розміщується на північно-східній окраїні села в ур. Дівич-гора, на західному краю узвишся, нині вкритого лісом (рис. 78; 79). Ділянка, на якій розташоване городище, підвищується над заплавою р. Усті на 65–70 м. Пам'ятка відома з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 97], її обстежували Я. Гофман у 1924, 1931 рр. [Rauhut, 1960, s. 246], Ю. М. Захарук у 1952 р. [Захарук, Звіт за 1952 р., с. 9–10], автор у 1984–1989, 2003 рр. [Прищеп, 1994; Прищеп, 2006, с. 109], разом з О. П. Войтюком, В. С. Чекурковим у 2010 р. [Прищеп, Чекурков та ін., звіт за 2010 р., с. 25–28].

Мисовий майданчик має розміри 160×130 м (площа 1,5 га), оточений по периметру валом заввишки від 1,0–1,5 м до 2–4 м зі східної напільної сторони. З напільної сторони мисовий майданчик захищений двома дугоподібними в плані ровами, між якими насипано додатковий вал заввишки до 4 м. З інших сторін оборонний рів продовжується як тераса завширшки 8–10 м. Сліди давнього в'їзду простежуються із південно-західної сторони мисового майданчика. На майданчику збереглися два округлі в плані, лійчасті у розрізі заглиблення від колодязів чи

цистерн діаметром 10–12 м і 7–8 м. Культурний шар на майданчику має товщину близько 1 м, він містить знахідки XI – першої половини XIII ст.

З напільного боку мисовий майданчик і частину височини на південь від нього захищають ще три лінії оборони, що складаються із земляних валів і ровів. Ці оборонні лінії перетинають височину від північного до південного країв і мають протяжність близько 300 м. Площа городища 6 га. За межами мисового майданчика на захищеній валами території височини не виявлено культурних нашарувань епохи Київської Русі, зустрічаються лише матеріали мідного віку. Біля південного краю зовнішньої оборонної лінії Новомильського городища знаходиться курганний могильник. Кургани розташовані на трикутному в плані майданчику, обмеженому із заходу і сходу земляними валами. Його розміри 100×150×160 м. Всього збереглося 28 насипів, їх висота 0,2–1,2 м, діаметр 5–10 м.

Поселення розміщується на південний захід від городища, на пониженні ділянках двох мисів, розділених давньою балкою. Із півдня миси обмежені долиною р. Усті, а із заходу та північного заходу – долиною струмка. Археологічні матеріали зібрано на території, яка в наш час використовується під сільськогосподарські угіддя, на площі 200×300 м. Південний і частково західний краї поселення забудовані сільськими садибами. У підйомному матеріалі тут зустрічаються уламки гончарного посуду X–XIII ст.

56. Глинськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південній окраїні села в ур. Городище, на правому березі р. Усті. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 39], обстежувалось польськими археологами в 1932 р. [Rauhut, 1960, s. 237], П. О. Раппопортом у 1960 р., І. К. Свешніковим у 1970 р., Р. М. Чайкою у 1974 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 61; Чайка, 1975, с. 369], автором у 1986 р.

Укріплення на вершині пагорба овальне у плані, розмірами 120×100 м (площа 0,7 га), значно пошкоджене перекопами, вірогідно, тут добували камінь. Із північної і східної сторін по краю майданчика зберігся вал заввишки до 3 м. Схили пагорба круті, вірогідно ескарповані, на 7–8 м нижче від вершини площадки із півдня та заходу влаштована терраса завширшки 5–6 м, а з інших сторін на цьому рівні проходить дугоподібний у плані вал завдовжки близько 200 м, заввишки до 4–5 м, він захищає територію розмірами близько 110×50 м. Вся площа городища близько 1,5 га. Воно належить до недостатньо вивчених пам'яток. П. О. Раппопорт висловив думку, що його слід віднести до скіфського часу [Раппопорт, 1965, с. 97].

На північ і захід від городища на схилі височини розміщується поселення слов'яно-руського часу, воно було вперше обстежене у 1932 р. Тут В. В. Ткач під час розвідки у 1999 р. в підйомному матеріалі зібрав уламки гончарного посуду X – початку XI ст.

57. Рівне

Городище розміщується на території колишнього села Басів Кут на південній окраїні м. Рівного, на західному березі Басівкутського водосховища (лівий берег р. Усті). Воно відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 39]. Пам'ятку обстежили Р. Якимович у 1929, 1933 рр., Ю. М. Захарук у 1952 р. [Rauhut, 1960, s. 234; Захарук, Звіт за 1952 р., с. 10]. П. О. Раппопорт у 1960 р. зібрав археологічні матеріали, які датував XI–XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 39–40]. У 1997–2001 рр. городище досліджувалось автором [Прищеп, 2001; Прищеп, 2004Б].

Давнє укріплення збудували на мисі заввишки 7–9 м, з трьох сторін він у давнину був оточений заболоченими низинами та заплавою річки, а з напільної (південної) сторони майданчик відрізаний від височини дугоподібним у плані ровом завширшки до 15 м, який у давнину був заглиблений до рівня заплави, але на сьогодні частково заораний (рис. 112; 114). Розміри укріпленого майданчика 105×30–45 м (площа 0,4 га), по його периметру зберігся вал заввишки від 1,5 до 2,5 м (з південної сторони). Вздовж південної і східної сторін вал пошкоджений окопами. Майданчик має природне пониження до північного краю, де збереглася округла западина діаметром 10 м і завглибшки 1 м. Вірогідно, це сліди давнього колодязя.

Північно-східний край городища пошкоджений ззовні обвалом, тут виявлені сліди внутрішніх дерев'яних конструкцій валу. Це була стіна із горизонтально покладених вздовж валу колод, їх підтримували вертикальні стовпи діаметром 0,3 м. Розкопки на майданчику проведені на площі 600 кв. м. Культурний шар залягає під дерном до глибини 0,5–0,7 м. В ньому простежені сліди наземних будівель, основою для яких служили кам'яні овальні в плані замощення розмірами від 0,8×1,0 м до 1,2×1,8 м. На майданчику городища, біля західного його краю, виявлено ґрунтовий могильник, встановлено, що померлих ховали в період функціонування фортеці.

Серед знахідок є гончарний посуд (у тому числі стінки північно-причорноморських амфор), залізні знаряддя праці (ножі, долото, шило, різець для виготовлення дерев'яних ложок), сільськогосподарські знаряддя (фрагменти залізних серпів і коси), побутові вироби (обручі і дужки від дерев'яних відер, скоби, цвяхи, деталі замків та ключі), зброя (наконечники стріл) та предмети спорядження верхового коня, із прикрас трапилися бронзові пластинчасті широкосерединні браслети зі спірально загнутими кінцями. Археологічні джерела дозволяють датувати городище XI – серединою XII ст.

На південь від городища, на краю високої берегової тераси виявлено сліди поселення X–XII ст. Воно забудоване сучасними садибами. В XI ст. заселеним був також лагідний схил височини на північний захід від городища. Поблизу від городища К. М. Мельник у 1897–1898 рр. дослідила на двох курганних могильниках сім курганів із захороненнями епохи Київської Русі [Мельник, 1901, с. 544–546].

58. Шпанів Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на північ від села в лісі, на правому високому березі р. Усті. На карті Генерального штабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1884 р.) є схематичний план цього городища. Пам'ятку виявив О. К. Кожушко у 2014 р., тоді ж обстежив автор. Займає мис, що підвищується на 20 м над заплавою ріки. Майданчик овальний у плані, розмірами 25×35 м, із заходу і сходу оточений крутими схилами, із північної напільної сторони захищений двома дугоподібними валами. Внутрішній вал має в центральній частині висоту до 2 м, він простежується також вздовж західного краю майданчика, але тут він значно пошкоджений військовими окопами. Зовнішній вал утворений між двома дугоподібними ровами завглибшки до 1 м, висота цього валу від дна внутрішнього рову 1,0–1,2 м. Внутрішній рів прокопаний лише з напільної сторони, а зовнішній рів продовжується також вздовж східного схилу на 2,5–3,0 м нижче рівня майданчика городища у вигляді тераси завширшки до 2,0–2,5 м. Стрілка мису зорієнтована на південний схід, вона відділена від площадки городища уступом заввишки до 1 м і являє собою вузький пологий спуск, по якому, вірогідно, в давнину проходила дорога на укріплений майданчик. На майданчику чорний гумусний ґрунт має товщину 0,5–0,7 м, в ньому зустрічаються уламки ліпних глиняних посудин і крем'яних виробів бронзового віку.

Поселення епохи Київської Русі розміщується на північ від села в ур. За лукою. Виявлене у 1961 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 103]. Займає окреме підвищення на заплаві, на правому березі основного русла р. Усті.

59. Грабів Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на східній окраїні села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Усті. Обстежувалось польськими археологами в 20–30-х роках ХХ ст., львівськими археологами у 60–70-х роках ХХ ст., [Rauhut, 1960, s. 238; Терський, 1966, с. 230; Грибович, Ярошинський, 1973, 274; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 94–95], С. В. Терським у 1988 р. [Терський С., 1993А, с. 61–62], автором у 1986, 2009 рр. [Прищеп, Чекурков та ін., звіт за 2009 р., с. 44–46].

Городище складається з трьох частин (рис. 100). Північний мисовий майданчик (дитинець) чотирикутний у плані, розмірами 45×80 м, його денна поверхня понижується від центру до країв на 1,0–1,5 м. Від продовження височини із півдня цей майданчик відділений ровом завглибшки до 4 м від рівня площадки. З інших сторін його схили стрімкі, мають висоту 8–10 м. Майданчик використовується під городи, тут на зораній поверхні зібрано поодинокі уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст.

Другий укріплений майданчик (південний) має в плані неправильну трикутну форму, його довжина по лінії південний захід – північний схід 330–350 м, а із заходу на схід – 220 м (площа 3 га). По периметру оточений валом заввишки 2,5–3,5 м від рівня майданчика. Зовні висота схилу від вершини валу до підніжжя пагорба 8–10 м (зі сходу), 5–6 м (із півдня), 3–4 м (із північного заходу). Поверхня майданчика рівна, лише в південній частині на місці давнього в'їзду, там де вал має розрив, дорога піднімається по дну спеціально влаштованого узвозу чи давнього яру. Сліди ще одного в'їзду простежуються в західному куті площадки, тут вал теж має розрив. У південно-східній частині цього майданчика стоїть дерев'яна Георгіївська церква, на північ від неї розміщене кладовище. Західна частина майданчика використовується під городи, у підйомному матеріалі тут на зораній поверхні зібрані уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст.

Третій майданчик розміщується на схилі височини на північний захід від двох попередніх в ур. Звіринець. Він овальний у плані, розмірами 280×120 м, має нерівну поверхню, розчленовану улоговинами, які поглиблюються на північ, у бік давньої долини. З півдня і сходу третій майданчик захищений двома описаними вище майданчиками городища, а з північного заходу він мав свою лінію оборони, яка проходила вздовж краю пагорба. Схил був штучно підрізаний і підсипаний, так що утворився дугоподібний у плані вал завдовжки близько 270 м. Гребінь цього валу, як і весь майданчик, розорюється, сучасна висота зовнішнього схилу валу становить 3–4 м. У підйомному матеріалі на майданчику зібрані уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст.

Басейн р. Стубли, лівої притоки р. Горині

60. Мізочок Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на східній окраїні села, на місі височини, обмеженої із північного заходу заболоченою долиною. Відоме в науковій літературі з кінця ХІХ ст. [Антонович, 1901, с. 69], але у другій половині ХХ ст. через брак відомостей його не включали до каталогів слов'яно-руських пам'яток. У фонді В. Б. Антоновича

зберігається схематичний план городища [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 55]. Обстежувалось автором у 1986, 2006 рр. [Прищеп, Звіт за 2006 р., с. 45–46]. Майданчик розмірами 90×50–70 м (площа 0,45 га) близький до чотирикутного в плані, із округленими кутами, звужується і понижується на захід, до кінця мису, над рівнем долини він підвищується на 15–17 м. Із сходу, з боку височини майданчик захищений дугоподібним у плані валом і ровом перед ним. Вал зберігся на висоту до 1,5 м. Глибина рову у північній частині близько 2 м, далі на південь він поглиблюється до 3,0–3,5 м. Із північної сторони рів переходить у терасу завширшки до 5 м, вона влаштована на 5–6 м нижче рівня майданчика. Територія городища використовується під городи, культурний шар тут бідний на знахідки. В підйомному матеріалі зібрано поодинокі уламки стінок слов'яно-руських гончарних горщиків.

На північний схід від городища, на краю височини, виявлено сліди поселення. Тут на площі 50×70 м знайдено уламки гончарних горщиків X – початку XI ст.

61. Стеблівка Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на західній окраїні села в ур. Городище, на мисі правого берега р. Стубли. Пам'ятка відома в науковій літературі з 20-х рр. ХХ ст. [Orłowicz, 1929, s. 339], обстежувалась П. О. Раппопортом у 1961 р., І. К. Свешніковим у 1963 р., В. В. Зваричем, Р. М. Чайкою у 1973 р., автором у 1988, 2010 рр. [Раппопорт, 1967, с. 36; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 64; Зварич, Чайка, 1974, с. 277; Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 24; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2010 р., с. 28–29, рис. 35]. Укріплений майданчик має близьку до трикутної в плані форму, розмірами 60×90 м (площа 0,22 га), підвищується над заплавою ріки на 30 м (рис. 5). Із напільної (північної) сторони майданчик захищений дугоподібним у плані валом і ровом перед ним. Висота валу до 2 м в центрі, а на кінцях близько 1 м від рівня денної поверхні майданчика. Рів має ширину 6–8 м і глибину 1,5–2,5 м. З інших сторін замість рову влаштовано терасу на 4–5 м нижче рівня майданчика, а схили вище тераси ескарповані. Ширина тераси 6–7 м. Давній в'їзд на територію укріплення, вірогідно, знаходився з напільної сторони біля східного кінця оборонного валу. Тут у рові збереглася земляна гребля.

П. О. Раппопорт датував городище XI–XII ст. Як було встановлено у 1988 р. під час прокопування шурфу на західному краю укріпленого майданчика, культурний шар тут має товщину понад 1 м, в ньому виявлено уламки гончарних посудин X–XI ст. На майданчику городища та на височині поряд із ним зустрічаються також матеріали мідного віку.

62. Острів Дубенського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується у лісі на відстані 0,5 км на південь від села, в ур. Городище, на правому березі р. Борисівки, лівобережного допливу р. Стубли. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 69]. Обстежувалось Р. М. Чайкою в 1972 р., автором у 1986, 2004 рр., В. В. Ткачем у 90-х роках ХХ ст. [Чайка, 1973, с. 346; Чайка, 2009, с. 91–92; Прищеп, Звіт за 1986, с. 12; Прищеп, Чекурков, Звіт за 2004 р., с. 13]. Давнє укріплення було збудоване на овальній у плані вершині пагорба розмірами 95×40 м, вона витягнута із заходу на схід, підвищується над долиною річки на 50 м. У центрі вершини знаходиться округлий майданчик, його внутрішній діаметр 25–27 м, він оточений валом заввишки до 1 м. Перед валом було викопано рів, його сучасна глибина до 1,5 м, ширина – 6–7 м. На захід і схід від центрального майданчика влаштовані два додаткові трикутні майданчики, кожен розмірами 30×25 м. Західний майданчик пошкоджений кар'єром. Із північної сторони зовнішній схил

східного майданчика ескарпований і на 3–4 м нижче рівня гребеня валу влаштовано терасу завширшки 3–5 м. Товщина гумусного шару на центральному майданчику становить 0,3–0,5 м. Він слабо насичений знахідками мідного та бронзового віків.

Сліди давньоруського поселення Р.М. Чайка виявив на північ від пагорба, на якому знаходиться городище, на орному полі [Чайка, 2009, с. 92].

63. Листвин Дубенського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1 км на південний захід від села в ур. Городище та Козацький сад. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 69]. Пам'ятку обстежили Р. Якимович у 1932 р., М. Ю. Смішко у 1947 р., М. І. Островський і В. Д. Селедець у 30–40-х рр., Ю. М. Захарук у 1952 рр., П. О. Раппопорт у 1961 р., В. В. Ауліх у 1966 р., І. П. Русанова у 1967 р., В. В. Ткач у 1999–2001 рр., автор у 2003 р. [Rauhut, 1960, s. 245; Захарук, Звіт за 1952 р., с. 6; Раппопорт, 1963, с. 33; Раппопорт, 1967, с. 60–62; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 52; Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 8]. Городище досліджувалось експедицією Львівського державного університету ім. І. Франка під керівництвом М. П. Пелещишина та Р. М. Чайки. Роботи були розпочаті у 1971 р. і проводились з перервами до 1995 р. [Чайка, 2009].

Давня фортеця була збудована на місі заввишки 45–50 м, обмеженому із півночі та півдня двома ярами. Вона складалася з двох укріплених частин загальною площею близько 7,5 га (рис. 6). Мисовий майданчик (дитинець) має розміри 180×140 м (площа близько 2 га). По периметру він оточений валом, заввишки від 2 м (з боку стрілки мису) до 5–6 м з напільної (західної) сторони. Перед напільною ділянкою валу дитинця прокопано рів, його сучасна глибина до 8 м, а ширина – до 24 м. Із південної сторони цей рів має глибину 2 м і ширину до 10 м, а на північ від дитинця рів продовжується як горизонтальна тераса завширшки 10–14 м. В'їзд на дитинець був влаштований зі східної сторони, тут вал має розрив завширшки 3–4 м. Поряд із в'їздом на дитинці збереглося лійчасте заглиблення на місці давнього колодязя чи цистерни для води, його діаметр 20 м і глибина близько 5 м. Денна поверхня дитинця має природне пониження на схід. Товщина культурного шару в західній частині дитинця 0,3–0,6 м. За 30 м від дитинця з напільної сторони збереглась ще одна лінія оборони. Вона складається із валу заввишки до 2,5 м і рову перед ним завглибшки до 2 м.

Далі на схід знаходиться великий укріплений майданчик розмірами 150×350 м. Із напільної сторони він захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 1,5 м і ровом, що має глибину на гребені височини близько 1,5 м. Товщина культурного шару на західному майданчику 0,4–0,5 м. Під час розкопок М. П. Пелещишина та Р. М. Чайки досліджено близько 12 тис. кв. м площі на дитинці та на західному майданчику. Відкрито рештки наземних і заглиблених в ґрунт будівель, у деяких простежено рештки вогнищ і скупчення каміння від зруйнованих печей. В колекції переважає глиняний гончарний посуд X – початку XII ст. Є також залізні знаряддя праці (ножі, сокири, долота, шила, наральник і чересла, фрагменти залізних серпів і кіс), побутові вироби, предмети озброєння воїна та спорядження верхового коня, прикраси. За археологічними джерелами городище датується від X ст. до рубежу XI–XII ст. Навколо фортеці виявлені відкриті поселення.

Поселення на північ від городища виявив Р. М. Чайка на південному досить крутому схилі яру. Цей схил у XX ст. було терасовано і на ділянках із зруйнованим культурним шаром вдалося простежити рештки близько 30 печей, збудованих із каменю та глини [Чайка, 2009, с. 87].

На південний схід від городища в ур. Протереб на схилі було простежено рештки котловану будівлі, датованої автором розкопок X–XII ст. [Чайка, 2009, с. 87].

Поселення розміщується за 700 м на схід від городища, на сусідньому мисі в ур. Гострий Горб. Біля північно-західного краю мису зберігся курган заввишки 1,5 м. Поблизу від кургану на городах В. В. Ткач на площі 100×60 м зібрав велику колекцію гончарних горщиків X–XI ст.

64. Варковичі Дубенського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на пагорбі, що височіє на північній окраїні села в ур. Городище. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст., В. Б. Антонович опублікував схематичний план городища, яке відніс до «кам'яної доби» [Антонович, 1901, с. 70; Антонович, 1901А, с. 143–145]. Пам'ятку обстежили Р. М. Чайка у 1971 р., С. В. Терський у 80-х рр. XX ст., автор у 1991, 2010 рр., В. В. Ткач і А. Б. Бардецький у 2000–2004 рр. [Терський, 1993А, с. 56–57; Чайка, Довгань, 2003, с. 188].

Майданчик на вершині гори має овальну в плані форму розмірами 150×55 м (площа 0,5 га), підвищується над долиною р. Стубли на 70 м, сполучається із височиною природним перешийком, що на 20 м нижчий від укріпленого майданчика. Поверхня майданчика нерівна, вірогідно, перекопана під час видобування тут каменю, культурний шар слабко виражений. На плані В. Б. Антоновича показано, що вал проходив по периметру майданчика, його рештки помітні і в наш час. З північної та східної сторін нижче по схилу на плані В. Б. Антоновича нанесено другий вал, або ж це було валоподібне підвищення зовні від оборонного рову.

Поселення розміщується на південному схилі гори в улоговині, що, можливо, залишилась на місці давнього джерела. С. В. Терський зібрав тут гончарну кераміку X – початку XI ст. На південному і західному схилах гори В. В. Ткач і А. Б. Бардецький знайшли кераміку X – першої половини XI ст., матеріали доби палеоліту, бронзового і раннього залізного віків.

Поселення X ст. виявив В. В. Ткач у 2003 р. на захід від городища на мисоподібному виступі правого берега р. Стубли.

65. Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південь від с. Жорнів в ур. Замок, на західному виступі височини на правому березі р. Стубли. Поверхня мису підвищується над долиною ріки приблизно на 60 м. У 1933 р. на городищі, яке вже тоді руйнувалось кар'єром, Ірена і Людвік Савицькі збрали слов'яно-руський ліпний і гончарний посуд [Rauhut, 1960, s. 257]. Пам'ятку обстежили Ю. М. Захарук у 1952 р., І. К. Сवेशніков у 1970 р., Р. М. Чайка та В. В. Зварич у 1978 р. [Захарук, Звіт за 1952 р., с. 8–9; Сवेशніков, Нікольченко, 1982, с. 47; Чайка, Зварич, 1979; Чайка, 1980; Пелещишин, Чайка, 1991]. З 1984 р. городище неодноразово обстежувалось автором, а в 1986–1987 рр. тут були проведені охоронні розкопки [Прищеп, 2009].

Давня фортеця мала складну систему оборони (рис. 104). На карті Генерального штабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1884 р.) є план городища із показаними малим і великим майданчиками та зовнішніми валами. На північно-східному кінці мису зберігся невеликий майданчик, захищений по периметру валом висотою до 1,5 м. Внутрішні розміри майданчика 45×37 м, денна поверхня тут має помітне пониження до центру. Другий майданчик мав розміри 150×200 м. Він майже повністю зруйнований кар'єром. Збереглися окремі ділянки поблизу східного краю, а також фрагменти валу і рову, що захищали майданчик зі сходу та з південного сходу (з напільної сторони). На згаданій карті показано, що вал

проходив по всьому периметру великого майданчика. З північного боку нижче по схилу простежуються рештки валу, який захищає ділянку із заглибленням конічної форми, вірогідно, на місці давнього колодязя чи цистерни для води.

Ще дві лінії оборони були споруджені з напільної сторони, з південного сходу. Внутрішня лінія проходить за 100–120 м на схід від валу другого майданчика. На вершині височини вона складається із двох валів заввишки 4–5 м і ровів перед ними. Внутрішній вал продовжується на схилі у північно-західному напрямку і досягає мисового майданчика, його довжина близько 250 м. Зовнішня лінія оборони проходить за 30–40 м на південний схід від внутрішньої. Вона складається із двох прямолінійних валів заввишки 1–1,5 м і рову між ними. Вали починаються біля південного стрімкого схилу височини і продовжуються на північний схід, їх довжина 130 м. На північному схилі зовнішній вал відсутній, а внутрішній продовжується ще на відстань близько 100 м. Від цього валу під прямим кутом на північний захід відходить відрізок невисокого валу завдовжки понад 120 м. На гребені височини обидві лінії оборони мають розриви, через які проходить сучасна ґрунтова дорога. Площа городища 7 га.

Потужність гумусного шару на малому мисовому майданчику 0,3–0,4 м, він насичений знахідками X–XI ст. Встановлено, що вал малого укріплення було насипано в середині чи другій половині XI ст. На другому великому майданчику розкопано 140 кв. м площі. Досліджено ділянку валу, котловани п'яти будівель, рештки печей та вогнищ, господарські ями. Простежено два етапи будівництва валу. Спочатку із материкового суглинку було насипано вал на природному схилі, його ширина близько 12 м, а висота до 5 м. Під час реконструкції цієї лінії оборони було підсипано внутрішній схил валу, так що утворилась майже горизонтальна тераса шириною 18–20 м і висотою 5–6 м. Реконструкцію валу було проведено в кінці X – на початку XI ст. В житлі X ст. виявлено піч-кам'янку, а в житлах XI ст. печі були збудовані із каміння та глини.

На північ від городища, на зручній терасі, виявлено сліди слов'яно-руського поселення. Тут на присадибних городах знахідки зустрічаються на площі 350×100–150 м. На поселенні розкопано будівлю X ст. В підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків IX–XI ст.

66. Кораблище Млинівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 250 м на схід від церкви, на місі правого берега струмка, лівобережного допливу р. Стубли. Пам'ятку обстежив автор у 2001 р. [Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 11]. Майданчик чотирикутний у плані розмірами 50×60 м (площа 0,3 га), підвищується над долиною на 30 м. З напільної (східної) сторони захищений двома паралельними ровами, між ними влаштовано вал заввишки 5–6 м. Внутрішній рів має глибину до 2,5 м і ширину 7–9 м, з південної і північної сторін майданчика цей рів змінюється горизонтальною терасою. Глибина зовнішнього рову досягає 4 м, а ширина – 10–15 м. Культурного шару на майданчику городища не виявлено.

Сліди слов'яно-руського поселення виявлені на протилежному лівому березі струмка поблизу церкви.

67. Грушвиця Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в центральній частині села в ур. Городище, за 500 м на південний схід від церкви. Пам'ятку обстежив автор у 2003 р. [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 19–21]. Займає мисоподібний виступ правого корінного берега

струмка заввишки 15 м. Городище збереглося не повністю, західний край укріпленого майданчика зруйнований кар'єром, в якому було споруджено шкільний тир (рис. 103). Як видно з контурів збереженої частини майданчика, він у плані був близьким до трапеції розмірами 65×60 м (площа 0,3 га), по периметру захищений валом заввишки до 1,5 м. Північний і східний відрізки валу з'єднуються під прямим кутом, з півдня вал дугоподібний. З напільного (східного) боку простежуються залишки рову, пошкодженого оранкою. З північної і південної сторін площадки на 3,0–3,5 м нижче гребеня валу влаштовано терасу завширшки до 2 м. Городище зображене на карті Генштабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1884 р.) чотирикутним у плані, обведеним валом по периметру.

У південно-західній частині городища, де майданчик і вал пошкоджені кар'єром, проведено зачистку профілю валу. Виявилось, що вал було насипано із ґрунту на схилі. Висота насипу валу – 2,4 м, ширина – 5,5 м. Знахідок, які б дозволили визначити час спорудження валу, не виявлено. У центральній частині майданчика, в чорноземі, знайдено поодинокі уламки стінок давньоруських гончарних горщиків.

Поселення виявлено на північний захід від городища біля церкви, на місці злиття двох струмків. На присадибних ділянках на площі близько 2 га зібрано фрагменти гончарних горщиків X–XIII ст., а також матеріали бронзового віку, пізньоримського часу.

68. Ясининичі Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південно-західній окраїні села, займає мисоподібний виступ височини на правому березі р. Омелянівки. На майданчику городища знаходиться церква. Обстежувалось автором у 2003, 2009 рр. [Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 22]. Майданчик овальний у плані, розмірами 55×45 м (площа 0,15 га), підвищується над долиною ріки на 6–7 м, захищений по периметру валом заввишки 2,0–2,5 м (з напільної, східної сторони) і 1,0–1,5 м з інших сторін. Перед валом з напільного боку був прокопаний рів, сучасна його глибина – 1,0–1,5 м, ширина – 8–10 м. Давній в'їзд, вірогідно, був влаштований з північного заходу, тут вал має розрив. За матеріалами із розташованого поряд поселення городище можна попередньо датувати X–XI ст.

Поселення розміщується на південний схід від городища, на південному схилі височини. На площі 200×60 м зібрано уламки гончарних горщиків і металеві вироби X–XIII ст., а також матеріали бронзового віку [Прищеп, Харковець, Звіт за 2012 р., с. 45–47].

69. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл.

Пересопниця згадується в літописах з 1149 по 1246 р. [Літопис Руський, 1989, с. 227, 401]. Вона неодноразово була центром удільного князівства в Погоринні. Археологічне вивчення пам'яток Пересопниці розпочалося із розкопок слов'янських курганних поховань. У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила понад 100 курганів на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [Мельник, 1901, с. 514–544]. Тоді ж пам'ятки Пересопниці обстежив В. Б. Антонович [Антонович, 1901Б, С. 153–154]. Здобуті у повоєнний час П. О. Раппопортом і В. В. Ауліхом археологічні джерела дозволили локалізувати дитинець літописного міста на городищі в с. Пересопниці [Раппопорт, 1967, с. 55–56; Ауліх, 1971]. Найбільші за обсягом археологічні розкопки на городищі були проведені В. С. Терським у 1974–1992 рр., а в 90-х роках продовжені С. В. Тер-

ським [Терський С., 2003]. У 2002–2005, 2009–2015 рр. археологічні розкопки та розвідки в Пересопниці проводились автором [Прищеп, 2003; Прищеп, 2004В; Прищеп, 2005].

Пересопницьке городище складалося з двох укріплених площадок – дитинця і околного міста, їх площа близько 12 га (рис. 35–37; 55). Дитинець розташований на низькому місці правого берега р. Стубли, він підвищується над заплавою лише на 3–4 м. У плані укріплення має чотирикутну форму, розміри підвищення по зовнішньому обводу 200×210×260×290 м, внутрішня площа дитинця близько 4 га. По периметру майданчик був захищений земляним валом, а з напільної сторони також ровом. З північного сходу до дитинця примикала ще одна укріплена площадка – околне місто, площею близько 8 га. Околне місто захищала оборонна лінія із двох паралельних валів і ровів. До нашого часу ці вали не збереглися, але їх описала К. М. Мельник [Мельник, 1901, с. 533].

На дитинці під час розкопок В. С. та С. В. Терських виявлені залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, у тому числі майстерню косторіза. Автором на території околного міста на садибі М. В. Федоришина досліджено ділянку середньовічного поселення площею 64 кв. м. Виявлено слов'яно-руські будівлі та речові знахідки X–XIII ст. [Прищеп, Харковець та ін., Звіт за 2012 р.]

У XII – першій половині XIII ст. поряд із укріпленими частинами Пересопниці формуються посадські райони на площі близько 40 га. Найбільші з них були розташовані в урочищах Пастівник, Мигор, Замостя.

70. Білів Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південній окраїні села в ур. Городище, на високому правому березі р. Стубли. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 42], у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план городища [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 17]. Обстежувалось Р. Якимовичем у 1932 [Jakimowicz, 1933; Rauhut, 1960, s. 235], П. О. Раппопортом в 1960 р. [Раппопорт, 1967, с. 39–40]. Розвідкові розкопки на городищі провів В. В. Ауліх у 1966 р. [Ауліх, 1971]. В. С. Терський у 1984, 1985 рр. обстежив культурний шар та рештки об'єктів на поселенні на схід від городища [Терський, Звіт за 1984 р., с. 18; Терський, Звіт за 1985 р., с. 15–16]. Пам'ятка неодноразово обстежувалась автором [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 17–18].

Давнє укріплення збудували на краю мису, що підвищується над заплавою ріки на 25–26 м, обмеженому із заходу і півдня стрімкими схилами, з інших сторін дугоподібним ровом завширшки до 25 м і завглибшки до 7 м (рис. 16). Майданчик городища має неправильну форму розмірами 60×80 м (площа 0,35 га), по периметру оточений валом, висота якого з напільної сторони 5 м, а з інших сторін він підвищується над майданчиком на 1,5–2,0 м. Західна та північна ділянки валу пошкоджені окопами. Як показали проведені П. О. Раппопортом дослідження, вал було споруджено із суглинку в другій половині X – на початку XI ст.

У прокопаних В. В. Ауліхом траншеях слов'яно-руський культурний шар залягає до глибини 0,8–1,2 м, а материковий лес виявлено на глибині 1,2–1,6 м. Досліджено житло-напівземлянку з глинобитною піччю, дві наземні печі, господарські ями. За археологічними джерелами городище датується X–XI ст. [Раппопорт, 1967, с. 40; Раппопорт, 1975, с. 53].

Поселення займає височину на схід від городища, воно було обстежене В. С. Терським та автором у 80-х роках XX ст. Культурний шар поширюється до заглибленої ґрунтової дороги, яка перетинає височину із півночі на південь. Із

півдня територія селища обмежена яром, а з півночі – ровом. Це, вірогідно, узвіз кінця XIX – початку XX ст., тут проходила стара дорога із Більова до Пересопниці. Розміри описаної ділянки 160×140 м, культурний шар тут залягає до глибини понад 1,0 м. У південно-східній частині ділянки зберігся курган заввишки 4,5 м. На північ від нього простежується насип ще одного розкопаного кургану заввишки близько 1,5 м. Більшість зібраних у шурфах на поселенні уламків гончарних горщиків датуються X–XI ст., знайдені також вінця XII ст.

71. Сморгів Рівненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1 км на південний захід від села, на місі правого берега р. Стубли. Пам'ятку обстежили Я. Фітцке у 1937 р. [Фітцке, 2005, с. 27–28], львівські археологи у 1959, 1962 рр. [Сवेशніков, Нікольченко, 1982, с. 102], автор у 1984 р.

Майданчик городища має чотирикутну в плані форму розмірами 70×45–50 м, підвищується над заплавою ріки на 3–4 м. З напільної східної сторони проходить дугоподібний у плані рів завширшки до 25 м, він був прокопаний до рівня заплави. Схили і поверхня площадки пошкоджені під час багаторічної оранки, культурний шар зруйнований.

На схід від городища на виступі корінного берега р. Стубли розміщується поселення площею понад 1 га. У підйомному матеріалі тут зібрано уламки гончарного посуду X–XII ст.

72. Клевань Рівненського р-ну Рівненської обл.

На городищі епохи Київської Русі у XV–XVI ст. було збудовано замок князів Чорторійських. Про городище згадується в роботі В. Б. Антоновича [Антонович, 1901, с. 42]. До давнього укріплення слід віднести три майданчики: південно-західний (давній дитинець, тут розміщуються будівлі замку), північно-західний (тут у 1777 р. було збудовано церкву Різдва) і східний (тут вздовж вул. Городище розташовані приватні садиби). Майданчик замку розмірами 80×70 м (площа 0,5 га), підвищується над заплавою р. Стубли на 14–15 м. Він має дві сторони прямі (західну і південну), вони сходяться під прямим кутом, а з двох інших сторін майданчик відокремлений від продовження височини дугоподібним у плані ровом. Кераміку XII–XIII ст. знайдено під час архітектурно-реставраційних робіт у 1990 р. при основі оборонної башти [Терський, 1993А, с. 61]. У 1999 р. В. В. Ткач знайшов на дитинці уламки горщиків XI–XII ст.

Північно-західний майданчик трикутний у плані, розмірами 90×80×70 м (площа 0,4 га), підвищується над заплавою на 14–16 м. Східний майданчик має овальну в плані форму, він відділений від дитинця оборонним ровом, із напільної східної сторони – давнім яром, а з північного заходу – заглибленим узвозом, тут проходить дорога до річки. Розміри цього майданчика 70×130 м, а площа близько 1 га. На цьому майданчику у 2013 р. М. Р. Хомичем було проведено археологічну експертизу на ділянці за адресою вул. Городище, 2. В шурфі культурні нашарування простежено до глибини 2,35 м. Материк – жовтий пісок. У нижніх відкладах зібрано уламки гончарних посудин XI–XIII ст. У верхніх відкладах зустрічаються численні матеріали XV–XVIII ст. На городах у західній частині підвищення на ділянці за адресою вул. Городище, 1 в підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних посудин XI–XIII ст. та литовсько-польської доби.

Басейн р. Путилівки, лівой притоки р. Горині

73. Посників Млинівського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південно-східній окраїні села, на високому лівому березі струмка Новина, правобережного допливу р. Путилівки. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 70], його обстежили Р. Якимович у 1931 р., П. О. Раппопорт у 1960 р., В. В. Зварич і Р. М. Чайка у 1973 р., автор у 1986, 1988 рр., М. Р. Хомич у 2013 р. [Rauhut, 1960, s. 250; Sunkałowski, 1961, s. 191; Раппопорт, 1967, с. 51, 53; Зварич, Чайка, 1974, с. 277–278; Прищеп, Отчет за 1986 г., рис. 8, 74; Прищеп, Отчет за 1988 г., 29].

Ділянка, на якій збудували давнє укріплення, оточена із півдня і сходу заплавою струмка, підвищується над низовиною на 12–15 м. Майданчик городища має розміри 60×80 м (площа 0,45 га), по периметру захищений валом заввишки до 3 м і ровом завглибшки до 4 м (рис. 23). Південна і східна сторони укріплення прямі, а дві інші дугоподібні в плані. Найбільш потужні укріплення збереглися із напільної північно-західної сторони, тут вал має висоту до 3 м. Помітні сліди трьох в'їздів у вигляді розривів валу, навпроти них у ровах влаштовані греблі. Біля північно-східного в'їзду на кінці валу є округле розширення, імовірно, воно було основою для башти. За спостереженнями П. О. Раппопорта, за 20 м від західного краю городища проходила друга лінія оборони, вона включала дуже розорані вал і рів. Тепер ця оборонна лінія не простежується. На карті Генерального штабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1888 р.) є план городища із показаними внутрішнім валом по периметру майданчика і зовнішнім валом із західної, північної та східної сторін (рис. 24). Потужність культурного шару на городищі понад 1 м, в ньому знайдено численні уламки гончарних горщиків. Переважають вінця X–XI ст., а поодинокі з них датовані кінцем XI–XII ст.

Поселення займає край високого корінного берега струмка Новина на південь і північ від городища. Обстежувалось у 2013 р. Ця територія використовується під сільськогосподарські угіддя. Довжина поселення із півдня на північ 1200 м, ширина – 100–150 м. У підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків X–XIII ст.

74. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл.

Городище не збереглось, локалізоване за 0,5 км на північний захід від села на лівому березі р. Путилівки в ур. Замковисько. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 70], обстежив автор у 1988 р. [Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 29]. Фортецю збудували на мисоподібному виступі корінного берега, що має висоту 10–12 м над заплавою ріки. Оборонний вал повністю знівельований і слабо простежується в рельєфі. З напільної північно-західної сторони помітні сліди дугоподібного в плані рову. Приблизні розміри городища 60×50 м. У підйомному матеріалі на підвищенні трапилися поодинокі уламки слов'янських гончарних горщиків. На карті Генерального штабу РККА 1939 р. (топографічна зйомка 1888 р.) є план городища із показаними валом і ровом з напільної північної сторони.

Поселення знаходилось на північ від городища на лівому березі р. Путилівки. У підйомному матеріалі тут зібрані уламки гончарних горщиків X – початку XI ст.

75. Одереди Ківерцівського р-ну Волинської обл.

Городище розміщується на північ від села, на лівому березі струмка, лівобережного допливу р. Путилівки. Відоме з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 71],

обстежили П. О. Раппопорт у 1960 р., В. Д. Гупало і Г. В. Охріменко у 1986 р. [Раппопорт, 1967, с. 53–55; Гупало, Охріменко, 1988].

Північна і східна сторони укріплення прямі, а дві інші дугоподібні в плані. Діаметр майданчика 42 м (площа 0,15 га). По периметру він оточений валом заввишки до 2,5 м і ровом завглибшки до 2 м. У північно-західному куті майданчика збереглася лійчаста яма від колодязя діаметром близько 10 м і завглибшки 2 м. Через рів у місцях в'їздів на укріплений майданчик були влаштовані три греблі. Перед ровом із заходу і південного заходу проходить другий невисокий вал. У культурному шарі на городищі зустрічаються уламки посуду бронзового віку та XI ст.

Поселення розміщується на північ від городища на мисі. Культурний шар залягає до глибини 0,4 м, в ньому зібрано уламки горщиків XI ст.

Басейн р. Горині, Поліська низовина

76. Дюксин Костопільського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 0,5 км на південний захід від села в ур. Хрещівка, на останці в заплаві правого берега р. Горині, навпроти впадіння в неї р. Стубли. Відоме в науковій літературі із 60-х рр. XX ст., згадується у списку археологічних пам'яток Рівненської області [ДАРО, ф. Р-562, оп. 3, од. зб. 11, арк. 7]. Пам'ятку обстежив С. В. Терський у 1987 р. У публікації подано схематичний план городища та зазначено, що в культурному шарі зустрічаються знахідки пізньотрипільської та милоградської культур, а також ранньослов'янські IX–X ст. [Терський, 1993А, с. 63–64].

У 2007 р. пам'ятку обстежили Б. А. Прищепка і В. С. Чекурков [Прищепка та інші, Звіт за 2007 р., с. 55–56]. Останець має яйцеподібну у плані форму, розмірами 60×15–35 м (площа 0,17 га), він підвищується над заплавою р. Горині на 10–12 м. Майданчик має нахил на північ. Схили останця дуже круті з трьох сторін (за винятком північної), вірогідно, вони були ескарповані в давнину. У двох шурфах у південно-східній частині майданчика виявлено культурний шар завтовшки 0,75–0,85 м, насичений уламками ранньослов'янських ліпних і гончарних горщиків IX–X ст., а також матеріалами пізньотрипільської культури.

77. Бичаль Костопільського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1 км на схід від села в ур. Замчисько, на високому лівому березі р. Горині. Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 44]. Обстежена С. В. Терським у 80-х рр. XX ст. [Терський, 1993А, с. 63], Б. А. Прищепкою та В. С. Чекурковим у 2003 р. [Прищепка та інші, Звіт за 2002–2003 рр., с. 14]. Давнє укріплення збудували на мисі, обмеженому з півдня заплавою р. Горині, а з північного сходу – глибоким яром (рис. 13). Майданчик городища підвищується над заплавою на 20 м. Він яйцеподібної у плані форми, розмірами 30–15×60 м (площа 0,15 га), поступово знижується на схід, до стрілки мису, перепад рівнів сучасної денної поверхні становить 1,5 м. Із напільної (північно-західної) сторони збереглася оборонна лінія – дугоподібний вал і рів перед ним. Вал у центральній частині має висоту 1,5 м, а до країв він понижується. Рів інтенсивно розорюється, його сучасна глибина не перевищує 1 м, а ширина становить 5–6 м. На східному краю майданчика є курганоподібний насип, овальний у плані, заввишки до 1 м, пошкоджений траншеями. Нижче схил площадки ескарпований. На майданчику від рівня сучасної денної поверхні залягає гумусний

супіщаний ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, в ньому трапляються поодинокі уламки гончарної кераміки кінця 1 тис. н.е.

Поселення розміщується на високому березі р. Горині на захід від городища. На городах на площі 80×40 м зібрано уламки гончарних горщиків X – початку XI ст.

78. Злазне Костопільського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1,5 км на північний схід від села в ур. Замковисько, на лівому березі р. Горині. Воно обстежене І.К. Свешніковим у 1963 р., але прив'язка дана до с. Волиця, яке розташоване за 6 км на північний схід від с. Злазного, біля верхів'їв р. Мельниці [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 217]. Пам'ятка обстежувалась автором у 1987, 2001, 2002 рр. [Прищеп, Звіт за 2001 р., с. 11; Прищеп, Звіт за 2002–2003 рр., с. 15].

Давнє укріплення збудували на місі, обмеженому із півдня заплавою р. Горині, а з півночі і сходу – яром (рис. 15). Майданчик має неправильну трикутну форму розмірами 80×65 м (площа 0,25 га), підвищується над заплавою на 15 м. Від продовження височини він відрізаний злегка дугоподібним у плані ровом завглибшки 7–9 м, завширшки до 10–12 м. По периметру майданчик оточений валом, висота якого з напільного боку досягає 3 м, а з інших сторін не перевищує 1,0–1,5 м. В'їзд на городище був влаштований з північно-західної сторони, тут вал має пониження, а через рів насипано земляну греблю. Товщина гумусного ґрунту на городищі 0,4–0,5 м, в ньому виявлені уламки гончарних горщиків X – початку XI ст.

Поселення розміщується на захід від городища на високому корінному березі р. Горині, тут обстежено ділянку розмірами 150×50–60 м. У підйомному матеріалі трапилися фрагменти гончарних горщиків X – початку XI ст., а також матеріали бронзового віку.

79. Степань Сарненського р-ну Рівненської обл.

Степань згадується в Галицько-Волинському літописі в записі про події 1292 р. [Літопис Руський, 1989, с. 452]. Пізніше «Степань на Горині» названо серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1950, с. 219, 224, 235].

До нашого часу в смт Степань збереглися лише укріплення литовсько-польської доби. У центрі Степані на лівому березі р. Горині знаходиться замчище литовсько-польської доби, а контур зовнішньої лінії оборони міста XVI–XVII ст. позначають понижені ділянки на місці давнього оборонного рову (рис. 93; 94). Замчище обстежувалось у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городоцького музею [Археологическая летопись..., 1899, с. 213; Антонович, 1901, с. 45]. Його опис подано в роботі О.М. Годованюк, присвяченій характеристиці бастионних замчищ Волині. Майже прямокутний замковий двір розмірами 80×60 м з трьох сторін оточений земляними валами та ровами. Це укріплення датоване О.М. Годованюк кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Годованюк, 1980, с. 87]. Культурний шар на площадці Степанського замку обстежив у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 38]. Знайдені ним уламки давньоруського гончарного посуду дозволили пов'язати саме цю ділянку із літописним поселенням.

У 1981 р. автором були проведені археологічні розкопки на майданчику замку на площі 40 кв. м [Прищеп, Отчет за 1981 г., с. 7–12]. На цій ділянці потужність культурних нашарувань становить 2,8–2,9 м, нижче, під перехідним шаром залягав материк – щільний білий пісок. Нижній шар завтовшки 0,3–0,4 м насичений фрагментами глиняного посуду епохи Київської Русі, з інших знахідок

трапилися уламки скляних браслетів, прясельця, виготовлені із рожевого шиферу. Знайдено кілька вінець горщиків X – початку XI ст., але більшість знахідок датуються XII–XIII ст. З цим шаром пов'язана заглиблена в материк будівля 2, яку досліджено лише частково. Знахідки домонгольського часу виявлені також під час обстеження берегового урвища на північ від замку та під час охоронних робіт у 2012 р. на захід від замку, на ділянці по вул. Довгій, 55.

80. Великий Мидськ Костопільського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на східній окраїні села в ур. Вали, на слабо вираженому підвищенні на заплаві лівого берега р. Мельниці. Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 45], її обстежили у 1929 р. польські археологи [Rauhut, 1960, s. 246], у 1976 р. Ю.М. Нікольченко [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 68], а в 1986 р. – автор [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 15]. У 2011 р. пам'ятку обстежив М.Р. Хомич [Прищеп, Виногородська та ін., Звіт за 2011 р., с. 22–23].

Укріплений майданчик овальний у плані, розмірами 70×45 м (площа 0,12 га), по периметру оточений валом заввишки до 2,5 м (рис. 19). Перед валом помітні сліди рову. Поверхня майданчика задернована, гумусний шар тут має товщину до 0,4 м, він слабо насичений знахідками, вдалося виявити кілька уламків стінок гончарних глиняних посудин X – початку XI ст. і вінець горщиків XI ст.

Поселення розміщується на захід від городища, на невисокому мисоподібному виступі лівого берега р. Мельниці. Його відкрив Г.В. Охріменко у 80-х рр. XX ст. Тоді на площі 30×70 м було зібрано уламки гончарного посуду, які він датував XI–XII ст. і прясельце із рожевого шиферу. Ділянка берега, де знаходиться поселення, використовується під сільськогосподарські угіддя, вона підвищується на 1 м над заплавою ріки. Це поселення у 2011 р. обстежив М.Р. Хомич. У підйомному матеріалі на площі близько 1 га він зібрав уламки гончарних горщиків X – початку XI ст., XI ст., кінця XI–XII ст.

81. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на південній окраїні села, на мисоподібному виступі високого лівого берега р. Горині, поблизу від місця впадіння до неї р. Мельниці. Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 45], обстежувалась у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городоцького музею [Археологическая летопись..., 1899, с. 213], у 1954 р. Ю.В. Кухаренком, [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1959 р. співробітниками РОКМ, у 1987 р. автором.

Укріплений майданчик обмежений із півдня заплавою ріки, а зі сходу – яром. Він підвищується над заплавою на 15 м. В наш час із заходу і півночі майданчик захищений дугоподібним у плані валом та ровом, а з півдня і сходу його краї зруйновані земляними роботами. Як видно на плані, опублікованому Ю.В. Кухаренком, вал у плані нагадував підкову, а майданчик мав розміри 75×80 м (площа 0,4 га) [Кухаренко, 1961, табл. 14, 11]. Тепер збереглася частина укріплення розмірами 45×50 м. Оборонний вал має висоту до 2,5 м, глибина рову на північній ділянці близько 3 м, а західний відрізок поглиблюється на південь до 6 м. Гумусний шар на майданчику городища має товщину 0,4–0,5 м, він слабо насичений знахідками – це уламки гончарних посудин X – початку XI ст. Під час обстеження у 1899 р. на городищі було знайдено залізні наконечник списа і сокиру.

Сліди поселення виявлені автором на височині на захід і північ від городища, відразу за оборонним валом. Тут на присадибних ділянках зібрано уламки гончарних посудин X – початку XI ст.

82. Городець Володимирецького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 3 км на північ від села в ур. Замок, на окремому підвищенні на лівому березі р. Горині. Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 46], обстежувалась у 1899 р. співробітниками Городецького музею [Археологическая летопись..., 1899, с. 213]. Під час розвідки в 1935 р. О. Цинкаловський знайшов на городищі уламки гончарних горщиків X ст. та залізного сокиру [Rauhut, 1960, s. 238]. Пам'ятку обстежили у 1954 р. Ю. В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1961 р. П. О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 76], у 1987, 2002 рр. автор [Прищеп, Звіт за 2002–2003 р., с. 3–4], у 2012 р. Б. А. Прищеп, О. К. Кожушко, М. Р. Хомич.

Фортецю було збудовано на східному краю природного піщаного підвищення на заплаві лівого берега р. Горині (рис. 22). Підвищення має розміри 160×260 м, максимальна висота над заплавою 2,5–3,5 м, воно використовується під городи. Майданчик городища округлий у плані, розмірами 45×40 м (площа 0,2 га), по периметру оточений валом, а з напільної (західної) сторони також прокопано рів. Він має глибину 2–3 м при ширині до 10 м. Вал заввишки 2,0–2,5 м і завширшки 6–8 м. Із південного заходу вал має розрив на місці давнього в'їзду. З північної сторони до укріпленої площадки раніше підходило русло р. Горині. В результаті розмиву берега зовнішній схил валу тут пошкоджений, тому вдалося простежити, що його насипано з жовтого піску. Потужність гумусного ґрунту на площадці 0,4–0,6 м, в ньому трапилося кілька уламків стінок і вінце від гончарного горщика XI ст.

Поселення розміщується на височині на захід від городища. У підйомному матеріалі тут зібрано уламки горщиків X – початку XI ст. Металеві вироби представлені бронзовими накладною бляшкою і середньою. Знайдена О. Цинкаловським на городищі залізна сокира має вирізний обух з виступами на тильній стороні і боковими виступами, відноситься до типу IV за класифікацією А. М. Кірпицьківа, такі вироби були поширені у X–XI ст. [Кирпичников, 1966, с. 36]. Зібрані матеріали свідчать про те, що городище і поселення існували в X–XI ст.

83. Дубровиця Рівненської обл.

Дубровицький князь Гліб Юрійович згадується в літописі під 1183 р. [Літопис Руський, 1989, с. 333]. Поселення епохи Київської Русі локалізоване на лівому високому березі р. Горині в центральній частині міста, на ділянці, що знаходиться між дерев'яною церквою Святого Чудотворця Миколая на півдні та костелом Іоанна Хрестителя на півночі (рис. 91).

Пам'ятку обстежували Ю. В. Кухаренко в 1954 р. [Кухаренко, 1961, с. 34], П. О. Раппопорт в 1961 р. [Раппопорт, 1967, 75–76], П. Ф. Лисенко в 1962 р. [Лысенко, 1974, с. 177–178], І. К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 58], автор у 1987, 1992 рр. [Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 22; Прищеп, Звіт за 1992 р., с. 30–31]. У 2012–2013 р. в центральній частині міста проводились археологічні експертизи.

Давнє городище, про яке є згадка у В. Б. Антоновича [Антонович, 1901, с. 46], не збереглося. На думку Ю. В. Кухаренка, городище розміщувалося біля дерев'яної церкви на високому мисоподібному виступі лівого корінного берега р. Горинь, між двома глибокими ярами. П. Ф. Лисенко з розповідей старожилів

зробив висновок, що городище мало овальний майданчик розмірами 70–80×50 м, заввишки 5–6 м [Лысенко, 1974, с. 178].

Культурний шар на береговій ділянці в центрі міста дуже пошкоджений земляними і будівельними роботами. На різних ділянках він має товщину від 0,4–0,6 м до 1 м і більше, насичений уламками глиняного посуду епохи Київської Русі та литовсько-польської доби. Серед знахідок є фрагменти горщиків X ст. і XII–XIII ст., північно-причорноморських амфор, скляних браслетів, металеві вироби [Прищеп, Харковець, Звіт за 2012 р., с. 13–19].

84. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується за 1 км на захід від північної окраїни села в ур. Біла гора, на окремому піщаному підвищенні на заплаві правого берега р. Случі. Пам'ятку обстежили у 1938 р. Р. Якимович [Rauhut, 1960, s. 256], у 1951 р. співробітники Рівненського обласного краєзнавчого музею, у 1961 р. П. О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 74], а в 1988 і 1993 рр. автор [Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 22; Прищеп, Отчет за 1993 г., с. 21–22]. Для поселення було вибрано піщаний пагорб, нині він пошкоджений видувами, культурний шар поруйнований, розміри підвищення 120×150 м, його висота в наш час не перевищує 3 м. У підйомному матеріалі тут зібрано уламки ліпної і гончарної слов'янської кераміки, металеві вироби, кістки тварин. Найбільш ранні ліпні посудини датовані VIII–IX ст. Трапилися уламки ліпних горщиків, підправлених на гончарному колі, але чисельно переважають фрагменти якісних гончарних горщиків IX – початку XI ст. В колекції є також вінця горщиків кінця XI–XII ст.

85. Висоцьк Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується у східній частині села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Горині. Давнє укріплення згадується в путівнику М. Орловича [Orłowicz, 1929, с. 231–232]. Пам'ятку обстежували Ю. В. Кухаренко в 1954 р. [Кухаренко, 1961, с. 34], П. О. Раппопорт у 1961 р. [Раппопорт, Отчет за 1961 г., с. 22–23], І. К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 58], автор у 1988, 1992 рр. [Прищеп, Отчет за 1988 г., с. 22; Прищеп, Звіт за 1992 р., с. 30–31].

Майданчик чотирикутний у плані, розмірами 95×75 м (площа 0,63 га), підвищується над заплавою річки на 6–8 м з напільних західної і північної сторін він захищений ровом завглибшки до 3 м. Оборонні вали на площадці не простежуються. Частину ґрунту біля північно-східного краю майданчика вибрано. У східній частині майданчика знаходиться братська могила радянських воїнів.

Ю. В. Кухаренко відзначив, що вали городища давно зруйновані, на схилах трапляються уламки гончарних посудин із хвилястим орнаментом. П. О. Раппопорт під час обстеження городища встановив, що гумусний шар має товщину 0,3–0,4 м, в ньому зустрічається кераміка XII–XIII ст. і XVIII–XX ст.

Поселення епохи Київської Русі виявив І. К. Свешніков у 1963 р. на північ від городища на території, де розпочалося будівництво стадіону. У 1988 р. автором сліди середньовічного поселення простежені на береговому схилі на присадибних ділянках на південний захід від городища. Поселення XI–XII ст. виявлено на правому березі р. Горині, біля впадіння в неї р. Чакви [Охрименко, Гупало, 1985].

Басейн р. Корчика, лівої притоки р. Случі

86. Корчик Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

В селі є рештки городища [Винокур, Горішний, 1994, с. 275]. Зберігся оборонний вал, який захищав мисову частину поселення з напільного боку. В південній частині села на території старого єврейського кладовища зібрано кераміку XII–XIII ст.

87. Корець Рівненської обл.

Перша писемна згадка про місто Корчеськ відноситься до 1150 р. [Літопис Руський, 1989, с. 230]. Літописне поселення розміщувалося в історичній частині сучасного Корця, тут на правому корінному березі р. Корчика збереглося городище (у XV–XVI ст. його територія була використана для побудови замку князів Корецьких) і поряд простежено культурний шар поселення (посаду) домонгольського часу (рис. 83). У 1989–1990 рр. територія замку та інші архітектурні пам'ятки Корця досліджувались працівниками інституту «Укрзахідпроектреставрація» під керівництвом Р. І. Могитича [Фуголь, Могитич, 1993]. У 2002–2009 рр. археологічні експертизи та розкопки проводились співробітниками Рівненської філії ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ [Прищеп, Чекурков, 2006; Прищеп, 2007].

Городище складається з двох частин: західного мисового майданчика із руїнами замкових укріплень розмірами 100×50 м (площею 0,5 га) і східного чотирикутного майданчика розмірами 50–65×70 м (площею 0,35 м). Ці два майданчики підвищуються над заплавою р. Корчик на 30 м. Вони розділені ровом завширшки до 30 м і завглибшки 9–10 м. Площа городища становила 1 га. Під час історико-містобудівельних досліджень 1989–1990 рр. на території замку було виявлено культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, вище якого залягають нашарування з матеріалами пізнього середньовіччя [Фуголь, Могитич, 1993, с. 35].

Під час археологічних робіт 2002–2009 рр. культурні нашарування та об'єкти епохи Київської Русі XII–XIII ст. виявлені на трьох ділянках в центральній частині міста: на вул. Б. Хмельницького, 3; на вул. Київській, 61; на вул. Київській, 63. Потужність культурних нашарувань становить 2,5–3,0 м. Нижній культурний шар епохи Київської Русі на вул. Б. Хмельницького, 3 залягає на материку, його товщина до 0,5 м. В ньому знайдено уламки гончарних посудин, скляних браслетів, вироби із металу і рожевого овручського шиферу. Археологічні джерела свідчать, що посад літописного Корчеська на правому березі ріки мав площу понад 6 га. Сліди синхронних поселень простежені також на лівому березі р. Корчика біля костелу Святого Антонія і на території с. Новий Корець.

88. Корець Рівненської обл.

Городище розміщується за 2,2 км на північний схід від центральної частини м. Корця, на лівому березі р. Корчика. Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 35], у фонді В. Б. Антоновича зберігається схематичний план укріплення (рис. 2) [ЦДІАК України, Ф. 832, оп. 1, од. зб. 158, арк. 20]. П. О. Раппопорт обстежив городище в 1960 р. і відніс його до пам'яток раннього залізного віку [Раппопорт, 1965, с. 100]. Пам'ятку неодноразово обстежував автор [Прищеп, Звіт за 2002–2003 г., с. 13; Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2009 р., с. 24–25].

Давнє укріплення збудоване на мисі, висота якого над заплавою ріки 7–8 м. З найбільш доступної північної сторони майданчик захищений двома дугоподібними в плані паралельними валами і ровами перед ними (рис. 81). Висота валів

близько 2 м. Розміри майданчика 90×55 м (площа 0,25 га). Із західної сторони внутрішній вал продовжується до берегового урвища. Із півночної сторони помітні сліди в'їзду, у валах тут влаштовано прохід, а в ровах збереглися земляні греблі. Сліди ще одного в'їзду збереглися із заходу. Під час зачистки майданчика з боку берегового урвища встановлено, що гумусний ґрунт має товщину 0,3–0,4 м, в ньому знайдено поодинокі уламки гончарних стінок горщиків епохи Київської Русі. Поблизу городища виявлено велике поселення X–XII ст., тому цю фортецю відносимо до слов'яно-руського часу.

Поселення розміщується за 0,7 км на північний схід від городища, на мисі заввишки 3–6 м, що глибоко врізається в заплаву лівого берега р. Корчика. Пам'ятку виявлено у 1986 р. [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 14]. Знахідки зустрічаються на площі 200×40–120 м, у підйомному матеріалі зібрано фрагменти гончарних горщиків X–XII ст. та вироби із заліза (ножі, долото). Кілька уламків належать ліпним посудинам раннього залізного і бронзового віків.

Басейн р. Стави, лівої притоки р. Случі

89. Сапожин Корецького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується в селі на мисоподібному виступі височини, обмеженому із півночі та заходу долинами двох струмків, поблизу місця їх злиття. Відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 87], обстежили у 1960 р. П. О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 32], у 1986, 2004 р. автор [Прищеп, Отчет за 1986 г., с. 14–15; Прищеп, Звіт за 2004 р., с. 14].

Майданчик городища овальний у плані, розмірами 100×90 м (площа 0,75 га) по периметру був захищений валом, який краще простежується із західної і південної сторін, тут він має висоту до 1 м (рис. 85). Біля північного і східного країв майданчика знаходяться сільські садиби, тут вал знівельований. Територія городища використовується під городи. В підйомному матеріалі зібрано уламки гончарних горщиків кінця XI – середини XIII ст.

Поселення XI – середини XIII ст. розміщується на південь від городища, на західному схилі правого берега струмка.

90. Стовпин Корецького р-ну Рівненської обл.

Городище розміщується на західній окраїні села на мисі, обмеженому із півночі, заходу та півдня долинами двох струмків, поблизу місця їх злиття. Відоме у науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 36], обстежене у 1960 р. П. О. Раппопортом [Раппопорт, 1967, с. 36], у 1983 р. автором [Прищеп, Отчет за 1983 г., с. 20].

Майданчик городища трикутний у плані, розмірами 35×65 м (площа 0,1 га), підвищується над заплавою на 4–5 м. Із напільного боку, зі сходу, було прокопано до рівня заплави дугоподібний у плані рів. Вал по краю майданчика не простежується, поверхня його задернована. Культурного шару на городищі не виявлено.

Поселення розміщується на південний схід від городища, на лагідному південно-західному і західному схилах височини. Поблизу дерев'яної церкви у 2009 р. О. П. Войтюк у підйомному матеріалі зібрав уламки гончарних посудин X–XI ст. [Прищеп, Чекурков та ін., Звіт за 2009 р., с. 26].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-562.– Оп. 3.– Спр. 11. Список пам'яток археології и истории Ровенской области, 1950 г.– 23 арк.

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Ровенської обл. в 1957 р.– Спр. 1957/33.– 23 с.

Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р.– Спр. 1958/37.– 30 с.

Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1990 р.– Спр. 1990/197.– 93 с.

Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 р.– Спр. 1992/167.– 39 с.

Захарук Ю. М. Археологічні дослідження на Волині. Звіт про роботу Волинської експедиції в 1952 р.– Спр. 1952/26.– 46 с.

Канівець В. І. Звіт про археологічну розвідку в Західній Україні в 1952 р.– Спр. 1952/16 б.– 67 с.

Могитич Р. Звіт про археологічні розвідки на пам'ятці архітектури XVI–XVIII ст. Корецькому замку (Волинь Рівненська область).– Спр. 1989/246.– 27 с.

Никитенко М., Полегайлов А., Сидоренко І. Отчет о раскопках 1980 г. Памятник архитектуры XVIII в.– замок князей Заславских в г. Изяславе Хмельницкой обл.– Спр. 1980/48.– 113 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1981 году.– Спр. 1981/72.– 32 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 году.– Спр. 1982/64.– 28 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 году.– Спр. 1983/95.– 33 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 году.– Спр. 1984/171.– 37 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1985 году.– Спр. 1985/47.– 39 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 году.– Спр. 1986/37.– 45 с.

Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1987 году.– Спр. 1987/113.– 24 с.

- Прищеп* Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году.– Спр. 1988/216.– 50 с.
- Прищеп* Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1989 году.– Спр. 1989/173.– 30 с.
- Прищеп* Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1990 году.– Спр. 1990/219.– 36 с.
- Прищеп* Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1991 году.– Спр. 1991/82.– 40 с.
- Прищеп* Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р.– Спр. 1992/173.– 42 с.
- Прищеп* Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 р.– Спр. 1993/44.– 26 с.
- Смішко* М. Звіт за роботу Дубенської розвідкової експедиції 1947 р.– Спр. 1947/6.– 100 с.
- Терський* В. С. Звіт про роботу Ровенського окремого давньоруського розвідкового загону відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 р.– Спр. 1974/89.– 30 с.
- Терський* В. С. Звіт про роботу Ровенської давньоруської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у с. Пересопниці Ровенської області у 1975 р.– Спр. 1975/126.– 52 с.
- Терський* В. С. Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Карпато-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С.– Спр. 1976/136.– 49 с.
- Терський* В. С. Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р.– Спр. 1979/139.– 44 с.
- Терський* В. С. Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 14 серпня по 15 вересня 1980 р.– Спр. 1980/129.– 34 с.
- Терський* В. С. Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала згідно з Відкритим листом № 125/172 від 26 травня 1983 р. на ім'я молодшого наукового співробітника, кандидата історичних наук Терського В. С. з 1 червня по 3 липня 1983 р. у с. Пересопниці Ровенського р-ну Ровенської обл.– Спр. 1983/127.– 32 с.
- Терський* В. С. Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р.– Спр. 1984/138.– 44 с.
- Терський* В. С. Звіт з роботи Ровенського загону археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1987 р.– Спр. 1987/177.– 37 с.

- Терський В. С.* Звіт про охоронні розкопки, проведені на території Пересопницького городища та його околиці Ровенського р-ну Ровенської обл. в 1989 р.– Спр. 1989/163.– 34 с.
- Терський В. С.* Звіт про охоронні розкопки в с. Пересопниці Ровенського р-ну Ровенської обл. в 1991 р.– Спр. 1991/53.– 21 с.
- Терський В. С.* Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі в с. Пересопниці в 1992 р.– Спр. 1992/104.– 20 с.
- Терський В. С., Терський С. В.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції в 1988 р.– Спр. 1988/141.– 13 с.
- Терський В., Терський С.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції в 1993 р.– Спр. 1993/126.– 45 с.
- Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Волинської, Ровенської та Львівської областей у 1988 р.– Спр. 1988/75.– 39 с.
- Тиханова М. А.* Отчет о работах Днестровско-Волинской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1961 г.– Спр. 1961/52.– 127 с.
- Чайка Р. М.* Звіт про роботу давньоруського загону Волино-Дністрянської археологічної експедиції Львівського Держуніверситету у 1975 р.– Спр. 1975/123.– 29 с.
- Чайка Р. М.* Археологічні дослідження в верхів'ях Горині і Стиру 1976 р.– Спр. 1976/100.– 25 с.
- Чайка Р. М.* Археологічні дослідження у с. Листвин Дубнівського району Ровенської області в 1990 р.– Спр. 1990/194.– 37 с.
- Чайка Р. М.* Історія досліджень комплексу історико-культурних пам'яток в районі с. Листвин Дубнівського району Рівненської області у 1991 р.– Спр. 1991/63.– 26 с.
- Чайка Р. М.* Звіт про роботу Рівненського загону археологічної експедиції Львівського державного університету ім. І. Франка біля с. Листвин Дубнівського району Рівненської області у 1992 р.– Спр. 1992/105.– 55 с.

**НАУКОВІ ФОНДИ
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА
м. ОСТРОГА**

- Прищепя Б. А., Бондарчук О. А., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Чекурков В. С.* Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі в 2008 р. на ділянці по вул. Академічній, 12.– КН 39204 / ІІД 18786 – Т. 1.– 137 с.– Т. 2.– 169 с.
- Прищепя Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. Л., Вертелецький Д. О.* Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на проспекті Незалежності, № 3 у 2008 р.– КН 36118 / ІІД-15251 .– 211 с.
- Прищепя Б. А., Вертелецький Д. Ю.* Науковий звіт про археологічні роботи в м. Острозі на Проспекті Незалежності, № 3 в 2013 р.– КН 38763 / ІІД-15995.– 60 с.
- Прищепя Б. А., Позіховський О. А., Романчук О. М., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» ІА НАНУ земельної ділянки на території костелу

Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії у м. Острозі Рівненської області у 2004 р.– КН 33805 / ІІД-14421.–174 с.

Прищепка Б. А., Позіховський О. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки в м. Острозі у 2005 р.– КН 34533 / ІІД-14717.– 105 с.

НАУКОВІ ФОНДИ

КОРЕЦЬКОГО РАЙОННОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Прищепка Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки в м. Корці у 2005 р.– НД 1919.– 38 с.

Прищепка Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки у м. Корці на ділянці по вул. Київській, № 61-6 в 2008 р.– НД 2067.– 100 с.

НАУКОВІ ФОНДИ

КУЛЬТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЦЕНТРУ «ПЕРЕСОПНИЦЯ»

Прищепка Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 р.– НД 785.– 139 с.

Прищепка Б. А., Войтюк О. П. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2013 р.– НД 366.– 52 с.

НАУКОВІ ФОНДИ

РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Пескова А. А. Отчет о работе отряда архитектурно-археологической экспедиции 1988 года в с. Дорогобуж Гошанского района Ровенской обл. УССР.– НД 17544.– 25 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1994 р.– НД 17551.– 32 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1995 р.– НД 17552.– 29 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІС та Рівненського краєзнавчого музею у 1998 р.– НД 26171.– 49 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІС та Рівненського краєзнавчого музею у 1999 р.– НД 19494.– 27 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу спільної археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІС, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею у 2000 р.– НД 26172.– 21 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу спільної археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІС, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею у 2001 р.– НД 26172.– 28 с.

Прищепка Б. А. Науковий звіт про роботу Державного підприємства Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002–2003 роках.– НД 20682.– 88 с.

Прищепка Б. А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства

- КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2002 р.– НД 20319.– 80 с.
- Прищепя Б. А.* Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2003 р.– НД 20716.– 70 с.
- Прищепя Б. А.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2004 р.– НД 21115.– 64 с.
- Прищепя Б. А.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції у 2005 р.– НД 21655.– 49 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» ІА НАНУ на території Рівненської області у 2004 р.– НД 21628.– 69 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2005 р.– НД 22056.– 81 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 р.– НД 22361.– 172 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. А., Самолюк В. О., Ткач В. В.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 р.– НД 22940.– 220 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. А., Самолюк В. О., Ткач В. В., Войтюк О. П.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 р.– НД 23704.– 243 с.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Бондарчук О. А., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Ткач В. В.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2009 р.– НД 24567.– 227 с.
- Прищепя Б. А., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2010 р.– НД 25802.– 170 с.
- Прищепя Б. А., Виноградська Л. І., Войтюк О. П., Чекурков В. С.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2011 р.– НД 26109.– 176 с.
- Прищепя Б. А., Харковець Ю. І.* Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2012 р.– НД 26938.– 189 с.
- Прищепя Б. А., Харковець Ю. І., Ткач В. В.* Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2013 р.– НД 27346.– 122 с.
- Прищепя Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2014 р.– НД 27917.– 109 с.
- Самолюк В. О.* Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1992 р.– НД 17504.– 38 с.
- Терський В. С.* Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р.– № 24142.– 48 с.

- Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загоном Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р.– НД 17519.– 44 с.
- Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загоном Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 15 липня по 16 серпня 1982 р. у с. Пересопниця Ровенського р-ну Ровенської обл.– НД 17522.– 33 с.
- Терський В. С.* Звіт про проведену роботу в 1985 р. в с. Пересопниці Ровенської обл., в Радеківському р-ні Львівської обл. та в Горохівському р-ні Волинської обл.– НД 17525.– 49 с.
- Терський В. С.* Звіт про роботу в 1986 р. в селах Пересопниця та Білеві Ровенської обл., в Бродівському р-ні Львівської обл. в зоні меліорації колгоспу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. Горохівському р-ні.– НД 17526.– 37 с.
- Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1994 р.– НД 17533.– 45 с.
- Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської та Пересопницької археологічних експедицій Львівського історичного музею та Рівненського краєзнавчого музею на території Рівненської обл. в 1995 р.– НД 24142.– 67 с.

**РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ,
г. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ**

- Ф. 384. Второй Департамент Министерства государственных имуществ. – Оп. 15. – Ед. хр. 225. Дело о конфискации местечка Степани Волынской губ. помещика Ворцеля и о проекте устройства из местечка уездного города. 4 марта 1832 г. – 4 ноября 1834 г. – 79 л.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ,
м. КИЇВ**

- Ф. 832. Личный фонд профессора В. Б. Антоновича. – Оп. 1. – Ед. хр. 158. Рукописные планы древних городищ на Украине. – 56 л.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

- Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Сост. Н. Ф. Котляр, В. Ю. Франчук, А. Г. Плахонин; Под ред. Н. Ф. Котляра. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – 422 с.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибикив. – Москва, 2010. – 384 с.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. IV: Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. – Москва, 2010. – 512 с.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. II. – 938 столб.

- Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. I. – 579 столб.
- Повесть временных лет. – Москва–Ленинград, 1950. – Ч. 1. – 405 с.
- Российское законодательство X–XX веков. – Москва: Юридическая литература, 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 432 с.
- Długosz J.* Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. Księga pierwsza i księga druga do 1038. – Warszawa, 2009. – 450 s.

III. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

- Андріяшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – Киев, 1887. – 232 с.
- Антонович В. Б.* О городищах докняжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1889. – Кн. 3. – С. 9–16.
- Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – С. 1–133.
- Антонович В. Б.* О каменном веке в западной Волыни // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901А. – С. 141–147.
- Антонович В. Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901Б. – С. 148–154.
- Археологія і нумізматыка Беларусі. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993. – 702 с.
- Археологическая летопись Южной России. Под ред. Н. Ф. Беляшевского. – Киев, 1899. – Т. 1. – 400 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. та ін. – Київ: Наукова думка, 1982. – 268 с.
- Ауліх В. В.* До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 168–176.
- Ауліх В. В.* Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 294–298.
- Баранович О.* Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – 156 с.
- Бардецький А. Б.* Нові дані про пам'ятки на території Острозького р-ну Рівненської обл. // АДУ. 2010. – Київ–Полтава, 2011. – С. 26–27.
- Бардецький А. Б., Вертелецький Д. Ю.* Нові дані про археологічні пам'ятки на території Острозького р-ну Рівненської обл. // АДУ. 2011. – Київ, 2012. – С. 395–397.
- Барсов Н.* Географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.). – Вильна, 1865. – 220 с.
- Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. – Варшава, 1885. – 371 с.
- Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – Киев: Наукова думка, 1972. – 265 с.
- Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – Київ: Наукова думка, 1977. – 235 с.
- Боровський Я. Є.* Світогляд давніх киян. – Київ: Наукова думка, 1992. – 174 с.

- Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 38–60.
- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Київ: «Основи», 1995. – Т. 1. – 544 с.
- Выезжев Р. И. Колокола древнего Городеска // КСИА. – Киев, 1960. – Вып. 9. – 104–107.
- Виногородська Л. І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 41–46.
- Виногородська Л. І., Петрашенко В. О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 49–60.
- Винокур І., Горішний П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 361 с.
- Винокур І., Демидко С., Журко О. Археологічні дослідження літописного Ізяслава влітку 1994 р. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 13–15.
- Винокур І., Журко О., Демидко С. Волинський Ізяслав – перлина на Горині: нові археологічні дослідження // Південно-Східна Волинь: Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – С. 25–28.
- Винокур І. С. Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Вип. 1. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. – Київ–Кам'янець-Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
- Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наук. зап.. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». 15–17 жовтня 2008 р. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія». – Вип. 13. – 2008. – С. 160–204.
- Власова Г. М. Древнерусский могильник в с. Збуж // КСИА АН УССР. – Киев, 1961. – Вып. 11. – С. 91–93.
- Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусском поселении Автуничи // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 77–79.
- Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – Київ, 1996. – 192 с.
- Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці: «Рута», 1998. – 153 с.
- Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 10–23.
- Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.

- Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
- Воронин Н. И. Древнее Гродно // МИА СССР. – Москва, 1954. – № 41. – 240 с.
- Гаврилюк О. М. Вивчення давньоруських пам'яток на півночі Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1990. – С. 23–25.
- Гаврилюк О. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерело. Науково-краєзнавчий часопис Тернопілля. – Тернопіль, 1994. – Вип. 1. – С. 101–120.
- Гаврилюк О. Давньоруське городище Уніас IX–XIII ст. // Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – Тернопіль, 2003. – Вип. III. – С. 43–71.
- Геренчук К. И. Западно-Украинская провинция // Физико-географическое районирование УССР. – Київ, 1968. – С. 155–225.
- Гончаров В. К. Райковецкое городище. – Киев, 1950. – 149 с.
- Годованюк Е. М. Исследования бастионных замчищ на Волини // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – Киев, 1980. – С. 82–88.
- Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ, 1972. – С. 318–322.
- Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40–58.
- Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. – Київ: «Техніка», 2004. – 175 с.
- Голубева Л. А. Амулеты // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 153–165.
- Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2012. – 560 с.
- Города, местечки и замки Великого княжества Литовского. Энциклопедия. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с.
- Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – Москва: «Прометей», 1989. – 124 с.
- Готун І. А. Типи будівель // Село Київської Русі. – Київ: Шлях, 2003. – С. 156–182.
- Грибович Р. Т., Ярошинский Б. Х. Археологические разведки в Прикарпатье и на Волини // АО 1972 г. – Москва: Наука, 1973. – С. 273–274.
- Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – 542 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – Київ: Наукова думка, 1991А. – 649 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – Київ: Наукова думка, 1992. – 634 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Київ: Наукова думка, 1993. – 588 с.
- Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. – Львів, 2006. – 108 с.

- Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII ст. (соціоісторична реконструкція).– Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014.– 532 с.
- Гупало В. Д., Охрименко Г. В. Разведки на Волыни // АО 1986 г.– Москва: Наука, 1988.– С. 272.
- Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе / Гуревич А. Я. Избранные труды.– Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007.– С. 187–335.
- Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.– Ленинград: Наука, 1981.– 160 с.
- Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси по археологическим данным // КСИА АН СССР.– 1974.– Вып. 138.– С. 93–103.
- Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда.– Киев, 1878.– Т. II.– С. 68–129.
- Демидко С. Давньоруський «Ізяславський» мікрорегіон // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць.– Т. 1.– Коростень, 2008.– С. 105–112.
- Демидюк М. С., Мацкевий Л. Г. Розвідки в Бережанському та Шумському районах на Тернопільщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.– Львів, 1991.– С. 35–36.
- Довгань П. М. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології.– Київ: Інститут археології НАН України, 2010.– С. 258–264.
- Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.– 1975.– Вип. 16.– С. 3–14.
- Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь.– Київ: Наукова думка, 1966.– 146 с.
- Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І.– Київ: Наукова думка, 1984.– 224 с.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.– Київ: Наукова думка, 1985.– 255 с.
- Журжалина Н. П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА.– 1961.– № 2.– С. 122–140.
- Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв.– Москва: Наука, 1975.– С. 57–117.
- Зварич В. В., Пелешишин Н. А., Чайка Р. М. Разведки на Волыни // АО 1976 г.– Москва: Наука, 1977.– С. 298.
- Зварич В. В., Чайка Р. М. Разведки на Западной Волыни // АО 1973 г.– Москва: Наука, 1974.– С. 277–278.
- Звіздецький Б. Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овручина.– Львів, 1999.– С. 365–371.
- Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян.– Київ, 2008.– 176 с.

- Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – 36. наук. праць. – Київ: «Корвін», 2004. – С. 51–86.
- Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – Москва: Наука, 1991. – 512 с.
- Зоценко В. М.* Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. 36. наук. праць. – Київ: «Корвін», 2004. – С. 87–105.
- Зоценко В. М.* Скандинавські старожитності Київського подолу «Дружинної доби» // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. 36. наук. праць. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 118–142.
- Зоценко В. М., Брайчевська О. А.* Ремісничий осередок XI–XII ст. на київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 43–103.
- Івакін В. Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008. – 266 с.
- Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – Київ, 1996. – 272 с.
- Івакін Г. Ю., Балакін С. А.* Нова давньоруська пам'ятка на Печерську // АДУ. 2010. – Київ–Полтава, 2011. – С. 151–153.
- Іванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895. – 317 с.
- Каргер М. К.* Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1961 гг. // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. – Москва, 1962. – С. 59.
- Каргер М. К.* Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии. – Москва, 1965. – С. 39–41.
- Карлов В. В.* О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город. – Москва, 1976. – С. 32–69.
- Карлов В. В.* К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Русский город. Проблемы градообразования. – Москва, 1980. – С. 66–83.
- Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли. // САИ. – Москва–Ленинград: Наука, 1966. – Вып. Е 1–36. – 177 с.
- Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // САИ. – Москва–Ленинград: Наука, 1966А. – Вып. Е 1–36. – 183 с.
- Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. // САИ. – Ленинград: Наука, 1971. – Вып. Е 1–36. – 113 с.
- Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // САИ. – Ленинград: Наука, 1973. – Вып. Е 1–36. – 140 с.
- Коваль А. О., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Північне городище літописного Возвягля: розкопки 2007 р. // Літописний Возвягль. Дослідження 1988–2007 рр. – Київ, 2008. – С. 45–68.

- Козюба В. К.* Плани городищ Житомирщини з фонду В. Б. Антоновича // Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26–29 вересня 2007 р., м. Бердичів). – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 276–285.
- Козюба В. К.* Рукописні плани давніх городищ України В. Б. Антоновича // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто (3–6 липня 2007 р., м. Новоград-Волинський). – Житомир: М. Косенко, 2007А. – С. 124–130.
- Козюба В. К.* Вивчення давньоруської садиби Південної Русі: короткі підсумки та нові завдання // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Київ, 2010. – С. 124–129.
- Колосок Б. В.* Луцькі Верхній та Окольний замки // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ: Наукова думка, 1976. – С. 217–228.
- Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА СССР.– 1959. – № 65. – С. 7–120.
- Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА СССР.– 1963. – 258 с.
- Колчин Б. А.* Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва: Наука, 1985. – С. 243–297.
- Корзухина Г. Ф.* Русские клады. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – 156 с.
- Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – 432 с.
- Корытний Л. М.* Административно-территориальное деление России: бассейновый вариант // География и природные ресурсы. – Иркутск, 2006. – № 4. – С. 29–37.
- Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории // Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989. – С. 8–107.
- Костюк І.* Про дзвони Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ: АртЕк, 1996. – С. 77–78.
- Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – Киев: Наукова думка, 1985. – 184 с.
- Котляр М. Ф.* Галицко-Волинська Русь. – Київ: ВД Альтернативи, 1998. – 336 с.
- Крип'якевич І. П.* Галицко-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка, 1984. – 174 с.
- Куза А. В.* Укрепленные поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – Москва: Наука, 1985. – С. 39–50.
- Куза А. В.* Малые города Древней Руси. – Москва: Наука, 1989. – 169 с.
- Куза А. В.* Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – Москва, 1996. – 256 с.
- Куснеж Є.* Історія та стан досліджень городищ Червен та Волинь, а також їх округи // Замосцько-Волинські музейні зошити. – Замостя, 2003. – Т. I. – С. 9–26.

- Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески.– Москва: группа «ИскательИ», 2010.– 320 с.
- Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомель // КСИИМК.– 1957.– Вып. 68.– С. 90–97.
- Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волини // КСИИМК.– Вып. 72.– 1958.– С. 84–87.
- Кухаренко Ю. В. Памятники зарубинецкой культуры в области Верхнего Поднепровья // МИА СССР.– 1959.– № 70.– С. 22–31.
- Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.– Вып. Е 1–57.– Москва: Наука, 1961.– 40 с.
- Кучера М. П. Кераміка древнього Плісненська // Археологія.– 1961.– Т. XII.– С. 143–154.
- Кучера М. П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія.– Т. XXII.– Київ, 1969.– С. 180–195.
- Кучера М. П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.– Киев: Наукова думка, 1984.– С. 6–27.
- Кучера М. П. Гордище поблизу с. Городище на Волині // Археологія УРСР.– Т. III.– Київ: Наукова думка, 1975.– С. 276–277.
- Кучера М. П. Пам'ятки побуту та прикраси // Археологія УРСР.– Т. III.– Київ: Наукова думка, 1975А.– С. 361–373.
- Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв.– Москва: Наука, 1975Б.– С. 118–143.
- Кучера М. П. Городища // Археологія Української ССР.– Т. 3.– Киев: Наукова думка, 1986.– С. 372–396.
- Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем.– Київ, 1999.– 252 с.
- Кучера М. П., Горишний П. А. Раскопки городища XII–XIII у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднепровья.– Киев: Наукова думка, 1983.– С. 62–96.
- Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї.– Луцьк, 1996.– 208 с.
- Кучінко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія.– Луцьк: «Вежа», 2002.– 304 с.
- Кучінко М. М. Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць.– Кременець, 2006.– С. 7–16.
- Кучінко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині // Археологія.– 1989.– № 2.– С. 96–106.
- Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Є. Махновець.– Київ: «Дніпро», 1989.– 591 с.
- Лысенко П. Ф. Раскопки городища древнерусского Давид-Городка в 1967 году // Древности Белоруссии.– Минск, 1969.– С. 352–382.
- Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.– Минск: Наука и техника, 1974.– 200 с.
- Лысенко П. Ф. Берестье.– Минск: «Наука и техника», 1985.– 399 с.

- Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв.– Минск: «Беларуская навука», 1999.– 268 с.
- Лысенко П. Ф. Древний Туров.– Минск: «Беларуская навука», 2004.– 180 с.
- Лоза Ю. Територіальний устрій Русі-України (X–XIII ст.). Атлас.– Київ: Вид-во «Мапа», 2012.– 56 с.
- Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА СССР.– 1958.– № 74.– 328 с.
- Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология.– 1992.– № 2.– С. 41–56.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре.– Киев: Наукова думка, 1988.– 148 с.
- Максимович М. А. Воспоминания о городах Пересопнице и Дубровице // Собр. соч. Т. II. Историко-топографический, археологический и этнографический.– Киев, 1877.– С. 391–404.
- Маринич О. М., Шишченко П. Г. Фізична географія України: Підручник.– Київ: Т-во «Знання», КОО, 2006.– 511 с.
- Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР.– 1969.– Вып. 120.– С. 3–14.
- Малевская М. В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII–XIII вв. // КСИА АН СССР.– 1971.– Вып. 125.– С. 27–34.
- Малевская М. В. Некоторые исторические связи Новогрудка в X в. // КСИА АН СССР.– 1972.– Вып. 129.– С. 14–20.
- Малевская М. В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. Труды ИИМК РАН. Т. XVII.– Санкт-Петербург, 2005.– 160 с.
- Малевская М. В., Пескова А. А. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском // Проблемы изучения древнерусского зодчества.– Санкт-Петербург, 1996.– С. 57–60.
- Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. // СА.– 1960.– № 2.– С. 63–88.
- Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв. // САИ.– Москва: Наука, 1966.– Вып. Е 1–36.– 184 с.
- Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора.– Київ: Вид-во КДУ, 1968.– 183 с.
- Мельник Е. Н. Дневник раскопок в земле Лучан // Труды XI Археологического съезда.– Москва, 1901.– Т. 1.– С. 514–576.
- Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI Археологического съезда.– Москва, 1901А.– Т. 1.– С. 479–513.
- Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды.– Москва, 2011.– С. 82–100.
- Миролюбов М. А. Ремесленный инструментарий древнерусского Изяслава // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.– Киев: Наукова думка, 1988.– Т. 2.– С. 107–110.
- Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами.– Київ, 2007.– 300 с.

- Михайлишин О.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. – Київ, 2000. – 235 с.
- Михайлова И. Б.* Городские общины Погорынья в XI – середине XIII вв. // Вестник СП(б)ГУ. – 1994. – Вып. 4. – С. 3–14.
- Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І.* Дослідження Старокиївської експедиції по вулиці Велика Житомирська в 1994 році // АДУ 1994–1996 р. – Київ, 2000. – С. 103–104.
- Молчанов А. А.* Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X–XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Наука, 1985. – Т. XVI. – С. 66–83.
- Моргунов Ю. Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск, 1996. – 159 с.
- Моргунов Ю. Ю.* Дерево-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков – Москва: Наука, 2009. – 304 с.
- Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – Киев: Наукова думка, 1990. – 156 с.
- Моця О. П.* Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. – Київ, 1993. – 160 с.
- Моця О. П.* Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центральній-Східній Європі – К., 2000. – С. 22–37.
- Моця О.* Південна «Руська земля». – Київ, 2007. – 264 с.
- Моця О.* Дніпровська Русь. – Київ: «Стародавній Світ», 2013.
- Мурашева В. В.* Древнерусские ремешные наборные украшения (X–XIII вв.). – Москва, 2000. – 136 с.
- Назаренко А. В.* Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год). – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – С. 124–161.
- Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с.
- Нидерле Л.* Славянские древности. – Москва: «Алетей», 2000. – 590 с.
- Никитенко М. М.* Исследования в Хмельницкой области // АО 1985 г. – Москва: Наука, 1987. – С. 378–380.
- Никитенко М. М.* До питання про літописний Ізяславль: нові археологічні дані // Велика Волинь: Минуле і сучасне. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 237–239.
- Никитенко М. М., Авагян А. Б.* Древнерусское городище в г. Изяславле Хмельницкой обл. // АО 1986 г. – Москва: Наука, 1988. – С. 316.
- Никитенко М. М., Осадчий Е. И., Полегайлов А. Г.* Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области // СА. – 1985. – № 1. – С. 270–274.
- Нікольченко Ю. М.* Торговицький скарб // Наук. зап. Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 38–44.
- Нікольченко Ю. М., Киян Э. Ф.* Работы Ровенского краеведческого музея // АО 1972 г. – Москва: Наука, 1973. – С. 318–319.
- Нікольченко Ю. М., Киян Э. Ф., Олифер О. М.* Раскопки в Ровенской области // АО 1973 г. – Москва: Наука, 1974. – С. 320–321.

- Никольченко Ю. М., Пономарева Т. А., Зима Л. М., Гордиенко Н. М. Раскопки городища Дорогобуж // АО 1975 г.– Москва: Наука, 1976.– С. 371–373.
- Новиков В. В. Об одном типе уздечных украшений на территории Древней Руси в X в. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы научной конференции. Новгород, 26–28 января 2010 г. – Вып. 24. – Новгород, 2010 – С. 226–233.
- Овчинникова Б. Б. Писала средневекового Новгорода // Новгородские археологические чтения.– Новгород, 1994.– С. 83–86.
- Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар.– Острог, 2004.– 384 с.
- Орлов Р. С. Про час появи печенігів на території України // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.– Київ–Львів: РАС, 1999.– С. 174–185.
- Осадчий Є. Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатіївського літопису // Ruthenica.– Т. X.– Київ, 2011.– С. 78–90.
- Охрименко Г. В., Гупало В. Д. Исследования на Волини // АО 1983 г.– Москва: Наука, 1985.– С. 338–339.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т.– Т. 3.– Київ: Будівельник, 1985.– 340 с.
- Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // Археологічні дослідження Львівського університету.– Львів, 2004.– Вип. 7.– С. 159–168.
- Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія.– 1979.– № 32.– С. 78–96.
- Пацуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.– Москва: Изд-во АН СССР, 1950.– 330 с.
- Пацуто В. Т. О некоторых путях изучения древнерусского города // Города феодальной России.– Москва, 1966.– С. 93–98.
- Пелецишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // Археологія.– 1991.– № 1.– С. 137–141.
- Перхавко В. Б. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // СА.– 1978.– № 3.– С. 113–126.
- Пескова А. А. Древний Изяславль // КСИА АН СССР.– Москва, 1981.– Вып. 164.– С. 66–73.
- Пескова А. А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.– Ленинград, 1988.– 18 с.
- Піскова Г. А. Скарби стардавнього Ізяславля // Археологія.– 1988А.– Вип. 61.– С. 16–35.
- Пескова А. А. Большое и малое древнерусские городища у села Городище близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць.– Коростень, 2008.– Т. II.– С. 74–79.

- Пескова А. А.* Оборонительные сооружения древнего «Изяславля» // Архитектура и археология Древней Руси. Труды государственного Эрмитажа. – Т. XLVI. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 150–172.
- Пескова А. А., Белецкий С. В.* Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. – Санкт-Петербург–Псков, 1997. – Т. II. – С. 129–138.
- Петегирич В. М.* Дорогобуж // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 129–131.
- Петегирич В.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // МДАПВ. – Вип. 11. – Львів, 2007. – С. 101–120.
- Петраускас А.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. – Київ: КНТ, 2006. – 200 с.
- Петрашенко В. О.* Слов'янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. – Київ: Наукова думка, 1992. – 139 с.
- Петрашенко В. А.* Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. – Київ, 2005. – 264 с.
- Пивоваров С.* Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
- Плахонін А. Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
- Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА СССР. – 1967. – № 142. – 198 с.
- Плетнева С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва: Наука, 1975. – С. 260–300.
- Плетнева С. А.* На славяно-хозарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). – Москва: Наука, 1989. – 288 с.
- Погоральський Я.* Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 133–150.
- Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г.* Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // АДЛУ. – Львів, 2010. – Вип. 13. – С. 342–360.
- Позднякоў В.* Давыд-Городок // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух томах. – Т. 1. – Мінск, 2007. – 688 с.
- Полегайлов А. Г., Осадчий Е. И.* Свинцовая гирька из Изяслава на р. Горыни // СА. – 1988. – № 3. – С. 253–254.
- Поппе А.* Деякі питання заселення Польсько-Руського рубежа в ранньому середньовіччі // УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 55–65.
- Природа Ровенської області.* / Під ред. Геренчука К. І. – Львів: «Вища школа», 1976. – 156 с.
- Приходнюк О. М.* Пастирське городище. – Київ; Чернівці, 2005. – 244 с.
- Прищета Б. А.* Работы экспедиции Ровенского краеведческого музея // АО 1983 г. – Москва: Наука, 1985. – С. 346–347.

- Прищепя Б. А. Исследование древнерусских памятников в Ровенской области // АО 1986 г.– Москва: Наука, 1988.– С. 328–329.
- Прищепя Б. А. Давньоруське городище біля с. Жорнів Дубнівського району Ровенської області // Тези доповідей і повідомлень І Республіканської наук. конф. з історичного краєзнавства.– Київ, 1989.– С. 366.
- Прищепя Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження, проведені на Україні протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки.– Київ, 1992.– С. 119–128.
- Прищепя Б. А. Розвідка на городищах міст Зарічеська і Мильська // Велика Волинь: Минуле і сучасне (матеріали міжнародної наук. конф., жовтень 1994 р.).– Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994.– С. 456–458.
- Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горыни в X–XIII вв. // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии.– Санкт-Петербург–Псков, 1997.– Т. II.– С. 173–178.
- Прищепя Б. Дорогобуж в X–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь.– Луцьк: «Надстир'я», 1998.– С. 187–190.
- Прищепя Б. Археологічні джерела про ранню історію міста Корця // Корцю – 850 років.– Рівне–Корець, 2000.– С. 7–9.
- Прищепя Б. Дослідження слов'янських курганних поховань кінця I – початку II тисячоліття на лівобережжі Случі // Житомирщина на зламі тисячоліть.– Житомир, 2000А.– С. 118–119.
- Прищепя Б. А. Дослідження Басівкутського городища // АБУ 1999–2000 рр.– Київ, 2001.– С. 197–199.
- Прищепя Б. А. Волинські скарби кінця XI – початку XII ст. // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя.– Київ, 2002.– С. 105–112.
- Прищепя Б. А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині // АБУ 2000–2001 рр.– Київ, 2002А.– С. 224–226.
- Прищепя Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці // АБУ 2001–2002 рр.– Київ, 2003 – С. 232–234.
- Прищепя Б. А. Археологічна колекція з Торговиці у фондах Рівненського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб.– Вип. 3.– Луцьк, 2004.– С. 218–222.
- Прищепя Б. А. Городища кінця I – рубежу I–II тисячоліть в Погоринні // Стародавній Искоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Зб. наук. праць.– Київ: «Корвін», 2004А.– С. 232–238.
- Прищепя Б. А. Дослідження Басівкутського городища в Рівному // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст.– Київ–Кам'янець–Подільський–Старокостянтинів, 2004Б.– С. 167–175.
- Прищепя Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр.– Київ, 2004В.– С. 267–270.
- Прищепя Б. А. Дослідження Пересопниці // АДУ 2003–2004 рр.– Запоріжжя: «Дике Поле», 2005.– С. 259–262.

- Прищепя Б. А.* Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. РДГУ.– Вип. 8.– Рівне, 2006.– С. 65–75.
- Прищепя Б. А.* Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні // Держава та армія. Вісник національного університету «Львівська політехніка».– Львів, 2006А.– № 571.– С. 105–112.
- Прищепя Б. А.* Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя // Наук. зап. РОКМ.– Рівне: «Волинські обереги», 2006Б.– Випуск IV.– С. 159–167.
- Прищепя Б. А.* Корець княжої доби за археологічними джерелами // Звягель–Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто.– Житомир, 2007.– Т. I.– С. 94–98.
- Прищепя Б. А.* Городища волинян в Погоринні в часи становлення держави Київська Русь // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. Вип. 6. Серія «Історичні науки».– Рівне, 2007А.– С. 4–14.
- Прищепя Б. А.* Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць.– Рівне: ППДМ, 2008А.– С. 23–28.
- Прищепя Б. А.* Слов'яно-руське поселення в Острозі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць.– Коростень, 2008Б.– Т. II.– С. 80–84.
- Прищепя Б. А.* Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища) // Наук. вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.– Луцьк, 2009.– № 13.– С. 59–66.
- Прищепя Б. А.* Розвиток Пересопниці за княжої доби // Наук. зап. Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.– Острого: Національний університет «Острозька академія», 2009А.– Вип. 14.– С. 86–97.
- Прищепя Б.* Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // АДЛУ.– Львів, 2010.– Вип. 13.– С. 276–295.
- Прищепя Б. А.* Ювелірні вироби доби Київської Русі з Дорогобужа і Пересопниці // Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини: колективна монографія / упорядник і науковий редактор – проф. Виткалов В. Г.– Рівне: ПП ДМ, 2010А.– 224 с.– С. 102–115.
- Прищепя Б. А.* Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.– Рівне, 2011.– 250 с.
- Прищепя Б. А.* Пригоринські міста в X–XIII ст. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя.– Київ: Стародавній світ, 2013.– С. 247–261.
- Прищепя Б. А.* Ранні етапи становлення середньовічних міст у поліських районах Погориння // Середньовічні міста Полісся. Археологія і давня історія України. Вип. 11.– Київ, 2013А.– С. 139–151.
- Прищепя Б. А.* Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пляменицької на Замковій Горі у Кременці // Міста давньої Русі. Зб. наук. праць пам'яті А. В. Кузи.– Київ: Стародавній Світ, 2014.– С. 302–309.
- Прищепя Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. Л.* Археологічні роботи в Острозі на Проспекті Незалежності, 3 // АДУ 2008 р.– Київ, 2010.– С. 240–242.

- Прищепя Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічній, 12 // АДУ 2009 р.– Київ–Луцьк, 2010А.– С. 335–337.
- Прищепя Б. А., Войтюк О. П., Чекурков В. С. Обстеження великих городищ в басейні р. Усті на Рівненщині // АДУ 2011 р.– Київ, 2012.– С. 411–412.
- Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині у X–XIII ст.– Рівне, 1996.– 248 с.
- Прищепя Б. А., Позіховський О. Л. Житлове будівництво в Острозі у X – на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межириччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.– Львів, 2011.– С. 132–149.
- Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // АДУ 2003–2004 рр.– Запоріжжя: Дике Поле, 2005.– С. 262–265.
- Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Чекурков В. С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // АДУ 2004–2005 рр.– Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2006.– С. 311–315.
- Прищепя Б. А., Романчук О. М. Слов'янське городище поблизу с. Зіньки на річці Вілії // Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий зб.– Хмельницький, 2007.– С. 86–93.
- Прищепя Б. А., Терлецький Ю. П. Розкопки в Дорогобужі у 2003 р. // АДУ 2002–2003 рр.– Київ: Шлях, 2004.– С. 271–273.
- Прищепя Б. А., Терлецький Ю. П., Чекурков В. С. Нові дослідження в Дорогобужі // АДУ 2001–2002 рр.– Київ, 2003.– С. 234–235.
- Прищепя Б. А., Ткач В. В. Слов'яно-руські городища IX–XIII ст. в басейні Ікви // Археологія Тернопільщини.– Тернопіль: Джура, 2003.– С. 181–192.
- Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // АДУ 2004–2005 рр.– Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2006.– С. 315–318.
- Прищепя Б. А., Харковець Ю. І. Роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3 // АДУ 2013 р.– Київ, 2014.– С. 233–234.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Перші археологічні розкопки в Корці // АДУ 2004–2005 рр.– Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2006.– С. 318–320.
- Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Розвідкові роботи у с. Пересопниця Рівненської обл. // АДУ 2010 р.– Київ–Полтава, 2011.– С. 273–274.
- Профантова Н. Ранние славянские городища в Чехии // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць.– Коростень, 2008.– Т. II.– С. 85–99.
- Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.– Москва: Изд-во МГУ, 1977.– 261 с.
- Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК.– Москва, 1955.– Вып. 57.– С. 52–59.
- Раппопорт П. А. Археологические и архитектурные заметки // КСИА АН СССР.– 1963.– Вып. 96.– С. 32–36.
- Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // СА.– 1965.– № 4.– С. 92–103.

- Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. // МИА СССР.– Ленинград: Наука, 1967.– Вып. 140.– 242 с.
- Раппопорт П. А.* О типологии древнерусских поселений // КСИА АН СССР.– 1967А.– Вып. 110.– С. 3–9.
- Раппопорт П. А.* Русская архитектура X–XIII вв. // САИ.– Ленинград, 1982.– Вып. ЕІ-47.– 136 с.
- Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В.* Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село.– Москва: Наука, 1985.– С. 136–154.
- Ратич О. О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.– Львів, 1957.– 96 с.
- Ратич О. О.* Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні.– Київ, 1971.– Вып. 1.– С. 162–168.
- Ратич О. О.* Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.– Київ: Наукова думка, 1976.– С. 132–206.
- Рафальский Л.* Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году.– Почаев, 1876.– 188 с.
- Рафальский Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году.– Біла Церква, 2012.– 182 с.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.– Москва, 1948.– 791 с.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.– Москва: Наука, 1982.– 592 с.
- Рыбаков Б. А.* Замок // Древняя Русь. Город, замок, село.– Москва: Наука, 1985.– С. 94–96.
- Ричка В. М.* Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI–XII ст. // УІЖ.– 1983.– № 2.– С. 94–100.
- Рычка В. М.* Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.).– Киев: Наукова думка, 1988.– 122 с.
- Ричка В. М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ.– 2001.– № 2.– С. 23–33.
- Рычков П. А.* Дорогами Южной Ровенщины.– Москва: «Искусство», 1989.– 176 с.
- Рычков П.* Архітектурно-просторова еволюція Володимир-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині. Наук. зб.– Луцьк, 2009.– Вып. 32.– С. 7–22.
- Риер Я. Г.* Аграрный мир Восточной и Центральной Европы.– Могилев, 2000.– 320 с.
- Розенфельд Р. Л.* К вопросу о гончарных клеймах // СА.– 1963.– № 2.– С. 121–130.
- Романчук О.* Невідоме городище поблизу с. Райдужне Острозького району // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст.– Київ–Кам'янець–Подільський–Старокостянтинів, 2004.– С. 184–190.
- Рудий В. А.* Археологічні розвідки на Рівненщині // АБУ 1998–1999 рр.– Київ, 1999.– С. 144–145.

- Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян.– Москва, 1993.– 144 с.
- Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ.– Київ: Наукова думка, 1991.– 168 с.
- Сагайдак М. А. Городец на Радосині // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).– Київ, 1998.– С. 229–236.
- Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда.– Киев, 1878.– Т. 1.– С. 225–235.
- Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния.– Санкт-Петербург, 1880.– 203 с.
- Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України: Ровенська область.– Київ: Наукова думка, 1982.– 115 с.
- Седов В. В. Языческие святилища смоленских кривичей // КСИА АН СССР.– Москва, 1962.– Вып. 87.– С. 57–64.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.– Москва: Наука, 1982.– 327 с.
- Седов В. В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси.– Москва: Наука, 1988.– С. 63–67.
- Седов В. В. Избранные труды. Славяне. Древнерусская народность.– Москва: Знак, 2005.– 944 с.
- Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.).– Москва: Наука, 1981.– 195 с.
- Семенчук Г. Генезіс Беларускіх гарадоў у раннім сярэднявеччы (IX–XIII стст.) // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і прац.– Гродна, 2009.– С. 10–22.
- Сергеева З. М. К изучению культурно-экономических связей западнорусских земель с Прибалтикой (по находкам звериноголовых браслетов) // КСИА АН СССР.– Москва: Наука, 1981.– Вып. 164.– С. 30–35.
- Сергеева М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві.– Київ: КНТ, 2011.– 252 с.
- Смиленко А. Т. Спорные вопросы в изучении древностей VIII–X вв. Северо-Западного Причерноморья // Древности Юго-Запада СССР (I – середина II тысячелетия н.э.– Кишинев: «Штиинца», 1991.– С. 166–185.
- Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // Археологічні пам'ятки.– 1952.– Т. 3 – С. 337–378.
- Собчук В. Д. Від коріння до крони. Дослідження історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.– Кременець, 2014.– 508 с.
- Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.– Санкт-Петербург, 1893.– Т. 1.– 768 с.
- Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології.– Київ: Наукова думка, 1976.– 164–175.
- Терський В. С. Нові матеріали до археологічної карти Волині // Археологія.– 1966.– Т. XX.– С. 230–232.
- Терський В. С. Пересопница // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).– Киев: Наукова думка, 1990.– С. 124–126.

- Терський С.* Літописний Чемерин // Наук. зап. Львівського історичного музею.– Львів, 1993.– Вип. 1.– С. 27–41.
- Терський С.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–91 роках // Наук. зап. Львівського історичного музею.– Львів, 1993А.– Вип. 1.– С. 41–67.
- Терський С.* Пересопницька волость // Родовід.– 1994.– № 7.– С. 54–55.
- Терський С.* Літописна Пересопниця в світлі археології // Наук. зап. Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск I.– Рівне, 1996.– С. 28–37.
- Терський С.* Археологія доби Галицько-Волинської держави. Каталог виставки.– Львів, 2002.– 108 с.
- Терський С.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис.– Рівне: «Азалія», 2003.– 160 с.
- Терський С.* Лучеськ X–XV ст.– Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006.– 252 с.
- Терський С. В.* Оборонні укріплення Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст. // Держава та армія. Вісник національного університету «Львівська політехніка».– № 652.– 2009.– С. 14–19.
- Терський С. В.* Княже місто Володимир.– Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010.– 320 с.
- Тимофеев Е. И.* Юго-западная группа восточных славян по археологическим данным X–XIII вв. // Ученые записки Хабаровского пединститута.– 1961.– Т. 6.– С. 105–127.
- Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.– Київ: Наукова думка, 1982.– 206 с.
- Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н.э.– Москва: Наука, 1990.– 188 с.
- Тимченко Н. Г.* К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).– Киев, 1972.– 204 с.
- Тиханова М. А.* Разведки в районе верхнего течения реки Горыни // КСИА АН СССР.– 1962.– Вып. 87.– С. 46–53.
- Тиханова М. А.* Днестровско-Волынская экспедиция 1960–1961 гг. // КСИА АН СССР.– 1964.– № 102.– С. 48–56.
- Тихомиров М. Н.* «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки.– Москва, 1950.– № 40.– С. 214–259.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.– Москва: Изд-во политической литературы, 1956.– 477 с.
- Толочко П. П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв.– Москва: Наука, 1975.– С. 5–56.
- Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.– Киев: Наукова думка, 1980.– 224 с.
- Толочко П. П.* Гончарное дело // Новое в археологии Киева.– Киев: Наукова думка, 1981.– С. 293–301.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.– Киев: Наукова думка, 1989.– 256 с.
- Толочко П. П.* Древняя Русь.– Киев: Наукова думка, 1987.– 246 с.

- Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев: Абрис, 1999. – 200 с.
- Томашевский А. П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X–XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 109–111.
- Томашевский А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. – Київ–Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С. 132–160.
- Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі. – Київ: Шлях, 2003А. – С. 4–26.
- Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. – 696 с.
- Трегубова Т. А. Города Галицкой и Волынской земель // Древнерусское градостроительство X–XV вв. – Москва: Стройиздат, 1993. – С. 123–135.
- Фарбей А. М., Майко В. В., Джанов А. В. Раскопки на посаде средневековой Сугдеи в 2003 г. // АБУ 2002–2003 р. – Київ: Шлях, 2004. – С. 325–327.
- Фітцке Я. Таємниці стародавнього життя розкривають археологічні розкопки курганів і городищ Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 101–103.
- Филипчук М. Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. – Коростень, 2008. – С. 220–229.
- Филипчук М. А. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник ін-ту археології Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
- Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів: вид-во «Астролябія», 2012. – 312 с.
- Флеров А. В. Материаловедение и технология художественной обработки металлов. – Москва, 1981. – 288 с.
- Фотинский О. А. Дорогобуж Волынский // Труды общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 3–91.
- Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник ін-ту «Укрзахідпроект-реставрація». – Львів, 1993. – Число 1. – С. 33–37.
- Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ: АртЕк, 1996. – 215 с.
- Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). – Т. 2. – Вінніпег-Канада, 1986. – 622 с.
- Чайка Р. М. Обследование древнерусских памятников на Волини // АО 1972 г. – Москва: Наука, 1973. – С. 346–347.
- Чайка Р. М. Разведки в Ровенской области // АО 1974 г. – Москва: Наука, 1975. – С. 369.
- Чайка Р. М. Раскопки на древнерусском городище у с. Жорнів на Волини // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов

- XVIII конференції Інститута археології АН УРСР.– Днепропетровськ, 1980.– С. 163.
- Чайка Р. М.* Давньоруське городище біля с. Лози у верхів'ях Горині // *Минуле і сучасне Волині.*– Луцьк, 1988.– Частина II.– С. 78–79.
- Чайка Р. М.* Давньоруське городище біля с. Лози у верхів'ях Горині // *Волино-Подільські археологічні студії.*– Львів, 1998.– С. 240–241.
- Чайка Р.* Розкопки городища давньоруського часу біля с. Лози на Збаражчині // *Археологія Тернопільщини.*– Тернопіль: Джура, 2003.– С. 193–196.
- Чайка Р. М.* Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст.– Львів, 2009.– 216 с.
- Чайка Р., Довгань П.* Листвин та його округи // *Археологічні дослідження Львівського університету.*– Вип. 6.– Львів, 2003.– С. 185–195.
- Чайка Р. М., Зварич В. В.* Работы Волыно-Днестровской экспедиции // *АО 1978 г.*– Москва: Наука, 1979.– С. 418–419.
- Шеломенцев-Терский В. С.* Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы // *АО 1977 г.*– Москва: Наука, 1978.– С. 402.
- Штейнгель Ф. Р.* Раскопки курганов в Волынской губернии проведенные в 1897–1900 гг. // *АЛЮР.*– 1904.– Т. 4–5.– С. 136–182.
- Щавелева Н. И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI).
Тексты, перевод, комментарий.– Москва, 2004.– 495 с.
- Щапова Ю. Л.* Стекланные бусы древнего Новгорода // *МИА СССР.*– 1956.– № 55.– С. 164–179.
- Щапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси.– Москва: Изд-во МГУ, 1972.– 216 с.
- Юра Р. О.* Колодяжинське городище // *Археологія Української РСР.*– К.: Наукова думка, 1975.– Т. III.– С. 274–276.
- Ягодінська М.* Попередні підсумки дослідження літописного Шумського // *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині.* 36. наук. праць.– Кременець, 2006.– С. 137–141.
- Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.– Київ: Генеза, 1997.– 312 с.
- Якубовський В. І.* Археологічні роботи на території Гнійниці // *Велика Волинь: Минуле й сучасне.* (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.)– Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994.– С. 449–451.
- Якубовський В.* Скарби Болохівської землі.– Кам'янець-Подільський, 2001.– 158 с.
- Янин В. Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв.– Москва, 1970.– 326 с.
- Янин В. Л.* Основные исторические итоги археологического изучения Новгорода // *Новгородские археологические чтения.*– Новгород, 1994.– С. 9–27.
- Ястребицкая А. Л.* Средневековая культура и город в новой исторической науке.
Учебное пособие.– Москва: Интерпракс, 1995.– 416 с.
- Sunkałowski O.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.– Warszawa, 1961.– 265 s.
- Florek M.* Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie «Grodów Czewieńskich» w świetle źródeł pisanych

- i archeologicznych // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie.– Lublin, 2009.– S. 23–34.
- Hoffman J.* Sprawozdanie z działalności delegata państwowego grona konserwatorów zabytków prehistorycznych na obszar województwa Wołyńskiego za lata 1924, 1925 i 1928 // Wiadomości Archeologiczne.– T. XIII.– 1935.– S. 300–304.
- Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia // Rocznik Wołyński.– Równe, 1934.– T. III.– S. 10–103.
- Jakimowicz R.* Skarb srebrny z Kozlina na Wołyniu // Przegląd archeologiczny.– Poznań, 1934.– T. V.– Zesz. 1.– S. 1–8.
- Jakimowicz R.* Dawidgrodek.– Pińsk, 1939.– 45 s.
- Kostecki B.* Chata wiejska na Wołyniu // Rocznik Wołyński.– T. I.– Równe, 1930.– S. 80–93.
- Orłowicz M.* Przewodnik po Wołyniu.– Luck, 1929.– 380 s.
- Poleski J.* Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995.– Rzeszów, 1996.– S. 109–119.
- Rauhut L.* Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne.– 1960.– T. V.– S. 231–260.
- Stecki T.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.– Kraków, 1888.– 347 s.
- Wartołowska Z.* Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu Polsko-Ruskim.– Warszawa, 1958.– 139 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	– Археологічні відкриття в Україні
АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АДУ	– Археологічні дослідження на Україні
АЛЮР	– Археологическая летопись Южной России
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВИ	– Вопросы истории
ВИД	– Вспомогательные исторические дисциплины
ГВЛ	– Галицко-Волинская летопись
ГИМ	– Государственный исторический музей
ДІКЗ м. Дубно	– Державний історико-культурний заповідник м. Дубно
ДІКЗ м. Острог	– Державний історико-культурний заповідник м. Острог
ЗНТІШ	– Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка
КРІМ	– Корецький районний історичний музей
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МГУ	– Московский государственный университет
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ПВЛ	– Повесть временных лет
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РА	– Российская археология
РГИА	– Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург)
РДГУ	– Рівненський державний гуманітарний університет
РФ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ	– Рівненська філія Державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
РОКМ	– Рівненський обласний краєзнавчий музей
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІАК України	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві

SUMMARY

This work systematizes and analyses the information about ninety hillforts (horodyshcha), known in the Horyn river watershed. The territory mapped by the author encompasses 14,400 sq. km. The hillforts investigated in this work are divided into three territorial groups: 1) within Podilska Highland and Small Polissya; 2) on the Volynska Highland; 3) within Volynske Polissya. The majority of the investigated monuments are located on the Volynska Highland – 62 hillforts (68.9% from the total number).

In the early Middle Ages, the lands in the watershed of the Horyn River, similarly to the nearby Volyn territories, were populated by the Slavic tribes, which left monuments of the Praska-Korchatska culture (5th-7th cc.) and those of the Raikovetska culture (7th-10th cc.). In times of the formation of Kiev Rus, this area was a contact zone at the boundary of the dissemination of the Volynyany, Drevlyany and Drehovychi tribes.

Lands upon the Horyn river are oftentimes mentioned in chronicles at the end of the 9th-12th cc. as a separate territorial formation “Pohoryna”, “Pohorynski towns”. Fourteen chronicle settlements are localized in the Horyn river watershed: Dorohobuzh (the year of 1084), Ostroh (1100), Peresopnytsya (1149), Chemeryn (1149), Shumsk (1149), Zarichesk (1151), Mylsk (1151), Tyhoml (1152), Vyhoshev (1152), Hniynytsya (1152), Dubrovytsya (1183), Kamenets (1240), Izyaslavl (1240), Stepan (1292). Korchesk (1150) and Sapogyn (1151) were also closely connected with Pogorynnya and were located within Volynska Highland upon, respectively, the rivers Korchyk and Stava, which are the left tributaries of the river Sluch. According to chronicles, at the end of the 11th – the middle of the 12th cc., Pohorynnya has been developed as a frontier land in the West of Kievan land, and in the second half of the 12th c., it was included into the Volyn land.

The question of defining the Pohorynnya's territory and the localization of chronicle settlements of the region are typically investigated by scholars with regards to identification of the boundaries of the Kievan and Volyn lands. Already at the end of the 19th c., this problem was in detail analysed in the monographs by O. M. Andriyashv and P. A. Ivanov, devoted to the history of the medieval Volyn. Important is also the research in historical geography of the Kievan and Volyn lands by M. S. Hrushevskiy, I. P. Krypyakevych, M. F. Kotlyar, P. P. Tolochko and L. V. Vojtovych, who in particular examine the questions of formation, development and territorial ownership of Pohorynnya.

The main sources for learning about the formation and development of the towns of Pohorynnya used in this work are the archaeological findings discovered during the investigations of the Slavic-Rus hillforts of the 10th-13th cc. are. A great work towards systematization of the archaeological monuments of the region was conducted at the end of the 19th c. by V. B. Antonovych. The first

maps of the hillforts were prepared at the same time. In the 20s-30s of the 20th c., archaeological digs at the hillforts were carried out mainly by Polish scholars Y. Hoffman, Y. Fitske, R. Yakymovysh. Investigations of the medieval monuments of Volyn, in particular in Peresopnytsya, were conducted by A. M. Cynkalowski.

In the 50s-60s of the 20th cc., the settlements in the Horyn river watershed were investigated by Y. V. Kuharenko, P. O. Rappoport, M. K. Karher. In the 70s-80s of the 20th cc., the digs were held by V. V. Aulih (Biliv, Dorohobuzh), M. P. Peleshchyshyn and R. M. Chaika (Lystvyn), Y. M. Nikolchenko (Dorohobuzh), V. S. Terskyi (Peresopnytsya). Since 1981, the author was conducting regular investigations of the hillforts of the region and digs of the large territories of the settlements mentioned in the chronicles (Dorohobuzh, Peresopnytsya, Ostroh, Korets, Stepan) and of the fortifications not mentioned in the chronicles (Basivkutske in Rivne and Jorivske). Numerous archaeological monuments were accumulated as a result of these works, providing a qualitatively new information about the early stages of development of the towns in the Horyn river watershed.

With regards to the geographical split and the landscape peculiarities, the lands in the Horyn river watershed belong to four regions (oblasts) in the Western Ukraine and Polissya. The river originates from the springs near the village of Volytsya in the Ternopil region within Northern-Podillya highland region. Afterwards, it crosses the region of Small Polissya and Volynska Highland region (Volynske Opillya) and runs further across Volynske Polissya. The general area of the region, from which the monuments in the present work are being analysed, is 14,400 sq. km.

The current investigations establish that from 90 hillforts of the 10th-13th cc., known in the Horyn river watershed, 58 are located within Volynska highland, 22 – on the Podilska highland and on the adjacent territories of Small Polissya, and 10 – within Volynske Polissya. Significant difference in the numbers of settlements on the Podilska and Volynska Highlands can be explained not only by the differences in the natural conditions and in the peculiarities of the settlement processes by the Slavs of each of the above-mentioned territories, but also by the different degree of their archaeological investigations. Comparing the numbers of the fortified and opened settlements, the author concludes that in the Old Kievan period, the most densely populated territory within Pohorynnya was Volynska Highland. Lower population density of Polissya regions can be in the first place explained by less favourable farming and agricultural conditions in this region.

I discover the cultural layers on the fortified inner area of most settlements. Although they differ by their characteristics, they allow identification of the time when settlements were active. However, on the 24 settlements, the cultural layer was weakly identifiable, or was non-identifiable. Such settlements are known in different Eastern Slavic regions; they are dated based on the findings from the nearby unfortified settlements and they are classified as settlements-shelters.

Among 54 settlements with the cultural layer, the most early ones are four monuments on which the findings of the 9th c. were discovered (Netishyn, Joriv, Dyuksyn, Zaluzhja). Analysis conducted by the author shows that the number

of fortresses in the region noticeably increased during the next two centuries. I discover cultural layers or objects of the 10th c. on 34 settlements, and objects of the 11th c. on 37 monuments. The conclusion can be drawn that in the second half of the 12th c. – the first half of the 13th c. the number of hillforts went down; from the previously inhabited monuments only 13 continued to be actively functioning. At the same time in the 12th c., ten new hillforts appeared. Four of them were built on the Volynska Highland (Tomahiv, settlement 2; Kozlyn, Hotyn, Korets), three – on the Northern Podilska Highland (Iziaslav, big and small settlements near the village of Horodyshche of Shepetivska rayon) and three – on Volynske Polissya (Stepan, Dubrovytsya, Vysotsk).

From the fifteen analysed hillforts, which have cultural layers of the 10th/11th – 13th cc. that is, which were continuously inhabited for a while, seven are the remnants of the chronicle settlements: Tyhomel, Hniynytsya, Shumsk, Ostroh, Dorohobuzh, Mylsk, Peresopnytsya. From the ten hillforts, which are dated back to 12th-13th cc., five are chronicle-recorded settlements: Iziaslav, Kamenets, Korets, Dubrovytsya, Stepan. These analyses suggest that in comparison to statistics from the 11th c. the total number of hillforts in the 12th-13th cc. decreased by a third; however, only about a half of these settlements are mentioned in the chronicles.

For locations of fortresses the old builders most frequently were choosing the hills along the banks of rivers and streams. There are 70 hillside settlements in Pogorynnya, which constitutes 82% from the total quantity of the analysed archaeological monuments. Hills were widely used for building fortresses in all Rus regions, which had corresponding natural conditions. Also are known settlements on separate hills (ostantsi) (7), on the elevations of the swampy river mouths (4), on flat lands (2).

The monuments examined are of two types, simple and complex. These are the main types used to classify monuments based on the planning scheme of the defending buildings and based on their relation with protective features of local landscape. The former one (simple) includes settlements, which have one fortified square; the latter one (complex) – two or more fortified squares.

Among simple settlements, the monuments of “Volyn type”, defined by P.O. Rappoport, draw attention. The shape of these settlements is a mixture of a circle and a square, that is close to a rectangular with one or two rounded sides. P.O. Rappoport established that fortifications of “Volyn type” were built at the end of the 10th – 11th cc. The author of this work finds that they mark the old landline pathways, which were going through Volyn Highland from Horyn (Rozvaj, Gorbakiv) to Zahidnyi Buh (Volodymyr-Volynskiy).

The carried out by the author analyses of the settlements in the Horyn river watershed allowed to trace certain dynamics of changes in their quantity by groups and to identify two groups of monuments, among which chronicle settlements constituted a significant percentage. This is the third group, which combines settlements having the size of 0.5–1.0 ha, and also the fifth and sixth groups of settlements of 2–5 ha and 5–15 ha. Almost all settlements of two latter

groups (13 and 14) have a complex planning scheme and several fortified inner areas. The third group may contain fortified administrative-household centres of small volosts, feudal lands (votchyna). Settlements of a town type can be found in the fifth and sixth groups, which contain most monuments.

As a result of the investigations I can conclude that large-scale construction of fortresses in Pohorynnya took place in the 10th c., when more than 50 of them were built. Most of them, however, had a fortified inner area with the size of 0.5 ha. Similar tendencies can be traced across the entire territory of the Southern Rus. In many regions hillforts became the main component of the residential places; they were an essential means of protecting the local population and the tribal territory from an external threat. Also known are complex settlements with the size from 1 ha to 5.5 ha. They consist of a small fortification of the 0.35 ha in size and a significantly larger second fortified inner area (Zinky, Tochevyky, Tomahiv, Glybochok, Goshcha, Grabiv).

Mapping of the settlements of the 9th-10th c. between Horyn and Vepr rivers allowed to identify two territorial groups, which can be interpreted as tribal princedoms of the Volyn people (in the watersheds of Horyn and Styr) and of Bujany (in the watershed of the upper stream of Zahidnyi Buh). This conclusion is also confirmed by the data about the placement of barrows of the 10th-12th c. They are concentrated in the same regions with the settlements.

Based on the analysis of the planning and the size of settlements of the 11th c. I identify a certain hierarchy of the hillforts. The following settlements can be distinguished by their complex planning, large scale (2.5–12 ha) and by the size of city-fort (dytynets) (over 1 ha): Brykiv (recorded as Shumsk in chronicles), Dorohobuzh, Derman, Novomylsk (recorded as Mylsk in chronicles), Lystvyn, Jorniv, Peresopnytsya. In Novomylsk and Jorniv the author identifies the feature of multi-level defending lines, which were protecting not only the territory of a settlement, but also large unpopulated areas, where residents from the surrounding open-plan settlements could hide at times of an enemy attack. To provide the defendants of the fortress with water, the wells and containers with water were placed on city-forts. Their traces were found in many settlements, namely in Novomylsk, Jorniv, Lystvyn. The remnants of such well were investigated in Dorohobuzh. I classify the settlements of this group as principality's fortresses.

The second group contains complex settlements of 1–3 ha in size and with a small fortified square (city-fort) of 0.5 ha in size: Myhniv, Zinky, Ostroh, Tomahiv, Goshcha, Grabiv, Klevan. I classify simple settlements as the third group. The size of most of them is 0.7 ha. Similarly to the settlements of the second group, they were military and territorial-administrative centres of the districts. Most of them came into existence in times of tribal princedoms among Volyn people, while others were built in times of active state-induced construction.

The data obtained indicate that in the 11th c. Great Princes were purposefully populating and developing (освоєння) Pohorynnya, where the western frontier of "Rus lands" in the narrow meaning of this word was passing. Further development in the 11th c. of significant number of old fortifications of Volyn

people in the Horyn river watershed indicates the active use of the already existing in this region network of communal and tribal fortifications for needs of Rus' State. Representatives of local tribal elite must have partially fulfilled the task of bringing Pohorynnya under the state's ownership.

More clearly and with relief the town features can be seen when analysing the sources of the 12th – the first half of the 13th c. It was the period of the rapid development of town centres across the entire territory of Kiev Rus. For the characteristics of the towns of Pohorynnya, the author applied archaeological criteria, which were developed by A. V. Kuza along the following groupings: economics, administrative power, military power, monumental architecture, writing, everyday life of feudal rulers, topography.

The growth and importance of towns in the 11th-13th cc. depended to a large extent on the size and density of the population of the volosts, that is on the possibility to squeeze out more raw material from farming, agricultural products, cattle-farming and craftwork.

The territory of Volyn highland is the best examined and supplied with archaeological sources territory for studying the settlement structures. Based on the watershed structural principles, it is split into separate territorial units – these are along the banks of Horyn river from its inflow into Villya river and to its outflow into Ustya river, the watershed of Zbytnyky, Ustya, Stubla and Putilivka. The region was densely populated, networks of settlements of the 10th c. can be traced along the Horyn river and its tributaries Ustya and Stubla; the watersheds of small rivers and streams were cultivated as well. In the 11th c. the tendency towards a decrease in the quantity of the open settlements can be noticed. At the same, a network of fortifications is being formed, which had a military-administrative function and were the centres of separate territorial units. The distance between them was 10–20 km.

Another conclusion made in this work is that in the 12th – the first half of the 13th c. within the boundaries of the Volyn highland there is a substantial increase in the number of open settlements compared with the corresponding numbers of the 11th c. But the number of hillforts decreased. The watersheds of Ustya and Stubla each contain two settlements dated to this time. There are no settlements in the Zbytnyky watershed. Only along Horyn river near Dorohobuzh the fortifications in Hoshа and in Vilhor continued to function and a small fortification in Tomahiv was built. Most likely their stable development was due to the need to secure control over cross-over points across the Horyn river along the important landline pathways.

According to the size of volosts in the 12th – the first half of the 13th cc. town settlements of Pohorynnya can be divided into three groups: the smallest volosts of 500–700 sq. km in size were located in Ostroh, Mylsk, Sapohyn, Chemeryn; middle-sized volosts (800–1300 sq. km) were in Peresopnytsya, Korchesk, Shumsk, Stepan; the great Dorohobuzhska volost of about 1,600–1,800 sq. km in size. The data obtained for the Horyn river watershed generally correspond

to the average size statistics for the town volosts, calculated for the territory of the Southern Rus by P.P Tolochko within 800–1,200 sq. km.

In Dorohobuzh, Peresopnytsya, Kamenets prior investigations by other scholars and analyses by the author identified archaeological materials of 12th – the first half of the 13th c., which illustrate most of “town features”. In the chronicle notifications of the end of 11th – the first half of the 13th c. they are mentioned as the centres of principalities. I also include into this group of Pohorynnya towns the centres of districts (уділів) Shumsk and Dubrovytsya, although archeologically they are not studied. A number of chronicle settlements were the centres of significant volosts (Tyhoml and Izyaslav in the watershed of the upper stream of the Horyn river, Mylsk in the Ustya river watershed, Korchesk in the Korchyk river watershed). They were going through a formation stage, as small towns, but due to the lack of archaeological sources, it is currently impossible to describe these processes in detail. I conclude that the following settlements belonged to administrative and military centres of small territorial units: mentioned in the chronicles Hniynytsya, Ostroh, Chemeryn, Sapohyn, Stepan and unknown from the written sources settlements, which remains are settlements in Vilhor, Hotyn, Derman, Klevan.

ПОКАЖЧИКИ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авагян А. Б. 130, 207, 259
Агафія, донька Володимира Мономаха 11
Андрій, угорський королевич 125, 127
Андрій Юрійович 5, 56, 67, 112, 114
Андріяшев О. (Андріяшев А. М.) 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 132, 199, 251
Анна, дружина Романа Мстиславича 132
Антонович В. Б. 16, 17, 18, 19, 23, 114, 118, 124, 126, 128, 131, 134, 138, 158, 166, 199, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 251, 256
Асєєв Ю. С. 65
Атаманенко В. 260
Ауліх В. В. 19, 23, 24, 47, 59, 199, 220, 231, 234, 235, 251

Б

Балакін С. А. 108, 255
Баранович О. 195, 251
Бардецький А. Б. 214, 215, 232, 251
Барсов М. 8, 10, 11, 12, 13, 16, 90, 112, 149, 251
Батий, хан 13, 68, 118, 129, 132
Белецький С. В. 10, 131, 132, 184, 207, 261
Березанська (Березанская) С. С. 208, 251
Блїфельд Д. І. 104, 251
Болеслав Хоробрий 19
Бондар І. 21, 91, 92, 214, 245
Бондарчук О. А. 27, 92, 93, 105, 209, 213, 215, 247, 249, 263, 264
Борисевич Г. В. 167, 265
Борис Юрійович 6, 56

Боровський Я. Є. (Боровский Я. Е.) 102, 103, 157, 187, 252, 259
Брайчевська О. А. 36, 255
Бродель Ф. 142, 252
Бурондай 125

В

Василько Романович 13, 15, 57, 67, 68, 125, 127, 132
Василько Ростиславич (Теребовльський) 5, 11, 55
Вертелецький Д. Ю. 214, 215, 247, 251
Винар Л. 260
Виногородська Л. І. 14, 36, 217, 225, 240, 249, 252
Винокур І. С. 84, 130, 131, 188, 205, 207, 209, 243, 252, 254
Виткалов В. Г. 263
Вітвіцька Г. 261
Власова Г. М. 143, 252
Вознесенська Г. О. (Вознесенская Г. А.) 176, 177, 178, 252
Возний І. П. 188, 252
Войтович Л. В. 9, 10, 12, 125, 199, 252, 253
Войтюк О. П. 89, 114, 215, 226, 244, 247, 248, 249, 264
Володимир Андрійович 6, 56, 57, 67, 124, 125
Володимир (Володимирко) Володаревич 14, 56, 114, 124, 125
Володимир Всеволодович 55
Володимир Іванович, кн. степанський 137
Володимир Мономах 5, 11, 56, 67, 111
Володимир Мстиславич 56, 57
Володимир Ростиславич 55
Володимир Рюрикovich 127, 131, 132
Володимир Святославич 160, 164, 202
Володимир Ярославич 132

- Воляник В. К. 204
Воронін М. І. (Воронин Н. И.) 11, 253
Всеволодко 10, 11
Всеволод Ярославич 11, 14, 54, 55
В'ячеслав Володимирович 12, 56, 67, 111
- Г**
- Гаврилук О. М. 62, 151, 204, 205, 245, 253
Геренчук К. І. 29, 253
Герета І. П. 251
Гліб Юрійович 12, 56, 67, 118, 134, 241
Годованюк О. М. 91, 92, 110, 138, 185, 214, 239, 253
Голубева Л. А. 187, 253
Гончаров В. К. 78, 108, 188, 253, 254
Гордієнко (Гордиенко) М. М. 260
Горін С. 66, 253
Горішний (Горишний) П. А. 188, 205, 209, 243, 252, 257
Горський А. А. 149, 160, 175, 253
Готун І. А. 72, 253
Гофман Я. 19, 199, 215, 226
Грибович Р. Т. 229, 253
Грушевський М. С. 8, 10, 13, 14, 15, 199, 207, 253
Гупало В. Д. 73, 103, 112, 238, 242, 253, 254, 260
Гуревич А. Я. 141, 254
Гуревич Ф. Д. 82, 254
Гуцал А. Ф. 254
- Д**
- Давид Дмитрович 10
Давид Ігоревич 5, 10, 11, 12, 54, 55, 57, 67, 90, 112, 113, 165
Давид Ростиславич 132
Данило Романович (Галицький) 13, 14, 15, 57, 67, 68, 125, 127, 131, 132, 185
Даркевич В. П. 181, 254
Дашкевич Н. П. 9, 254
Демидко С. 130, 131, 133, 207, 208, 252, 254
Демидюк М. С. 210, 254
Джанов А. В. 39, 268
Длугош Ян 12, 269
Довгань П. 160, 232, 254, 269
- Довженок В. Й. 108, 142, 160, 254
Древко М. 219
- Ж**
- Журавльов О. П. 183
Журжалина Н. П. 88, 254
Журко О. І. 84, 130, 131, 188, 207, 252
- З**
- Зайцев А. К. 190, 254
Заславські, кн. 25, 130, 207
Захарук Ю. М. 20, 114, 226, 227, 231, 232, 245
Зварич В. В. 209, 218, 224, 230, 232, 237, 254, 269
Звіздецький Б. А. 11, 34, 124, 150, 161, 195, 254, 255
Зеленин Д. К. 95, 255
Зима Л. М. 260
Зоценко В. М. 36, 104, 158, 159, 255
- І**
- Івакін В. Г. 255
Івакін Г. Ю. 2, 37, 85, 108, 255
Іван Глібович 12, 137
Іван Мстиславич 15
Іванов (Іванов) П. А. 8, 10, 16, 128, 199, 255
Ізяслав Володимирович 127
Ізяслав Давидович 118
Ізяславичі Турівські 12
Ізяслав Мстиславич 5, 11, 13, 15, 21, 55, 56, 67, 111, 112, 118, 125, 127, 129, 130, 132
Інгвар Ярославич 15, 57, 125
- К**
- Казимир, польський король 66
Канівець В. І. 20, 21, 204, 208, 245
Карамзін М. М. 8
Каргер М. К. 22, 25, 131, 133, 199, 207, 208, 255
Карлов В. В. 142, 255
Киян Е. Ф. 24, 259
Кірпічніков (Кирпичников) А. М. 23, 62, 91, 133, 156, 159, 184, 241, 255
Климовський С. І. 103, 259
Коваль А. О. 124, 255

- Кожушко О. К. 212, 216, 217, 218, 222, 225, 228, 241
 Козюба В. К. 17, 188, 256
 Колосок Б. В. 91, 256
 Колчин Б. А. 167, 177, 178, 256, 265
 Конопля В. М. 212, 213
 Конрад Дж. 256
 Корецькі, кн. 27, 120, 243
 Корзухина (Корзухіна) Г. Ф. 108, 164, 181, 256
 Коритний (Корытний) Л. М. 190, 256
 Костомаров М. І. 189, 256
 Костюк І. 82, 256
 Костянтин Багрянородний 149, 150
 Котляр М. Ф. 9, 10, 11, 14, 15, 132, 199, 250, 256, 262
 Котянь, половецький хан 127, 132
 Крип'якевич І. П. 9, 10, 13, 15, 90, 199, 207, 254, 256
 Куза А. В. 25, 28, 45, 48, 52, 53, 119, 152, 161, 175, 189, 203, 256, 263
 Куснеж Є. 149, 256
 Кутасов С. Н. 88, 257
 Кухаренко Ю. В. 20, 21, 34, 134, 138, 199, 219, 239, 240, 241, 242, 257
 Кучера М. П. 4, 10, 13, 14, 26, 34, 37, 45, 46, 48, 51, 52, 66, 69, 103, 119, 128, 132, 143, 147, 148, 150, 151, 152, 160, 182, 184, 188, 190, 204, 206, 208, 257
 Кучінко М. М. 2, 9, 11, 163, 164, 257
- Л**
- Лев Данилович 14
 Лисенко (Лысенко) П. Ф. 12, 24, 40, 134, 241, 242, 257, 258
 Лінка Н. В. 160
 Лоза Ю. І. 190, 258
 Ляпушкін (Ляпушкин) І. І. 163, 258
 Ляска В. 261
- М**
- Майко В. В. 39, 268
 Макаров Н. А. 157, 258
 Максимов Є. В. 34, 163, 258
 Максимович М. А. 67, 258
 Малевська (Малевская) М. В. 34, 36, 37, 185, 258
 Маринич О. М. 29, 31, 32, 258
 Махновець Л. Є. 12, 257
 Мацкевий Л. Г. 210, 254
 Мачинський Д. О. 215
 Мегей В. П. 252
 Медведєв (Медведев) А. Ф. 23, 102, 108, 133, 156, 169, 185, 186, 258
 Мезенцева Г. Г. 169, 258
 Мельник К. М. 19, 68, 69, 70, 166, 228, 234, 235, 258
 Мельникова К. О. 142, 143, 258
 Миролюбов М. А. 177, 179, 258
 Михайлина Л. 95, 167, 258
 Михайлишин О. Л. 134, 259
 Михайлова І. Б. 9, 13, 259
 Михайло Всеволодович Чернігівський 132
 Мовчан І. І. 103, 259
 Могитич І. 65, 120, 121, 243, 245, 268
 Могитич Р. 120, 243
 Молчанов А. А. 184, 259
 Мономаховичі 12
 Моргунов Ю. Ю. 36, 152, 259
 Моця О. П. 2, 69, 85, 104, 149, 163, 173, 175, 189, 259
 Мстислав Володимирович 57
 Мстислав Ізяславич 5, 15, 56, 57, 118, 124, 125
 Мстислав Мстиславич Удатний 132
 Мстислав Юрійович 5, 67
 Мстислав Ярославич Німий 12, 15, 67
 Мурашева В. В. 82, 259
- Н**
- Назаренко О. В. 10, 11, 12, 250, 259
 Насонов А. Н. 11, 14, 164, 174, 259
 Недопако Д. П. 177, 178, 252
 Нідерле (Нидерле) Л. 149, 259
 Нікітенко (Никитенко) М. М. 25, 130, 131, 207, 245, 259
 Ніколайчук С. 226
 Нікольченко (Никольченко) Ю. М. 21, 24, 43, 59, 61, 64, 134, 153, 162, 169, 176, 177, 179, 182, 183, 184, 188, 199, 212, 213, 220, 221, 223, 227, 229, 230, 231, 232, 236, 240, 241, 242, 259, 260, 264, 266
 Новиков В. В. 159, 260

Новицький Й. 91

О

Овчиннікова (Овчинникова) Б. Б. 169, 260

Олександр Всеволодович 127

Олександр, польський король 66

Олифер О. М. 24, 259

Ольга, княгиня 66

Орда Н. 140

Орлович М. 242

Орлов Р. С. 151, 163, 164, 257, 260

Осадчий Є. І. 25, 130, 131, 259, 260, 261

Оссовський Г. 16, 19, 218, 219

Островський М. І. 126, 208, 231

Острозький В.-К. 252

Острозький Д. 97

Острозький К. І. 65, 66

Острозькі, кн. 14, 21, 91, 92, 93, 110, 214, 253

Охріменко (Охрименко) Г. В. 112, 238, 240, 242, 254, 260

П

Панишко С. 190, 260

Паньков С. В. 177, 178, 252

Паук, посадник 125

Паульсен П. 159

Пачкова С. П. 188, 260

Пашуто В. Т. 15, 141, 260

Пелещин М. А. 24, 108, 157, 158, 162, 199, 204, 209, 231, 232, 254, 260

Пеняк І. С. 251, 254

Перхавко В. Б. 62, 260

Петегирич В. М. 57, 62, 261

Петерсен Я. 158

Петраускас А. В. 34, 36, 124, 177, 255, 261

Петрашенко В. О. 34, 35, 36, 88, 163, 252, 258, 261

Петрухин В. Я. 142, 143, 258

Печерськ 255

Пескова (Пескова) Г. А. 10, 23, 48, 64, 65, 108, 131, 132, 133, 177, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 207, 208, 248, 256, 258, 260, 261

Пивоваров С. В. 2, 187, 261

Піскова Г. А. 179, 260

Плахонін А. Г. 9, 10, 149, 250, 261

Плетнева С. А. 103, 112, 151, 261

Плятери, гр. 134

Погодін М. П. 8

Погоральський Я. 24, 261

Позднякоу В. 10, 261

Позіховський О. А. 27, 35, 93, 94, 105, 110, 211, 214, 215, 247, 248, 249, 263, 264

Полегайлов А. Г. 25, 131, 245, 259, 261

Польгуй В. І. 34, 124, 255

Пономарева Т. А. 24, 260

Поппе А. 149, 164, 261

Приходнюк О. М. 151, 261

Прищепа Б. А. 13, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 37, 43, 59, 61, 62, 63, 64, 67, 70, 75, 76, 85, 89, 93, 94, 105, 109, 110, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 124, 128, 134, 136, 138, 143, 146, 147, 151, 154, 156, 159, 162, 163, 166, 169, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 261, 262, 263, 264

Профантова Н. 151, 264

Путята Вишатич, боярин київський 112

Пшонківський О. 253

Пясецький В. К. 208, 213, 214

Р

Рапов О. М. 10, 12, 55, 264

Раппопорт П. О. 9, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 41, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 65, 69, 115, 118, 119, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 142, 146, 147, 152, 157, 160, 161, 165, 166, 167, 187, 199, 201, 205, 206, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 219, 220, 223, 224, 227, 230, 231, 234, 235, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 264, 265

Ратич О. О. 20, 46, 85, 88, 119, 126, 204, 208, 265

Раугут Л. 20, 153

- Рафальський (Рафальский) Л. М. 13, 16, 19, 127, 128, 205, 208, 209, 211, 215, 216, 218, 219, 220, 224, 225, 265
- Рибаков Б. О. (Рыбаков Б. А.) 14, 36, 160, 165, 173, 175, 181, 265
- Риер Я. Г. 190, 265
- Ричка (Рычка) В. М. 9, 14, 15, 164, 190, 265
- Ричков (Рычков) П. А. 91, 265
- Розенфельд Р. Л. 181, 265
- Роман Мстиславич 132, 184
- Романчук О. М. 27, 93, 105, 146, 151, 209, 210, 213, 214, 247, 264, 265
- Ростислав Рюрикович 132
- Ростислав Юрійович 13
- Рудий В. А. 225, 265
- Русанова І. П. 212, 213, 231, 266
- Рюриковичі 12, 151, 184
- Рюрик Ростиславич 12
- С**
- Савицька І. 153, 232
- Савицький Л. 153, 232
- Сагайдак М. А. 36, 102, 150, 177, 187, 252, 266
- Самоквасов Д. Я. 16, 266
- Самолук В. О. 208, 249
- Свешніков І. К. 20, 21, 134, 153, 212, 213, 219, 220, 221, 223, 227, 229, 230, 231, 232, 236, 239, 240, 241, 242, 266
- Святополк Ізяславич 5, 12, 55, 112
- Святослав 151
- Святослав Всеволодович 13
- Святослав, князь шумський 125
- Седова М. В. 39, 84, 182, 266
- Седов В. В. 41, 69, 149, 151, 157, 182, 266
- Селедець В. Д. 231
- Селезнев А. Б. 88, 257
- Семенчук Г. 175, 266
- Сергеева З. М. 182, 266
- Сергеева М. С. 266
- Сергеев С. І. 159
- Сигизмунд І 66
- Сидоренко І. Я. 245
- Славн Борисович, воєвода дорогобузький 57
- Сміленко (Смиленко) А. Т. 151, 266
- Смішко М. Ю. 20, 231, 246, 266
- Собчук В. Д. 196, 266
- Соловійов С. М. 8
- Срезневський (Срезневский) І. І. 190, 266
- Стецький Т. 16
- Т**
- Татищев В. М. 8
- Терещук К. І. 14, 266
- Терлецький Ю. П. 264
- Терський С. В. 25, 26, 37, 40, 70, 71, 72, 75, 77, 88, 112, 113, 177, 178, 179, 186, 194, 212, 213, 229, 232, 234, 235, 236, 238, 246, 247, 249, 250, 266, 267
- Терський (Терский) В. С. 25, 26, 40, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 113, 177, 179, 181, 186, 194, 199, 213, 229, 232, 234, 235, 236, 238, 246, 247, 249, 250, 266
- Тимофеев Е. И. 149, 267
- Тимощук Б. О. 34, 36, 41, 66, 142, 160, 254, 266, 267
- Тимченко Н. Г. 183, 267
- Тиханова М. А. 20, 21, 204, 206, 247, 267
- Тихомиров М. Н. 54, 55, 57, 67, 137, 239, 267
- Ткач В. В. 134, 151, 212, 227, 230, 231, 232, 236, 248, 249, 264
- Толочко П. П. 9, 13, 14, 34, 55, 82, 129, 151, 152, 181, 189, 190, 197, 199, 207, 263, 267, 268
- Томашевський (Томашевский) А. П. 190, 268
- Томенчук Б. П. 151, 268
- Трегубова Т. А. 91, 268
- Ф**
- Фарбей А. М. 39, 268
- Федоришин М. В. 74, 76, 235
- Філіпчук (Филипчук) М. А. 151, 160, 221, 222, 268
- Фітцке Я. 19, 199, 216, 236, 268
- Флеров А. В. 178, 268
- Фотинський (Фотинский) О. А. 19, 56, 65, 220, 268

Франко І. Я. 24, 158, 231, 247
 Франчук В. Ю. 250
 Фуголь І. 120, 121, 243, 268

Х

Халютін В. 218
 Харковець Ю. І. 27, 109, 134, 234, 235,
 242, 248, 249, 264
 Хомич М. Р. 216, 221, 222, 223, 225,
 236, 237, 240, 241

Ц

Цинкаловський О. М. 20, 88, 199, 204,
 210, 211, 212, 241, 262, 268

Ч

Чайка Р. М. 24, 108, 157, 158, 162, 187,
 199, 204, 209, 211, 215, 224, 227,
 230, 231, 232, 237, 247, 254, 260,
 268, 269

Чекурков В. С. 27, 93, 110, 120, 124,
 147, 151, 211, 212, 216, 217, 219,
 224, 226, 229, 230, 238, 243, 244,
 247, 248, 249, 264

Чикаленко Л. 223

Чорторийські, кн. 120, 121, 236

Ш

Шварн Данилович 14
 Шеломенцев-Терский В. С. 71, 269
 Шишченко П. Г. 29, 31, 32, 258
 Штейнгель Ф. Р. 17, 19, 150, 269

Щ

Щавелева Н. І. 12, 269
 Щапова Ю. Л. 23, 103, 269

Ю

Юра Р. О. 108, 188, 254, 269
 Юрій Володимирович Довгорукий 5,
 12, 13, 55, 56, 67, 111, 112, 114,
 118, 125
 Юрій Ярославич 12

Я

Ягодинська М. О. 126, 127, 208, 209, 269
 Якимович Р. 19, 20, 69, 199, 223, 227,
 231, 235, 237, 242

Яковенко Н. М. 10, 269
 Якубовський В. І. 10, 13, 14, 128, 129,
 188, 206, 252, 254, 269

Ян Вишатич, воевода 112

Янин В. Л. 164, 184, 269

Ярополк 5, 55

Ярополк Ізяславич 55

Ярослав Ізяславич 56, 57, 127

Ярослав Інгваревич 15, 57

Ярослав Мудрий 11, 54, 57, 253

Ярослав Ярополчич 11

Ярошинський (Ярошинский) Б. Х.
 229, 253

Ястребицкая А. Л. 142, 269

А

Andriyashev O. 272

Antonovych V. 272

Aulih V. 273

С

Chaika R. 273

Cynkalowski A. 273

Cynkałowski O. 20, 210, 211, 237, 269

D

Długosz J. 12, 251

F

Fitske Y. 273

Florek M. 150, 269

H

Hoffman Y. 19, 215, 270, 273

Hrushevskiy M. 272

I

Ivanov P. 272

Izyaslav 274, 277

Izyaslavl 272

J

Jakimowicz R. 10, 19, 20, 235, 270

Jorniv 273, 275

- K**
Karher M. 273
Kostecki 72, 270
Kotlyar M. 272
Крыпакевых I. 272
Kuharenko Y. 273
Kuza A. 276
- N**
Nicolchenko Y. 273
Novomylysk 275
- O**
Orłowicz M. 230, 242, 270
- P**
Peleshchyshyn M. 273
Poleski J. 270
- R**
Rappoport P. 273, 274
- Rauhut L. 20, 69, 91, 114, 126, 153, 208,
211, 212, 215, 217, 219, 223, 224,
226, 227, 229, 231, 232, 235, 237,
240, 241, 242, 270
- S**
Stecki T. 16, 19, 222, 270
- T**
Terskyi V. 273
Tolochko P. 272, 277
- V**
Vojtovych L. 272
- W**
Wartołowska Z. 73, 165, 167, 270
- Y**
Yakymovysh R. 273

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК**А**

Автуниці (Автуничи), пос. 252
 Антонівці, с. 62, 253-
 Антопіль, с. 42, 144, 217

Б

Бабка, с. 144, 150
 Бакота, м. (нині – с. Бакота Кам'янець-
 Подільського р-ну Хмельн.
 обл.) 209, 252
 Балтійський регіон 159
 Баранівка, ур. 70
 Басів Кут, с. 19, 20, 44, 166, 173, 227
 Басівкутське городище 6, 16, 26, 28,
 43, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
 171, 172, 187, 193, 227, 262
 Башине, с. 41, 42, 144, 216
 Бегень, с. 164
 Белз, м. 144
 Белзька земля 261
 Бердичів, м. 256
 Бережанка, р. 12
 Бережанський р-н 254
 Бережниця, с. 196
 Берестейська волость 11
 Берестя (Берестій, Берестье), м. (нині –
 м. Брест, Білорусь) 5, 40, 56, 257
 Берестяне, курган 144
 Берестяне, с. 103
 Бичаль, с. 26, 42, 46, 143, 144, 150, 196,
 238
 Біла гора, ур. 206, 242
 Біла Криниця, с. 42, 144, 222
 Біла Церква, м. 252, 253, 265
 Білгород, м. 160
 Білівське г-ище 23, 47, 85, 89, 172, 187
 Білів, с. 17, 18, 19, 44, 68, 69, 89, 144,
 165, 172, 199, 234, 235, 236, 250
 Білогірський р-н 13, 127, 205, 209
 Білогіродка, с. 205
 Бодаки, с. 21, 204
 Божський, м. (нині – можливо,
 с. Суслівці Летичівського р-ну
 Хмельн. обл.) 13, 14
 Болохів, м. (нині – ймовірно, смт Лю-
 бар, Житом. обл.) 13, 14

Болохівська (Болоховская) земля
 (нині – пн.-зх. част. Вінн. обл.,
 пн.-сх. част. Хмельн. обл. і пд.-
 зх. част. Житом. обл.) 6, 13, 14,
 252, 254, 262, 264, 265, 266, 269

Боремель, с. 144
 Боремець, с. 144
 Борисівка, р. 230
 Борочиче, с. 49
 Борщівка, с. 43, 173, 204
 Брани, с. 144
 Брестська обл. 10, 20
 Бриків, с. 13, 17, 19, 25, 43, 125, 144,
 152, 173, 201, 208
 Бродівський р-н 250
 Брянська обл. 88
 Бугрин, с. 19
 Будераж, с. 17, 18, 19, 26, 42, 43, 53,
 144, 146, 147, 148, 151, 200, 212
 Бужискі, с. 164
 Бужковичі, г-ище 144
 Бужськ, м. (нині – м. Буськ, Львів.
 обл.) 11, 12, 55, 90, 125, 160, 175,
 202, 254
 Буковина 142, 160, 188, 261, 267
 Буськ, м. 144

В

Вал, г-ище 257
 Вали, ур. 218, 240
 Варковичі, с. 17, 19, 26, 41, 42, 47, 144,
 145, 200, 232
 Варшава, м. 251
 Василів, м. (нині – м. Васильків Київ.
 обл.) 113, 160
 Васьківці, с. 17, 43, 144, 165, 209
 Велика Гнійниця, с. 10, 25
 Велика Моравія 157
 Велике князівство Литовське 10, 12
 Великий Мидськ, с. 11, 42, 47, 48, 49,
 143, 144, 145, 150, 240
 Вепр, р. 148, 149, 165, 200
 Верхів, с. 42, 144, 225
 Вигошев, м. (нині – с. Вишгородок Ла-
 новецького р-ну Терноп. обл.) 9,
 11, 13, 14, 30, 33, 125, 128, 194, 198

- Високе, ур. 43, 208
 Висоцьк, с. 21, 44, 45, 181, 242
 Вишгород, м. (нині – м. Вишгород, Київ. обл.) 56
 Вишгородок, с. 13, 128
 Вілія, р. 13, 28, 29, 31, 33, 46, 91, 93, 110, 190, 191, 192, 194, 202, 208, 209, 210, 211, 214, 264
 Вільбівне, с. 208
 Вільгір, с. 16, 19, 43, 44, 165, 171, 172, 173, 189, 192, 197, 203, 216
 Вільгірське г-ище 172
 Вильна (нині – Вільнюс), м. 251
 Вінніпег, м. 268
 Вісла, р. 264
 Вітачів, м. 161
 Возвягль (нині – м. Новоград-Волинський Житом. обл.) 14, 124, 255, 256, 263
 Воїнська Гребля, с. (Глобинський р-н Полтавської обл. Нині затоплене Кременчуцьким водосхов.) 160
 Воїнь, м. (нині – затоплене Кременчуцьким водосховищем г-ище, біля с. Воїнська Гребля Глобинського р-ну Полт. обл.) 108, 160, 254
 Волга, р. 182
 Волино-Подільська височина 182
 Волинська височина 9, 20, 30, 31, 32, 33, 34, 43, 45, 47, 52, 53, 54, 143, 150, 152, 165, 172, 175, 190, 192, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203
 Волинська (Волынская) губ. 16, 17, 134, 250, 251, 265, 266, 269
 Волинська земля, Волинське князівство 6, 8, 9, 12, 14, 15, 22, 46, 67, 132, 199, 251, 255, 268
 Волинська обл. 12, 26, 103, 112, 162, 237, 247, 250
 Волинське воеводство 19, 20, 251
 Волинське Опілля 7, 29, 31, 199
 Волинь (Волинь) 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 26, 34, 38, 48, 51, 55, 56, 72, 84, 91, 118, 125, 138, 149, 151, 164, 165, 169, 182, 199, 202, 239, 245, 251, 252, 253, 254, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271
 Волинь, г-ище 256
 Волиця, с. 7, 29, 199, 239
 Володимирецький р-н 10, 11, 241
 Володимир, м. (нині – м. Володимир-Волинський Волин. обл.) 5, 11, 12, 15, 40, 49, 51, 52, 55, 56, 67, 90, 91, 112, 121, 144, 160, 175, 181, 201, 265, 267
 Володимир-на-Клязьмі, м. 159
 Володимиро-Волинське князівство 55
 Воробіївка, с. 205
- Г
- Галицька (Галицкая) земля, князівство 9, 14, 46, 132, 258, 268
 Галицько-Волинська (Галицко-Волынская) Русь, держава, князівство 14, 37, 125, 256, 260, 267
 Галицько-Волинська Русь 256
 Галичина 34
 Галич, м. (нині – г-ище на горі с. Крилоса Галицького р-ну Ів.-Франк. обл.) 125, 151, 188, 251
 Гвіздів, с. 118
 Глибочок, с. 16, 44, 47, 48, 49, 53, 144, 145, 146, 152, 165, 191, 192, 218
 Глинки, с. 41, 42, 144, 217
 Глинськ, с. 16, 47, 227
 Гнійниця, м. (нині – с. Поліського (Поліське, до 1946 р. – Велика Гнійниця) Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) 9, 10, 11, 13, 14, 25, 33, 43, 45, 52, 53, 125, 128, 165, 189, 194, 198, 203, 206, 269
 Гньоздово, г-ище 159
 Головне, с. 144, 150
 Гольсько, г-ище 175, 202
 Горбаків, с. 21, 42, 47, 48, 52, 144, 219
 Горбаківське г-ище 145
 Горбів, с. 21, 42, 220
 Горзвин, с. 144
 Горинь (Горынь), р. 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 56, 57, 67, 111, 118, 125, 127, 128, 130, 131, 134, 136, 137,

- 138, 143, 144, 145, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 165, 172, 173, 175,
183, 189, 190, 191, 192, 193, 194,
196, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 214,
215, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 229, 237, 238, 239,
240, 241, 242, 247, 252, 261, 262,
263, 267, 269
- Гориньград Перший, с. 221
- Горішні Шерівці, г-ище 160
- Городеськ (Городеск), м. (нині – с. Го-
родське Коростишівського р-ну
Житом. обл.) 14, 252
- Городець біля Овруча 150
- Городець на Острі 150
- Городець на Радосині 150
- Городець, с. 10, 11, 14, 17, 21, 44, 48, 49,
143, 144, 150, 196, 241, 266
- Городисько-гутисько, ур. 210
- Городисько, ур. 128, 206
- Городище-2 162, 163, 164
- Городище (Каменець) 43
- Городище на Згарі 188
- Городище, с. 144
- Городище, с. на р. Згарі 14
- Городище с., Хмельн. обл. 10, 22, 25,
45, 48, 131, 132, 133, 144, 207,
208, 223, 257, 260
- Городище, ур.
біля м. Корець 42
біля Нетішина 208
с. Білів 235
с. Борщівка 204
с. Будераж 212
с. Варковичі 232
с. Глинськ 227
с. Горбаків 219
с. Грушвиця 233
с. Зіньки 209, 210
с. Листвин 231
с. Лози 204
с. Мала Мощаниця 211
с. Острів 230
с. Стеблівка 230
с. Шубків 221
- Городно 9, 10, 11
- Городок, м. (нині – с. Городище Ново-
град-Волинського р-ну Житом.
обл.) 14
- Городок-Надбужний 149
- Городок, с. 17
- Горохівський р-н 250
- Гострий Горб, ур. 158, 232
- Гощанський р-н 16, 216, 218, 219, 220,
248
- Гощансько-Корецький природний
район 32
- Гоща, смт 21, 44, 144, 146, 152, 165, 173,
191, 192, 197, 201, 216, 219
- Грабів, с. 21, 26, 44, 53, 144, 146, 147,
152, 165, 173, 193, 201, 229
- Григорівка (Григоровка), с. 252, 261
- Гринчук, г-ище 188, 260
- Гродно, м. 11, 253
- Грудек Надбужний 144
- Грушвиця, с. 42, 144, 147, 149, 233
- Губин, літоп. м. 14, 84, 188, 252, 262, 265
- Гулівці, с. 205
- Гуска, р. 10, 131, 133, 207, 208
- Гучва, р. 149
- Гуща, г-ище 144
- Д
- Давид-Городок (Давид-Городок), м.
10, 24, 257, 261
- Давид-Городоцьке князівство 10
- Давня (Древняя) Русь 21, 150, 159,
165, 175, 184, 250, 251, 253, 254,
256, 258, 259, 260, 261, 265, 267,
269
- Данилів, м. (нині – г-ище, біля с. Да-
нилівки Шумського р-ну Тер-
ноп. обл.) 36, 132
- Дашів, г-ище 51
- Денисівка, с. 205
- Деражня, с. 196
- Деревич, г-ище 14
- Дермань Друга, с. 44, 161, 180, 224
- Дермань Перша, с. 42, 225
- Дермань, с. 144, 152, 161, 173, 180, 189,
192, 193, 194, 201, 203
- Десна, р. 173
- Дзержинський р-н 9, 132
- Дитиничі, с. 144

- Дівич-гора, ур. 114, 226
 Дмитрівський могильник 103
 Дніпровська Русь 259
 Дніпро (Днепр), р. 51, 182, 252, 258
 Дніпропетровськ (Днепропетровск), м. 269
 Дністер, р. 260, 261, 264
 Довбиші, с. 14
 Дорогобуж, с. 5, 6, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 111, 112, 118, 121, 125, 144, 151, 152, 161, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 220, 248, 251, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 268
 Дорогобузька волость 12, 197
 Дорогобузьке г-ище 19, 23, 24, 58, 59, 63, 65, 176, 178, 182, 183, 185
 Дорогобузьке князівство 12, 192
 Дубен м. (нині – м. Дубно) 12, 13, 55, 90, 175, 202
 Дубенський (Дубнівський) р-н 22, 24, 230, 231, 232, 247, 262
 Дубно, м. 20, 121, 144, 151, 264, 271
 Дубровицька волость 12
 Дубровицьке князівство 7, 134, 181, 242
 Дубровиця (Дубровица), м. 9, 11, 12, 16, 21, 28, 33, 44, 45, 52, 134, 135, 136, 187, 189, 198, 202, 203, 241, 258
 Дюксин, с. 26, 43, 44, 47, 143, 144, 145, 150, 199, 200, 238
 Дядьків, с. 14
- Є
- Європа (Европа) 102, 103, 141, 142, 158, 182, 252, 254, 259, 260, 265
- Ж
- Жедечев, м. (нині – ймовірно, г-ище на окол. с. Райгородка Бердичівського р-ну Житомир. обл.) 14
 Жирак, р. 128, 205
 Житомир, м. 256, 262, 263, 268
 Житомирська обл. 9, 11, 34, 132, 195
 Житомирщина 256, 262
 Жорнів (Жорнов), с. 20, 21, 35, 43, 44, 53, 143, 144, 151, 152, 153, 160, 161, 164, 173, 193, 194, 199, 200, 201, 232, 262, 268
 Жорнівське г-ище 26, 147, 153, 155, 156, 162, 194, 262
 Жорнівське укріплення 6, 28, 152, 156, 160, 162, 165, 187, 263
- З
- Загребля, ур. 70, 71, 85
 Закарпатська обл. 254
 Закарпаття (Закарпатьє) 261, 266
 Залужжя, с. 19, 21, 43, 44, 47, 143, 144, 145, 150, 199, 200, 242
 Замковисько, ур.
 с. Злазне 239
 с. Пітушків 237
 Замок, ур.
 с. Біла Криниця 222
 с. Верхів 225
 с. Глинки 217
 с. Городець 241
 с. Жорнів 232
 с. Кунин 225
 с. Тесів 216
 Замостя, м. 256
 Замостя, ур. 25, 37, 70, 71, 74, 86, 87, 88, 89, 235
 Замчисько, ур. 125
 с. Бичаль 238
 с. Бриків 208
 с. Дермань Друга 224
 с. Зіньки 209
 с. Козлин 221
 с. Новосілки 217
 с. Пахині 205
 с. Плужне 211
 с. Теремне 210
 с. Томахів 218
 Запоріжжя, м. 262, 264
 Заріцьк, с. 112, 113, 114
 Зарічеськ, м. (нині – с. Заріцьк) 9, 11, 12, 26, 30, 33, 54, 112, 113, 114, 198, 262

- Зарічне, г-ище 144, 150
 Заріччя 160
 Заставне, с. 144
 Затурці, с. 144
 Західна Русь 34
 Західний Буг, р. 11, 32, 52, 62, 144, 148, 149, 150, 200, 201
 Західноукраїнський край 7, 29, 199
 Збаражчина 269
 Збаразький р-н 204
 Збитинка (Світенька), р. 28, 31, 33, 46, 143, 146, 190, 192, 193, 194, 197, 202, 211, 212, 213, 214
 Збуж, с. 143, 252
 Звенигород (Галицький), м. (нині – с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львів. обл.) 55, 73, 127, 188, 254
 Звенигородська земля 254
 Звіринець, ур. 229
 Згар, р. 14, 188
 Здвижень 11
 Здолбунівський р-н 12, 18, 114, 211, 212, 217, 224, 225, 226, 227, 229, 230
 Зимне, с. 144
 Зіньки, с. 43, 53, 144, 146, 151, 152, 165, 173, 201, 209, 264
 Злазне, с. 21, 44, 47, 143, 144, 150, 239
- І**
- Іваниничі, с. 144
 Іванівка, г-ище 144
 Івання, с. 151
 Івано-Франківськ, м. 268
 Ізів, г-ище 144
 Ізяславль (Изяславль), м. 9, 13, 23, 25, 33, 45, 52, 53, 125, 129, 130, 131, 132, 189, 194, 198, 202, 203, 207, 245, 252, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 269
 Ізяслав, м. 130
 Ізяславський р-н 10, 128, 205, 206, 211
 Іква, р. 13, 29, 31, 162, 163, 264
 Іркутськ (Иркутск), м. 256
 Іскоростень, м. (нині - м. Коростень Житом. обл.) 34, 252, 254, 255, 260, 262, 268
- Іскра, с. 70
- К**
- Каменець, (нині – с. Городище Шепетівського р-ну Хмельн. обл.) 9, 10, 33, 43, 45, 52, 53, 125, 130, 131, 132, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 194, 198, 202, 203, 207
 Кам'янець-Подільський, м. 252, 262, 265, 269
 Кам'янка, с. 9, 10, 132
 Канада 268
 Канів, м. 169
 Карпати 258
 Київ (Киев), м. 2, 5, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 34, 37, 55, 56, 57, 67, 68, 73, 82, 102, 103, 104, 108, 112, 113, 118, 124, 125, 161, 164, 165, 177, 181, 182, 188, 200, 202, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271
 Київська (Киевская) Русь, Київська держава, Київська земля, Русь, Руська земля, Руська держава 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 27, 28, 37, 46, 52, 53, 55, 62, 63, 67, 74, 82, 88, 90, 91, 92, 102, 104, 108, 112, 117, 119, 120, 121, 122, 125, 130, 131, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 150, 151, 152, 157, 160, 163, 164, 166, 167, 169, 172, 174, 175, 176, 181, 185, 187, 188, 190, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 208, 216, 218, 223, 224, 227, 228, 229, 236, 239, 241, 242, 243, 244, 251, 252, 253, 254, 258, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269
 Київське князівство 67
 Ківерцівський р-н 12, 26, 103, 112, 237
 Кіково, с. 164
 Клевань, смт 26, 28, 43, 44, 53, 152, 173, 189, 194, 201, 203, 236
 Клесів, с. 32
 Клопіт, с. 225
 Княжа Гора 169
 Коблин, с. 144

- Кобуд (Кобудь), м. (нині – ймовірно, м. Старокостянтинів Хмельн. обл.) 14, 252
- Козацький сад, ур. 231
- Козлин, с. 44, 45, 53, 144, 164, 173, 191, 192, 201, 221, 222
- Колодяжин, м. (нині – с. Колодяжне Дзержинського р-ну Житом, обл.) 132, 188
- Конопелька, с. 144
- Кораблище, с. 42, 144, 233
- Корецька волость 194
- Корецьке г-ище 120
- Корецьке князівство 7, 124, 244
- Корець, м. 6, 11, 17, 18, 27, 28, 32, 33, 35, 42, 44, 45, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 144, 202, 203, 243, 248, 262, 263, 264
- Коростень, м. 34, 252, 254, 255, 260, 263, 264, 268
- Корчеськ, м. (нині – м. Корець) 9, 52, 53, 54, 56, 118, 119, 121, 124, 181, 189, 197, 198, 203, 243
- Корчик, р. 7, 9, 28, 32, 33, 46, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 150, 189, 194, 203, 243, 244
- Корчик, с. Житомирської обл. 243
- Костопільський р-н 238, 239, 240
- Кошів, с. 144
- Краків, м. 140
- Кременецький (Кременецкий уезд) повіт 16, 265
- Кременець, м. 13, 20, 127, 132, 144, 175, 202, 257, 263, 266, 269
- Крилос, с. 151
- Кричильськ, с. 17, 21, 44, 143, 144, 150, 240
- Крупа, с. 221
- Круча, ур. 225
- Кудин, г-ище 14
- Кума, р. 13, 125, 127, 208, 209
- Кунин, с. 41, 42, 44, 48, 49, 144, 165, 172, 193, 225, 226
- Кунинське г-ище 172
- Кураж, ур. 16
- Кути, с. 17, 210
- Кутянка, р. 31, 210
- Л**
- Ладизин, г-ище 51
- Лановецький р-н 13, 128, 204, 205
- Ленінград (Ленинград), м. 20, 251, 254, 255, 256, 259, 260, 265
- Липники, хут. 205
- Лиса гора, ур. 213, 214
- Листвин, с. 19, 20, 22, 44, 53, 144, 152, 158, 160, 161, 172, 173, 175, 182, 193, 194, 196, 199, 201, 202, 231, 247, 269
- Листвинське г-ище 24, 108, 152, 157, 158, 159, 160, 187, 193, 200
- Литовеж, с. 144
- Лище, с. 144
- Лівобережжя 26, 167
- Лози, с. 20, 21, 43, 144, 152, 204, 269
- Локачі, с. 144
- Луцьке князівство 57
- Луцьк, м. 2, 12, 15, 20, 37, 40, 57, 67, 91, 111, 118, 121, 144, 162, 163, 164, 175, 185, 190, 202, 257, 260, 262, 263, 264, 265, 268, 269
- Лучеськ, м. (нині – м. Луцьк Волин. обл.) 267
- Льва, р. 150
- Львів, м. 20, 51, 253, 254, 260, 261, 263, 264, 265, 267, 268, 269
- Львівська обл. 247, 250
- Любомль, смт 144
- Лясинь, ур. 208
- М**
- Майдан, ур. 103
- Мала Іловиця, с. 144
- Мала Мощаниця, с. 17, 18, 19, 42, 211
- Малий Мидськ, с. 21
- Межибоже, м. (нині – смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельн. обл.) 13, 14, 15
- Мельниця, р. 239, 240
- Мигор, ур. 70, 71, 235
- Мика, р. 11
- Микулин, м. (нині – с. Микулин Полонського р-ну Хмельн. обл.) 13
- Мильськ, м. (нині – с. Новомильськ Здолбунівського р-ну) 9, 11, 12, 33, 44, 45, 52, 53, 54, 114, 117, 152, 161, 173, 189, 193, 194, 196,

197, 198, 201, 203, 226, 262
 Мирогоща, с. 144, 151
 Мирополь, с. 9, 132
 Михнів II 21, 43, 173, 201, 206
 Михнів, с. (літоп. Гнійниця) 10, 13, 25,
 43, 47, 128, 129, 144, 152, 165, 206
 Михнівське г-ище 21
 Мичськ, (нині – м. Радомишль Жи-
 том. обл.) 11
 Мізоцький князь 31
 Мізочок, с. 18, 41, 42, 144, 229
 Мінск (Минск), м. 253, 257, 258
 Мінська губернія 16
 Млинів, смт 151
 Млинівський р-н 162, 233, 237
 Монастирок, г-ище 51
 Монастирок (Монастырек), с. (Чер-
 каська обл.) 34, 163
 Монастирок, с. 215, 258
 Москва, м. 20, 250, 251, 253, 254, 255,
 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
 264, 265, 266, 267, 268, 269
 Муравиця, м. (нині – смт Млинів) 13,
 144

Н

Надбужанщина 261
 Надстир'я 257
 Надстублянищина 267
 Нетішин, м. 43, 47, 143, 144, 145, 199,
 200, 208
 Німан, р. 11
 Новгород, м. 39, 84, 103, 157, 169, 182,
 256, 260, 266, 268, 269
 Новгород Малий 160
 Новгородська (Новгородская) земля
 260
 Новий Корець, с. 124, 243
 Новина, струмок 237
 Новоград-Волинський, м. 124, 256,
 263
 Новоград-Волинський р-н 195
 Новогрудок 254, 258
 Новомильськ, с. 12, 19, 20, 43, 44, 49,
 51, 114, 115, 116, 152, 161, 173,
 201, 226
 Новосілки, г-ище 43, 44, 144, 191, 217
 Новостав, с. 70, 87

Новотроїцьке (Новотроицкое), г-ище
 163, 258

О

Овруч, м. 150
 Овруччина 254
 Одеради, с. 43, 44, 49, 51, 165, 173, 237
 Ока, р. 182
 Окіп, ур. 205
 Олесько, г-ище 144
 Олика, м. 112
 Оличка, р. 112
 Омелянівка, р. 234
 Онишківці, с. 13, 19, 25, 125, 208
 Оплицьке, с. 144
 Острів, с. 47, 230
 Острів, ур. 26, 112
 Острог, м. 6, 9, 12, 21, 27, 28, 29, 33, 34,
 35, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 52,
 53, 54, 55, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 121,
 144, 151, 152, 173, 175, 187, 189,
 191, 192, 197, 198, 200, 201, 202,
 203, 214, 215, 216, 245, 247, 248,
 252, 253, 260, 263, 264, 271
 Острожець, с. 49, 51
 Острозьке г-ище 173, 191, 201
 Острозький (Острожский уезд) повіт
 16, 205, 265
 Острозький р-н 210, 213, 215, 216, 225,
 251, 265

П

Палациськ, ур. 127, 205
 Пастирське г-ище 151, 261
 Пастівник, ур. 25, 27, 35, 70, 71, 74, 75,
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 89,
 178, 186, 189, 235
 Пахіні, с. 43, 47, 173, 205
 Перемиль, м. (нині – с. Перемиль
 Горохівського р-ну Волин. обл.)
 15, 127, 132, 144, 175, 202
 Перемишль, м. (нині – м. Пшемисль
 Польща.) 127
 Пересопницька волость 67, 68, 194, 267
 Пересопницьке городище 17, 25, 71,
 74, 235

- Пересопницьке князівство 194
 Пересопниця (Пересопница), с. 5, 6, 9, 11, 12, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 25, 27, 28, 33, 34, 35, 36, 37, 44, 45, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 111, 112, 114, 118, 144, 151, 152, 161, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 194, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 234, 235, 236, 246, 247, 248, 250, 251, 258, 262, 263, 264, 266, 267, 269
- Переяслав, м. 160, 188
 Переяславська земля 150
 Переяславське (Переяславское) князівство 257
- Печерськ 255
 Пилиповичі, с. 195
- Південна Русь 5, 26, 34, 35, 36, 37, 46, 62, 68, 91, 118, 119, 143, 169, 183, 187, 190, 197, 200, 252, 254, 256
- Південний Бут, р. 13, 14, 151, 188, 202
- Південно-Західна Русь 255
- Північна Буковина 142, 160
- Північне Причорномор'я 38, 39
- Північно-Подільська височина 7, 30, 43, 45, 47, 199
- Підгірці 151
- Пінськ, м. 5, 40, 56, 68
- Пітушків, с. 44, 144, 237
- Пліснеськ (Плісненськ, Плеснеск), м. (нині – г-ище поблизу с. Підгірців Бродівського р-ну Львів. обл.) 144, 151, 160, 175, 202, 257, 264, 268
- Плужне, с. 43, 47, 144, 211
- Погорина 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 19, 22, 29, 34, 35, 40, 52, 55, 56, 67, 118, 142, 172, 174, 175, 181, 188, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 220, 263
- Погориння (Погорыньє) 9, 10, 11, 15, 34, 37, 46, 55, 56, 57, 67, 112, 118, 131, 143, 150, 160, 161, 167, 176, 185, 190, 198, 202, 234, 259, 262, 263
- Погоринська волость 9, 14, 15, 67
- Поділ 36, 177, 255
- Поділля 51, 190, 268
- Подільська височина 33
- Подніпров'я (Поднипровье) 14, 26, 34, 35, 82, 88, 151, 160, 182, 188, 257, 261
- Подністров'я (Поднестровья) 48, 151, 188, 257
- Подоляни, с. 65
- Подунав'я 151, 182
- Полісся (Полесьє) 7, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 45, 143, 172, 196, 199, 200, 202, 254, 257, 263, 265, 268
- Поліська низовина 238
- Поліське воеводство 19
- Поліське, с. 7, 10
- Поліський край 29, 199
- Полонка, р. 164
- Полонний, м. (нині – м. Полонне Хмельн. обл.) 13, 132
- Полтава, м. 251, 255, 264
- Польща (Польське королівство) 12, 19, 20, 55, 73, 148, 151, 181
- Пониззя 252
- Посників, с. 44, 49, 50, 51, 144, 165, 237
- Почаїв (Почаев), м. 265
- Прибалтика 182
- Прикарпаття (Прикарпатьє) 20, 26, 55, 151, 165, 251, 253, 254, 261, 265, 266, 268, 271
- Прип'ять, р. 6, 10, 29, 144, 148, 150
- Причорномор'я 38, 151
- Протереб, ур. 232
- Прут, р. 66, 261
- Псков, м. 261, 262
- Птича, с. 151
- Путилівка, р. 13, 28, 33, 46, 143, 190, 194, 202, 237
- Р**
- Радехівський р-н 250
- Радомишль, м. 11
- Радужне (Райдужне), с. 42, 144, 213, 265
- Разіне, с. 14
- Райковецьке (Райковецкое) г-ище 78, 188, 253
- Ревно, г-ище 66, 160
- Республіка Білорусь 10, 20

- Рівне, м. 6, 16, 17, 20, 26, 43, 44, 151, 165, 166, 168, 173, 186, 187, 227, 247, 249, 259, 262, 263, 264, 267
- Рівненська (Ровенська, Ровенская) обл. 7, 10, 11, 16, 18, 20, 22, 31, 32, 114, 124, 162, 180, 181, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 259, 261, 262, 264, 266, 268
- Рівненське плато 31
- Рівненський природний район 31, 32
- Рівненський р-н 12, 19, 24, 25, 26, 32, 59, 71, 75, 112, 119, 138, 162, 217, 221, 222, 223, 228, 229, 233, 234, 235, 236, 248, 267
- Рівненщина (Ровенщина) 264, 265
- Рогніда, ур. 130, 131, 207
- Родень, м. 258
- Розваж, с. 19, 44, 49, 51, 52, 53, 144, 173, 191, 192, 201, 215
- Розточчя 261
- Рокитне, г-ище 144, 261
- Російська імперія 16
- Росія (Россия) 16, 250, 251, 256, 260, 266, 271
- С**
- Сайчице, с. 144
- Санкт-Петербург, м. 250, 254, 256, 258, 261, 262, 266, 271
- Сапогін, г-ище (нині – с. Сапожин Корецького р-ну) 9, 11, 33, 52, 53, 54, 124, 175, 181, 189, 195, 197, 198, 202, 203
- Сапожин, с. 44, 45, 124, 244
- Сарненський р-н 240
- Сіверський Донець, р. 103, 257
- Сімоць, г-ище (нині – с. Суємці Баранівського р-ну Житом. обл.) 14
- Скандинавія (Скандинавия) 258
- Славута, м. 29
- Славутський р-н 208
- Случ, р. 6, 7, 9, 13, 14, 29, 32, 84, 118, 132, 150, 188, 195, 196, 198, 202, 242, 243, 244, 262
- Смідин, с. 144, 150
- Смоленськ, м. 159
- Сморжів, с. 42, 144, 236
- Солов'є, с. 208
- Сонсядка, с. 165
- Соснове, с. 32
- Сошенька, р. 25, 130, 131, 207
- Стави, р. 7, 9, 28, 33, 46, 195, 244
- Стара Ушиця (Старая Ушица), с. 188, 257
- Старожуків, с. 68, 69, 70, 234
- Старокостянтинів, м. 14, 252, 262, 265
- Ствига, р. 150
- Стеблівка, с. 21, 22, 44, 144, 230
- Степанська волость 7, 12, 196
- Степань, смт 6, 9, 11, 12, 16, 17, 21, 25, 28, 33, 35, 44, 45, 52, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 150, 187, 189, 196, 197, 198, 202, 203, 239, 250
- Стир, р. 6, 9, 31, 49, 144, 148, 149, 150, 151, 163, 165, 200, 202, 247
- Стільсько, с. 151
- Стовпин, с. 42, 144, 244
- Столинський р-н 10, 20
- Стубла, р. 13, 28, 31, 33, 46, 70, 71, 85, 86, 89, 112, 113, 114, 143, 150, 152, 153, 157, 161, 162, 177, 190, 192, 193, 194, 196, 202, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 238, 262
- Стugna, р. 113
- Ступно, с. 18, 211
- Судак, м. 39
- Судова Вишня, с. 51, 66, 265
- Сула, р. 112, 259
- Сураж, с. 43, 173, 209
- Сутійськ, м. (нині – с. Сонсядка Замойського вое-ва, Польща.) 51, 165, 167
- Сян, р. 257
- Т**
- Тарнув, м. 144
- Теліжинці, с. 14, 188
- Теребинець, с. 144
- Теребовля, м. 88, 127
- Теремне, с. 42, 47, 48, 145, 200, 210
- Тернова, гора 205
- Тернопілля 253

- Тернопіль, м. 253, 264, 269
Тернопільська обл. 7, 13, 20, 21, 29, 62, 125, 128, 199, 204, 205, 208, 209, 210, 253
Тернопільщина 245, 253, 254, 264, 269
Тесів, с. 216
Тетерів, р. 11, 14, 188
Тиса, р. 264
Тихомль, м. (нині – с. Тихомль Білогірського р-ну Хмельн. обл.) 9, 11, 13, 14, 33, 43, 45, 51, 52, 53, 125, 127, 165, 173, 187, 189, 194, 198, 201, 203, 205
Томахів (гор. I) 44, 53, 218
Томахів (гор. II) 44, 45, 218
Томахів, с. 16, 47, 144, 146, 152, 173, 191, 192, 197, 201
Торговицьке г-ище 162
Торговиця, с. 144, 162, 163, 164, 262
Точевики, с. 26, 43, 44, 53, 144, 146, 151, 213
Турівська (Туровская) земля 257
Турівське князівство 12
Турійськ, м. (нині – смт Турійськ Волин. обл.) 144, 150
Турія, р. 150
Туров, м. (нині – смт Туров Гомельської обл. Білорусь) 5, 6, 12, 40, 56, 258
- У**
- Увітичі, м. (нині – с. Вітачев Обухівського р-ну Київ. обл.) 12, 55, 90
Україна (Українська РСР, Україна, Украинская ССР) 2, 7, 17, 20, 26, 27, 29, 32, 34, 68, 104, 106, 134, 140, 158, 209, 210, 211, 212, 230, 235, 243, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 271
Уніас, г-ище 62, 151, 253
Устилуг, с. 144
Устя, р. 28, 31, 33, 46, 114, 117, 143, 152, 161, 165, 171, 173, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 201, 202, 203, 224, 226, 227, 228, 229, 264
- Ушеськ, м. (нині – г-ище біля с. Ушомира Коростенського р-ну Житом. обл.) 11
- Х**
- Хмельницька (Хмельницкая) обл. 7, 10, 13, 21, 22, 25, 127, 128, 129, 131, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 243, 245, 254, 259
Хмельницький, м. 252, 259, 262, 264, 269
Хмельниччина 264
Хозарська держава 152
Холм, м. (нині – м. Хелм Польща) 37
Хомора, р. 131, 132
Хотин, с. 16, 21, 44, 45, 189, 192, 203, 223
Хотомель, г-ище 21, 34, 257
Хрещівка, ур. 238
- Ц**
- Цвітоха, р. 10, 132, 207
Церем, р. 195
Церквище, ур. 42, 212
- Ч**
- Чаква, р. 242
Чемерин, м. (нині – с. Чемерин Ківерцівського р-ну Волин. обл.) 3, 9, 12, 13, 26, 30, 33, 54, 111, 112, 181, 189, 194, 197, 198, 203, 267
Червен, м. (нині – г-ище біля с. Чермно Польща) 256
Червенська земля 261
Чермно, с. 144
Чернівецька обл. 254
Чернівці, м. 252, 261, 268
Чернігів, м. 173, 188, 252
Чернігівська земля 150
Чернігівське князівство (Черниговское княжество) 254
Чехія (Чехия) 151, 264
Чорнівське г-ище 188
Чорторійська волость 196
Чорторійськ, м. (нині – с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну Волин. обл.) 12, 55, 90
- Ш**
- Шепель, с. 49, 51

Шепетівка (Шепетовка), м. 10, 23, 29,
131, 132, 207, 252, 259, 260, 262,
269

Шепетівське (Шепетовское) г-ище 261

Шепетівський р-н 22, 25, 45, 48, 131,
207, 208, 243

Шестовиця, г-ище 173, 251

Шпанів, с. 42, 144, 228

Шубків, с. 42, 144, 145, 221

Шубківське г-ище 145

Шугори, с. 159

Шумська волость 13

Шумський р-н 13, 62, 125, 208, 209,
210, 254

Шумськ (Шумск), м. (нині – смт Шум-
ське Терноп. обл.) 9, 11, 13, 14,
15, 19, 22, 25, 33, 43, 45, 52, 53,
57, 125, 126, 152, 173, 175, 185,
187, 188, 189, 194, 197, 198, 201,
202, 203, 208, 251, 269

Я

Яловичі, г-ище 144

Ясининичі, с. 234

В

Biliv 273

Bujany 275

С

Chemeryn 272, 276, 277

D

Dawidgrodek 270

Derman 275, 277

Dorohobuzh 272, 273, 274, 275, 276, 277

Dorohobuzhska volost 276

Dubrovysya 272, 274, 277

Dyuksyn 273

G

Glybochok 275

Gorbakiv 274

Goshcha 275

Grabiv 275

Н

Hniynysya 272, 274, 277

Horodyshche 274

Horyn 272, 273, 274, 275, 276, 277

Hotyn 274, 277

I

Izyaslav 274, 277

Izyaslavl 272

J

Jorniv 273, 275

К

Kamenets 272, 274, 277

Kiev Rus 272, 276

Klevan 275

Korchesk 272, 276, 277

Korchyk 272, 277

Korets 273, 274

Kozlyn (Kozlin) 270, 274

Kraków 270

L

Lublin 270

Łuck 270

Lystvyn 273, 275

M

Myhnyv 275

Mylsk 272, 274, 275, 276, 277

N

Netishyn 273

Novomylsk 275

O

Ostroh 272, 273, 274, 275, 276, 277

P

Peresopnytsya 272, 273, 274, 275, 276, 277

Pińsk 270

Podilska Highland 272, 274

Pohoryna 272

Pohorynnya 272, 273, 275, 276, 277

Polesia 269

Polissya 272, 273, 274

Poznań 270

Putilivka 276

R

Rivne (Równe) 270, 273

Rzeszów 270

S

Sapogyn 272

Sapohyn 276, 277

Shepetivska rayon 274

Shumsk 272, 274, 275, 276, 277

Sluch 272

Small Polissya 272, 273

Stavy 272

Stepan 272, 273, 274, 276, 277

Stubla 276

Styr 275

Sutiejsk 270

T

Ternopil region 273

Tochevyky 275

Tomahiv 274, 275, 276

Tyhomel 274

Tyhoml 272, 277

U

Ukraine 270, 273

Ustyа 276, 277

V

Vepr 275

Vilhor 276, 277

Volodymyr-Volynskiy 274

Volyn 272, 273, 274, 275, 276

Volynska Highland 272, 273, 274

Volynske Opillya 273

Volynske Polissya 272, 273, 274

Volytsya 273

Vyhoshev 272

Vysotsk 274

W

Warszawa 251, 269, 270

Wołyń 269, 270

Z

Zahidnyi Buh 274, 275

Zaluzhja 273

Zarichesk 272

Zbytynyky 276

Zinky 275

Наукове видання

ПРИЩЕПА
Богдан Анатолійович

**Погоринські міста
в X-XIII ст.**

Літературне редагування
Людмила Пашук

Комп'ютерна верстка і дизайн
Віктор Луц,
Ольга Морозова

На форзацах вміщено світлини В. Луца:
Успенська церква в с. Дорогобуж
та замок, збудований на дитинці
літописного м. Корця.

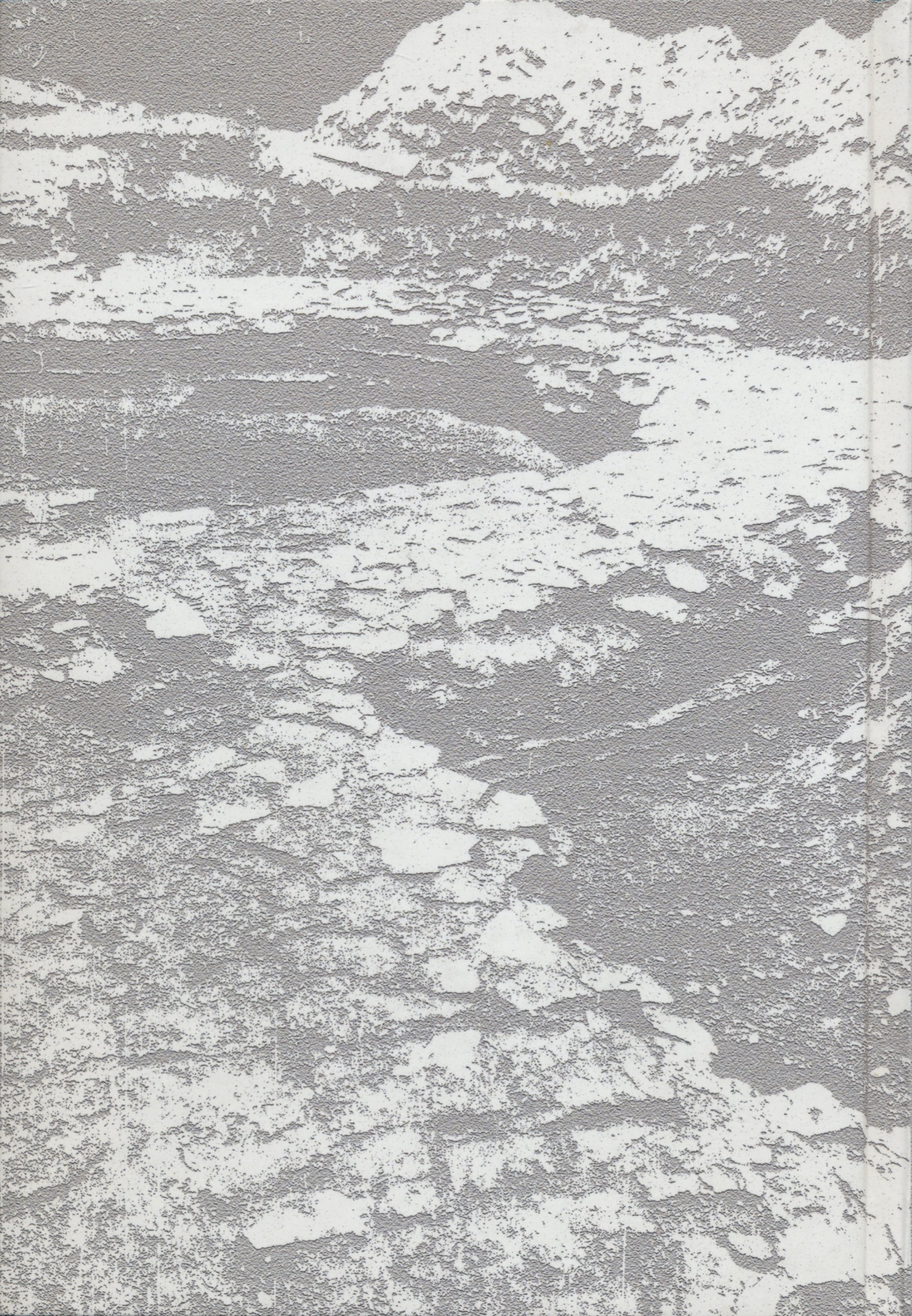
Підписано до друку 07.03.2016 р.
Формат 70 x 100 1/6. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 31,40. Наклад 300 прим. Зам. № 6

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304 Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.

Богдан Прищепя

Погоринські міста в Х-ХІІІ ст.